

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

X. KÖTET, 3—4. SZÁM

1957

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL

BÓKA LÁSZLÓ

OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ

VARGA JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V. Széchenyi rakpart 3., I. 145.

Kiadóhivatal: Budapest V. Alkotmány utca 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica

Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendőek be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V. Szalay u. 10., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V. Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel-földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V. Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján es. közzé lehetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

X. KÖTET

1957

I. OSZT. KÖZL.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának
Közleményei X. 1–4. számainak összesített

TARTALOMJEGYZÉKE

Az I. Orientalisztikai Konferencia:

<i>Németh Gyula</i> : Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához.	1
--	---

Hozzászólások:

<i>N. Kakuk Zsuzsa</i>	61
<i>Rásonyi László</i>	64
<i>Hazay György</i>	64
<i>Fekete Lajos</i>	66

<i>Ligeti Lajos</i> : A magyar orientalisztika időszerű kérdései	71
Az Orientalisztikai Bizottság beszámolójának vitája. (A vitát összefoglalta <i>Uray Géza</i>)	80
Az I. Orientalisztikai Konferencia munkája (<i>Uray Géza</i>)	82
Az MTA Orientalisztikai Konferenciájának határozati javaslatái	84

*

<i>Kardos Tibor</i> : Dante alkotó képzelete	87
<i>Hadrovics László</i> : Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. (Hozzászólás <i>Knieszsa István</i> „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című könyvéhez)	133

Szemle

<i>Horváth János</i> előadásai és tanulmányai. (<i>Keresztury Dezső</i>)	169
<i>Kardos Tibor</i> : A magyarországi humanizmus kora (<i>Mezey László</i>)	175
<i>Hésiodos</i> : Munkák és napok (<i>Devecsery Gábor</i>)	185
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Lenau (<i>Benedek Marcell</i>)	195
<i>Szabédi László</i> : A magyar ritmus formái (<i>Gáldi László</i>)	198
<i>Ady Endre</i> Összes Művei I–II. (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	208
<i>Borzsák István</i> : Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei (<i>Esze Tamás</i>)	219
<i>Schiller</i> válogatott művei (<i>Benedek Marcell</i>)	228
Az „Orosz Remekírók” c. sorozat 1955-ben megjelent könyvei (<i>Török Endre</i>)	229

A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött magyar–román akadémiai munkaközösség jelentése	237
--	-----

Előzetes jelentés a próbaútasításokról	255
--	-----

Összefoglaló az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsa által 1956. szeptember 24-én tartott ülés napirendjének 1. pontjáról: „A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött magyar–román akadémiai munkaközösség jelentése”	256
---	-----

Az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának határozata	261
---	-----

*

<i>Komlós Aladár</i> : A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei	263
<i>Wolfgang Steinitz</i> : A finnugor rokonsági elnevezések rendszere	321
<i>Lauri Hakulinen</i> : A jelentéstan szerepe a lexikológiában. (A finn nyelvészet szempontjából)	335
<i>Beke Ödön</i> : Az urali és indoeurópai duális történetéhez	347
<i>Vita:</i>	
<i>Vekerdi József</i> : „Abundentia praesentis az ó-indben” című kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Gáldi László)	367
<i>Maróti Egon</i> : „A kalózkodás szerepe a római polgárháborúkban” c. kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Szilágyi János György)	374
<i>Lutter Tibor</i> : „John Milton, az angol polgári forradalom költője” című doktori disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Gáldi László)	378
<i>Sipos István</i> : „A bükk-i Huták és Hámorok település és nyelvjárás története” című kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Décsy Gyula)	389
<i>Komlós Aladár</i> : „Vajda János” c. doktori disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Németh G. Béla)	393
<i>Az Osztály életéből:</i>	
Beszámoló az 1956. évi török történelmi kongresszusról (Fekete Lajos)	405
<i>Szemle:</i>	
A görög irodalom kezdetei. Megjegyzések Marót Károly könyvéhez (Szilágyi János György)	415
<i>Tolnai Gábor</i> : Vázlatok és tanulmányok (Végh Ferenc)	451
<i>Szauder József</i> : Kölcsey Ferenc (Wéber Antal)	454
<i>Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly</i> : Anyanyelvünk (Tompai József) ...	459
Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése (Horváth Károly) ...	464
<i>Somogyi Sándor</i> : Arany László (Horlái Györgyné)	469
Libri manuscripti Graeci in Bibliothecis Budapestinensibus asservati (Mezey László)	475
Goldoni válogatott vígjátékai (Benedek Marcell)	478

A PETŐFI ELTŰNÉSE KÖRÜLMÉNYEINEK TISZTÁZÁSÁRA KIKÜLDÖTT ROMÁN—MAGYAR AKADÉMIAI MUNKAKÖZÖSSÉG JELENTÉSE*

I.

1. A KÉRDÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

Amikor 1849. július 31-én este, majd a következő napokon a fehéregyházi csata menekültjei gyülekeztek és számba vették őket, Petőfi hiányzott közülük. Családja, barátai, Bem hiába várták visszatérését ; eltűnt, s egyre valószínűbbé vált, hogy a csata folyamán vagy menekülés közben lelte halálát.

Erre nézve először Kővári László 48-as honvéd, Kelementelkén a Simén-család nevelője, később erdélyi történetíró próbált kutatást folytatni. A zsidói kapituláció (aug. 25) után bejárta a csatateret, fehéregyházi és héjjasfalvi lakosok vezették, a mai Ispánkút táján mutatták is neki a helyet, ahol a csata estéjén egy halott feküdt, körülötte irományok. Közben az országúton osztrák katonai járőr szuronyát látták csillogni, erre szétoszlottak, a kutatást tovább nem folytatták.

Az ősz és a tél folyamán Szendrey Júlia próbálta kideríteni férje eltűnésének körülményeit. Előzetes kérdezősködések után Székelykereszturra utazott, ott beszélt Lengyel Józseffel, Petőfi utolsó óráinak egyik szemtanújával, majd Heydte őrnaggal, Lüders hadtestének osztrák összekötő tisztjével, aki a csata után a holtak eltemetése felől intézkedett, s a tőlük nyert felvilágosítás alapján állította ki, második házasságkötése előtt, 1850. július 21-én ismeretes nyilatkozatát arról, hogy meggyőződése szerint férje „az erdélyi csatákban elesett”.

A közelebbi körülmények ekkor még földérintetlenek maradtak, ez is magyarázza, hogy a közvélemény vagy egyáltalán nem adott hitelt a halálhíreknek, vagy pedig különböző mendemondák, egymásnak ellentmondó vallomások keltek szárnyra a halál helyéről és körülményeiről. Az önkényuralom enyhülésének évében, 1860-ban a Vasárnapi Újság indította meg újra a rendszeres földérintő munkát ; Pákh Albert szerkesztő nyilatkozattételre hívta föl mindazokat, akik bármit is tudnak a költő eltűnéséről. Számos válasz érkezett be, s a lap sorozatosan közölte őket ; így látott napvilágot az egyik, ma is döntő jelentőségű dokumentum : Lengyel József székelykereszturi

* A munkaközösség jelentése a kutatások színhelyén Segesvárott készült. A bibliográfiai hivatkozások, utalások elmaradását ez magyarázza. A kérdésről egyébként a közeljövőben egy dokumentációs kötetet ad ki az Akadémiai Kiadó.

sebész visszaemlékezése. A cikksorozat mégsem jutott el határozott eredményre, nem oszlatta el a mendemondákat és nem szüntette meg a bizonytalanságot ; nem került sor a vita tudományos lezárására, a kapott adatok szembesítésére, megrostálására, a még élő tanúk kihallgatására, a helyszín megtekintésére.

Az évek folyamán nemcsak újabb mendemondák keltek szárnyra, hanem újabb, hitelesnek látszó adatok is kerültek elő : 1874-ben Lengyel újból nyilatkozott, 1877-ben a „Neue Temesvarer Zeitung” Heydte emlékezései nyomán részletesen ismerteti a csata lefolyását és Petőfi holttestének megtalálását: 1880-ban kezdte a Vasárnapi Újság közölni Csopey László fordításában Orensz Iván orosz hadtudományi író tanulmányát az 1849-es évi cári invázióról. Előző évben 1879-ben, a nagy nemzeti katasztrófa 30. évfordulója alkalmával, a Magyar Történelmi Társulat zárt ülésén (Marosvásárhelyt) Lázár Ádám ügyvéd azt a javaslatot tette, hogy a társulat vegye kezébe a költő sírhelyének felkutatását. A társulat a javaslatot helyeselte ugyan, de végrehajtására nem érezte magát illetékesnek ; így aztán Lázár kérésére Nagyküküllő vármegye alispánja, Apáthy Péter folytatta le a kért vizsgálatot 1880-ban. Ez volt az első és egyetlen hivatalos vizsgálat a költő eltűnése ügyében, s ez sem járt elfogadható eredménnyel. Lengyel József Székelykeresztúron nem tartozott az „úri” társaság kegyeltjei közé; csupa olyan tanút hallgattak ki, aki vele személyes ellentétben állt, s a kihallgatások célja inkább negatív volt : meg akarták cáfolni Lengyel állításait, s vallomásának hitelét személyi okokkal is le akarták rombolni.

Lengyel fő ellenfele : Haller József gróf, aki a csatatér egy részének is birtokosa volt, makacsul védett egyoldalú álláspontja ellenére is nagy érdemeket szerzett a kérdés felderítése körül. Éveken át hatalmas levelezéssel gyűjtött minden olyan adatot, amely a fehéregyházi csatára vonatkozott : ő kérte fel — többek között — 1886-ban Gyalóky Lajost, Bem létszámnílvántartó tisztjét emlékezéseinek megírására (Gy. L. : Segesvár és Petőfi, Hazánk, 1887), látta a cikket kéziratban, egyes homályos megállapításairól levélben kért és kapott közelebbi felvilágosítást. Levéltára, amely tele volt a Petőfi-kutatásra vonatkozó adatokkal, az osztrák-magyar hadsereg 1916-os erdélyi visszavonulása során megsemmisült ; összefoglaló munkáját halála miatt nem írhatta meg ; így csak legfontosabb eredményeiről van tudomásunk, amelyeket különböző lapokban megjelent cikkei tartalmaznak.

A századfordulótól kezdve az érdeklődés csökkent, szórványosabbak lettek az adatok és vallomások. Néhány újabb, jelentős dokumentum jóval később, időben egymástól elég távol került napvilágra, ezek azonban lehetővé tették végre a kérdés összefoglaló tudományos tárgyalását és megoldását, annak ellenére, hogy a még élő szemtanúk meghallgatását, cikkeik értékelését annak idején irodalomtörténetírásunk elmulasztotta. 1930-ban találta meg Deák Imre a Bécsi Állami Levéltárban Heydte 1854-es jelentését. (Magyar fordításban közölte Mikes-Kocsis : Szendrey Júlia, 1930). 1932-ben közölte

a Hadtörténelmi Közlemények Gyalókey Jenő értekezését : „A segesvári ütközet”, 1936-ban utalt rá Illyés Gyula Tükör-beli cikkében, hogy Lengyel József emlékezésének és Heydte jelentésének adatai összhangba hozhatók egymással.

Miután Gyalókey Jenő még az első világháború előtt inkább csak az ütközet története iránt érdeklődve járta be a csatateret, végre 1948-ban lehetővé vált, hogy egy elsősorban Petőfi iránt érdeklődő kutató, Dienes András a helyszínen végezhesen tanulmányokat. Ekkor ismerkedett meg Alexandru Culcer professzorral, aki a maga részéről szintén régóta foglalkozott a Petőfi-kérdéssel; helyszíni vizsgálataikat már együtt végezték. Ezek eredményeit Dienes András 1949-ben megjelent könyvéből (A Petőfi-titok) és előadásai-ból ismerte meg a nyilvánosság. Culcer professzor megtalálta 1955-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban Haller József eredeti leveleit és vázlatait, Dienes András pedig 1956-ban a budapesti Országos Levéltárban a Gyalókey-hagyatékot, benne igen értékes Haller-leveleket. Ily módon az az anyag, amelyet Ferenczy Zoltán közölt a Petőfi-könyvtárban (Petőfi eltűnésének irodalma, Budapest, 1910), nemcsak kiegészült, hanem több ponton új megvilágításba is került.

A kérdés megnyugtató lezárása azonban egyre sürgetőbbé tette a szakértők közreműködésével folytatandó, szervezett, hivatalos jellegű vizsgálatot, annál is inkább, mert egyes hiedelmek (mint a székelykereszturi Petőfi-legenda, vagy a szibériai hadifogság) minden cáfolat ellenére fel-feltámadtak a közvéleményben.

2. A JELENLEGI KUTATÁS ELŐZMÉNYEI

A Petőfi-kérdés tudományos kivizsgálására tett javaslatot a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának, a Román Munkáspárt Központi Bizottságán át, Alexandru Culcer professzor. Javaslatában szerepelt az ásatások megindítása is. A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája 1955. április 26-án jóváhagyta Culcer professzor tervét, s értesítette erről a Magyar Tudományos Akadémiát. A két Akadémia megállapodott egy vegyesbizottság kiküldésében. Magyar részről a bizottság munkatervét Dienes András tudományos kutató dolgozta ki; ebben elsősorban a költő eltűnése körülményeinek és halálhelyének tisztázása szerepelt feladat gyanánt.

Az 1956 júliusában kiküldött munkaközösség összetétele a következő volt : *Román részről* :

DAICOVICIU, CONSTANTIN egyetemi tanár, akadémikus, a román csoport vezetője.

CULCER, ALEXANDRU a kolozsvári Művészeti Főiskola tanára.

SZABÉDI LÁSZLÓ, a Bolyai-egyetem tanára.

Daicoviciu professzor, aki a Sarmiseghetusai ásatásoknál volt elfoglalva, a Petőfi-munkálatokban nem vett részt ; a technikai irányítást Rusu Mircea tudományos kutató, archeológus végezte.

SZABÉDI LÁSZLÓ készülő könyvének írása miatt csak néhány napig vett részt a munkálatokban.

Magyar részről:

BARTA JÁNOS, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára, a magyar csoport vezetője.

V. NYILASSY VILMA a budapesti Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum főigazgató helyettese.

DIENES ANDRÁS tudományos kutató.

A munkaközösség — Daicoviciu professzor távollétében — elnökévé Alexandru Culcer professzort választotta meg.

Az első napokon kísérte a bizottságot Pándi Pál irodalomtörténész, a Szabad Nép munkatársa.

3. A BIZOTTSÁG MUNKAMENETE .

A magyar csoport 1956. aug. 2-án indult Budapestről, illetve Debrecenből, és aug. 3-án érkezett Kolozsvárra. Itt találkozott a román csoportból Culcer és Rusu kutatókkal; Szabédi egyetemi tanár aug. 8-án Segesvárott csatlakozott a bizottsághoz. Aug. 4-én Kolozsvárott megtartottuk az első munkamegbeszélést, ugyanezen nap délután pedig a Babes-egyetem régészeti intézetében meghívtak előtt tájékoztató előadást és konzultációt tartottunk.

Aug. 5-én gépkocsin Marosvásárhelyre mentünk. Útközben megállapodtunk Tordán, és megtekintettük a református paplakot, ahol Petőfi Bemhez mentében júl. 21-én tartózkodott s ahol családját hagyta. Marosvásárhelyen szintén felkerestük a Petőfi-emlékhelyeket : a Görög-házat és az elég rossz karban levő Teleki-házat, Bem egykori főhadiszállását. Aug. 6-án megindultunk Marosvásárhelyről Petőfi útján ; megálltunk, az emlékhelyet megtekintettük és a helyi emlékeket kutattuk Kelemenelkén. Erdőszentgyörgyi megállásunk alkalmával a helybeli ref. lelkésszel beszélgetve megállapítottuk : semmi helyi hagyománya nincs annak, mintha az emlékezetes incidens Petőfi és a cseh tűzmester között itt esett volna ; valószínűbb, hogy ez útját megelőzően, Székelyudvarhelyen történt az. Székelykeresztúron Orbán János eszterestől kaptunk felvilágosításokat ; szerinte a csekefalvi út és a fő út sarkán, észak felé, két egyforma ház állott, a Nagy-féle és a Szakáll-féle vendéglő ; jelenleg csak a baloldali, a Nagy-féle ház áll, mindenestre képmása a Szakáll-félének, — ez utóbbit azonban, ahol Petőfi tisztársaival júl. 31-e hajnali óráit töltötte, lebontották : helytelenül a ma is álló Nagy-féle házat tartják

a Szakáll-háznak. Megtekintettük a Varga Zsigmond-kúriát, ahol Petőfiék vacsoráztak, ennek kertjében a körtefát; ez állítólag még ugyanaz, amely alatt Petőfi vacsora után beszélgetett.

Késő este beértünk Segesvárra, ott megszálltunk és másnap aug. 7-én elkezdtük érdemleges munkánkat. A délelőttiőket általában a terepen töltöttük, délután szállásunkon a jegyzőkönyveket szövegeztük meg. Aug. 7-én szempontokat adtunk a Cionta-kerti ásatás megindításához. 8-án délután a bizottság tagjai felvonultak az óratoronyba. Itt Dienes András röviden ismertette a segesvári csata előzményeit és lefolyását; az egyes mozzanatok színhelyét a tagok a kilátóból szemmel kísérték. Aug. 8-ától aug. 14-ig valamennyi forrás figyelembevételével a helyszín egy-egy terepszakaszán Petőfi utolsó óráinak hiteles történetét próbáltuk megállapítani, a források, mérések és helyszíni megfigyelések alapján. Csaknem minden szakaszon igen éles viták zajlottak le; ezek azonban lényegesen hozzájárultak az egyes mozzanatok tisztázásához. A bizottság végül is minden lényeges kérdésben egyöntetű megállapodásra jutott; a másodrendű kérdések közt is csupán egy-kettőben tartotta fenn a bizottság valamelyik tagja külön-véleményét, ez azonban az eredményt egyáltalán nem befolyásolja.

Mivel a felvonulás és az ütközet folyamán Petőfi körül egészen a koradélutáni órákig különösebb problémák nem adódnak, a munkaközösség figyelmét az utolsó órákra irányította, és kb. délután 4 órától, különösen azonban az általános ellentámadás megindításának időpontjától (du. 5 órától) kezdve igyekezett Petőfi tartózkodási helyét, menekülésének mozzanatait minél aprólékosabban megállapítani.

Munkánk eredményét az alábbi áttekintésben ismertetjük.

II.

1. ELSŐ SZAKASZ: A SÁRPATAK HÍDJA KÖRÜL

A munkaközösség a terepen megállapítja, hogy a színhely csak részben azonos a 107 év előttivel. A Sárpaták, a híd az országút, a patak mellett elhúzódó mezei út és töltés föltehetően a régi állapotot őrzi: de az országút két oldalán fekvő terület délen a vasútépítések, északon a falu terjeszkedése folytán annyira megváltozott, hogy az 1849-es állapotot csak az egykorú leírások és Haller József térkép-adatai alapján lehet rekonstruálni.

Az események rögzítésében főforrásaink voltak: Gyalóky Lajos említett cikke: Segesvár és Petőfi, — valamint Lengyel József két levele: a Vasárnapi Újság 1860-as és a Történelmi Lapok 1874-es évfolyamában (a továbbiakban Lengyel I. és Lengyel II.). Lengyel ellenfelei, a Hallerek, kétségbevonták, hogy a kereszturi sebész egyáltalán ott volt-e délelőttől fogva az ütközet

közelében. Haller József szerint („Petőfi halálához”, Budapest c. napilap 1889, I. kötet 39. szám) csak délután vitte oda a kíváncsiság: „Lengyel fél 5 órakor érkezett Fejéregyházára vagy melléje”. Ezzel szemben Lengyel II. név szerint megnevezi azokat, akiknek kocsiján júl. 31-én reggel Keresztúrról Fehéregyházára ment (Minorich Károly honvéd hadbíró, később Kolozsvár polgármestere, Pajna Ferenc honvédtiszt, utóbb Marosvásárhely főjegyzője) — a megnevezettek Lengyelt soha sem cáfolták. Ez alapon a munkaközösség Gyalókayt és Lengyelt elvben hiteles forrásoknak ismeri el. (Emlékezéseiket jelentésünk mellékletében szó szerint közöljük). Számolnunk kell természetesen azzal, hogy a csatavesztés és menekülés pánikhangulatában átélt élményeiket utólag visszaemlékezve sem térben, sem időben nem tudták teljes szabadsággal rögzíteni, — s ebből a késői kutatók számára nehézségek adódnak.

A három emlékezés adatait alapos vita után a helyszínen összeegyeztettük; véleményünk szerint az események következő lefolyása látszik hitelesnek:

1. Gyalókay kocsiját a Sárpatok balpartján, az országúttól délre, a patak mellett húzódó mezei úttól nem messze helyezte el. Itt helyre kell igazítanunk Ferenczit, aki (Petőfi életrajza II. 376) úgy véli, hogy Gyalókay kocsija az ütközet alatt Fehéregyházától keletre állt, s a költőnek végig kellett futnia a falun, mielőtt vele menekülése közben — találkozott. Ennek nemcsak Gyalókay szövege mond határozottan ellent (a község utcájából minél előbb szabad térre akart jutni, áthaladt a patak hídján), hanem Haller Józsefnek a Gyalókay-hagyatékban talált levele és térképvázlata is, — amelyekben még a Gyalókay-cikk megjelenése előtt próbálja a tényállást pontosan megállapítani.

2. Lengyel József az ütközet folyamán önkéntes elsősegélynyújtó szerepet töltött be; munkahelyét a keleti hídfő közvetlen közelében kell elgondolnunk. Hogy az országút melyik oldalán helyezkedett el, azt mai adataink alapján nem tudjuk eldönteni. 1948-ban amikor Dienes András és Culcer professzor a falu öregeit kikérdezték, még volt, aki emlékezett rá, hogy az ő gyermekkorában (kb. 1866–67 táján) a falu legszélső, az országúttól délre fekvő háza még romokban hevert, de sütőkemencéje állott. Innen figyelhette Petőfi napközben az ütközet folyását. (Stroian Maria adata).

3. Petőfi az általános támadást megelőző órákban Lengyel vallomása és Gyalókay adatai szerint különböző helyeken tartózkodott, hol feltűnt az elsősegélyhely közelében, hol, bement a faluba. (Egyes források szerint, — délelőtt vagy déltájt — Bem közelében is feltűnt, sőt Bem észre is vette és hátraküldte. Pap Lajos mondja ezt az Apáthy-féle vizsgálat alkalmával tett vallomásában; az ő szavaiból (lásd Lázár Ádám cikkét: Magyar Polgár, 1880, 185–186. szám) az derülne ki, hogy Petőfi végig kíséretében volt a tábornoknak. Ez minden bizonnyal túlzás; Lengyel (Végyszavam Petőfi Sándor eltűnéséhez: Magyar Polgár, 1880, 191–192 szám) Lőrincz őrnagyot

idézi, aki Petőfit legalábbis déli 1—2 óráig nem látta Bem közelében. Fél öt táján a Sárpaták hídjának egyik karfájához támaszkodva figyelte az ágyúzást; ekkor történt az, hogy egy közelben lecsapódó ágyúgolyó az út porát a szemébe vágta.

4. Az általános támadás perceiben (du. 5 óra) látta Lengyel Petőfit, amint hátát a kapuzábénak (a falu „vetéskapujának”) vetve szemlélődött vagy elmerült gondolataiba. A régebbi felfogás szerint ez a kapu a patak keleti partján lehetett; a 76 éves Ciulei Lázár úgy emlékszik, mintha a nyugati parton, a nyugati hídfőnél lett volna. Az események megítélésében ez a körülmény nem okoz változást. Lengyel II. szerint Petőfi időnként elhagyta — minden bizonnyal csak pillanatokra — ezt a helyet.

5. Az ezután lejátszódó mozzanatok rekonstruált sorrendje a következő:

a) Lengyel meghallja az általános támadás zaját: futni kezd a hídon át a csatater irányába, közben odakiált Petőfinek: „Mi baj, őrnagy?” Petőfi a kapufél mellett mozdulatlan marad.

b) Lengyel előrefut és az országút északi oldalán bizonyos távolságra behatol a kukoricásba. (Oreusz leírása szerint „a tért oly magas kukorica borította, hogy az ulánus dsidástól nem látszott ki belőle”, de „a helység felé a kukorica gyéresebb vala”. Vasárnapi Újság, 1881). Itt szemtanúja lesz a jobbszárny felbomlásának. Közben Petőfi is fölfigyel a csatazajra, és előrefut az országúton Lengyel irányát követve.

c) A kukoricásból visszafutó Lengyel meglátja Petőfit, aki ekkor vagy magán az országúton, vagy az országút közvetlen közelében (északon) a kukoricás, a Livada-nak nevezett határ rész szélén állhatott, a hídfőtől legfeljebb 50 méternyire nyugatra. Rákiált a költőre, a futó jobbszárnyra mutat. Amennyiben Lengyel I. visszaemlékezésének ez a része pontos, itt történhetett meg, hogy a költő a látottakra azt mondta: „Potomság”. Lengyel mindkét leírása alapján hitelesnek fogható fel, hogy ő látja meg először Bem menekülését, és ő figyelmezteti erre a költőt. (Bem a csatát előbb a Monostorkert — Manastirea — dombjáról irányította, majd előre ment, nyugatabbra, a balszárnyon elhelyezett ütegek vonaláig. Menekülése is innen indult ki, s elhaladt az említett domb alatt). Ennek láttára kezd Petőfi az előbb leírt pontról menekülni; Lengyel a lováért rohan.

6. Közvetlenül ide kapcsolódik találkozása Gyalókayval.

Gyalókay napközben szekerétől előre menve a balszárny különböző pontjain tartózkodott; a délelőtti folyamán Petőfivel is találkozott. Az általános támadás előtti percekben a megrepedt ágyúk közelében tartózkodott, az országúttól délre kb. 200, a Sárpaták hídjától nyugatra kb. 400 méternyire. Erről a pontról kezdett el az országút, illetve a Sárpaták hídjá felé rohanni, hogy mint kötelességtudó katona a kibontakozó pánikszerű futást megállítsa. Eléri az országutat nyugatabbra attól a helytől, ahol Lengyel és Petőfi szemlélődött. Miközben a futókat hiába próbálja feltartóztatni, majd erről lemondva

maga is kocsija felé igyekszik, eléri az országúton azt a pontot, ahol Petőfi futásnak indul. Gyalókay közvetlen iránya ekkor a Sárpaták nyugati oldalán délfelé futó mezei út elágazási pontja, közvetlen a hídfőnél; ezen az úton tudott legközelebb szekeréhez eljutni. — Haller Józsefnek a Budapest, 1888. évf. 294. számában megjelent „1849. év júl. hó 31-én — kedd nap — a fehér-egyház-segesvári csata folyama alatt Petőfi Sándor hol járt és hol esett el?” c. tárcája szerint „a zavarodó újonc honvédek közül sokan a falu felé menekültek, ezek között pedig Petőfi is fedetlen fővel sietett; midőn az országútra kikerkezett, a falu végétől Segesvár felé számítva mintegy 9 ölet, Gyalókay kézenragadta és szekeréhez hívta”. A pontos adat minden bizonnyal Gyalókaytól magától való, akitől, mint említettük, Haller már előbb néhány részletre felvilágosításokat kért.

7. Azok a szavak, amelyekkel Gyalókay Petőfitől való elválását leírja, önmagukban nem értelmezhetők világosan. (Sikerült feljutnom az országút párkányára. . . . „nézd, — ezzel a felénk közelítő lovascsapatra mutatott — itt nem lehet menekülni, ne gondolj most kocsidra, hanem jer oldalt, ott talán megszabadulhatunk”. . . . „kirántotta a kezét az enyémből és leugrott a töltésről, elrohant.”) Haller József e vitás helyekkel kapcsolatban (levélben) felvilágosításokat kért Gyalókaytól (levele: Országos Levéltár, Kcsl. 45). Gyalókay válaszelevele nem maradt ránk; Haller József azonban utóbb két ízben is leírta Petőfi menekülésének ezt a mozzanatát. Előbb említett cikkében így folytatja; „Ekkor Petőfi Segesvár felé az országútra mutatva, nagy porfellegre célzott, muszka lovasság rohamát vélvén, hirtelen kezét fogva Gyalókayval, még 1848. évben leégett falu terére szaladt”. Gál Sándorhoz 1887-ben írt levele 10. pontjában ezt olvassuk: „Gyalókay a Monostor-helyről látva a jobbszárny elgyengülését, szaladt a falu felső végének levő kis hídra, hogy a szaladókat feltartóztassa — hasztalan — mikor a törökűzből kiszaladt Petőfi levett sapkával és lélekszakadva rohant a hídra — ekkor Gyalókay megszólította, híván kocsijához, a Monostor-kert felé, de Petőfi megtagadva, mutatott Segesvár felé az országúton emelkedő nagy porfelhő felé s mondá: Muszkák — késő — és hirtelen a falu kapujának zábéja mellett volt kis töltésen a falu terére ugorva, elhaladt.”

Haller szavai nyomán tisztázhatjuk Petőfi menekülésének valamennyi közt legdőntőbb mozzanatát: nem vette útját déli irányba, a hegyek felé, mint Ferenczi Zoltán és nyomában mások is (Kovács Endre Bem — monografiájában) hitték; Gyalókaytól nem a falu keleti, hanem nyugati végén vált el (itt megint helyre kell Ferenczit igazítanunk); menekülésének útja a hídon át, a falun keresztül vezetett. Ez is volt a legtermészetesebb; az egész tájból azt az útvonalat ismerte, amelyen idáig eljutott; a veszedelemből is ezen át próbált kijutni.

A Gyalókay emlékezéseiből főntebb idézett kifejezéseket a következőképpen értelmezhetjük: Az „országút párkánya” magát az úttestet, illetve

annak szélét, peremét jelenti, amelyet keskeny árok választott el a mezőtől. „1849. évben az országút szélén párkány nem volt” — írja Gyaló kaynak Haller, — másutt utal arra, hogy a régi fajta útépitési mód szerint, az útestet szegélyező árok földjét nem az árok mellé töltésnek, hanem az útestre magára hányták. Ellenben, mint ezt vázlatán is feltűnteti, a patakot időnkint kotorták, a kikotort iszapból a patak két oldalán az árvíz ellen védőgátat raktak; a „töltés”, amelyen Petőfi Gyaló kayval rövid párbeszédét lefolytatta, s amelyről leugrott, ez a patak nyugati partján az országút déli oldalán kezdődő földhányás volt: közte és a patak közt vezetett az említett mezei út. Az „oldalt” pedig, mivel Gyaló kay a mezei út felé vonta Petőfit, az ő számukra a híd, illetve a hídon keresztül Fehéregyházába vezető országút lehetett. Az ágyútorlasz, amely mögül Kozmáék egy ideig feltartóztatták a cári lovasságot, ekkor még nem volt meg (a nyugati hídfőnél); közvetlenül a Petőfitől való elválás utáni pillanatokban történt az a jelenet, hogy a visszaáramló magyar lovasság Gyaló kayt legázolta: vagy a mezei út legelején, miközben szekere felé igyekezett, vagy az országúton a híd közvetlen közelében, esetleg magán a hídon, miközben této vázott vagy újabb kísérletet tett a futók megállítására.

Kiegészítésül a fenti tényálláshoz idézzük még Dáné Károly tüzérnek a Vasárnapi Újsághoz 1860-ban intézett levelét. A csatában tüzérként vett részt, menekülését annak köszönheti, hogy ágyúi elrepedtek s a tartalékhoz utasították. „Itt több szemtanútól hallottam, hogy Petőfi közvetlenül a katasztrófát megelőző percekben azon helyen járkált, gondolataiba mélyedve, hol őt székelykereszturi orvos, Lengyel úr látta: azon helyen, mely legelőbb ki volt téve a nagy tömegben előretört ellenséges lovasság rohamának.”

2. MÁSODIK SZAKASZ: MENEKÜLÉS A FALU KELETI SZÉLÉIG ÉS AZ ÚTKANYARIG

A munkaközösség aug. 10-én de. a Haller-vázlat nyomán Bem menekülési útvonalát járta végig a Monostor-kerttől (Minăstirea) kiindulva, — amennyire a ma itt található épületektől és megművelt földektől lehetett. A térszín pontjait sikerült azonosítani: megtaláltuk az egykorú leírásokban említett téglavetőt, a juhakolt („sop”, Haller), a szakadékot, amelybe a visszavonuláskor néhány magyar ágyú beleveszett, a Bucur-patakot és az egykori Haller-kripta helyét. A falun belüli útszakasz nevezetes pontjait (*vendéglő, filagoria*) ismételten láttuk.

Az útszakasz bejárása kapcsán megvitattuk a menekülésre vonatkozó szemtanú-vallomásokat. Elsősorban megint Lengyel József jön számításba, azonkívül Pap Lajosnak az Apáthy-féle vizsgálattal kapcsolatban tett nyilatkozata, és még néhány alább említendő szórvány-adat; jelentős támogatást

adnak Haller József térképvázatai; egyikbe ő maga berajzolta Bem menekülési útvonalát.

Mindezek alapján a munkaközösség a következő hitelesnek látszó mozzanatokat szögezte le :

1., Petőfi Gyalókytól elválva a hídon át a faluba rohant. További menekülésének irányát (a falun át) tudjuk, de pontos útvonaláról (letért-e az országútról vagy nem?) csak föltevéseink lehetnek. Valaminő módon kikerülte a háta mögött menekülő lovasságot ; Hallernek Gyalókyhoz intézett levele és fentebb említett, a Budapest c. napilap 1888. évfolyamában megjelent tárcája, valamint ugyanitt 1889-ben megjelent újabb tárcája beszéli el azt a mozzanatot, hogy Petőfi beszaladt a falu korcsmájának udvarába, (talán szekeret keresett, de azok már elmenekültek), majd tovább rohant. Ekkortájt szaladhatott át a falun Gyalóky is szekérével; a rövid vihar ekkor tombolhatott ; a szekér pedig Haller József szerint (Budapest, 1888. 294) „koberes”, azaz ernyős, fedeles volt, lovai (saját szavai szerint) jóvérűek ; még ha Petőfi az országúton lett volna, akkor is elvágtathatott mellette anélkül, hogy észrevette volna. De lehet, hogy Petőfi éppen akkor tért be a korcsmába vagy tért le rövid időre az országútról.

Valószínű, hogy menekülésének e szakaszában Lengyeltől is elszakadt Petőfi. Miközben Lengyel a lovát megkereste, elzúgott a futó magyar lovasság hulláma, a szekerek is elrohantak ; Lengyel lován, Petőfit megelőzve, saját szavai szerint is előbb nem a falu fő-útján, hanem „rövidebb úton”, a „tanorok (faluszéli kertek) mentén” igyekezett előrejutni.

2. Maradtak és ma is élnek emlékezések arról, hogy Petőfit menekülése valamelyik szakaszán egy lovas (Zeyk, Szkurka) kengyelében vitte. A munkaközösség szerint ennek lehetősége nincs kizárva, de ma már nem is bizonyítható. Ha megtörtént, csakis a falu területén belül történhetett.

3. Pap Lajos emlékezéséből a munkaközösség hitelesnek fogadja el azt az állítást, hogy Petőfi a falu keleti végén túljutva a menekülő Bemék közelébe került. Bemék ekkor az országúttól délre, mintegy 100—150 méterre az ott már kevésbé meredek Bucur-patakon akartak átjutni, Petőfi pedig valószínűleg Bemék felé igyekezett. Lengyel ugyanekkor ettől a ponttól előbbre tarthatott. (Bemnek és törzskarának menekülése nem lehetett túl gyors iramú : kímélni kellett a többszörös sebesülése miatt gyengélkedő vezért. Így juthatott a közelükbe a költő).

Amikor Petőfi Beméktől Pap szerint 15—20, a valóságban azonban bizonyára jóval több lépésre lehetett, szembejött Bemékkal keresztbe az országúton a bekerítésre küldött, a malomárkon átkelt ulánusszázad karéja. Ezt a már előbbre tartó Lengyel is észrevette. Mind ő, mind Pap Lajos úgy gondolják, hogy Petőfi az ulánusok karéjából élve nem szabadulhatott. A munkaközösség nyomatékosan leszögezi, hogy Pap és Lengyel véleménye csak föltevés, nem bizonyosság. Lengyel azt hihette, hogy az ulánusok feladata az országút

megtisztítása ; amellet a bekerítő egységet ezrednyi erejűnek vélte, s úgy gondolta, hogy az szélesebb ívben zárja le az ő háta mögött a menekülés útját. Az ulánus-karéj Bemék útját akarta elvágni, őket vette körül. Ha Petőfi, mint Pap emlékszik, valóban belül került volna ezen a karéjon, ez a helyzet csak pillanatokig tarthatott ; a lovasok előrerugattak, s ő kívülkerült a vonalukon és menekülhetett tovább. Pap az igen rövid, de heves összecsapás mozzanataira, éppen annak sorsdöntő volta miatt nem emlékezhet pontosan ; hiszen pl. abban is téved, hogy az egészet a Monostor-kert közelébe helyezi, holott az ütközet történetéből következően, csakis a fentebb leírt hely, a Haller-kripta környéke lehetett az összecsapás színhelye.

4. Az ulánusok feltűnése Lengyelt gyorsabb menekülésére készítette, Petőfit a közvetlen közelében lezajlott összecsapás szintén. Az adott helyzetben képtelenség volna feltételezni, hogy Bem észrevette volna Petőfit ; a törzskar éppen csak hogy ki tudta vágni magát és gyorsan maga mögött hagyta a költőt. Lengyel vallomásából és Pap Lajos elbeszéléséből kivehető, hogy utólag mindkettő érzett némi felelősséget a költő további sorsáért. Amikor Lengyel „végszavá”-ban a bekerítés Pap-féle elbeszélésére céloz, ezt a mondatot fűzi hozzá : „A kételkedőket afelől is megnyugtatta az alezredes úr, hogy ezen alkalommal a legjobb akarattal sem lehetett volna senki Petőfinek Kemény Simonja.” (Magyar Polgár, 1880. 191. és 192. sz.) Petőfi tehát futásában egvedül maradt, a lehető legkedvezőtlenebb terepen. Ezt a körülményt az egykorúak is észrevették. Dáné Károly tüzér említett levele szerint, midőn a költő a veszély láttára úgy akart megszabadulni, „hogy futással érje el a már sebesen visszavonuló tartaléksereget, a bizonyos halálba rohant : mert egyszerre jobbra és balra szénarétek és ugarföldek közt találta magát, melyek sehol menhelyet nem ígértek.”

5. Petőfi gyorsabb menekülése a karéjból való kikerülésével kb. ott kezdődött, ahol ma a Bucur-patak fölött a vasút s az országút átmege. Lengyel e pillanatban már valamivel előbb járt és lovát minden bizonnyal gyorsabb futásra nógatta. E helytől az az útkanyar, amelyben Lengyel Petőfit utoljára látni vélte, mintegy 1100 méternyire van a kaptató, ahonnan visszapillantott, ettől megint 300—400 méter. Elfogadható, hogy mialatt Lengyel gyöngé kondicióban levő lován a kaptató e pontjáig eljutott (tehát megtett kb. 1500 métert, részben emelkedő terepen), Petőfi is megtette futva a kanyarig tartó mintegy 1100 métert, sík és csaknem egyenes úton. Ez az idő (szakértői mérések szerint) legkevesebb 5 perc, a valóságban azonban ennél több lehetett ; Lengyelnek rossz volt a lova (másnap bele is pusztult az e napi hajszába), Petőfi pedig előző éjszaka nem aludt és aznap fogyatékosan táplálkozott.

A fentiek alapján lehetséges, hogy Lengyel a kaptatóról visszapillantva, valóban látta a kanyarban Petőfit.

6. A vallomásokban találunk még egy-két szórvány-adatot a menekülésnek erre a szakaszára. Haller József szerint („Budapest”, 1889, I. 39. szám)

„Dáné Károly tűzér, ki elpattant ágyúit kísérte, látta őt (Lengyelt) sebesen futtatni Héjjasfalva felé az országúton”. Lehetséges persze, hogy ez már a kaptatón túl, Héjjasfalva közelében történt.

Lengyel szerint (Tört. Lapok) menekülése közben lovas a háta megett nem volt más, mint orosz ulánus (ti. a bekerítő egység, majd Brevern lovasai) „még a poggyász-szekerek is Héjjasfalvánál jártak azelőtt”. Viszont a Vasárnapi Újság, 1860. 48. és 49. számában közölt levele szerint a Bem és az ulánusok összecsapása idején „az öreg (Bem) szekere, málhás és lőszerszekerek száguldottak az országúton”. Valószínű, hogy ez a „száguldás” ekkor már jóval előbbre, Héjjasfalva felé tartott; e faluban rekedtek meg és alkottak torlaszt a szekerek. Egressy Gábor Törökországi naplójának aug. 9-i bejegyzése szerint „Bem másik segéde, Lőrincz megkerült. Ez azt mondja, hogy az általános zavar percében látta Sándort vászonkabátban, gyalog az országúton keresztül futni s a kukoricaföldek felé tartani”. Ez a legkorábbi konkrét adat Petőfi meneküléséről, s így igen értékes, — kár, hogy nem lehet pontosan rögzíteni: a menekülésnek melyik szakaszára vonatkozik. Ez a jelenet játszódhatott akár a Sárpatok hídjától nyugatra, akár a falu keleti vége táján.

3. UTOLSÓ SZAKASZ: A KANYAR, A KAPTATÓ, AZ ISPÁNKÚT

A munkaközösség bejárta a terepnek a Cionta-kert és az Ispánkút közötti szakaszát, s megvitatta Lengyel Józsefnek erről az útszakaszcsozról írásba foglalt visszaemlékezéseit, valamint Heydte őrnagynak a holttest feltalálására vonatkozó adatait.

A helyszín ma nagyjából megegyezik az 1849-es állapottal. Az országutat azóta kövezték, minden bizorrral szélesítették és emelték is, vonulata azonban nemigen változhatott, mivel a Nagyrét (Lunka) szélén, a dombok alján a legkedvezőbb irányba húzódik. A megkérdezett öregek sem tudnak az út vonulatának változásáról. Az út szóban forgó szakaszán két kanyart találunk. Az egyik közvetlenül a Csonta-kertet megelőző darabon, a másik pedig a Lunka keleti végében ma is látható töltésnél kezdődik és a buni út beszögellésénél levő őrháznál ér véget. Kb. fele úton a falu és a Csonta-kert között, ahol az 1870-es években épített vasútvonat az országutat keresztezi, az országút erős kanyarban megy neki a vasútnak; a környezet képéből azonban megállapítható, hogy a kanyarral a keresztezést tették biztonságosabbá, s előzőleg az országút a falu végétől a Csonta-kertig csaknem egyenes volt.

Petőfi menekülésének utolsó mozzanatait a fenti színhelyen a következőképpen rekonstruálhatjuk:

1., Az a kanyar, amelyben Petőfi futott, mikor Lengyel őt utoljára látni vélte, az első (a Csonta-kert előtt kezdődő) kanyar lehetett. A kaptatóról innen visszanezőnek a távolság (300—400 m) már bizonytalanná teszi a felis-

merést ; ugyaninnen a közelebbi kanyarra visszapillantva, Lengyelnek határozottan fel kellett volna ismernie Petőfit. Az ásatások szerint itt az országút szintje kb. egy méterrel alacsonyabb volt a mostaninál, így meredekebb volt a kaptató is. (Az emelkedés ma 4%-os).

2. Teljes határozottsággal nem lehet megállapítani, hogy a kaptató mely pontjáról tekintett vissza Lengyel, — valószínű, hogy mindjárt a kaptató elejéről kb. arról a pontról, ahol a Lunka keleti szegélyén levő említett töltés vonala az utat keresztezi.

3. Lengyel, valahányszor ezt a jelenetet említi vagy elbeszéli, mindig éreztet némi bizonytalankodást. („Visszanéztem és Petőfit hittem felismerni”. „Ezen dombról tekintettem én vissza, s látni véltem még egyszer s utoljára Petőfit, az országút egy kanyarulata iránt.” „E nap emléke rám oly benyomást tett, hogy annak még egyetlen mozzanatát sem tudom feledni. Sokszor valék Petőfit illetőleg oly helyzetben, hogy azt hittem, miszerint azon pillanat, melyben őt utolszor láttam, talán az iszonyat által megrémült agyam káprázata volt...” (Vasárnapi Újság, 1860. 47. és 49. szám). Másrészt elég határozottan jelenti ki többször, hogy Petőfit ő látta utoljára.

4. Petőfi a kanyartól az Ispánkút vonaláig terjedő kb. 700 méteres utat részint az emelkedés, részint kimerültsége miatt kb. 10—15 perc alatt tette meg és a végpontot $\frac{3}{4}$ 6 és 6 óra között érte el. Br. Brevern lovasait, akik az útvonal megtisztításával voltak megbízva, $\frac{1}{2}$ 6 és $\frac{3}{4}$ 6 között indították Fehéregyházáról kb. a Livádia (Livada) széléről, a Sárpaták hídja tájáról. Hellyel-közzel még csatároztak, felderítettek, így menetsebességük az ügetésnek felelhetett meg (12 km/1 óra), így az Ispánkúthoz kb. 15 perc alatt, $\frac{3}{4}$ 6 és 6 között jutottak el. (Petőfi a forradalmi napok óta általában rossz kondícióban van, 49 májusában szabadságot kér: „mert fölbomlott egészségem miatt egy ideig semmi esetre sem tehetek szolgálatot, ha végkép elpusztulni nem akarok.” Ferenczi, III. 288 és 335.)

5. A kaptató tetejéről Petőfi már megpillanthatta az országút második, kaptató előtti kanyarulatból kibontakozó ulánus rajokat, hallhatta a lovak dobogását. Ez lehetett az oka annak, hogy igyekezett az országútról letérni és fedett tereprészt keresni. (A környéken akkor is állhattak füzesek. Kővári leírása kukoricást említ). Eközben érhatték be az ulánusok, akiknek dsidái Dáné Károly szavai szerint, ezen a napon „kegyelem nélkül osztották a halált.”

6. Az eddig napvilágra került adatok szerint nincs megbízható szemtanú, aki Petőfit meghalni, elesni látta volna. Ismeretes, hogy mintegy félórával az üldözés után végiglovagolt az országúton br. Heydte őrnagy, Lüders hadtestének osztrák összekötő tisztje. Arról, amit ezen az úton tapasztalt, nyilatkozott szóbelileg Lengyelnek és Szendrey Júliának, hivatalos jelentést tett Bécsbe 1854-ben, és tájékoztatta a Neue Temesvarer Zeitung munkatársát 1877-ben.

Saját vallomása szerint lovaglása közben az országút mentén mindössze két halottat látott; ezek közül az egyik különösen magára vonta figyelmét. (Heydte szövegét a mellékletben közöljük.)*

7. Hogy ez a halott Petőfi lehetett, azt a következő okokkal tudjuk valószínűsíteni :

a) *A személyleírás.* Heydte hivatalos jelentése szerint „több felkelőtiszttnél” tudakozódott az ismeretlen halott kiléte felől, s „a legtöbb közöttük úgy vélte, hogy a halott bizonyosan Petőfi volt”. Férjére ismert a leírás alapján Szendrey Júlia is, és Heydte akkor még csak előszóban elhangzott nyilatkozata szolgált alapul Petőfi holttanyilvánításához. Természetes, hogy az osztrák őrnagy egy súlyos harc utolsó szakaszában látta az említett, előtte ismeretlen halottat, s nem is azzal a céllal szemlélte meg, hogy utólag róla pontos leírást adjon. Ezért emlékképeiben mutatkozhat bizonyos határozatlanság. Mégis a termet, az arckifejezés, a haj megfelel a Petőfiének. A szakállra vonatkozó adatok eltérnek egymástól. Szókének nem maga Heydte mondja, hanem Lengyel, rá hivatkozva; az adat másodkézből való. Az 1854-es jelentés „schwarzer Vollbart”-ról az 1877-es cikk hegyes, fekete szakállról beszél. A „Vollbart”-ot Dienes András „teleszakáll”-nak fordítja, s az olvasók körszakállra, afféle Kossuth-szakállra gondoltak. Ez nem helyes. A német nyelvhasználat a bajuszt és a szakállt egyaránt „Bart”-nak nevezi, s ha közelebbről meg akarja jelölni, a bajuszt „Schnurrbart”-nak, a szakállt „Vollbart”-nak mondja. Nem jelent ez a szó okvetlenül körszakállat. Petőfi élete utolsó heteiben (Orlay Petrich Soma festménye szerint) spanyolosan beretvált áll-szakállt viselt, s ezt ide-oda utazgatása, hányódása közben nyilván nem tudta gondolni.

b., *Az öltözet.* Petőfi lemondása után (május 6) levetette őrnagyi egyenruháját és a svábhegyi jelenetet kivéve, polgári ruhában járt. Az említett székelyudvarhelyi incidens után megrendelte ugyan egyenruháját, de fölvenni már nem tudta. (Egressy Törökországi naplójából: „Egyenruhája még el sem készülvén, rám bízta kiváltását.” Aug. 8-i bejegyzés). Az utolsó hetekben viselt öltözetéről számos emlékezés maradt fenn. Ezekben az emlékekben két szín dominál: a fehér és a fekete. Bonyhai Benjámint, Petőfi mezőberényi ismerőse szerint: „Petőfi... többször vitorlavászon nyári kabátjában időzött nálunk.” Egressy szerint: „csak egy vászonkabátban ment az öregúrhoz” (Bemhez); vitorlavászon nyári kabátot emlegetnek, ennek színét egyik szemtanú fehérnek, másik feketének mondja. Gondolhatunk fehér ingre és fölötte sötét (fekete) kabátra. Kása Sándor honvéd tizedes szerint: „Balfelől ült a kocsiban. . . mintha most is látnám fehér kabátkáját, nyakendő nélkül.” Lengyel első visszaemlékezése: „... önkénytelenül felmerül előttem akkori alakja, amint fedetlen fővel, széteresztett ingnyakkal, lengő zubbonyával futni láttam.” Gyalókay: „Petőfi öltözete vitorlavászon blúz-

* Itt a mellékletet nem közöljük. (Szerk.)

ból, mellényből és nadrágból, s egy szürke köpenyből állt, fején egyszerű katonasipka, vállán szíjon sárga bőrtáska.” Imreh Sándor : (1848—49 Történelmi Lapok, 1892. okt. 15.) egy öreg bajtárs „határozottan állítja ma is, hogy Petőfi Sándor vitorlavászonból készült zubbonyt és nadrágot viselt” a csata napján. Haller József leírása : „Petőfi viselt vászonöltözetet, tisztí sapkát, nyakába emelve tisztí kis bőrröndkét és balkarján szekérbe emelte tisztíköpenyét, a csata folyama alatt gyalog és egyedül járkált, Bem hadi kíséretében részt nem vett s nem futárkodott; nyakon viselt emléket (talizmán), ajka alatt állszakállt, kecskeszakállt viselt, ujján arany mátkagyűrűt hordott.” (Budapest, 1888. 294. szám). (Lásd még Ferenczi, Petőfi eltűnése 29 : egyszerű fekete nyári blúz, kerek kalap).

Az egyes ruhadarabok színére vonatkozó adatok nem teljesen egybehangzóak, — de a fehér — fekete színegyüttes feltűnővé, emlékezetbe-tapadóvá tette a költő megjelenését.

Heydte halottján „finom szegős ing” volt, és fekete nadrág. (Lásd Orlay képét!) Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy Heydte leírása nyomán ezekre a ruhadarabokra Szendrey Júlia is ráismert. A holttestet csizmájától, kabátjától már megfosztották a halottrablók. A fekete nadrág polgári viseletre vall, ilyen színű nadrág a honvédségnél rendszeresítve nem volt.

c., *Az iratok.* Heydte szerint a halott körül semmiféle személyi jellegű irat nem volt, ez az elrabolt kabátban lehetett. Talált azonban körülötte szét-szórva néhány értékesnek tartott katonai jelentést, aztán zsinagrába fűzve babérkoszorúkat és magyar rendjeleket. (Kemény Farkas és Stein egy-egy jelentése, csapatkimutatások). Bem júl. 29-én jelentette a hadügyminisztériumnak, hogy „segédtisztje Petőfi őrnagy újból szolgálatba lépett”, s beosztotta törzskarába. Petőfinek, mint segédtisztnek az volt az egyik feladata, hogy a parancsnokok jelentéseit Bem számára franciára, az ő rendelkezéseit meg magyarra fordítsa ; a kitüntetések átnyújtásában és a velük kapcsolatos iratkezelésben is szerepe ; fentmaradt egy okmány kitüntetéséről saját kezeirásával kitöltve, Bem felterjesztése a hadügyminiszterhez előléptetések és kitüntetések ügyében, szintén Petőfi kézírásával. Így érthető, hogy magánál hordta az említett iratokat és érdemjeleket.

Heydtétől független adat a Kővári Lászlóé, aki az 1888-as Petőfi Múzeumban újból elmondja 1849 augusztusi fürkészésének történetét. Székelyek és szászok a Héjjasfalva felé vezető kanyarulatnál egy kaptatón jobbfelé egy kukoricásba vitték hol „valaki elesett, ki mellett több iromány hevert.”

d., A halott kilétének megállapításában segítségünkre lehet a kizárásos módszer is. Bem közvetlen környezetében tudomásunk szerint hárman viseltek polgári ruhát : Berki Mózes, a hírszerző, akinek holttestét azonban Fehéregyháza és Segesvár között temették el, Kurz Antal, Bem titkára, aki aug. 6-án a szebeni utcai harcokban esett el — és Petőfi.

Az országút menti halottat Haller József Bartha Eleknek, Gyalókay Jenő pedig Zeyk Domokosnak vélte. Bartha Elek az ütközetben valóban elesett, de századosi egyenruhát viselt, így nem lehetett rajta fekete pantalló, szakállá pedig szőke volt. Az utolsó, hősies viadaláról híres Zeyk Domokost atléta-termetűnek, magas növésűnek mondják, — Heydte pedig határozottan „középtermetűnél kisebb”-nek, soványnak mondja a halottat.

A kutatók, köztük Haller József is, végignyomozták mindazokat a nevezetesebb személyeket, akik Bem oldalán az ütközetben részt vettek — nem került elő olyan, akivel Heydte halottját azonosítani lehetne — az egy Petőfin kívül. A „szökőkút” közelében talált halott tehát csak ő lehetett.

8. A halálhelyről Heydte ezt mondja: „közvetlenül a szökőkútnál, Fehéregyháza és Héjjasfalva között” (1854), „a két helység közt mintegy feleúton, majdnem átellenben a szökőkúttal, 3—4 ölnyi távolságra az országúttól.” Nem teljesen világos a szövegből, hogy keletre lovagolva az út jobb vagy bal oldalán látta-e a halottat: „a szökőkútnál”, ez a jobboldal, „majdnem átellenben a szökőkúttal” — ez a baloldal is lehet. Miután a „szökőkút”-at Dienes András 1948-ban a most is meglevő, az út déli, tehát Heydte szempontjából jobb oldalán fekvő Ispánkúttal (Fintina Spanului) azonosította. Kővári fent idézett emlékezésében határozottan jobboldalt mond. A baloldalon ezen a helyen 49-ben (Haller térképe szerint) tavacska volt, a jobboldal néhány fűzfája, bokra és kukoricása talán menekülést kínált, — arra letérhetett Petőfi. Kővári 1861-es elbeszélése szerint: „Hol az út Fehéregyházáról Héjjasfalvának a hegy alá kanyarodik, s emlékoszlop emelésére oly szép rétság van, a hegyre akart felkapni, Dános felé, a hegyoldalon akkor törökbúza zöldelt, itt vérzett el a kozákok fegyverétől”. Dános ugyan nem erre fekszik, de a többi adat pontos.

Ezért úgy véli a bizottság, hogy a költő halála az országút déli oldalán, az úttól 3—4 ölnyire, az Ispánkút közelében következett be.

III.

BEFEJEZÉS

Petőfi menekülésének útvonalát és halálhelyét a fentiekben olyan hitelesnek látszó adatok alapján próbáltuk rekonstruálni, amelyek kölcsönösen kiegészítik és megerősítik egymást; a hitelességet az növeli, hogy a tárgyalt tények és mozzanatok Lengyel József vallomásán kezdve egészen Heydte és Kővári emlékezéséig összefüggő láncolatba sorakoznak. *Eredményeink általában megegyeznek azzal az állásponttal, amelyet Dienes András „A Petőfi-titok” c. könyvében és előadásaiban kifejtett. Velük szemben nemcsak a nyilvánvalóan mesés, legendaszerű adatok vesztek el erejüket, hanem az elszigetelt, más tények által nem támogatott, az összefüggésből kieső tanúskodások is. A bizottság ezeket*

is megvizsgálta, de nem tartja őket megbízhatóaknak. Egy részüket nem lehet sem térben, sem időben pontosan lokalizálni; mint Egressynek egy meg nem nevezett tisztától hallott adatát: „Mikor a kozákok szorították őket, akkor látta Petőfit vászonzekében egy fedeles bricskáról leugrani s az országútról oldalra térve gyalog tovább menni.” Nem is valószínű, hogy Petőfi végleg letért volna az országútról. Más vallomások koholmányoknak bizonyulnak; Gamerra Gusztáv a Monostor-kert közelében látta, a tűzvonalhoz közel, kérte, hogy távozzon onnan, de a költő azt felelte, hogy a csatazajban tud legjobban verselni; ezen a környéken kellett hát elesnie. Lengyel József már megeáfolja, hogy Gamerra egyáltalán ott volt az ütközetben. Az egyébként becsületes kutatómunkát végzett Haller József is megtalálja a sebesülés helyét a buni Küküllőhídban; tanúi cikke írásakor már halottak, s elképzelhetetlen, hogy a költő az ismeretlen terepen hogy juthatott volna el a távoli hídig, s hogyan próbálta volna fegyvertelenül a hídra törő dsidásokat feltartóztatni. Teljesen meseszerű Haller koronatanújának, Gáspár Gergelynek vallomása; szerinte az orosz lovasok Petőfit dsidájukkal felemelték a földről és fejfelé lefelé a Küküllőbe dobták.

Nem soroljuk föl mindazokat a véleményeket, amelyeket a munkaközösség helytelennek tart; úgy gondoljuk: pontról-pontra menő cáfolat helyett elég cáfolat fenti, ugyancsak pontról-pontra bizonyított előadásunk.

Segesvár, 1956. aug. 22.

A tudományos munkaközösség román csoportjának tagjai:

Dr. Alexandru Culcer profesor de anatomie, Institutul de Arte Plastice „Ion Andreșcu”. Cluj.

s.k.

Szabédi László a kolozsvári „Bolyai” egyetem tanára.

s.k.

Mircea Rusu cercetător științific, Institutul de Istorie al Academiei R.P.R. Filiala Cluj.

s.k.

A tudományos munkaközösség magyar csoportjának tagjai:

Dr. Barta János egyetemi tanár, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke.

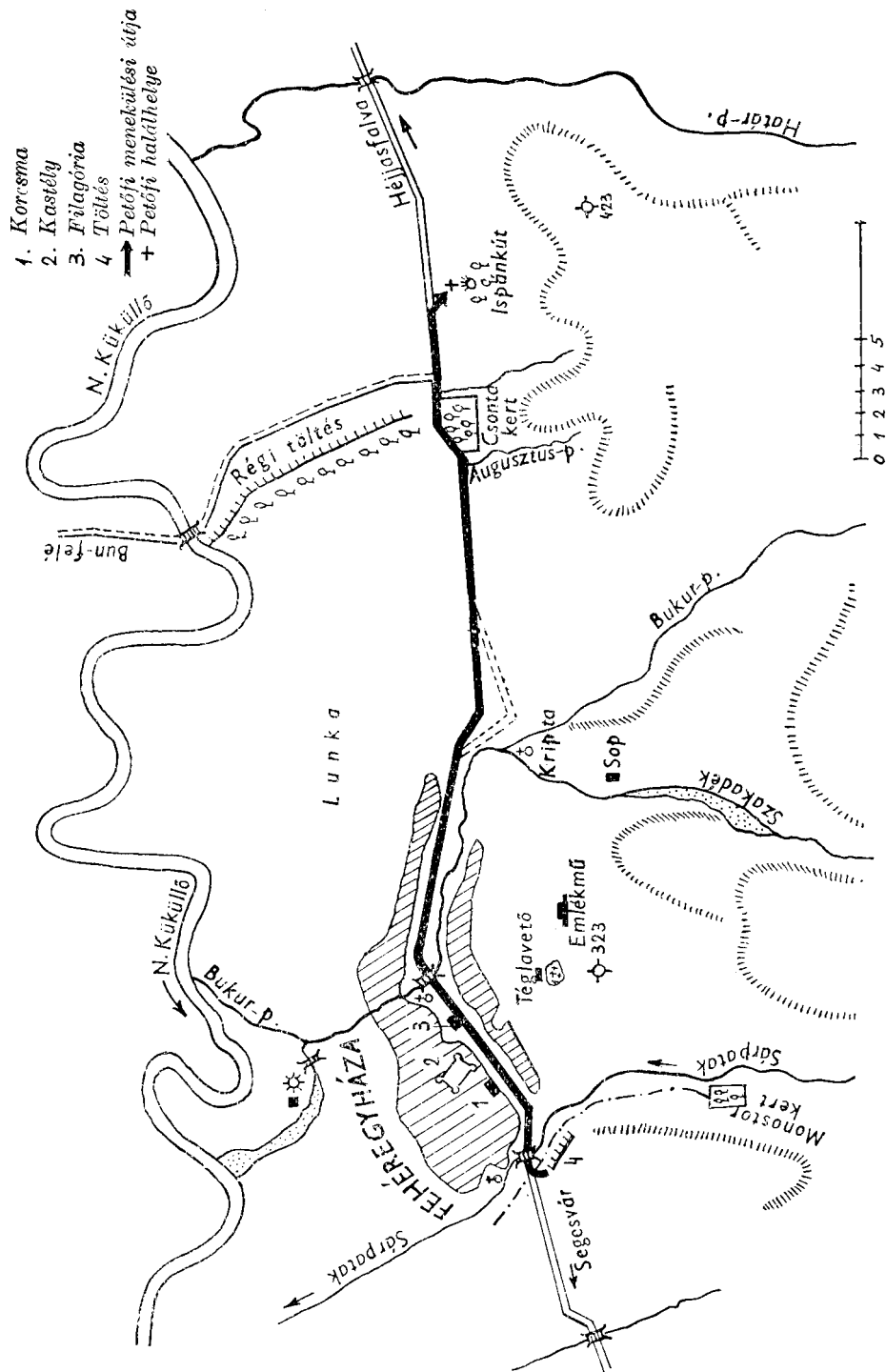
s.k.

Dienes András tudományos kutató.

s.k.

V. Nyilassy Vilma, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató helyettese.

s.k.

Áttekintő vázlat Petőfi menekülésiútjának útvonaláról és halálhelyéről

ELŐZETES JELENTÉS A PRÓBAÁSATÁSOKRÓL

1956. augusztus 17—21. között a „Petőfi Sándor halálhelyének megállapítására” alakult román—magyar bizottság mellett mint antropológus, részt vettem a Cionta-kertben végzett feltárási munkálatokban. Erre vonatkozó előzetes jelentésemet az alábbiakban teszem meg.

1. Mircea Rusu régész kartárs megérkezésem előtt már a Cionta-kertben a rendelkezésre bocsátott adatok alapján próbaárkokat, aknákat és metszeteket készített, amelyek mindegyike eredménytelen volt. Részletesen ezek adataira nem térek ki, miután arról Mircea Rusu kartárs nyújt be jelentést. Megérkezésem utáni napon az egykori emlékhely és ágyuk helyén a kutatásokat 5×5 m-es szelvénné nagyítottuk meg. E szelvényben egy kút-kávéhoz hasonló négyszögletes keret mutatkozott, fölötte kőrakással. A mélység és egyéb méretadatok Rusu kolléga rajzaiban és jegyzeteiben. E négyszöget felbontva, nagymennyiségű mészkő került elő, amely alatt két ásonyomra a bolygatatlan talaj következett. E helyen azért végeztünk kiterjedtebb kutatást, mert Haller méretadatai és a még ma élő Ciffra N. 99 éves lakos e helyet említi, ahol Petőfi Sándort eltemették 18—20 más honvéddel együtt. A kutatást nagyon megnehezítette az állandóan feltörő víz.

2. Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló adatok több esetben ellentmondást tartalmaznak, s hogy a Cionta-kert 150 m hosszú és 35 m széles, bemozdások alapján igen bizonytalan az elhantolás helyének felkutatása. Petőfi Sándor tetemének feltárása érdekében még egyszer a lehető legpontosabban verifikálni kell az eltemetésre vonatkozó adatokat és azok alapján kell a Cionta-kertben rendszeres kutatást kezdeni. A rendszeres kutatás során szelvényekkel kell a területet folyamatosan feltárni, mely munka kb. 4 hetet venne igénybe és kb. 40 000—50 000 lei költséget jelentene. A munkálatokra a késő őszi, vagy a kora tavaszi idő volna alkalmas, amikor a veteményben kárt nem okoznánk.

Hangsúlyozottan leszögezni kívánom, hogy az adatok bizonytalansága, valamint az emlékezetre való hagyatkozás alapján, teljes eredményre nem juthatunk e kérdésben. A rendszeres feltárás pozitív vagy negatív eredménye zárhatja be e kérdést és úgy érzem, hogy ezzel tartozunk Petőfi Sándornak, ezért minden lehetőséget meg kell teremtenünk, hogy a kérdést megnyugtatóan zárhassuk le.

Segesvár, 1956. augusztus 21.

DR. NEMESKÉRI JÁNOS,
a biológiai tudományok kandidátusa,
múzeumi osztályvezető

ÖSSZEFOGLALÓ

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET TUDOMÁNYOS TANÁCSA ÁLTAL 1956. SZEPT. 24-ÉN TARTOTT ÜLÉS NAPIRENDJÉNEK 1. PONTJÁRÓL: „A PETŐFI ELTŰNÉSE KÖRÜLMÉNYEINEK TISZTÁZÁSÁRA KIKÜLDÖTT MAGYAR – ROMÁN AKADÉMIAI MUNKAKÖZÖSSÉG JELENTÉSE”

1. Sötér István elnöki megnyitója után Király István, a napirendi pont előadója ismerteti röviden a bizottság jelentését, előrebocsátja, hogy a helyszínt nem ismeri és olyan felkészültséggel sem rendelkezik, mint a munkaközösség tagjai. A jelentéssel kapcsolatos ellenvetései a következők:

a) Áttanulmányozva a jelentést úgy látja, hogy a munkaközösség egyes, a költő eltűnésével kapcsolatos tanuvallomást nem vett figyelembe, ezeket eleve elvetette, mint olyanokat, amelyek a kialakult állásponttal össze nem egyeztethetők. A tanuk egy része ugyanis azt igazolja, hogy Petőfi nem a héjjasfalvi országútnál, hanem a Fehéregyháza feletti magaslatoknál halt meg. Ilyenek: Lengyel Sámuel, Pap Lajos, Dáné Károly és Kőváry László. Ha ezeknek a vallomásait is figyelembe vesszük, úgy — szerinte — nem lehet *határozottan* azt állítani, hogy Petőfi az országútnál halt meg, ez lehetséges, de az sem lehetetlen, hogy valóban a falu feletti magaslatokon vesztette el az életét. A Haller Ferenc által képviselt álláspontot, mely szerint Petőfi a Küküllő felé menekült volna, maga is megcáfolva látja, mivel *ésszerűtlen* lett volna a folyópart felé való menekülési utat választania.

b) A koronatanuk közül Heydte állítása — mivel egyik helyen *szőkének*, más helyeken *feketének* mondja az általa látott halott szakállának a színét — bizonytalan. Lengyel vallomásában ellentmondásokat lát, a csatatérre való kikerülése és ottani működése (elsősegély-nyújtás) körül bizonytalan az előadása, második vallomásában ezt meg sem említi. Lengyel nem a Sárpaták hídjánál, hanem a Rogyina hídjánál jelölte meg azt a helyet, ahol Petőfivel együtt állt. Nem látja bizonyítva azt, amit a munkaközösség állít, hogy ti. Lengyel és Petőfi a támadás zaját meghallva, előrefutottak a hídon át. Teljes képtelenségnek ítéli azt, hogy Petőfi gyalog és Lengyel lóháton négy kilométert futottak volna együtt és a távolság közöttük a végén csak 3–400 m lett volna. Nem érti, hogyan láthatta volna Lengyel a kaptatóról visszapillantva a falu szélén, a Korcsomba-patak táján futó Petőfit?

c) Vitathatónak érzi Gyalókey Lajos vallomását Petőfiről. Ezt azzal indokolja, hogy Gyalókey Lajos valótlanul állított két ízben: először akkor, amidőn Petőfivel való első találkozását 1849. február 8-ra — Dévára — helyezi, másodszor akkor, amidőn azt állítja, hogy az ő kocsiján érkezett Petőfi a csatatérre, mert szerinte kétségtelenül Kurcz Antal kocsiján érkezett, ezt — szerinte — Kőváry és Egressy előadásai igazolják. Teljesen bizonytalan, hogy hol állította le Gyalókey a csatatéren a kocsiját és semmivel sem látja megindokolva azt, hogy került Petőfi a töltsékre az országútról és miért ment volna oda? — Nem fogadja el Gyalókey vallomásának azt a részét, hogy Petőfit „az országúton keresztül” láthatta volna futni. Véleménye szerint, aki menekül, az egyenesen fut az úton, nem „cikkcakk”-ban. Gyalókey szerinte valótlanságokat is állított Petőfiről, így a költő 1849. júl. 30-i kelemen-
telkei időzése éppen úgy valótlan, mint az, hogy Petőfi Gyalókeyval együtt ebédelt a kelemen-
telkei Simén-kúriában, mert ezt az ott tartózkodást Kőváry László — a Simén-család nevelője — feltétlenül megemlítette volna.

d) Nem látja bizonyítotttnak a Pap Lajos-féle és a Lengyel-féle vallomás megegyezőségét. Lengyel az országúton látta Petőfit, Pap Lajos pedig az „országúttól ezer ölnyire.” Ez szerinte megegyezik Kőváry vallomásával, aki szintén azt állítja, hogy Petőfi a hegyek felé akart felkapni.

e) Nem tudja az előadó, hogy a csatatér egykori pontjait megállapította-e a munkaközösség? Szerinte lehetséges, hogy a falu már akkor is túlterjedt a Sárpatak vonalán és az sem állapítható meg, hogy az országúton tulajdonképpen hány kanyar volt.

Király István összefoglalva véleményét közli, hogy ne foglaljunk állást határozottan amellett, hogy Petőfi az országúton — az Ispánkútnál — halt meg. Ezt tekintjük a kutatás egyik lehetséges álláspontjának, a legvalószínűbb hipotézisnek, a kérdés mégis maradjon nyitva.

Éppen ezért nem javasolja, hogy a költő halálhelyét — az Ispánkutat — emlékművel lássuk el; a Cionta-kertben folytatandó ásatásokat meg éppen nem javasolja, mert ennek eredménye még akkor is bizonytalan, ha az ispánkúti halálhely bizonyos.

De javasolja, hogy minél előbb készítsünk a csatatérről egy dokumentumfilmet és az eddigi kutatások eredményét foglaljuk össze egy dokumentumkötetbe, mely a további vitának alapja lehet. Hogy Fehéregyházát a jövőben Petőfifalvának nevezzék, azt helyesnek véli. Végül hangsúlyozza, hogy a maga részéről a munkaközösség munkáját igen nagyra értékeli és hasznosnak tartja.

2. Barta János szól hozzá az előadáshoz, mint a munkaközösség magyar csoportjának vezetője. Tény, mondja, hogy a csatatér területének rekonstrukciója nem volt tökéletes, ez egyik gyöngéje a jelentésnek. De az útkanyarok megállapítása megtörtént, megállapítást nyert, hogy az a kanyar, amely jelenleg a vasútvonalat metszi, 1849-ben nem volt olyan éles hajlású, mint ma — a másik, a kaptató előtti kanyart a helyszínen megtaláltuk. A munkaközösség bizonyítotttnak látja, hogy a Heydte által látott halott csak Petőfi lehetett. Lengyel szavahihetőségét — sem az előadó véleménye, sem régi ellenfelei gyalázkodásai után — sem látja megingatva, Lengyel állításai *bizonyíthatók*. A bekerítésre küldött ulánusok és a Pap Lajossal együtt menekülő Bem törzsének találkozása valóban a vallomások és a kutatás egyik „nehéz pont”-ja, ezzel még behatóan kell foglalkozni. A munkaközösség nem egyes izolált vallomások útján jutott el álláspontjához, hanem egymással összefüggő vallomások láncain keresztül, ezért állíthatja a jelentés a legnagyobb valószínűséggel, hogy Petőfi a héjjasfalvi országút közelében — az Ispánkútnál — esett el. Ismét javasolja a dokumentumkötet és a dokumentumfilm létrehozását.

3. Varjas Béláné (Nyilassy Vilma) — a munkaközösség tagja hozzászólásában csodálkozásának ad kifejezést, hogy az előadó nyitva — tehát a 107 év előtti állapotában — kívánja hagyni a kérdést, mikor az új kutatások eredményei és a helyszíni felülvizsgálat igazolja, hogy Petőfi nem eshetett el a Fehéregyháza feletti dombokon. Szerinte még maga az előadó sem volt képes egyetlen olyan szavahihető tanúvallomást idézni, ami ezt a feltevést igazolná. Felkéri Király István előadót, mondjon *egyetlen* olyan vallomást, mely ezt akár csak elfogadhatóvá is teszi. Ezzel szemben bizonyos — és az előadó által sem megcáfolt tény — a következő: Petőfi délután 5 órakor, a támadás percében a hídon át a héjjasfalvi országúton kezdett menekülni és a Heydte által látott halott — ugyancsak az országút mellett — Petőfi

volt. Tehát adva van a menekülés kezdete, iránya és ennek a vége, a halál-hely. Hogy *közben* mi történt, azon vitázhatunk, de a jelentés bizonyítja, hogy Petőfi a héjjasfalvi országútnál, az Ispánkút közelében halt meg.

4. Dienes András, a munkaközösség előadója részletesen válaszol az előadó által felvetett kérdésekre. Kutatásai során valamennyi tanuvallomást felülvizsgálta, sajnálja, hogy Király István nem tartotta érdemesnek azt, hogy könyvében, cikkeiben felhozott cáfolataival annak idején vitába szálljon. Ha gyors iramban is, de most egyenként kíván foglalkozni Király István ellenvéleményeivel.

Király István azt állítja, hogy Lengyel Sámuel, Pap Lajos, Dáné Károly és Kőváry László, valamint Lőrincz József vallomásai valószínűsíthetik azt, hogy Petőfi a magaslatoknál esett el. Ez nem felel meg a valóságnak, mert :

a) Lengyel Sámuel vallomása — Petőfivel való találkozása — teljesen hamis, az ütközet és az eltűnés történetével homlokegyenest ellenkező vallomás. Kétségtelen, hogy Szendrey Júlia összetévesztette Lengyel Sámuel Lengyel Józseffel, ez a vallomás eredője : nem Lengyel orvossal beszélt, hanem Lengyel gyógyszerésszel.

b) Pap Lajos vallomása mindenben megfelel a valóságnak, csak távolsági adataiban téved. Ha igaz volna az, hogy a Bem kíséretében levő Pap Lajos az „országúttól ezer ölnyire” ütközött volna meg a bekerítő ulánus századdal (és nem hadtesttel, sem zászlóaljjal, ahogy azt az előadó gondolja), akkor ez a megütközés — a bemutatott vázlat bizonyítja — valahol egy kilométerrel a Korcsomba szakadéknál túl, messze a hegyek között folyt volna le, ami egyszerűen képtelenség. Pap Lajos „ezer öle” kétségtelenül a Bemmél megtett *útvonalat* jelzi, ott ahol az országút közelébe kerültek : a vázlaton a távolságok lemérése igazolja ezt. Az ütközet irodalma pedig igazolja, hogy ez az összecsapás a Haller-kripta táján történt, tehát valóban az országút közelében, ahol Petőfi menekült.

c) Dáné Károly vallomásában *Lengyelre hivatkozva* állítja, hogy a költő halála úgy következhetett be, ahogy azt Lengyel közli.

d) Kőváry László olyan tökéletes tájképet ad a költő halálának színhelyéről, amit csak a helyszínen lehet felismerni. Ez az Ispánkút környéke, az úthajlaton és a kaptatón túl. Sohasem állította, hogy a hegyekben esett volna el, ennek az ellenkezőjét mondta : az út mentén, egy szép rétségen halt meg, mikor a hegyek felé „*akart*” felkapni. Ez így is történt, ezért érte a halál az Ispánkútnál, a dombok aljában.

e) Lőrincz József vallomásáról már a munkaközösség is megállapította, hogy értékes vallomás lenne, ha valaha is megjelölte volna közelebről azokat a tereppontokat, amelyeket vallomásában említ. Ezek az általa megadott pontok, *sehol, soha* nem bizonyítják, hogy a költő a magaslatoknál esett volna el.

Ezek a vallomások szerinte tehát részben nem bizonyítják, hogy Petőfi a magaslatokon esett volna el, részben határozottan bizonyítják, hogy az Ispánkútnál esett el.

A Haller József által képviselt álláspont nem azzal cáfolható, mert „ésszerűtlen” lett volna a Küküllő felé való menekülés, hanem mert az előadottak ellentétben állanak a történelmi valósággal!

A koronatanuk állításai szerinte nem bizonytalanok és nem ellentmondóak. Király István téved : soha Heydte „szöke”-nek nem írta le Petőfit. Lengyelnek Pákh elleni vádjából arra következtetni, hogy *ezért* Lengyel nem szavahihető tanu, nem volna helyes. A kérdéses térképet nem Lengyel

rajzolta, hanem Szokolay Kornél mérnök, Lengyel ismételten kijelentette, hogy a térképet *tudta nélkül* átrajzolták. Hogy pedig Lengyel és Petőfi a támadás zaját hallva előrefutottak, azt a munkaközösség — lépésről-lépésre, mondatról-mondatra követve Lengyel vallomását — a helyszínből állapította meg és a Lengyel-vallomás szavaiból. Király István maga mondta, hogy nem ismeri a helyszínt, ez esetben — mivel valóban nem kérhetjük fel arra, hogy menjen el Segesvárra — nincs más mód: vagy hitelt ad egy *hat-tagú* tudományos munkaközösség által *látottaknak*, vagy nem ad ennek hitelt.

Szerinte Király István legsúlyosabb tévedése, hogy azt állítja, Petőfi és Lengyel „négy kilométeren át” menekültek egymás mellett. Soha ezt Lengyel nem állította: éppen ellenkezőleg azt állította, hogy a falun keresztül menekülve nem volt a költő mellett, csak a falun túl, az ulánus-század bekerítő mozdulatának látása után, mikor a „domb” (kaptató) aljáról visszanezett az útkanyar felé. A költő ekkor a falu szélétől 1000–1100 m távolságnyra volt. Király István másik hasonlóan súlyos tévedése, mikor azt képzei, hogy Lengyel a kaptatóról a Korcsomba—Bukur patakok tájékán levő mai — vasúti — útkanyarban vélte látni Petőfit. Ez a kanyar — mint ezt Barta János is említette — 1849-ben kétségtelenül megvolt, de azt a vasútépítés élesebbé változtatta: azóta általánossá vált a hit, hogy ez a Lengyel által említett úthajlat, más nincs. Holott *ez tévedés*, amit fénykép igazol. A Lengyel által említett kanyar nem ilyen éles és *ott van, ahol az Augustus-patak érinti az országot*. Igaza van V. Nyilassy Vilmának: erről az útszakasztól lehet vitázni, de hogy Lengyel József valóban *láthatta* a kaptatóról a feltűnő — fekete-fehér — ruházatú költőt, az tény, mert ezt a munkaközösség mérésével, látási próbával ellenőrizte.

Az, hogy Király István nem tartja szavahihetőnek Gyalókey Lajost a Petőfire vonatkozó vallomását illetően, ez szerinte Király István magánvéleménye, ami a költő eltűnése kérdésében nem lehet döntő. Szerinte igenis bizonyítható, hogy Gyalókey Déván febr. 8-án találkozott Petőfivel, de ha előbbi is volna az a dátum, mikor a költővel találkozott, ennek a július 31-i dátumhoz semmi köze sincs. Hogy azonban Petőfi nem Gyalókeyval, hanem Kurcz Antallal szekerezett a csatatérre, az nem fedi a tényeket. Ezen csak akkor lehetne vitázni, ha maga Kurcz — mint Gyalókey — tett volna erre nézve vallomást, de tudjuk, hogy sohasem tett, mert aug. 6-án Szebennél elesett. A távoli szemlélők közül állítják ezt néhányan, köztük Kőváry László, aki tévedett. Mint Király István is téved, mikor Kőváryra hivatkozva állítja, hogy valótlan a kelementelkei ebéd, mert — Király szerint — Kőváry, a Simén-család nevelője ezt megírta volna. Kőváry László ekkor nem Kelementelkén volt, hanem Marosvásárhelyen, ő maga ír erről. Gyalókey Lajos élő tanukra hivatkozva állítja, hogy Petőfi-vel együtt kocsizott, akik vallomását nem cáfolják, vagy egyenesen megerősítik. Egressy — akire Király István hivatkozik — nem látta Petőfit Kurcz kocsiján ülni, ezt sohasem állította, nem is láthatta, mert a kocsira szállás a marosvásárhelyi piactéren történt, Petőfi pedig Egressytől a Görög-házban elbúcsúzott. — Hogy Gyalókey hol állította le a kocsiját, nem bizonytalan, ezt maga Gyalókey tökéletesen írja le. Arra nem volt szükség, hogy „valami domb mögé” dugják el a kocsit, ha fák, vagy búzakereszt *eltakarta*, ez teljesen elegendő volt, enniből áll az ellenséges tűzéség előli rejtés, ezt minden katona tudja és Gyalókey is így írta le. Hogy pedig egy pánik kellős közepén kivétel nélkül mindenki egy meghatározott, egyenes irányban meneküljön,

arra még az ütközetek történetében példa nem volt: *akkor nem lenne pánik!* Petőfi tehát igenis „cikkakkbán” is keresztül futhatott az úton. A töltés pedig azért nem lehetett az országút töltése, mert a Gyalókay-hagyaték előtalálása óta tudjuk, hogy az országút szélén semmiféle párkányzat nem volt. De ugyanebből tudjuk, hogy igenis volt a Sárpaták mellett. Király István téved, ha ezt valami távoli tereptárgynak képzei: a töltés közvetlenül az országút mellett van. Hallernek itt levő eredeti levelével bizonyítható, hogy Petőfi erről a „kistöltés”-ről ugrott le és menekült a falu főtere felé, tehát a héjjasfalvi országútra.

A csatatér egykori arculatát a bizottság a Haller-féle vázlatok és az eltűnés, valamint az ütközet irodalma alapján állapította meg. A falu nem terjedt túl a Sárpaták vonalán, hogy a „kapuzábé” a híd mellett volt, éppen ezt bizonyítja; az országúton levő, a kaptató előtti útkanyar meglétét a bizottság ugyancsak megállapította. A kutatók — Haller — vázlatai ezeket a részleteket nem tüntetik fel, de nincs akadálya annak, hogy pontosabb felméréseket, vagy megállapításokat is eszközöljünk, — térképtárakban való kutatások útján.

Összefoglalva Király István előadását, Dienes András megállapítja, hogy az előadó mindössze két hétig foglalkozott a problémával, ami ugyancsak kevés. Sajnálja, hogy Király István nem keresett lehetőséget arra, hogy ezeket a kétségtelen tévedéseket megbeszélje a munkaközösséggel, de készséggel hajlandó a részleteket pótlólag megbeszélni, illetve részletesen megvitatni vele.

5. Klaniczay Tibor a következőket állapítja meg: egy ilyen természetű kutatás végére mintegy „hivatalos pontot” tenni nem lehet, új szempontok mindig felvetődhetnek. De tény, hogy a jelenlegi fázisban — néhány bizonytalan, vitatható pont ellenére — ez a leginkább alátámasztott álláspont és ezért a jelentés elfogadását javasolja. Ugyancsak javasolja a dokumentumkötet létrehozását olyképpen, hogy annak írója Dienes András, lektora pedig Király István legyen. Most nem javasolja a költő sírja utáni további kutatást, ez a dokumentumkötet megjelenése utáni viták lefolyása után esetleg megtörténhetik.

6. Waldapfel József. — Dienes András könyvének megjelenése után (1949) nem látta bizonyítottnak Dienes álláspontját, de egy folyó évi előadása után — ahol az újabb kutatások eredményeit is megismerte — „50%-os valószínűséggel” elfogadja Dienes álláspontját. Egyébként osztja Király István véleményét a kérdéses pontokat illetően, ezeknek felderítése fontos. Javasolja a dokumentumkötet és a dokumentumfilm létrehozását és a *Csontakertnek* emlékművel való megjelölését. További ásatásokat nem javasol. Ellenben helyesnek tartaná, ha a további kutatások során egy pszichiáter-jogászi véleményt is beszereznének a lélektani kérdéseket illetően.

7. Pándi Pál. — Javasolja a további kutatásokat, különösen Heydtére vonatkozóan, valamint a dokumentumfilm elkészítését.

8. Eckhardt Sándor rámutat — a Balassi-koponya kérdésével kapcsolatban — a testereklyék utáni kutatások nehézségeire.

9. Nagy Péter a tudományos munkaközösségnek Petőfi halálára vonatkozó jelentését az eddig legelfogadhatóbb hipotézisnek tartja. A további ásatást — sírkutatást — egyelőre javasolja elhalasztani. Nagyon fontosnak tartja egy dokumentumfilm sürgős elkészítését és a dokumentumkötet megjelentetését, amely kísérfje végig az eltűnésre vonatkozó egyéb álláspontokat is.

10. Jánosi Ferenc a munkaközösség jelentését alaposan kidolgozott

és meggyőzőnek tartja, egyúttal rámutat arra, hogy a kérdés felvetése és vitatása a Petőfi-kultusznak nagy hasznára van.

11. Sötér István elnök zárószavaiban összefoglalja a 3 és fél órán át tartó vita eredményét. A Tudományos Tanács nevében köszönetét fejezi ki a tudományos munkaközösség magyar és román tagjainak értékes munkájukért és az alaposan megszerkesztett jelentésért. Elismerését fejezi ki Dienes Andrásnak évtizedekig folytatott kutatómunkájáért.

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET TUDOMÁNYOS TANÁCSÁNAK HATÁROZATA

A Tudományos Tanács megbízásából Király István előzetesen megvizsgálta a bizottság jelentését és a megfelelő dokumentumokat, majd ismertette álláspontját a jelentéssel kapcsolatban. Király István ellenvetéseire a bizottság tagjai válaszoltak, majd az ezt követő vita után a Tanács a következőket határozta:

a) A TT köszönetét fejezi ki a munkaközösség magyar és román tagjainak értékes munkájukért és a gondosan megszerkesztett jelentésért. Elismerését fejezi ki Dienes Andrásnak évtizedekig folytatott kutatómunkájáért.

b) A jelentésben foglalt és Dienes András kutatásaira támaszkodó álláspont az, amely az eddigi 100 év óta folyó kutatások eredményeihez mérve a legnagyobb hitelességgel léphet fel. Külön érdeme, hogy a költő eltűnésére vonatkozó részletek mögött feltárja a hadtörténelmi háttérrel. Valamennyi eddigi feltevessel szemben a jelentésben kifejtett álláspont a legvalószínűbb.

c) A TT fontosnak tartja a téképészeti kutatások folytatását a csatatér 1849-beli állapotára nézve. Ugyancsak fontosnak tartja az olthévízi Haller levéltár sorsára vonatkozó pontos megállapítások eszközölését.

d) A TT gondoskodni kíván a Petőfi halálára vonatkozó és az eddigi kutatásokat összefoglaló dokumentumkötet kiadásáról. A mű megírásával Dienes Andrást kívánja megbízni.

e) A TT magáévá teszi a munkaközösségnek azt a javaslatát, hogy a segesvári csatatérről sürgősen, még 1957 folyamán egy dokumentumfilm készíttessék. A Tanács kéri az Akadémia közvetítését és támogatását, hogy a Népművelési Minisztérium ezt a fontos feladatot a jövő évben megoldja.

f) A Tanács kívánatosnak tartja, hogy a Csonta-kertet emlékművel jelöljék meg — karöltve a román társadalmi és tudományos szervekkel.

g) A Tanács nem javasolja, hogy Fehéregyházát Petőfifalvának nevezzék el. Azért sem helyes ez a név-átkeresztelés, mert amíg a Petőfi halálával kapcsolatos községet Petőfiről neveznék el, a Petőfi életéhez kapcsolódó fontosabb helyek elnevezése a régi maradna. A Tanács elvileg is helyteleníti a történetileg kialakult helynevek átkeresztelését.

h) A TT további ásatásokat Petőfi valószínű halálhelyének környékén egyelőre nem javasol.

i) A munkaközösség jelentése a TT határozataival s a vita anyagával együtt jelenjék meg a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály közleményeiben.

j) A TT ülésének összefoglalóját, illetve határozatait az eddigi segítség megköszönése mellett meg kell küldeni a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának.

Budapest, 1956. szeptember 24-i ülés jegyzőkönyvéből.

KOMLÓS ALADÁR

A MAGYAR SZOCIALISZTIKUS LÍRA ELŐZMÉNYEI ÉS KEZDETEI

Arany László 1873-ban felvázolva a magyar politikai költészet történetét, áttekintését azzal a jóslással fejezi be, hogy a közjogi harcok ideje elmúlt, s a jövőben, ha politikai fejlődésünk követheti az európai vezérnépekét, „fölébredvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok, igények, érdekek *egymás-közötti* élesebb versengése . . . a politikai líra is hivatva lenne új hurokon zendülni meg.”

Arany László jóslata bevált. Politikai költészetünkben, mely 1867-ig csak a nemzet függetlenségén őrködött, lassacskán tükröződni kezdtek a társadalom belső harcai. Ez persze még nem volt szocialista költészet s még kevésbé a proletariátus költészete. A proletariátus ugyanis a maga elnyomottságában csak későn vív ki annyi szabadságot és szerez annyi műveltséget, hogy irodalmi színvonalon szólalhasson meg, nálunk annál nehezebben, mert túlnyomó része kezdetben nem is magyar, — szemben a polgársággal, mely már a félféudalizmus viszonyai között megteremthette a maga irodalmát. Ez teszi érthetővé, hogy a magyar munkásság érzéseit — ha egy-egy versfaragó proletár, mint pl. Sárközy Szeráf kezdetleges kísérletezéseitől eltekintünk — az uralkodó osztályokból lehajló értelmiségiek kezdik kifejezni, s épp 1890 körül, akkor, mikor a proletariátus erőteljesen megszerveződik, e rokonszenvező értelmiségiek elhallgatnak, visszavonulnak a proletársors megszólaltatásától, s a szó szorosabb értelmében proletár líra csak a századforduló körül zendül fel.

Kiket nevezhetünk a szocialista vagy szocialisztikus líra képviselőinek? Természetesen nem ajándékozhatjuk ezt a jelzőt mindenkinek, aki részt vesz valamiféle társadalmi harcban. Vajda János például szenvedélyes versekben támadja a feudális elmaradottságot és gőgöt, a sznobizmust és a választási korrupciót. De mivel nem a nép, hanem a polgárság (persze egy nálunk nem létezett demokratikus polgárság) szempontjából nézi az állapotokat, a szocializmust pedig — ha külföldön megérti is — nálunk még nem tartja időszzerűnek, őt még a szocialisztikus jelző sem illeti meg. De vakká tette a fejlődésben fontos szerepet játszó jelenségek iránt, ha csak a marxista világnézetet fogadnók el a szocialista líra ismérévül. Ily kritériumul ehelyett azt tekintjük,

felismerte-e valamennyire a költő a történelemszülte új kérdést: a proletariátus kérdését. Azt a magyar lírát keressük tehát, amely észreveszi a társadalmi berendezkedés visszásságát s benne különösen a proletariátus helyzetét, együtt érez a kizsákmányoltakkal és sorsuk erősen foglalkoztatja, — még ha a kérdéssel viaskodva olykor (mint Rudnyánszky nyilvánvalóan téves megoldásnál állapodik is meg).¹

A 70-es évek

(A köztársasági gondolat jegyében)

Irodalmunkban már a 70-es évek elején megszólalnak költők, akik kifejezést adnak a társadalmi elégtelenségnek. Műveikben a nemzeti függetlenségért való lelkesedés, a romló közállapotok miatti hazafias gond s néha a 71-es párizsi kommüntől felszított homályos szociális ábránd keveredik azzal a keserűséggel, amelyet az 1873-as rossz gabonatermással, illetve a 73-as bécsi „kracchal” kezdődő rendkívüli méretű válság vált ki, a század „legátfogóbb, legmélyebb és legpusztítóbb válsága”, mely 1873—81-ig nálunk 74 bankot és takarékpénztárt és számtalan egzisztenciát tett tönkre. Alig van réteg, melyet ne sújtana az elszegényedés: „mert ki nem állott volna akkor konnekszióban a börzével? — írja egy kortárs közgazdász. — Csakúgy részt vett benne a győzelmes hadvezér, mint a világgyűlölő szobatudós; a társadalmi lépcső legmagasabb fokán álló személyek a „méregfa” gyümölcseit csakúgy élvezték, mint a polgár”. Az igazi kárvallottak a kisemberek, különösen a közép- és kisbirtokosok voltak, akik alól a rossz termés, a megfogyatkozott hitel és a megszigorított adóbehajtás kihúzta a földet. A válság 1876—8-ban érte el mélypontját.²

Az elégtelenség főképp a köztársasági gondolatban formálódik meg, az osztályok ellentéte, a nyomoron, a gazdasági-politikai elnyomáson való felháborodás csak elvétve szólal meg. A köztársasági gondolat feltűnő népszerűségében talán szerepet játszik a kiábrándulás III. Napóleonból és az a tüneményesen gyors felemelkedés, amelyet a 71-ben elbukott Franciaország a köztársasági kormányforma alatt elér; továbbá Proudhon és Bakunin félreértett anarchista tanainak befolyása, amelynek jelei a spanyol király, a német császár stb. ellen elkövetett merényletek, az orosz nihilisták merényletei a cár és udvaroncai ellen. Jellemző; hogy Vajda János a párizsi kommünt is sokáig csak mint republikánus mozgalmat tudja felfogni, s ha lassacskán felismeri és

¹ E kezdetek vizsgálatára eddig egyetlen komolyabb kísérlet történt: PÁNDI PÁL: Munkáosztály és magyar irodalom (Valóság, 1948.) c. érdekes és nagy anyagot felölelő tanulmánya, mely azonban elsősorban a fizikai munkások dilettáns verselgetésére irányítja figyelmét. De ezek inkább munkásmozgalmi dokumentumok, mint irodalmi művek, s voltaképp akaratlanul csak azt bizonyítják, hogy a magyar proletariátus múlt századi elnyomott helyzetében még nem jutott el az irodalmi alkotás lehetőségéig.

² SÁNDOR VILMOS: A nagyipar fejlődése Magyarországon, 1954. 45—54 l.

megértően fogadja is annak igazi szocialista rugóit, ez a felismerés nem hagy benne mélyebb nyomot, illetve a szocializmust egyelőre csak külföldön tartja időszerűnek.

1877-ben, az orosz—török háború kitörésekor, amelyet a következő évben Bosznia—Hercegovina osztrák—magyar okkupációja és általános európai háborús feszültség követ, a köztársasági gondolat fellángol és egybeolvad a háború- és hadseregellenességgel. Frankel Leó 1879-ben az Arbeiter Wochenkronik-ban rámutat ugyan, hogy a szocializmusnak semmi köze a királygyilkosságokhoz, de a republikanizmusban és a háborúellenességben hívek és ellenfelek ennek ellenére szocialista vagy legalább a szocializmussal rokon gondolatot vélnek. Annál inkább, mert rendszerint mindkét törekvést átítatja egy igazságosabb, emberibb társadalom sóvárgása.

Így jön létre a Darmayak, Ábrányi Emilek, Gáspár Imrék költészetének ellenzékisége. Ez magyarázza azt is, hogy e nemesi eredetű költők társadalomkritikájának, akik a proletariátust és marxizmust csak hírből ismerik, kevés konkrét tartalma van. Nem szocialisták ők, lírájuk csak szocialisztikusan humanista líra, melyben a lecsúszott nemesség válsághangulata, lelkifurdalás és könyv-élmény keveredik, s a nagyvárosi proletariátus csak mint szegény ember általában, illetve mint egy világmegváltó mozgalom képviselője szerepel. Az elégtelenség 1876-ban már-már mozgalommá válik: most jelenik meg Ábrányi Emil, Gáspár Imre verseskönyve, alakul meg a Petőfi Társaság, s egyelőre még Reviczky is rokonszenvezik a demokratikus és materialista elvekkel. A 80-as években Palágyi Lajos nyersebb, élményszerűbb lírája erősíti a kórust, mely 90 körül, mint látni fogjuk, elhal és csak 1900 körül hangzik fel újra, jórészt új énekesekkel és már új idők új dalaival.

A 70-es években formálódik ki a századvég költőgárdájának egyik legnagyobb tehetsége, akit az írói közvélemény sokáig Reviczky és Kiss József fölé emelt: ÁBRÁNYI EMIL (a zeneszerző és kritikus Á. Emil fia, a költő és publicista Kornél testvéröccse, 1851—1920). Első önálló kötete, Költeményei (1876, Budapest, 328. l.) túlnyomólag virtuóz technikájú, de elég közhelyes szerelmes verseket és Bérangerből, Byronból, Burnsól készített műfordításokat foglal magába. A fordítások közt ott találjuk egyebek közt Byron Don Juan-ja III. énekének azon részét, amelyet Arany János is lefordított valaha, eképpen: „Szigethazám, szigethazám! Hol Sappho égett s énekelt, Hol terme harc és béke műve, — Delos megállt és Phoebus kelt! Örök nyár hint még rá sugárt, De, napján kül, minden leszállt.” A fiatal Ábrányi felveszi a versenyt nagy elődjével:

*Dicső talaj, hellén haza!
Hol Sappho lángolt s énekelt,
Hol béke, harc babért hozta,
Hol Phoebus egykor égre kelt!
Most is virul örök nyarad,
De más napodnál nem maradt!*

A könyv Arany Jánosnak van ajánlva, s az Akadémia főtitkára nagyot nézhetett, mikor szeme elé került a kötetben „Az Internationale kantatéja,” mely a következő szakasszal végződik :

*Rajtunk a sor, megváltjuk a világot, *
A szenvedők roppant csatája ez!
Reszkessetek, kik zsarnokink valátok,
Most milliók nagy számadása lesz!
Mint Óceánok harsogó dagálya,
Úgy zeng a földön milliók danája,
Győzött a jog... kitelt a hosszú rabság...
A föld szabad, jelszó: világszabadság!

A költemény először, mint angolból való fordítás, már 1871. nov. 4-én megjelent a Pesti Naplóban, s így alig utasíthatjuk el a feltevést, hogy a párizsi kommun alatt és hatására íródott... De Ábrányi egyénisége és költészete csak az évtized második felében forr ki. Ekkor írott verseit tartalmazza Újabb költeményei (1876—81) c. könyve. Előszavában az új verseit érhető esetleges szemrehányással szemben védi a költő jogát, „hogy az emberiséget lelkesítse és vigasztalja... Nem látjuk-e most is, hogy az aljas, igazságtalan, erőszakos és arcátlan cselekedetek kora még nem szűnt meg? Nem látjuk-e a hatalom gőgjét? Nem látjuk-e a szolgálélek hízelgő rosszaságát? Nem látjuk-e, hogy éppen azok, akik arra volnának hivatva, hogy a népeket felemeljék, legtöbbet tesznek arra, hogy a népeket lealázzák? Nem látjuk-e a rang fennhéjázásait? Nem látjuk-e, hogy sokszor a legnagyobb törekvés homályban marad és a legnemesebb szív megtörik az élet nyomorában, míg kopárfejú és üresszívű bábok, akiket véletlen szerencsájük mint egy könnyű labdát feldobott a jólét magaslatára, haszontalan napjaikat állandó kitüntetésekben és boldog gondtalanságban élík keresztül?” A költőnek tehát kötelessége ostorozni a szolgáléleket és ünnepelni a jóságot és becsületet. Valóban, a kötetben már túlnyomó a politikai vers, s köztük gyakori az allegória, mely itt, mint a meztelen testen a fátyol, arra szolgál, hogy a tilos merészséget hangsúlyozza. Ábrányi fő mondani-
 valója pedig az, hogy a népek és a nép legnagyobb ellensége a cézár s főképp a cár, aki itt részben a királyok általános jelképe, részben az elnyomó Oroszország ura. A társadalmi ellentétekről egyelőre ritkán esik szó, a bajok fő előidézője itt is a királyság és Oroszország. Ábrányi a cézárt gyűlöli, az udvaroncot — aki a királyi kegy megtartása kedvéért tapos a népen — megveti. Vele szemben: áll a kóbor lantos, aki éhez, fáz, rongyokban jár, de nem megy szolgának, hanem rendületlenül kitart eszméi mellett. A cézár hatalmas, de állandóan reszket a nép haragjától; a költőhöz meg hozzátartozik az üldözöttsége, mint a szenthez a kereszt vagy a glória. Ők hárman: a cézár, az udvaronc és az önérzetes kóbor költő ez allegóriák állandó hősei. (Cézár hitveséhez, Egy miniszter dala, Egy bukó kegyenchez stb.)

A 80-as években Ábrányi költészete tovább szélesedik. Mikor Viktor

Hugóhoz méltó erejű látomásban mutatja be a háborút, (Ágyúgolyók az arzenál udvarán), frappáns fordulattal támadja a vérontó hadvezért, (A harmadik gránátos), ostromozza a zsarnokot (Krampuszkirály), akinek ő nem lesz udvaronca (Kóbor lantos az udvaronc előtt, Római dalnok a római ifjúsághoz) s akinél boldogabb a szegény, de szabad költő (Királyok násza, Catullus dala), dicsőíti az elvont szabadságot (A századok, Marathon előtt), mindez még a 70-es évek második felének tematikája. De Ábrányi egy csomó versében továbbmegy. Néha megszólal költeményeiben a részvét a földi nyomor iránt és a felháborodás a társadalmi igazságtalanság fölött (Nincs válasz). Zsákhordó c. költeményében a munkást dicséri:

*Különb vagy százszor, mint a gazdag ösök
Pazarló sarja! Mint a kártyahősök!
Kéjenc mihasznák — ifjak és idősek! —
Écartés, turfos, címeres herék!*

Eszményei: a haza, szabadság, egyenlőség, testvériség, jóság, a lelkesedés a közösségért; gyűlöletének céltáblái az arisztokrata klubok, a zsoké-klub nyegle gőgje, a kaszinói becsület, amely párbajjal méri a jellemet, a gazdagok szívtelensége, a képmutatás, mely elítéli a bukott leányt: mind eszményei, mind haragjának céltáblái a haladó polgárság erkölcsi idealizmusának tárából valók. Évről évre márciusi ódákat ír (mint valamivel később Szabolcska Mihály karácsonyi és húsvéti verseket): itt pozitív formában adva elő az elveket, amelyeket másutt szatirikus módon fejez ki. Eddigi hősei: a cézár, az udvaronc és a kóbor költő mellett új hős jelenik meg verseiben: Jézus. Hozzá méri a világot, s a kedvezőtlen eredményt mint egy adút vágja az uralkodó osztály arcába. Legjobb versei tárgya, hogy Jézus otthagyja a nevében pompázó világot (Jézus karácsonyfája, A názáreti kaszinó, A keresztördelő, Valaki jár a csatatéren, Föltámadás, Keresem az Istent)³. Felületes pillantásra azt hihetné az ember, hogy Ábrányi az épp ez idő tájt fellépő keresztényszocializmus alapján mond ítéletet a világról. De jobb megnézésre észrevezzük, hogy Ábrányinak semmi köze istenhez és valláshoz: mint egy márciusi ódájában nyíltan kimondja: „Ha márciusnak idusán Vallásomat kérdezné valaki, Én azt felelném néki igazán: Az én vallásom a hazám!” Ünneplő verset ír Zolához, mint a Dreyfus-pör hőiséhez, — aminek része lehet benne, hogy a katolikus klérus lapjában, a Magyar Szemlében 1903-ban Gáspár Imre valósággal lezsidozza. Valóban Ábrányi csak tromfnak használja az evangéliumi erkölcsöt a fennálló igazságtalanságok ellen, ő a társadalmat a haladó polgárság erkölcei alapján ítéli meg. Azért is oly biztos, fölényes, diadalmas a hangja, mert a támadott osztályt voltaképp annak tulajdon elvei alapján ostromozza, — csak ő még hisz ezekben az

³ Hasonló az eszméje GÁRDONYI G. Igazság a földön c. költeményének is (1896.)

elvekben, mikor ez az osztály a gyakorlatban már elhagyta őket. (Költeményei, 1902, Singer és Wolfner, Epilóg, uo. 1903.)

Vakság volna észre nem venni, hogy Ábrányi mindezt rendszerint szellemes alapötletre épített, talpraesett szerkezetű, pompásan csattanó, lendületes dikciójú versekben mondja el, hogy költészetében sajátos új és szépen-csengő hang szólalt meg, s az is csak verselése bravúros csengését és dikciója pátozát hitelesíti és fokozza, hogy a sorokat a francia költészettől tanult s nálunk először tőle alkalmazott enjambementtel töri meg és a természetes beszéd benyomását szolgáló rövid mondatokkal frissíti fel, ilyenformán:

*Bujósdít játsztak. Kanyarogtak szerte
A faragott szentek közt. Röpködött
Mind valamennyi. Egymást majd leverte.
S míg meg-megbújtak a kereszt mögött,
Sapkájukat a vérző szegre tették.
Igy játszottak soká. Ekkor, talán,
Mert bús mogorva arcom észrevették,
Továbbszaladtak, visszanezve rám . . .* (Költeményei, 12. l.)

Századunk elején már akadnak, akik észreveszik e költészet korlátait. A szocialista képzettségű Ignotus már 1894-ben észreveszi Ábrányi társadalom-szemléletének és szeretetpolitikájának hibáit: „az irgalom és a jótékonyság, írja, felesleges, mert céltalan, és a vajszív egy poltúrával sem ér többet a kőszívnél. Sem az egyesnek, sem a közösségnek jószándéka nem segít azokon a társadalmi kórságokon, amelyek nem egyesek bűneinek az eredményei, hanem a társadalmi fejlődése.”⁴ Azaz: Ábrányi azt hiszi, ha a gazdagok jók lennének, nem volna a világon semmi hiba; a gazdagok szívtelenységét és a zsokéklub párbaj-kódexét támadja a rendszer helyett, amely a parazita szívtelen-séget lehetségessé teszi. Költői hatását az is csökkenti, hogy ha a nyomor és gazdagság ellentétét ostorozza, felindulását inkább elvi eredetűnek, mint személyes élményből fakadónak érezzük. Egy magasabb osztálybeli ember lelki-ismerete háborodik fel itt a szegények helyzete fölött, körülbelül úgy, mint a reformkorban a haladó nemességé a jobbágyors felett. Bátorságában volt valami kacér tetszélges is, amit sajnálatosan bizonyított későbbi fejlődése: a césárök gyűlölője 1891-ben már királyhymnuszt írt, ezzel a refrénnel: „Ó királyok atyja, áldd meg a királyunk!”⁵, elégiákat írt Erzsébet királyné halálára, II. Vilmost, aki a millenniumkor meglátogatja Magyarországot, lojális ódával köszöntötte⁶, Ave rex címen pedig Károly királyt ünnepelte. Irodalompolitikailag is, noha ifjúkorában Vajda Jánosért harcolt és Gyulai ellenzékéhez tartozott, később az Ady körüli háborúban már a konzervatív oldalon állt.

⁴ A Hét, 1894. jan. 28.

⁵ A Hét, 1891. ápr. 19.

⁶ Koronázási Album, 1917.

Mint némely énekes, Ábrányi is inkább a torkából, mint a szívéből énekel, inkább frappíroz, mintsem meghat, vagy felgyújt, nem száll magába, csak mutogatja magát. Kifeszített mellél beszél, s e mell szép domború, de mögötte nem látjuk az embert. Igazi műfaja a tiráda; egy-egy versének befejezése után szinte várjuk az összeverődő tenyerek csattanását. Ostorcsapásai inkább csiklandozások. Hiányzik költészetéből az a tragikus megszenvedettség, az a mély belső rezonancia, amely Adyt oly megrendítővé teszi. Szinte úgy érezzük, hogy a kornak ez a „bátor” ostorozója voltaképp összhangban van a társadalommal, amelyet ostoroz, mintha az elnyomás és nyomor nem háborítaná fel annyira, mint amennyire róla szóló szellemes és csillogó előadását élvezi. Ezért igazában nem érezzük modernnek. Költészete pompásan cseng, de valami hiányzik e csengésből: a mélyen átélt érzés igazsága. Legmerészebb gesztusai csak annyira tartanak feszültségben, mint az akrobata látása a kötélén: érezzük, nem fogja kitörni a nyakát, láthatatlan mentőháló van kifeszítve alatta. S egyszer mégis kitörte a nyakát! Nem mikor támadta a „cézárt”, hanem amikor udvariasan intervjút csinált vele: az egykor híres Bismarck-intervjút.

Ábrányi ragyogóan ívelő karrierjét 1890-ben különös incidens szakítja meg. 1890. aug. 7-én a Budapesti Hirlapban Bismarekkal folytatott intervjúja jelent meg. Néhány nap múlva a Magyar Távirati Iroda szétküld a pesti lapoknak egy nyilatkozatot, amelyben a vaskancellár kijelenti, hogy nem fogadta Ábrányit, az intervjú légbőlkapott. A költő fenntartotta állításait, mire a Budapesti Hirlap magától Bismarcktól közölt cáfoló táviratot. Ábrányi ezután is kitartott állítása mellett, hogy beszélt Bismarekkal, mindössze annyit ismert be, hogy indiszkréciót követett el. El is utazott Németországba, hogy személyesen kérjen elégtételt, de a herceg nem fogadta. A botrány következtében kénytelen volt lemondani országgyűlési képviselői mandátumáról (függetlenségi párti volt), s régi szerepét és rangját nem nyerte vissza többé.⁷

Költői fejlődése megakadásának persze belső okai voltak. Ábrányi egy szép versében már 1882-ben fél a kiszáradástól. „Kiszáradt forrás előtt” c. költeményében aggódva fohászkodik: „Források véde! Irgalmas nemtő! Elszáradástól óvd szívemet!” A már bekövetkezni vélt kiszáradás miatti bánat szólal meg 1886-ban a szép „Kiegett csillagok”-ban is. Utolsó kötete, 1903-ban már az „Epilóg” címet viseli. Ábrányi ekkor 52 éves. S ha ezután is meg-megjelennek, inkább csöppenve, mint csurranva, versei — amelyeket sajnos, máig sem gyűjtöttek össze —, több könyve nem lát napvilágot. S voltaképp megírt versei is az érzelmek bizonyos fogyatékoságát mutatják: szerelmes versei általában alig emelkednek az emlékkönyv-versek fölé, lírája csak akkor lendül fel, ha a közösségi eszmékért való lelkesedés táplálja őket, s mint láttuk,

⁷ FARAGÓ JENŐ: Ábrányi E. harca Bismarekkal, 8 órai Ujság, 1930. febr. 4. és PALÁGYI L.: Ábrányi E. Magyar Hirlap, 1928. jún. 24.

a személyes bensőség hiánya ezekben is érezhető. Művei zöme operák és felülmúlhatatlan bravúrosságú műfordítások (Don Juan, Cyrano, Sasfiók). A magyar nyelv minden lehetősége, amelyeket egyik ugyancsak csillogó költeményében, a máig népszerű Magyar nyelv-ben ünnepel, ott ragyog bennük.⁸

1945 után néhány évig túlbecsülő érdeklődés fordul DARMAY VIKTOR felé, egy verséért, mely a párizsi kommun iránt némi rokonszenvet tanúsít. A behatóbb megismerkedés kevésbé igazolja emléke feltámasztását. Darmay Viktor (igazi nevén Viczmándy Győző, 1850—78) egy Zemplén megyei kisbirtokos nemescsalád sarja, Kossuth Lajos zempléni költő-iskolatársának és hívének, Szemere Miklósnak körében szerezte politikai elveit, Schopenhauer, Büchner, Byron voltak az olvasmányai.⁹ Atléta termetű, féktelen temperamentumú, fegyelmet nem tűrő, a nyereségig zabolátlan modorú férfi, Endrődi Sándor, Szabó Endre barátja, a nemzeti függetlenség és a köztársaság szenvedélyes híve volt. Huszonkét éves korában kiadott első verseskönyvét, a „Felhők és csillagok”-at (Tettey Nándor bizománya, 1872) különös módon Szemere Miklósnak és Gyulai Pálnak, ez éppenséggel nem rokonfelfogású két írónak ajánlotta „szeretete és tisztelete jeléül”. „A communeről” c. költeménye a kifejezéssel küzd, annyira, hogy alig sejteni mondanivalóját. Főmotívuma mégis talán: „Zsarnokság épít más nyakára, S megköt a földön mindent; De jó a jog, rombolni kezd, bár Felbőszít annyi istent. Ez erők közt örök viszály van, Minden bosszulni vágyik; Egyik se gonosz, csak bűnös mind, S így lesz ez még sokáig.” Mindenesetre a vers negyedik része, mely arra int, hogy ne ítéljünk, s az ötödik, mely szerint „A szabadság — miről ők álmodtak, A világnak feltámadást hoz” elfogulatlan, gondolkodó főről és a kommunizmus iránt némi rokonszenvről tanúskodik. Mégsem csodálhatjuk, hogy Ábrányi Emil, az akkor nála még radikálisabb fiatal költő hóhéri kegyetlenségű tárcában valósággal kivégzi a könyvet; ha kritikája szigorúbb az igazságosnál, ezt nem politikai elfogultsággal, legföljebb fiatalos türelmetlenséggel kell magyarázni. A könyvbe foglalt világfájdalmas és sajnós, gyakran alig érthető versek papírizű nyelvújításos szavakkal, mint kín-bölcső, dics-tömjén s olyan sorokkal vannak megtűzdelve, mint: „Én voltam leányka, A lég ajkaidnál; Szívedbe vettél és El is sóhajtottál” vagy „Uszályod megfogom s árny-szívem felzokog.” Második és utolsó verseskönyve, az Újabb költemények (Sárospatak, 1877, Damjanich özvegyének ajánlva) már egyénisége teljesebb kibontakozását és tehetsége ígéretes fejlődését mutatja. 21 éves fővel írt kommun-versének azonban nincs benne folytatása; félreérthetlenné válik, hogy Darmay nem kommunista, még csak nem is szocialista, csak republikánus, politikai gondolkodása körülbelül rokon Ábrányiéval és Gáspár Imréével. De egy korban,

⁸ Ábrányiról: HARTMANN J.: A magyar líra a kiegyezés után, Magyar Muzsa, 1920, GELLÉRT O.: Nyugat, 1908, SCHÖPFLIN A.: Nyugat, 1920, KOSZTOLÁNYI: Új Magyar Szemle, 1920, SZÁSZ B.: Kisfaludy Társaság Évtapjai, 1922.

⁹ SZABÓ ENDRE cikke, Nyugat, 1923. jan.

mikor líránk általában az egyéni hangulatok kifejezésére szorítkozik, ő a nemzet s néha a társadalom kérdéseinek ad hangot. Sajnos, szatírai szellemtelenek, szerelmes versei közhelyesek, technikája pongyola, képzelete bágyadt, a 67-es rendszer és a Tisza-párt elleni versei (pl. Fegyverletétel, Éji tűnődések, Függetlenség stb.) az egykorú politikai élclapok verseinek színvonalán állnak. Többször tesz hitet republikanizmusa mellett:

*Merész a szó, de én kimondom:
Republikánus vagyok én;
S gyűlölöm azt a szabadságot,
Mely koronát hordoz fején.
A szabadság, mit én imádok,
Mindennél büszkébb, magasabb;
Nem tűr az jobb urat magánál,
Nem ösmer az királyokat!* (Merész a szó)

Több erő van keserű társadalomkritikát kifejező versében, mint

*Ó mai is még, úgy, mint régen,
Van, aki él verőfényben;
S ki tengődik ázva, fázva,
Nyomorúság pítvarába.* (Ezredévek jönnek, mennek...)

S még inkább „Ó hogyha tudnám” c. költeményében, melynek különösen utolsó négy sora meghatóan és költői erővel fejezi ki Darmay keserű rezignációját:

*Ó balga végzet, mily ár forra bennem,
Mit ér? — fölitta sár, homok...
Nem én a törpe; amelyben születtem:
A k o r h ítvány és átkozott.*

Darmay atyai barátja, Szemere Miklós, egy különben okos és szellemes kritikájában azzal magyarázta Darmay el nem ismertetését, hogy republikánus verseket írt.¹⁰ De nem volt igaza. Ábrányi E., aki a legkegyetlenebb bírálót írt a fiatal költőről, vagy Palágyi Lajos, aki szintén igen hűvösen emlékezik meg róla,¹¹ merészebben demokratikus nézeteket hirdettek, s még a Budapesti Szemle kritikája (1874) sem hányja Darmay szemére republikanizmusát. Mindnyájan kifejezőmódja művészetlenségét kifogásolták, sajnos, nem jogtalanul. Egy-két verse — nem több — mégis kiemelkedik nemcsak Darmay versei, hanem az évtized átlagos verstermésének színvonalából is. Ezek arra vallanak, hogy Darmayban több érzelmi és eszmei mélység volt, mint amennyit fiatalúsága s heves, fegyelmezetlen természete kifejezni engedett. Összeférhetetlen, civódó természete ui. meghasonlásba kergette az irodalmi élettel,

¹⁰ Egyetértés, 1877.

¹¹ Koszorú, 1884, jún. 29.

szerencsétlen szerelme pedig az egész világgal. Egy nekrológ szerint az is hozzájárult megtöréséhez, hogy nem fejezhette ki teljes nyíltsággal szabadságot követelő eszméit.¹² Dózsölésben, éjszakázásban keresett vigaszt és feledést, — s az atléta termetű férfi beteg, az embereket gyűlölve, minden szellemi munkával felhagyva, 27 éves korában meghalt.¹³

Mint az első magyar „szocialista” versantológia, a Külföldi Viktor szerkesztésében megjelent Szabadság-költészet bevezetésének írója került szocialista költő hírébe GÁSPÁR IMRE (1854—1910), ez az ifjúkorában sokat ígérő, de gyenge jelleme miatt csakhamar elzüllő és igazi értékek alkotásáig sohasem emelkedő művelt irodalmár.^{14—15} Voltaképpen az említett bevezetés is elárulja, hogy Gáspárnak sejtelve sem volt a szocializmusról, amelynek szekerére részben fiatalos idealizmusból, részben sértődöttségből és érvényesülési vágyból rövid ideig fölkapaszkodott, hiszen itt is azt írja: „A munkásköltészet tehát oly vigasztaló, mint a vallások írott nyilatkozatai. A munkásköltészet a társadalom valóságos imádsága.” „Jézus Krisztus a köznép barátja és apostolai valóságos szocialisták.” Marx, Engels, Lassalle, nevét nem említi, de a munkásköltészet művelői közt felsorolja Bérangert, V. Hugót, Petőfit, a fiatalok közül Ábrányit, Kiss Józsefet, Darmayt és Bartók Lajost. „Dalok az időnek” (Epigon álnéven, 1876, Aigner, 99. l.) és „Ujabb dalok az időnek” (1878, 55. l.) címen kiadott verseinek magva voltaképp nem más, mint elszánt háborúellenesség. 1877-ben ugyanis kitört az orosz—török háború, 78-ban pedig az osztrák-magyar monarchia ráteszi kezét Bosznia—Hercegovinára. Ez időben a „nem-választók” Frankel-vezette pártja, azaz a magyar szocialista párt is „a legégetőbb kérdést, a háborút helyezte akciója központjába.”¹⁶ Mint Gáspár az első kötet előszavában írja: „Oly idők járnak, melyekben az erősebb hang, bátrabb szólás nagyon is igazolt. Nagy dolgok küszöbén állunk; a mi bőrünk bánja meg, mért ne szabadna legalább rímekben, jambusokban panaszkodnunk? . . . Fődolog pedig az, hogy e fájó gondolatok, e tehetetlen düh sokakban forrnak; igazak nagyon, mért ne adnánk neki hangot?” S egyik legerőteljesebb versében, a Prológ-ban:

*Az ágyúk újra zengni fognak,
A vér patakja megered,
Az árvák újra csak zokognak
S megválnak tőlük ezerek.
A falvak újra földig égnék
S a vészharangok konganak, —
Piros az ég, kifosztott népek
Irtak rá véres átkokat!*

¹² DENGİ JÁNOS cikke, Hölgyek Lapja, 1878. máj. 26.

¹³ Névtelen hír a Fővárosi Lapokban, 1879. márc. 31.

^{14—15} SZIKLAY LÁSZLÓ írta részletes életrajza: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből szép szorgalommal alapuló adatgyűjtés terméke, de Gáspár pozitív vonásait felnagyító, bűnein pedig átsikló eljárásával túlságosan megszépíti hősét.

¹⁶ ARANYOSSY M., Frankel Leo, 1952. Szikra, 145. l.

A veszedelmet pedig szerinte a fejedelmek hozzák reánk, tőlük kell megszabadulnunk. Ugyanezt mondja ki „Európa” c. versében is: „Azért készülnek, kelnek egyre Európa fényes művei, Hogy eltíporják, szertezúzzák Koronás gazok seregei?” Álmodik ugyan forradalomról, világesatáról, de csak a világbéke érdekében (II. kiad. 59. l.). A szocializmushoz aligha van köze, mert „A nemzetek” c. versében Franciaország így beszél: „Sedan, népem rút eleséte (sic!), Ó csillagtalán éjszaka! — S nemzetek vak kétségbeesése, A kommün téboly korszaka!” (46. l.) Az „Újabb dalok az időnek” előszava már több rokonszenvet tanúsít a szocializmus iránt, anélkül, hogy jelét adná ismeretének. Az előszó szerint ugyanis a „társadalmi”-nak nevezett mozgalom még nem vert nálunk gyökeret, de ideje elhinteni magvát hazánkban is. Mert „Ez az irány ment meg mindent, ami nagy és nemes; köztársaság, világszabadság, örök béke, hazaszeretet, hit... mind segítségével foglalják el más önzőbb és szennyes hatalmak által bitorolt trónjukat!” A Megváltó is ennek az iránynak volt egyik elindítója. S „A jövőből” c. verse már nemcsak háborúellenes, bátor és energikus szavaiból az ínséges nép jajkiáltása is kihallható: „Forradalom jó! Küzdtenek már Fejedelmekért, honért, hitért, Az éhhaló mozdul meg immár, Ki kenyeret hijába kért!” Gáspár eszmeileg körülbelül ott tart tehát, ahol az egykorú Ábrányi Emil: a királyokban látja a társadalmi bajok okozóit. Nemcsak Marxot vagy Lassallet nem ismeri, de valószínűleg egyetlen utópista szocialistát sem. „Szocializmus” — nem több, mint homályos eléguületlenség, amelyben nemzedéki összeütközés vegyül az okaikban nem tisztázott társadalmi nyugtalansággal. Tagadhatatlan, hogy ebből az érzelmi állapotból egy értékesebb jellem és komolyabb szellem idővel könnyen eljuthatott volna a szocializmushoz, Gáspár a klerikalizmushoz jutott.

Csak a köztársasági gondolatig merészkedik ENDRÓDI SÁNDOR is, aki 1889-ben lelkesen köszönti a brazíliai republika kikiáltását, abban a hitben, hogy e kormányforma megmenti a délamerikai államot a háborútól. Ha majd Európa népei harcereken pusztulnak,

*Te mindezt a sok örültséget
A bős viadalt, vad bukást,
Néptestek roncsain üvöltő
Vértort — ítéletpusztulást —
Ó mindezt látni fogod egykor,
Hatalmas nagy Brazília!
S elfog a szánsalom fájdalma,
A részvét tiszta bánata, —
Ugy véled: g y e r m e k e k sikoltnak,
Hangjuk szíved' hasítja át,
És vasmarkodban összerezdül
A játszi, könnyed olajág.*

(Összegyűjtött költeményei, II. 254.)

Arra a rokonszenvre, amellyel a 70-es évek fiatal értelmisége a proletariátusra és a szocializmusra gondol, jellemző INDALI GYULA, e fiatalon valószínűleg öngyilkossá lett költő (1851–80) *Az életunt* című posthumusan megjelent versesregénye.¹⁷ Indali ahhoz a sima jambusokban verselő világfájdalmas költőcsoporthoz tartozik, amelynek Reviczky volt legnagyobb tehetsége, de Indali panaszait sem megfogható gondolat, sem konkrét tartalom nem teszi átérzhetővé. Az életunt c. verses regénye (1876-ból) tárgyánál fogva mégis megragadja figyelmünket. Hőse egy züllött, blazirt főúr, megismerkedik egy erényes és hazafias munkás testvérpárral, s a lányba beleszeret, a férfit pedig, aki leckét ad neki hazafiságból, azonnal tisztelni kezdi és barátjává fogadja. Az ismeretség hatására a züllött gróf erkölcsileg megjavul, s a szabadságharcban egy ütközet szünetében megesküszik a leánnyal. A minden életismeret nélküli naiv költemény jellemző dokumentuma a proletariátus iránt felébredő érdeklődésnek és rokonszenvnek, de egyben a dolgozók nemismerésének is.

A 80-as évek

(Az osztályharc megszólalása)

A magyar társadalom kb. 1880-tól mélyreható változáson megy át, melynek szembeszökő vonása az osztályharc fokozódása. A 70-es évek elnyomorodása és elégedetlensége ugyanis még nem élezte ki az osztályharcot, már csak azért sem, mert a kapitalista fejlődés a 70-es években megáll, tehát nincs erős polgárságunk, egy időre a proletariátus szervezkedése is visszaesik s a politikai porondon egyelőre csak a birtokos osztály játszik szerepet. A 78-tól megélnéknél s 81-től államilag is támogatott gyáralapító kedv következtében azonban Magyarország kezdi kapitalista ország képét öltetni. 1878-ban Frankel vezetésével megalakul a „nem-választók” proletárpártja, majd 80-ban a Magyarországi Általános Munkáspárt, Budapest meg nagyvárossá válik, a modern metropolisok fényűzését, nyomorát és bűneit hordozva magában. Mivel azonban a német piac elzárkózása és az olcsó amerikai búza beözönlése következtében a mezőgazdaság helyzete ugyanakkor megromlik, előkelő körökből megindul a gazdasági és felekezeti reakció. 79-ben gróf Károlyi Sándor vezetésével agrármozgalom indul, a Németországból kiűzött keresztény szocialista Rudolf Mayer és a Gazdakör hatására Apponyi Albert 81-től agrárvámokat, birtokminimumot és a váltóképesség megszorítását követeli, a felsőház 82-ben visszautasítja a vegyesházasságról szóló törvényjavaslatot s ugyanebben az évben robbanásszerűen kitör a 87-ig tartó viharos antiszemita mozgalom, melynek öntudatlan célja a túrhetetlennek érzett kapitalizmus visszaszorítása volt s amelyet főképp a katolikus klérus és a birtokaiból

¹⁷ Költeményei jóval halála után, 1902-ben BOTH ISTVÁN rendezésében jelentek meg könyvbegyűjtve, Zilahon; életrajzát LÉGRÁDY MÁRIA írta meg s adta ki a költő addig kiadatlan verseivel, többek közt *Az életunt*tal együtt, 1937-ben.

kicsöppenő dzsentri támogatott. Így többretű éles osztályharc indul meg ; jobbról a nagybirtok és klérus, balról a proletariátus mind nagyobb erővel fordul a kapitalizmus ellen — s a kor költészetében a küzdelem mindkét iránya tükröződik : a dzsentri romantikus antikapitalizmusa és a proletariátus szocialista antikapitalizmusa egyaránt. Mivel pedig a földtelen parasztság egyelőre munkát talál a vasútépítésnél és egyéb közmunkáknál, előáll a feltűnő jelenség, hogy fejletlen kapitalizmusunk ellen hamarabb indul meg a harc, mint pusztító régi latifundiumaink elen.

Az első magyar költő, aki nem az uralkodó osztály tagjának sajnó lelkiismeretével, pusztá elvi alapon, hanem saját élményei alapján bírál s az átélt nyomorúság hatása alatt a szocializmus küszöbéig is eljut : PALÁGYI LAJOS. (1866—1933.) Küzdelmes ifjúság után írói érdemeiért (noha oklevél nélkül) a 90-es években polgári iskolai tanárrá nevezik ki. Bátyja Palágyi Menyhért, a nagytehetségű idealista filozófus ; meghitt barátság fűzte Vajda Jánoshoz és Komjáthy Jenőhöz.

Első könyve, a *Küzdelmes évek* 1890-ben jelenik meg, de különböző lapokban már 82-től olvassuk verseit. Lángoló erkölcsi idealizmussal lép a társadalomba, de mindenütt azt tapasztalja, hogy a világ bűnnel van tele. Mivel mégis kénytelen megalkudni és szolgálni azokat, akiket gyűlöl, állandó benne a javítás és az önvád pátosza s állandó problémája, hogy harcoljon-e vagy alkudjon meg, mint a többiek. Egyelőre nem tud lemondani a harcról. Régiségtárban c. költeményében gyűlölettel átkozza meg a durva erőszakot, hatalmi jogot, a Családi sírboltban az ott-fekvő nagyurakat. Legláztatóbb és nyersebb verse, A marha, a katonai sorozást ítéli el:

*Tanítják, hogy kell embert ölni,
Rabolni és gyilkolni kéjjel,
A hit szavát végképp feledni,
Szűzön erőszakot követni,
Országot, népet dúlni széjjel,
Anyját, testvéreit ledöfni,
Ha a parancs ezt úgy akarja,
És mindezt megtanulja bambán
A marha, a marha.*

Gyengéd verseket ír a kórházról, árvalányról, beteg gyermekről, toloncokról, a dermedt verebegről, e „szárnyas proletárokról”. Könyve egészben kegyetlen erkölcsi kritika a társadalom fölött. Mintha Ibsen és Tolsztoj eszméi visszhangoznának benne. Ujjongva várja az uralkodó erkölcstelenség pusztulását :

*Ó az az óra, végső óra,
Tépett szívemnek ünnep volna,
Mint halálmadár tetemen,
Ujjongnék az enyészetben.*

(Szabadon)

Mintha az anarchia erkölcsi idealizmusával akarná a társadalmi problémát megoldani :

*Nincs népem és nincsen családom,
Szabadon állok a világon,
Nem köt le többé semmi földi rög.
Nem ismerek országhatárt körültem,
Ki ember, azt testvérül fogadom.
Mindnyájunknak egy a keserve,
Mindnyájan egy bilincsbe verve,
Kitörni vágyunk büszkén, szabadon.*

(A hatalom ellen)

A *Komor napok* (Athenaeum, 1891) már politikusabb szellemű kötet, az új szocialista társadalmat várja benne. A Törvényszéki palotában írja :

*Mert itt a rend, hogy mit a múlt rabolt,
Azt a jelen csak gyarapítsa még,
A tehetetlen legyen itt vezér,
Úr az elsatnyult utód, a ledér,
S felszínen ússzék minden söpredék.
Ez itt a rend, ezt védi ősi jog
S börtönbe jut, ki vétkez ellene ;
De jó majd új kor új törvényivel,
Erőszakot, bünt ó hogy söpör el
Testvériségnek ősi szelleme!*

„Május elsején” c. költeményében :

*Fajok, színek közt nincs többé különbség,
Egy szeretetben eggyé olvadunk,
A nemzetek közt megszűnt a különbség,
Világ munkási : egy nemzet vagyunk.*

E versek (továbbá A munkás vasárnapja stb.) olvasásakor megértjük, hogy költőjükben az első magyar szocialista költőt látták. De itt-ott már mintha egy válság előszele is megcsapná az embert :

*Szívembe is belopózott a mótely :
Hatalmi vágy s önérdék, kapzsi, rút,
S egy szebb világtól elszakít a kétely :
Hogy szebb világba ember sose jut.*

(10. l.)

Másutt pedig : „Mert amit el lehetne érni, Azért nem érdemes itt élni.” (67. l.) Körülbelül egy évtizednyi küzdelem után végül abbahagyja a harcot. A Népszavában 92-ben még számos verse jelenik meg, s előfizetési felhívása szerint is a költőnek „amíg látnia kell, hogy milliók meg milliók küzdenek kétségbeesetten s miképp pusztulnak, amíg hallania kell azok jajszavát, kik ki vannak zárva a társadalom haladásának áldásaiból”, oda kell fordulnia, „hol küzködő,

szenvedő embereket lát.” (Szept. 23.) A lap tárcája is „mint kiválóan munkás-költőt” méltatja. „Habár nem áll egészen a szociáldemokrácia álláspontján s nem oly költőnk nekünk, mint a német Seidl és a többiek”, mégis „az első poéta, aki a munkásnép nyomorával foglalkozik, aki a szenvedő emberiség érdekében éles, maró gúnnyal támadja meg a hatalmasokat és a kizsákmányolókat.” (Uo.)

Palágyi a szocializmus küszöbére ért — de ekkor váratlanul visszafordult. A fordulat 93-ban történik meg, — később látni fogjuk, miért épp ekkor — Magányos úton c. kötetében. Rendkívül érdekes előszava visszapillantás és számadás addigi pályájáról: Gyermekkorától küzdött anyagi nehézségekkel, s mikor verset írt, azt hitte, hogy küzd, cselekszik, a világot mozgatja: „Azt hittem, hogy szenvedő és elnyomott emberekért szállok síkra és az ő jogait fogom kiküzdeni.” „A társadalmi kérdésnek lírikusa voltam, mielőtt a szocializmusról sejtelmem lett volna: és ez a modern szellemű áramlat csak arra volt jó, hogy felnyissa szemeimet és megoldja ajkaimat.” „Ha van párt, mely lírámmal rokonszenvez, akkor ez nekem nagy erkölcsi elégtételt nyújthat, de ez mitsem változtat poézisemnek merőben egyéni jellegén. És ha volt is talán időszak, midőn túlságosan a társadalmi tendencia hatása alatt állottam, e perióduson én már régen túlestem. Éreztem mindig, hogy nincs oly társadalmi rendszer, mellyel az emberiség bajait meg lehetne gyógyítani. Sejtettem mindig, hogy a legtokéletesebb intézményekkel sem orvosolhatják teljesen az emberi nemnek átöröklött végtelen nyomorát. Gazdasági szisztémákban, mely a tőke és munka közti ellentétet teljesen megoldani tudná, nem hiszek.” „Elsősorban nem az intézményeket, hanem a szíveket és elméket kell reformálni. Mit ér minden ekonómiai, technikai és természettudományi bölcsesség, ha korhataggá válik az emberi társadalomnak erkölcsi fundamentuma!” Van ugyanis egy belső törvény, s a költőnek, filozófusnak éppen ezt kell feltárnia. „Minden igazi költészetben az érzéseknek egy következetes rendszere foglaltatik, és minden következetes érzésrendszerben maga az istenség nyilatkozik.” De a hivatás érzete nem mindig egyenlő bennünk. „Első fiatal hevemben azt hittem, hogy szavamtól meg fognak dőlni minden bástyái a múltból ránkmaradt előítéleteknek és porba fognak hullni a szolgaságnak minden ránk átöröklött bilincsei.” De csakhamar keserűen kiábrándult. „Lassanként be kellett látnom, hogy a költő álma mitsem változtat a való élet folyásán.” „Kezdetben szitkozódtam, aztán sírtam, méltatlankodtam és végül már csak — szemlélődtem, rezignáltam.” Lehet, hogy lelkesebb korban és érezve, hogy a költő szava reális mozgatóerővé válhat, más irányban fejlődött volna. De „talán jó is volt, hogy a viszonyok lehűtötték gyermeteg heveskedésemet; talán éppen a súlyos kiábrándulásoknak köszönhetem, hogy magasabb és magasabb célokat tűztem magam elé. Ha visszatekintek a múltba, látom, hogy kezdetben mennyire rabja voltam az egyoldalú társadalmi szempontoknak. A kicsinyes életharc nagyönis fogva tartott, az osztályok súrlódásának túlságos jelentőséget

tulajdonítottam... Éppen a viszonyok kedvezőtlenységének köszönhetem talán, hogy magamba szállva, magasabb álláspontból látom a dolgokat és fel szabadulok soknemű, kóros idegen befolyások alól. A művészet dolgában nem ámítanak többé a naturalizmusnak kopott frázisai. A materialista tanok ürességéről mélyen meg vagyok győződve... Az emberi nem haladásáról szóló optimista elméletekben erősen kételkedem. Jobban, mint valaha, érzem, hogy az egyénnek vissza kell vonulnia önmagába, és magában kell megtalálnia, amit kívül hiába keresett." És „aki mélyen átérezte az emberi nyomorúságot, az felemeli szemeit a végtelenhez.”

Palágyi tehát elfordul a szocializmustól, a lélek és a végtelen felé. Oly fordulat, amelyet Menyhért bátyja és Komjáthy Jenő körülbelül ugyanezen időben tett meg — de Komjáthy ugyanakkor megmaradt forradalmi költőnek. Nincs magyar költő e korban, aki a fordulatról való gondolatait ily világosan kifejtette volna. Palágyi persze ezután is megőrzi részvétét a szegény külvárosi gyermekek iránt (Hintaszéken), képet rajzol a gyárosról, akinek a profit fontosabb, mint a reábízott emberek élete, (Robbanás a gyárban), bemutatja az osztályáruló lelkifurdalásait is (Mesevár), de a tömegben és a haladásban nem képes hinni többé:

*Eh, bánom múltam tévedését,
Miért nem bírtam észrevenni,
Hogy csak oly tömeg él, mely aljas,
Vagy mely szeretne aljas lenni!* (Kerti mulatság)

Így szükségszerűen jut az egyedülállás Ibsen Népgyűlöljére emlékeztető dicséretéig:

*Mindenkitől elzárkózom már,
Legyek szabad, szabad,
Aki e földön legmagányosb,
Az leghatalmasabb.* (38. 1.)

Szakítása a szocializmussal egyre határozottabb: 96-ban már népkaszinók felállítását ajánlja, nehogy a munkások az osztályöntudat, e „hamis, veszedelmes, romboló ál-öntudat” hatalmába kerüljenek és társadalomellenes izgatásokra vetemedjenek.¹⁸ 98-ban lesújtó bírálatot ír Mezőfi Vilmos Weitling-jéről és a német szociáldemokrácia egyházias türelmetlenségéről.¹⁹ Az elfordulás természetesen költői természetében is tükröződik. 1894-ben írt operaszerű drámai költeményben, *Az ifjú szerzetes*-ben ábrázolja, hogy a hatalom nem boldogít, csak a világtól elforduló szemlélődés. A dráma előszavát Palágyi Menyhért írta, rámutatva, mily messze fejlődött öccsének költészete első

¹⁸ Főv. Lapok, 1896. jan. 19.

¹⁹ Magyar Kritika, 1898. febr. 15.

köteteitől, mikor, bár saját szíve sugallatára hallgatott, gyakorta „egy párt-nak riadóját” fújta. Palágyi Lajos „*Nemzeti dalok*” c. kötetében (1895) hazafias versek (A magyar bánat, Az erdő mozdulatlan, A magyar nyelv stb.) váltakoznak morális kifakadásokkal, saját nemzeti szerepét illető illúziókkal, öntudatlan Messiás-várással (Meg fog születni ő is), a jelen társadalmi rend elítélésével (Megalkuvás) és ugyanakkor „vályúhitű lázadók”-at, „szénaelvű hősök”-et emlegető antiszocialista hangokkal. (A cigánygebék). *Bibliai emlékek* (1896. Corvina, 121. l.) c. kötete bibliai motívumok jelképes feldolgozása, általános emberi, rendszerint erkölcsi tanulságokkal. Legszellemesebb köztük a Bábel tornya: amely a világnyelv-kísérleteket gúnyolja ki:

És kész az új nyelv . . . ó de gyászos végzet!
Hiába volt a nagy mű, melyet végzett!
A nyelvzavar még szörnyűbb, rémítőbb: —
. . . Egy nyelvvél több van, mint volt azelőtt.

Új költeményei-ben (Singer és Wolfner, 1901) már nem is érint társadalmi problémát. A forradalom csak „A nélkülöző gyerek”-ben rémlik fel egy pillanatra, ilyenformán:

Habár gyerek, többé nem fiatal már,
Meg van mérgezve ártatlan szíve,
Kis öntudatlan-lelkű forradalmár,
Csak vést és romlást hordoz lelkibe.
Vigyázzatok, ha felnő az a gyermek.

A könyv alapeszméje, hogy az emberi törekvések múltó jelenségeivel szemben az örök természettel, a végtelennel kell vizsgáztatni: „Légy üdvöz tenger, kit a szív sóvárga, Te végtelen, a véges enyhülése, Beléd özönlik a föld minden árja, Benned, örök, örökre elenyészve!” A tenger és az ég a végtelenség két megnyugtató jelképe számára.

Palágyi ezután is termékeny, sokoldalú költői működést fejt ki. (*Költemények*, 1907, három kötet epigramma: *Magyar állapotok*, 1911, *Deres*, 1922, *Parittyá*, 1924, *A hanggyák*, 1924, *A Hesperidák kertje*, drámai költemény, 1911., *Rabszolgák*, 1904., a Spartacus-lázadás feldolgozása opera formájában, *Az anya-föld* c. eposz, 1921.) Széles skálájú költő, állandóan hullámozó, mélyen érző, sokhúrú költői kedély. Van benne páthosz és szatíra, társadalomkritika és filozófiai szemlélődés, átérzi a szerelmet és finoman rezonál a természetre is. Kár, hogy túlságos hajlama van az allegorizálásra és nyelve nem tudja követni vonzó érzéseit és tartalmas felismeréseit. Teli van papírizú nyelvújítási szavakkal és elavult alakokkal, mint pl. létharc, életmámor, ara, vala. (a Komor napok-ban), teng-élet, (Magányos úton).²⁰ Még 1901-ben is így ír:

²⁰ 1891, 271. l. — lf. cikke.

*Hervadt volt h o n o m, midőn útrakeltem,
De téli tájon új v i r á n y r a lettem.
Az ősz mögöttem messze elmaradt
S u t ó l é r é m az elröppent nyarat.*

(Az ősz hona, Új költeményei-ben)

Ugyanezen költeményében ilyen szavak fordulnak elő: álmból, megváltand, nekül, dallál, „egy égi sugár vezérele engem szebb honba repesve”, fürdjön, ozt’, „Ó szép csodabáju vala A kékszemű szende ara!” Mintha Szász Károly vagy Dóczy Lajos fordításaiból tanult volna magyarul.

De egy-egy elmés utoisó strófája vagy sora pregnánssá sűrűsödik. Egy időtől aztán gyakran nem is írja meg az egész verset, csak az utolsó strófát. Így születik több kötet epigrammája, amely műfajnak egyik legkülönb művelője.

Mindez nem volt elég arra, hogy a hivatalosság elfeledje ifjúkori szocialistaságát. A Budapesti Szemle fanyar bírálata szemére veti a népies versalakok kerülését s valótlanul azt, hogy „a haza eszméje, sorsa, szeretete egyáltalán nem talál hangot az ő lantján. E részben úgyszólván kozmopolita.”²¹ 1920 jún.-ban, a Tanácsköztársaság bukása után a bosszúszomjas reakció mint „destruktív”-ot megfosztotta tanári nyugdíjától és kizárta a Petőfi Társaságból. Az irodalmi hagyományokat tisztelő öreg költő kétségbeesve küzd a sérelmes határozatok ellen. Hiába. A Társaság, illetve elnökei: Herczeg Ferenc és Pekár Gyula engesztelhetetlenek. Palágyi 1931 májusban ötoldalas röplapot ad ki író társai részére, amelyben feltárja üldöztetése rémregényét.

Utolsó éveiben nagyon magára marad. Míg a konzervatív körök forradalmárnak tartották, a Nyugat szemében — kifejező eszközei miatt — művésztelen volt, s a szocialista irodalom, amelyből kivált, elfeledte előd volta érdemét. Pintér Jenő becsüléssel írt róla irodalomtörténetében, Vajthó László 1926-ban kiadta *Válogatott költeményei*-t, Sporer Andor (1937) disszertációt készített róla.

Annak a felvidéki nemességből származó költőcsoportnak, mely az új eszmék és érzések iránti fogékonyságával kiemelkedő szerephez jut a századvégi modern magyar líra megteremtésében, jelentős tagja RUDNYÁNSZKY GYULA (1858. Özdöge, Nyitra megye, — 1913.). Ide-oda csapódik életének ellentmondó tapasztalatai és az ellentétes koráramlatok közt. Birtokos nemesi származásának és katolikus neveltetésének előítéletei megütköznek író-léte nyomorának tapasztalataival, s könnyen befolyásolható lényé egyaránt rezonál a szocialista és a szocializmusellenes törekvések, a katolicizmus, a nacionalizmus és az általános emberi szolidaritás eszmeáramlataira. Valósággal az összes századvégi szellemi irányok keresztezési pontja, — nem csatátart, mert Rudnyánszky lelkében az ellentétes irányok békésen megférnek egymás mellett. Ő éppúgy ír Mária-himnuszokat, mint Casanova-dalokat; reményke-

²¹ 1901, — z. cikke.

dik a forradalomban és agitációs verset ír a szocialisták ellen. Nem véletlen, hogy szerkesztője volt a klerikális Magyar Szemlének s olykor munkatársa a Népszavának. Ellentmondásos világnézetét és magatartását ha nem is teljesen, de nagymértékben magyarázza a IX. Pius, illetve XIII. Leo syllabusában és encyklikájában jelentkező úgynevezett keresztény szocializmus, amely azt hirdette: szociális kérdés van, de a vallás és erkölcs megoldja, mert eltörli vagy legalábbis enyhíti az osztályharcot.²²

A 80-as években két verseskönyve jelenik meg: *Fényben, árnyban* (1876—86. Aigner, 1886. 266. l.) és *Nyár* (1886—9. Grill, 1889. 282. l.). Mind-egyiket szokatlan verbális bőség és készség jellemzi: de ez nem kevésbé válik kárára Rudnyánszkyknak, mint előnyére, mert több szava van, mint mondani-valója, s így gyakran üres bőbeszédűségre csábul, sőt nemegyszer érezhetően a szavalhatóságra törekszik s a közönségre les. Rudnyánszkyknak szenvedélye a reflexió, de reflexiói gyakran szólamszerű közhelyek, melyek éppoly simán folynak tollából, mint jambusai, nem süt át rajtuk az élmény (pl. Elvesztett éden, Temetésen). Állandó közhelyei panaszok a silányság érvényesülése miatt (Sötétben), az önzés, az anyagiasság, a pénz uralma miatt, mely a lelket sárba tiporja. Százszor elmondja a papos bölcsességet:

*Óriás csodáit építi a század,
De az ember mégis törpe és beteg;
Gőgjében a szellem isten ellen lázad
S múltó gyönyörért hord jármot a tömeg.*

(Szerelem, dicsőség)

Többször ad hangot az évtized legfontosabb magyar társadalmi problémájának, a régi nemesség pusztulásának. De ő, szemben haladó kortársaival, dicsőíti és siratja a nemességet (Egy régi udvarházban, Egy öreg nemeshez, A magyar nemességhez, Rokoko, Egy vén nemes halálára), a haladástól, művelődéstől a magyar jelleget félti, az ipar és kereskedelem művelőit mint kozmopolitákat támadja (A kozmopolitákhoz, Lejtőn, A költő a nemzet ajka). A pusztuló nemesség iránti rokonszenvét finoman, mert sejtetve érezteti Az idegen c. költeménye, ahol leírja, hogy zarándokol egy kopott öregember az általa jólismert kastélyhoz, melynek erkélyén egy hölgy kacagva nézi, mit néz ott „az a hóbortos idegen”. Konzervatív gondolkodására jellemző az a tanácsa, amelyet Egy jó háziasszonynak ad: „S vigyázz! Ha tintás a nő újja: csúfság! Oltár való a nőnek, nem tudomány!” A *templom és gyár*-ban úgy állítja szembe a két épületet, hogy az utóbbi marad vesztes, mert a templom így szól hozzá: „Szülője önzésnek, nyomornak! Te tápot adhatsz a gyomornak, — A szellem üdve én vagyok!” Többször kifejezést ad türelmetlen sovizmusának, hogy ebben az országban mindenki magyar tartozik lenni (Az oláh testvérek), *Gróf Károlyi István*hoz c. ódájában pedig ezt hirdeti: „Minden

²² ANATOL LEROY — BEAULIEU: La papauté, VII—VIII. fej.

ember legyen itt magyar! S kinek más a nyelve, szíve, vére : Vagy simuljon, vagy vesszen ki mind,” — amin már az egykorú Budapesti Szemle is megütött, nemcsak embertelensége, de célra nem vezető hangossága és türelmetlensége miatt is.²³ *Kozmopolita költészet* c. költeményében viszont Rudnyánszky bátran követeli a jogot, hogy a költő túlnézzen a szűk falusi láthatáron s az egész emberiség ügyét-baját is megénekelhesse.

Másik állandó motívuma, hogy ő a kor bűnei ellenére hisz Istenben, az eszményben és az álomban, rajong a költés és a költészet mámoráért és a dicsőségért :

*Ó boldog az, kinek az élet álom :
Nem érez önmagában Zaharát,
Város ködében csüng napfényes tájon
És zárt falak közt végtelenbe lát!
Nem fáj szemének a sötét valóság,
Tövisai álmában csupa rózsák,
S még szenvedése is csak üdvöt ad ;
Lehet az ember aljas, rideg, álnok :
Őt a mulandó létből édes álmok
Ringatják az öröklétbe át.*

(Az élet álmai)

e

Olykor viszont, mint barátja, Reviczky, kiábrándultan vádolja a dalt, mely hínárba csalta :

*Mi haszna kent föl Múza csókja,
Mi haszna árad fény a jókra,
Mit ér, hogy lelkem égi ihlet
Oltára s engem templom illet :
Leköppe, rongyban, meggyalázva
Fetregek kint az utcasárba.*

(Bankban)

Bár rajong Budapestért (A fővárosban), részvételt írja le a galambot, mely „sártól, füsttől feketén” hull le eléje a fővárosban (Galamb a fővárosban). Keserűen ír a költő mostoha sorsáról : „A közönnel küzdeni, Járnai magas pályát S százszor újra kezdeni Szizifosz munkáját ; Szívnek, amely kincset oszt, Élni pusztaságon, Ez a költők sorsa most Nagymagyarországon.” (Levél Jakab Ödönnek.) A könyvet csak a kereskedelem tartja forgalomban, fakad ki egy könyvkereskedésben :

*Ez hát a sorsod nagy költő remekje :
Fakulva sorvadsz céda rongy között,
S fonséges lapjaid hogy por ne lepje,
Haszonlesés a védőeszközöd !
Nem levegő vagy, mely mindent befoglal,
Önzés szorongat reszkető marokkal
S míg annyi lélek szomjaz hasztalan,
Rendeltetésed csak az árfolyam.*

(A vén könyvtáros)

Valakinek, aki azt ajánlja neki, hogy koplaljon, mert ez kell a zseninek, keserűen feleli:

*Az ifjúságot, a dalt, a szerelmet
Hiába adta az isten nekem:
A lelkem tűzben áll, míg csak lehellek,
S el kell hervadnom némán, hidegen!
Hatalmat az eszmék hiába adnak,
Hogy alkossak nagyot s dicső legyenek,
Ha nem tudok szerezni kisfiamnak
Egy csepp ruhácskát, egy pohár tejet...*

(Tanácsadó-nak)

A proletársorsú értelmiségi ember tragédiáját mutatja be „A gyáva” c. elbeszélő költeménye. Olykor éppenséggel forradalmat vár, mely szétzúzza ugyan a palotákkal együtt a tudományt és a művészetet is, de ő bízik benne, hogy a rombolás után minden újra fellendül (Jóslat). Mert

*Jönnie kell egy jobb kornak, midőn
A szellem, a munkás nem nyög igában;
Hűtvány napi bérért, fekete kenyérért
Nem görnyed a műhely ronda zugában
A veritékes jámbor becsület,
Mint szolgálai zsákmány,
Hogy elaszott ereje árán
Szerezzen az önzés élvezetet,
Nem! Hisz egyenlő mind, aki él!*

(Nagy idők közelednek)

1892-ben mégis *Két munkás* címen, 94-ben pedig *Búzakalászhok közt és Május elsején* címen (Új költemények, 1904) szocializmus-ellenes költeményeket ír.

Mivel a lelkes, de könnyelmű költő igazi dzsentrí-módon két váltóügyben összeütközésbe jut a büntetőtörvénykönyv rendelkezéseivel, 1905. dec. 10-én feleségével Amerikába kénytelen kivándorolni, itt megvakulva New-Yorkban, Clevelandban, Chicagóban él és csak 1912-ben tér haza. Itthon jelenik meg utolsó könyve, a *Napszállat felé*, 1904–12 (Franklin, 1913. 316 l.), mely nagy fejlődés korábbi köteteihez képest. Nyelve merészebb, színesebb, verselésében pedig a virtuóztatás ritka fokára emelkedik. Érdekessége, hogy realiztikus képet fest az amerikai magyar munkás helyzetéről és a kapitalista kizsákmányolásról, és, mint az egykorú forradalmi költészet általában, ugyanakkor a világ rejtélyességét és a vallás vigaszát hirdeti, jelöl, hogy nem a marxizmus, hanem élményei tették lázongóvá. Elgondolhatjuk, hogy a szegény vak magyar költő hogyan érezhette magát a kietlen amerikai metropolisokban:

*Kárhozasat végzet, siralom siralma :
 Milliók közt élni teljes árvaságban !
 A hajótöröttek szigetbirodalma
 Nem lehet ily puszta : ott több szív s virág van.
 Rémes robajában az embervadonnak
 Irigylem a sorsát szegény Robinzonnak :
 Rejtett szigetén ő nem oly elhagyott,
 Mint e népözönnek árján én vagyok.* (Tengerparton)

Elpanaszolja a munkás sorsát is :

*Sohase tudhatjuk, mikor ér halálunk ;
 Mikor pénzt csinálunk, sirunk felett állunk.
 Gyilkosunk tűz és víz, a gyár meg a bánya ;
 Ha mind odaveszünk, az ördög se bánja!* (Amerikai levelek)

Mindezért Istennel vigasztalódik :

*Utam csillagtalan, de látom orcád,
 Igaz lélekkel indulok tehozzád,
 Bölcs rendelésed békén viselem,
 Irgalmad rám világít, Istenem!* (Vakok világossága)

S még gyakrabban keres és talál vigaszt a költészetben :

*E sártekén nincs nagyobb gyönyörűség,
 Mint elmerülni álmaink ködébe,
 Hogy meg ne lásson a botor világ.
 Boldog csalódás, amikor kegyetlen
 Tülekedések lármás piacán
 Mi csak rímeknek halljuk lüktetését
 És azt képzeljük, hogy a város ajkát
 Szűz csendre áhítat pecsételi,
 Míg lelkünk harmatos mélységein
 Sejtelmes dallamok zenéje zsong.
 Így élek én most ihlető magányban
 Mohón zsibongó emberraj között :
 Futván mulandó örömek nyomán
 A törtető tömeg belémütődik ;
 De míg a pillanat lepkéit űzve
 A megfogott szárny hímporát letörli,
 Lelkem csendjében halhatatlan üdv
 A legszebb álom húrját pengeti
 S a megfogamzott gondolat fuvalma
 Elringató dalt permetez reám . . .* (Forgácsok, 99. dal)*

Szegényemberi szomorú megalázottságából és költő-büszkeségéből egybe-
 vegyülő életérzése teljes kifejezést talál egyik legszebb versében :

* Hasonlóan Az utcán, Szikrák a végtelenben 16. Forgácsok 120.

*Aranyvirágom, a cipőd lyukas;
 De bár hintód nincs s menni kell gyalog,
 Vigasztalódjál kis tündér utas!
 Meztláb járnak mind az angyalok.
 Ruhád se habselyem, meg is kopott már;
 Mindegy! a lelked tiszta liliom;
 Égszín a két szemed, homlokod oltár;
 Szegényen is kiráylány vagy, bizony!
 A te apád a koldusok királya;
 Ha nincsen a fiókban egy falat:
 A gondolat birodalmát bejárja,
 A dalmezőn aranykalászt arat.
 Cipőt nem adhat; de harmattal étet
 Költészetének bársony tenyerén;
 Mond altatóul szép tündérmeséket,
 Élhetsz az álmok mézes kenyerén.
 Ha fáradság fejcskédet levonja,
 Hozzád apád gyöngéden közelit:
 Öreg kezével a hajadba fonja
 Dalok szalagján lelke gyöngyeit.* (Aranyvirágom)

Amerikában közelről megismeri a fizikai dolgozók életét s mély részvéttel telik meg a kivándorló magyarok, főképp a bányászok sorsa iránt. Itt tudja meg, hogy: „Szegényt a balsors mindenütt elér; Mind könnyel szózott a munkáskenyér!” (A bánya). Odáig merészkedik, hogy rokonszenvvvel rajzolja meg a katonát, aki nem volt hajlandó belelőni az éhsége miatt tüntető tömegbe (Katona-levél). Gyakran rajzol éles szatírárt a gazdagról: „Pompában úsznak a bőség heréi, A kor gyümölcse a szájukba lóg: Ti csak kolduskenyéren fogtok élni, Munkába görnyedt embermilliók.” (Forgácsok 109, hasonlóan még 44, 52, 54, 75.) De bírálata ezúttal is romantikus antikapitalista marad. Rudnyánszky állandóan dicséri a múltat, vágyódik, még forradalom árán is, az igazságosabb jövőbe is, csak a jelent, a kapitalizmust útálja. Az idilli béke és az „álom” nevében lenézi a röpülést (Forgácsok 85, 91), s jellemző „A kereszt” c. verse, mely egy öreg pap irgalmának, önfeláldozó bátorságának és a kereszt varázsának dicsőítése. Ellentmondásosságát, melyet ő egyáltalán nem érzett annak, jól világítja meg „Örök tűz” c. verse,²⁴ mely szinte forradalmi fogadkozással kezdődik:

*Leszek villámcsiholta csóva,
 Meddőre perzselt pázsiton
 Gyökérerők megújítója,
 Hogy rab robotját szolganép ne rója,
 Alvó agyát tettekre lázítom...*

— s az utolsó versszak így hangzik:

²⁴ Húrpengetés c. kötetében, New-York, 1935. (!?)

*És akinek nincs már reménye,
Erdőbe bús szemet mereszt,
Rácsillan a lelkem bogárka-fénye,
Világít életem feléje,
Hogy megtalálja, merre a kereszt.*

De ha gondolkodásában nincs is rendszer, hangulataiban van. Azaz : ha nem is igyekszik megkeresni különböző hangulatai közös gyökerét, azért a dolgokra következetesen reagál : a jelent mindig elutasítja, a múltra mindig kegyelettel és nosztalgiával gondol, a nyomorultaknak lelki vigaszt ajánl, s oly forradalmat vár, mely igazságosabb társadalmat terem. Van rendszer ebben az első pillantásra zűrzavaros reagálásban, következetesség e látszólagos következetlenségben : az a neve, hogy romantikus antikapitalizmus.

1913 dec.-ben Budapesten halt meg.²⁵

A 90-es évek

I.

(A szocialisztikus líra elnémulása)

A tegnapi történetírás úgy írta le a századvéget, mint a gazdasági emelkedés ragyogó korszakát. A marxista történetírás viszont csak a szegény-paraszti és proletár mozgalmakra függesztve szemét, nem látott ott egyebet, mint sztrájkot, zendülést, forradalmi elégtelenséget. Mindkét szemlélet való adatokkal dolgozik, mégis mindkettő egyoldalú. Az egyik nem vesz tudomást a fizikai dolgozók roppant nyomoráról, a másik meg inkább párttörténetet ír, mint az egész magyar társadalom rajzát ; egyikből a proletáriátus ínsége, másikkól gazdasági, műveltségi haladásunk ténye, a felsőbb osztályok nemzeti nagyzása és eufóriája hiányzik. A kor irodalmi életét egyik kép alapján sem lehet megérteni.

Az volt a hiba, hogy mindkét történetírás csak egy-egy részét figyelte a magyar társadalomnak. Ha az egészet vizsgáljuk, rájövünk, hogy a kor életét bizonyos clair-obscur jellemezte : a századvégen már megszűnt a 73-as krach romboló hatása, a dzsentrí sem pusztult többé oly rohamosan, mint a 80-as években, illetve részben akklimatizálódott, részben elhelyezkedett az állami és a megyei hivatalokban, a fellendülő kapitalizmus a gazdagodás és a jó állások lehetőségét kínálta, az állam gazdasági és politikai helyzete is megszilárdult — a kiegyezés óta eltelt negyedszázad süllyedtsége és zűrzavara

²⁵ Irodalom : Pesti Hírlap, 1905. dec. 10, napihír ; Vasárnapi Újság, 1913. dec. 14. ; PALÁGYI L. megemlékezése, Magyar Hírlap, 1928. máj. 13. — Boldog élet c. önéletrajzi verse szerint egy időben Csaba Gábor álnéven írt s már újból nevet kezdett szerezni. Lefordította IBSEN Kísértetekjét és WILHELM BUSCH gyermekverseit.

után az emberek a nemzeti nagyság mámorát és az egyéni jólét idilljét kezdték élvezni.

Erről a folyamatról pedig még a párttörténetnek is tudomást kell vennie, mert nélküle a szocialista mozgalom jelenségeit sem érthetjük meg. Így a magunk területén azt, hogy a szocialista líra, melynek a 70–80-as években annyi hangja zendül fel, a 90-es években meglepetésszerűen elnémul. Pedig párhuzamos jelenségeket figyelhetünk meg más, rokon területeken is: így a publicisztikában, ahol a párizsi kommuné iránt 71-ben még rokonszenvet tanúsító György Aladár, Ugron Gábor, Tótvölgyi Titusz, Borostyáni Nándor stb. ez időre radikális polgárokká, ha ugyan nem 48-as képviselővé, spiritisztává stb. szelődnek, a széppróza terén, ahol a radikális szemléletű Thury Zoltánnál, Papp Dánielnél tapasztalunk megtorpanást, s általában a polgári értelmiségnél, mely ez időben teljesen távol marad a szocializmustól, illetve valami fanyar fin de siècle szkepszis hatalmasodik el rajta. A jelenség annál feltűnőbb, mert maga a munkásmozgalom Európa-szerte és nálunk is épp ekkor válik szervezettebbé és erőteljesebbé. 1889-ben megalakul Párizsban a II. Internacionale, Bismarck 1890-ben feloldja a 12 éven át érvényben volt szocializmus-ellenes törvényt, a nemzetközi munkásság ugyanebben az évben kezdi meg május elseje megünneplését, nálunk 90-ben megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és működése körülbelül 1907-ig, némi átmeneti lankadásokkal, egyre harciasabbá válik. Az érthetetlennek tetsző jelenség érthetőbbé lesz azonban, ha közelebbről figyelve a dolgokat rájövünk, hogy a 88-ban lezárult „kapitalista túltermelési válságot 89-ben a gazdaság felélénkülése követte, amely lassanként ipari fellendülésbe ment át és 1895-ben érte el csúcspontját”²⁶, hogy ennek hatása alatt a 90-es években születik a revizionizmus, ha tudjuk, hogy az így növekvő jólét gazdasági illúziói mellé épp ez időben nő meg a milleniumi nacionalizmus, mely az értelmiségieket ellenállhatatlanul vonzza sodrába, hogy maga a szociáldemokrata párt a hazai viszonyokra kevésbé illő, a marxizmust gépiesen alkalmazó programjával, belső marakodásaival, Ausztriából kapott, magyarul nem is tudó vezetőivel, ez időben még túlnyomólag idegen ajkú tagságával, programjának bérharcos perspektívátlanságával, a nemzeti kérdés iránt tanúsított elvi értetlenségével, a földkérdés elhanyagolásával nem lehetett csábító a magyar költők számára, akiket a századvégen megerősödő idealista áramlatok is megzavartak tájékozódásukban. A magyar szocialisztikus líra tehát azért hal el a 90-es években, mert egyfelől a kapitalista fejlődés széles rétegekben eloltotta az elégtelenséget, másfelől mert a munkásmozgalom megerősödött. A haladó polgárság és művészete ugyanis együtt-halad a proletáriátussal mindaddig, míg a két osztály céljai azonosak s nem derülnek ki ellentéteik. Mihelyt azonban az ellentét napvilágra jut, útjaik menthetetlenül szétválnak. A nagyipari sztrájkok,

²⁶ SÁNDOR VILMOS: Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900, 1954, 585, stb.

amelyeket a szociáldemokrata párt a 90-es években szervezett s még inkább az aratósztrájkok, amelyekről a birtokos osztály és a kormány szinte önkívületbe esett, megrémíthették az uralkodó osztállyal többé-kevésbé kapcsolatban levő költőket. A német irodalomban nagyjában hasonló folyamat ment végbe: a 80-as években ott is van egy messianisztikus megújulás, ösztönös demokratikus érzésből történő közeledés a szocializmushoz, de a 90-es években az átmeneti rokonszenv ott is elhal, a hiábavalónak bizonyuló lázadás nem csap át szocializmusba.²⁷ Amint MEHRING írja: „Amíg a kommunizmus kilátás, remény, vágy volt, amely tág játékteret nyújtott a képzeletnek, fennragyogott a szocialista líra napja; mihielyt világos felismerésévé lett egy szükségszerűségnek, amely világtörténelmi küzdelemben tör az érvényesülésre, bebizonyult a régi igazság, hogy fegyverzajban hallgatnak a múzsák.”²⁸

Az elpártolást, illetve szocializmusellenességet a költők különbözőképpen próbálják igazolni. Palágyi Lajos, láttuk, a társadalmi harc reménytelenségével, az emberek aljasságával indokolja, hogy a lélek és a végtelen felé fordul. Mások a vallás, az erkölcs, a nemzet vagy a józan ész nevében törnek pálcát a mozgalom fölött. A küzdelem kilátástalansága csendül ki TELEKES BÉLA szavaiból, aki így rajzolja meg a 90-es évek közepének közhangulatát:

*... ha törvény bölcse, költő vagy királyfi:
Csak egyre vágy, a nyomorért kiállni.
Más-más szerep, de egy az embere:
Kora rendjével harcot kezdene
S bénán teng... Meddő idők átka nyomja,
Csak gúnyolt eszmék gúnyoltabb bolondja.
Küzd, elbukik, vagy még korán belátja:
Nincs javulás, csak hibák változása.
Ami manap jó, majdan rossz lehet, ...
Törvény, erkölcs, vallás: mind csak szerep.
Minden pap csak maga miatt papol,
Megváltókban nem hisz többé a kor.
Beéri minden világjavító,
Ha meghallgatja egy-egy vén anyó...*

(Razzia, Káprázatok c. könyvében 1895.)

KISS JÓZSEFET is, aki 1885-ben Dózsa György emlékét idézte, Tüzek című költeményében (1896), mint utolsó megmaradt ábrándja, melegíti a proletárforradalom álma, de vonzalmába most már némi aggodalom látszik belevegyülni („Haragvó Isten! mi lesz a világból, Ha egyszer a kőszén öntudatra jut, S a buta rög megindul magától S a sistérgő katlan majd egyszer kifut”) és főképp kétely, hogy ez az álom nem valósul meg egyhamar: e forradalom

²⁷ LUKÁCS Gy.: Az újabb német irodalom, 106. l.

²⁸ MEHRING: Die deutsche revolutionäre Dichtung, Zur Literaturgeschichte, I. 353. l.

„jövendő tüzek délibábja”, „amelyek távol ég alján cikáznak — Valamikor”, az ő beomlott sírján. A forradalom kérdését érintő másik szép költeménye, a Knyáz Potyemkin (1906. jan.) ujjongva ünnepli a fellázadt matrózokat, de csak a cár ellen felkelt szabadsághősöket lát bennök, sem a költeményben, sem az általa szerkesztett A Hétben nem látni jelét, hogy Kiss József együtt-érzett volna az 1905-ös forradalom társadalmi céljaival is.

KOZMA ANDOR is — noha egyébként megértéssel, becsüléssel és rokonszenvvel mutatja be Szántó Kovács Jánost, noha túrhetetlennek tartja, hogy a nép éhezik a latifundiumok tej- és mézfolyói mellett (Agrárszocializmus, Szántó-Kovács) s látja a nagyurak és papok antiliberalizmusának népellenességét (Nép és nép, Szatírák c. könyvében, Athenaeum, 1898) — barátságtalanul ír május elseje megünnepléséről, hol a nép „Való baját zavart, buta Teóriákba szőve, A sorsát nehezíti csak S magát kólintja főbe” (Május elseje, Uo.) s gúnyosan a különféle szocialista típusokról: a szalonszocialistáról, a munkás-ügy tudósáról s főképp a munkásvezérről:

*A sok szegény bolond, e jámbor fajta!
Mintha teher elég nem volna rajta,
Még egy herével több kell im neki,
Még ezt is ő ápolja, eteti,
Még egy urat, új zsarnokot szerez:
A munkáshadnak a vezére ez.* (Szocialisták, uo.)

Megértéssel van tehát a parasztság, még a lázadó szegényparasztság iránt is, és ugyanakkor elítéli a szocializmust, — alighanem, mert a fináncetöke oldaláról nézi a kérdést, azaz ellenszenvvel a nagybirtok és féltő rokonszenvvel a nagyipar iránt.

ENDRŐDI SÁNDORT a proletariatus iránti részvét a vallás felé tereli. A Jövendők felé c. párbeszédese versében a munkások panaszaira és a költő vádjaira, amelyeket az emberi lelket nyomorba fullasztó század ellen emelnek, a géniuszt eképp nyújt vigaszt:

*Nincs tett, szó, érzelem, homály és ellentét,
Melyet ne karolna át a végtelenség.
S mely, bár szétkuszálva, törten és zavartan,
Hamis hangra válnék az örök összhangban!*

S végül a költő is észreveszi, hogy az ember kiejti kezéből a kalapácsot, „aztán arcra borul, megzendül imája . . .”²⁹

Szávay Gyula és Rudnyánszky Gyula az erkölcs és a nemzet nevében ítéli el a szocializmust. SZÁVAY GYULA A munka (kiadják Gross-testvérek, Győr, é. n., a Szinnyei szerint 1892-ben) című drámaiatlan és felszínes dramolettjében Péter magyar iparos idillien él őseitől örökölt egyszerű, csinos házá-

²⁹ Összegyűjtött költeményei, II. 196 l. é. n.

ban, mikor betér hozzá Pál „idegen petrolőr”. Péter elve : „Töltse be mindenki a hivatását ; Legyen munkás és meglesz a jutalma, Ha másban nem, a megelégedésben”. Felháborodva hallja, hogy Pálék törekvése viszont : „Elvesszük a más vagyont s elosztjuk! Ki szépen át nem adja, agyonütjük!” Maga Pál, aki lenézi a magyar világot, így fogalmazza meg, mit ért az egyenlőségen :

*Aki egy fejjel magasabb, le véle!
Mint a mező fűvét, hegyezze le
A felburjánzott embermezőt
Véres kaszával az én üdvözítő
Új hitvallásom, az anarchia.*

Szerinte „A családi tűzhely szerepe stb. Nagy gyerekeknek való szóvirágok.” Péter persze elutasítja ezeket az elveket : „Menj horgoddal és menj csalétkeiddel, Halászni nincsen nálunk zavaros, Más erkölcsöket ismer a magyar!” A „drámai költemény záró élőképe bemutatja a két ember jövőjét is : az immár galambbász Péter derült házatáját és családi boldogságát, Pált pedig, amint „megtépve, lerongyosodva, csendőrök közt halad, keze összeláncolva a lábával, a háttérben bász parasztcsoport vasvillával üldözi . . .”

SZABOLCSKA MIHÁLY sem állta meg, hogy hozzá ne szóljon a kérdéshez :

*Vigyázzon hát minden igaz
Magyar munkás magára,
Ne hallgasson semmiféle
Szociális bujtogatók szavára!*

(A magyar munkásokhoz, Főv. Lapok, 1892.)

RUDNYÁNSZKY GYULA, aki egy időben, mint láttuk, már megértővé lett a szocialista mozgalmak iránt, 1892-ben szintén ír *Két munkás* címen egy agitációs célzatú, szocialistaellenes primitív elbeszélő költeményt. (Életkép a jelenkorból, Magyar Mesemondó, 51. sz. Mehner V. kiadása. 16. l. é. n.) A reakció szólamain alapuló naív költeményben a szocializmust hazafiatlan, részeges német munkás hirdeti, de a józan, derék, hazafias magyar munkás visszautasítja : A munkások a kocsmában Johann Brett izgatására elhatározzák, hogy sztrájkkal vívják ki jobb sorsukat. Johann Brett természetesen tagadja a hazát :

*Nemzetet mi nem ismerünk.
Emberiség a mi nevünk.
Egész világ rabszolgája,
A munkásnak nincs hazája!*

Ezzel szemben a családjának élő józan Jász Péter ezt hirdeti :

*Ha van sebünk, ne szaggassuk, —
Türelemmel gyógyítgassuk ;
S ne löveljen más sebére
Gyűlöletünk gyilkos mérgé!*

S kimondja a költemény végső bölcsességét :

*Hogy valamit bírjunk nyerni,
Sokat nem kell követelni ;
Ha kevéssel megelégszünk :
Boldogság lesz osztályrészünk !*

Szerinte : „A munkásnak van hazája : Ezer áldás szálljon rája!” A munkások mégis Brettre hallgatnak, kimondják a sztrájkot és nagy sörözést rendeznek a szabadban. Az öregebbek azonban tudják, hogy az uraknak sem színig tejfel, s nem akarják a hűrt végsőkéig feszíteni. Jász Péter meg éppen nem várja meg az általános kijózanodást, hanem már az első éjjel otthagyja a táborot s hazatér otthonába, mert :

*... e földön egy célunk van,
Amire én mindig törtem :
Munkálkodni kicsi körben! ...
Elégedjünk meg kevéssel ;
Vezessen a kötelesség —
S Isten neve dicséretessék !*

Másnap vidáman munkába is áll (azaz megkezdí a sztrájkötörést). Ezzel szemben Johann Brett részegen csak azért tér haza, hogy elszedje felesége pénzét, aztán visszamegy a kocsmába, szocializmust hirdetni. A kapitalista érdeket itt, mint látjuk, a haza és vallás nevét a legkezdetlegesebb hazugságok formájában állítja a maga szolgálatába.³⁰

A legeggyűzőbb antiszocialista propaganda iskolapéldája *Búzakalászek közt* c. elbeszélő költeménye (Új költeményei, 1894—1904), ahol Kenyeres Gombos Pál gonosz szocialista szólások hatása alatt az áldott jó földesúr ellen fordul és ezért aratósztrájkba kezd.

*Elfelelte harcát daliás uraknak,
Kik e szentelt földön ezer éve laknak ;
Pedig ha vitézül ők itt nem harcolnak,
Egy szál juha sincs ma a bedőlt akolnak ...*

*Váraikat dúló hadak felgyújtották
Testüket tátongó sebek borították ;
Megfogyva, szegényen, de csak úgy harcoltak,
A hazának mindig hű fiai voltak.
Adtak a jobbágnak kenyeret, hajlékot,
Neveltek erős, nagy, tisztos ivadékot ;
A terhet viselték, de nem panaszkodtak,
A jó s á g b_ól pedig soha ki nem fogytak ...*

³⁰ A verset ismerteti Népszava, 1892. nov. 11.

De a búzakalászkok suttogása, azaz hogy lelke jobb részének hangja észre-téríti, hazamegy, mécsvilágot gyűjt Krisztus képe előtt és előveszi a kapcsos bibliát. *Május elsején* című költeményében is a proletár

*Képzelt ellenfelének panaszát,
Küzdelmét nem érti, meg se hallja ;
Nem ismer Istent, nemzetet, hazát,
Mert elveit a gyűlölet sugallja.
Becsmerli gaznak, zsarnoknak, herének,
Aki nevet, pénzt, rangot örököl ;
A munka, a verejték emberének
Igy lesz vezéreszméje az — ököl !*

A tehetséges költő valóban hitte-e ezeket a népámító együgyűségeket, nem lehet eldönteni. Annyi tény, hogy a szociális kérdés aránylag sokat foglalkoztatja, átérezte a szegénység gyötrelmeit és lázongásait is, méltatlan-kodva látta a gazdagok (de csak a kapitalista úrgazdagok) parazitaságát, de mint gondolkodó nem jutott túl a katolikus legényegyletek szólamaian. A papos-földesúri antiszocializmusnak a századforduló magyar lírájában ő a főkép-viselője.

A renegát GÁSPÁR IMRE 1900-ban észrevett valamit a leírt tünetekből, ha értelmezni nem is tudta őket: „A 70-es években és a 80-as évek elején — írja — még úgy látszott, hogy a szocializmusnak idővel támadnak számot-tevő írói”, de a bizalomkeltő kezdetet nem követte haladás. „Magyarországon meglehetősen nagy tért foglal el a fejlődő szocializmus. Ellentétben a franciákkal, németekkel és angolokkal, mégisincs szocialista poézis, szocialista irodalom. Nem is érzik ennek szükségét a leginkább kölföldről bevándorolt, vagy zsidó szocialisták, a magyar munkások pedig e kozmopolita csapatban éppen nem játszanak szerepet.”³¹ Gáspár nem sejti, hogy épp cikke írása idején zsendülőben van már a proletáriátusból magából fakadó igazi szocialista líra.

Irodalmunk egyik őre, aki a fű növést is figyelte: OSVÁT ERNŐ, már 1898-ban neszte a készülő változást. Egyik cikkében azzal magyarázza a vers alkonyát, hogy a kor nem adott „új vágy-ideált”, a modern világ fekete felhőit még nem hasította át új eszme villáma. „De a kor mélyén nagy társadalmi harcok egyetemes tendenciája lappang; ott-hever a harcok harsonája is: öblében nagy költői emóciók vannak lekötte, és eljön a költő, aki felszabadítja őket.” (Magyar Kritika, 1898. júl. 15.)

SZENTESSY GYULA, a gyárilányok és varrónők érzelmes költője, még csak halkan és hitetlenül dúdolt valamit az új dalokból. 1870-ben született Nagyváradon. Anyja varrónő volt, szerelmei is varrónők, s talán innen megértő részvéte e női proletárok iránt. Iskolái elvégzése után postatiszt lett, előbb Vácon, majd Budapesten; hivatali munkája postaútalványok beosztása volt. Hogy megéljen, postás évkönyvet és szaklapot szerkesztett, de ráfizetett.

³¹ Magyar Szemle, 1900. máj. 6. — r betűvel szignált cikksorozatában.

1903 dec.-ben elmebaj tört ki rajta: azt képzelte — mint egy költőtársa, Luby Sándor is —, hogy dúsgazdag és irodalmi alapítványokat tesz. 1905. okt. 30-án halt meg. (Halála után özvegye kiadta Összes költeményeit, Koroda Pál-írta életrajzával, 1906. 238 l.; Ninon-dalait Tarnay Alajos megzenésítette.)*

Élete, egyénisége és költészete egy lágyszívű kispolgáré, aki érzi, hogy a robot elnyomorítja az emberi lélek szépségeit: tönkreteszi a szerelmet, lehetlenné legszebb álmaink megvalósítását, különösen a dolgozó nők életét zúzza szét. Azt is érzi, hogy valami forr a levegőben. De maga mégsem lázad fel, csak odáig jut el, hogy szeretettel gondol a lázadókra és a szegényekre, főképp a szegény varrólányokra. Egyik korai elbeszélő költeménye *A rajongó* (1894—5) előhangja szerint:

*Érzi, tudja, minden ember:
Forr valami lenn alattunk,
Lángja felcsap itt is, ott is,
Minek még nevet sem adtunk.
Régi, rozsdás láncok hullnak,
Mik a lelket nyűgbe tarták,
S várjuk félve, várjuk titkon
A jövőendő szörnyű harcát.*

Maga a költemény világosan elárulja a kétely és a homályos vágy vegyülését, amely Szentessy felfogását jellemzi: Hőse költő s egyben szocialista apostol, s mialatt május elsején a népnek szónokol, a „csőcselék” felgyújtja a gyárat, őt meg leszúrák. „De él az eszme olthatatlanul! Csak szikra kell és újra lángra gyúl!” — fejezi be Szentessy, akinek nyilván csak polgári lapok leírásaiból lehetett elképzelése a gyári dolgozókról. Későbbi verseiben még annyi harci-kedv sem lobog, mint *A rajongóban*:

*Ki egykor lázas vágyban égtem,
Ki büszke daccal síkra léptem
Eszméért küzdtem vakmerőn,
Magam megvédeni sincs erőm.
Ki milliókért élni vágytam,
Csak egy setét zugot találtam,
Kegyetlen láncot hordozok;
Magam is szolgál, rab vagyok! (Beletörődtem . . .)*

Gyötrően sivár hivatalnok-élete és kezdődő társadalmi eszmélése véteti észre vele a proletár-élet új témáit Himnusz a munkához, *A Rókus* előtt, *A házifarkas* (Sztrájk), *Kórházban* c. verseiben. Életfelfogásának veleje, hogy

* Részletesebb, érdekes életrajza ZEMPLÉNI ÁRPÁDTól a Széchényi könyvtár kéziratárában, Fol. II. Hung. 1670.

egy dolog van, ami boldogít : a szerelem, de ettől megfoszt a robot. (A Zugligetben 16 és 29.) A szerelem és a robot motívumai, a szerelem szépsége és a robot átka, a proletárellet szépsége és szomorúsága fejeződik ki költeményeiben. A Kisfaludy-Társaságban dicséretet nyert szép verses novellája, a *Verebek* érzékletes és hangulatos képekben rajzolja meg a Vásárcsarnok és a Dunapart életét s benne szemérmes szeretettel két proletárgyerek, a „verebek” öntudatlanul ébredező szerelmét. Egész ciklusai vannak a varróleányokról, akikről gyengéd részvétellel ír (A varrógépről, A varróból, Az én anyám, A Zugligetből, Ninon, A Magdolna-utcából. Szébb darabjai: Az én napom, Gyárilányok 1 és 9., Este, Az én anyám, A Magdolna-utcából 5, A gyárban, Halott). Sem érzéseiben nem jut el a lázadó haraghoz, sem nyelvében addig a nyerseségig, mint Palágyi, puha panaszossága, nyelvének magyaros ízek nélküli lágysága inkább Reviczkyre, zsongó dalszerűsége Kiss Józsefre emlékeztet : de a társadalmi elégtelenség megszólaltatása és a proletár-élet női változatának gyengéd rajza a magyar szocialisztikus líra előfutárjai közé avatja.

S e hitetlen, csüggedt évtizedben, mikor az emberek egy részén a kétely vett erőt, másik része meg az idill kérődző ájulatában emésztett, volt egy költő, aki a fennálló rend gyűlöletének és egy jobb világ kívánásának olyan szenvedélyes hangjait hallatta, mint Ady-ig nálunk senki sem : KOMJÁTHY JENŐ. Bizonyára feltűnő, hogy a gyűlölet legizzóbb szavait költészetünkben nem marxista költők mondták ki, akik pedig az osztályharcot tudományos meggyőződésük egyik alapelveül vallják, hanem haladó polgárok. De a szocialistáknál alighanem épp a győzelembe vetett reményük megalapozott biztossága és egy nagy erős szervezethez tartozásuk lehűti a gyűlöletet, amely a belsőleg bizonytalanoknál kétségbeesett hévvé fokozódik. Komjáthyt talán az istenháta mögötti Szenicre száműzöttsége, ahol el volt szigetelve az egykorú magyar élettől, mentette meg attól, hogy az évtized szkeptikus légkörének hatása alá kerüljön : az ő szilaj szembenállása az uralkodó osztályokkal nem is tipikus eset, a költő egyéni élményéből ered, valószínűleg abból, hogy Balassagyarmatról, ahol származásánál fogva a megye vezető rétegéhez tartozott, Szenicre került, s itt mint adósságoktól fojtogatott, nyomorgó, ismeretlen polgári iskolai tanár, kívül-reked a társaságon, s feltárul előtte a társadalmi valóság. Komjáthyban általában a misztikust szokás látni. De politikai költő is volt. Gyűlölte az osztrák hatalmat, a 67-es kiegyezést és Tisza Kálmánt és gyűlölte a fennálló társadalmi rendet. Több verse arra vall, hogy valamely szocialista utópia híve volt. Egy szenici kartársa úgy jellemezte őt, mint „a radikális és szélsőségbe menő demokrata politikust, a forradalmi ideákért lázongó reformátort.”³² A fennálló rend gyűlöletének számos szép versében erőteljes kifejezést ad. Legkonkrétebb köztük a Monológ, amelyet valószínűleg éppen azért nem tehetett közzé :

³² KIRCHNER BÉLA cikke : Polgári Iskolai Közlöny, 1895. jan.—febr.

Monológ

Szeretném elsöpörni mind a hitványt,
 Ki most kevélyen a fölszínen úsz;
 Üres fejével s még üresb szívével
 Selyem ruhában és nagyúri góggel
 Szegény költőre, rám gúnnnyal lenéz.
 Utálom ezt az úri csőcseléket,
 Kórképletit a beteg föld színének,
 A törpelelkű bársonyos heréket,
 A kapzsi, önző, vad érdekcsoportot,
 Mely bitorol dicsőséget s hatalmat.

Utálom ezt az úri söpredéket,
 Az örült véletlen gonosz kelését,
 Az elhatalmasult konok penészt
 És a világot, hol uralkodik
 — Elnyomva az örök-szépet magát —
 A földre tört le nem söpört szemét,
 A kapzsi, éhes, ocsmány pókokat,
 A napszekérre fröccsenő sarat,
 A köpedéket, mely egy szűz, nemes
 Dicső világ képére hullt.

Szeretném összetörni ezt a képet,
 Mely csalja, semmitmondó és hazug,
 Torzkép csupán, lelketlen mázolat:
 Vad, kába, szívtelen, szellemtelen,
 Iromba rajz, nincs benne gondolat.
 Az eszmének teljes bankrotja ez.
 És a valódi ősigaz, dicső
 Nagy képeket szennyével eltakarja
 Vagy elhomályosítja kérkedő,
 Üres, tolakodó színével.

Szeretném összetörni ezt a képet (népet, hordát)
 S vezéreit, a főfő latrokat,
 A sok bitor vérbiboros pimaszt,
 Kiknek a zsámolya mártírfejek,
 Párnája honfibúban megrepedt szív,
 A trónja szolgaság és butaság;
 Kocsisait az állati tömegnek;
 És elszakítani rothadt törzsökétől
 A rossz kezét, mely görcsösen szorítja,
 Hogy féken tartsa barmaít, a gyeplőt.

Utálom mindazt s kéjjel eltaposnám,
 Akit magasba nem erő emelt,
 Csak tartalmatlan szíve könnyűsége,
 Vagy a világtalan szerencse kénye,

*Órült hatalmak esztelen szeszélye,
Ki helyzeténél fogva oly magas;
Míg a valódi nagy pirul a mélyben,
Tehetlen ül kőóriás a völgyben,
Míg a kavics magasról hengerítve
Nagyot aláz, erőset összetör.*

*Jöjj és pusztítsd el őket, Förfeteg!
Mindent elsodró s ifjító vihar!
Világ-megújhódásra szomjazik
Minden, mi fennkölt, lelkes és nemes.
Teremtsd újjá az elviselt világot,
Tipord el, mi élősd, torz s beteg!
Lángot a zsibbadt, csüggeteg szívekbe
Erőt a gondolatnak s alakot,
Lelket a zsonga vértelen tagokba.
Jöjj tisztító, megifjító vihar!*

*Ó bár lehetnék én a Förfeteg,
Mindent elsodró s ifjító vihar!
Újjá teremteném e kór világot,
És elsöpörnék minden szemetet.
Királyi székbe ültetném az Észet,
Jogart adnék a Gondolat kezébe,
Urrá tenném s naggyá a Szellemet;
Az Igazság biborpalástban járna,
Rombolnék s teremtenék egy világot:
Lehetnék én a bosszuló vihar.*

Álma valami nagyon homályos, utópisztikus szocializmus, egy testvéri, szabad és igazságos társadalom, ahol

*Terítve áll a közös asztal,
Nincs szóva átok és panasszal
Az életgarmada.
Ledöntve minden régi oltár,
Szabadsághimnusz lett a zsoltár,
A szabadok dala.*

(183. l.)

Ezt a társadalmat elképzelése szerint a költő vezeti:

*Uralkodó legyen a költő,
Előtte minden emberöltő
Hadd hajtson térket és fejet!
Vezesse ő a nemzetet
Merészen, bölcsen, tűzi szárnyon!*

(192. l.)

De kétségbeesve látja :

*Nem jött el még az én korom :
A szabadság s a szeretet.
Nem jött el még az én időm,
Még rab a szív, koldús az ész,
Fülembe zúg még rémitőn
Az ős sirás, átokverés.
Még zúgja mind vad átkait
A gyűlölet s a butaság,
A szolgaság uralkodik,
Kietlen még e szép világ.* (217. l.)

Ezért a múlt lerombolására hívja fel az embereket, mégpedig a testvériség jelszava alapján :

*Mert új világ : új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.
És föl, az égig fölemeljük
Testvériség szent csarnokát :
És karba kar és szív a szíven,
S mindeneket egy ész fog át.* (281. l.)

Nyíltan a forradalomra szólít fel :

*Ne higgy te lassu haladásba,
Filiszterekre hagyd e tant !
Természet örök újhódása,
Miből minden nemes fogant.
A régi rossznak foltozása
Nem nyerhet örök életet.* (277. l.)

S két sodró lendületű szép versben, a Jóslat-ban és a Viharének-ben elragadtatót ujjongással énekli meg a közelgő vihart. Amott :

*Ujjongok én a viharokkal
S a viharokkal kacagok ;
A földre ütnek égi joggal,
Én magam is vihar vagyok.* (26. l.)

És a Viharének-ben :

*Ah, itt van, itt az én időm !
Zúg az ítélet rémitőn !
Sápadjon minden el !
S ha minden hull, recseg a vészbe,
Belesikoltok énekébe :
Vesszen, aminek veszni kell !* (292. l.)

Kora egyetlen magyar költőjének haragja nem izzott oly lobogó versekben, mint az imént idézett két költemény. A költő rendkívüli érzékenysége különösképpen egy istenhátamögötti helységben felfogta — a magyar költészetben elsőnek — az imperializmus küszöbén közelgő forradalmak szelét. Tagadhatatlan, hogy politikai verseiben van olykor némi kétértelműség, sőt ellentmondás, mintha a kívánt harcot pusztá eszmeharcnak képzelné, a testvériség nevében. Van némi elmosódottság is. A szellem, az eszme áll itt szemben a filiszterséggel, a költészet az anyaghitű értetlenséggel és alacsonyossággal, az álom, az eszme, a nap a szürke közönségességgel. (Csak egész műve gondos elolvasása után válik világossá, hogy a verseiben untig emlegetett, de világosan sehol sem körvonalazott eszme a szeretet uralmát jelenti, törekvést a nemesre, a nyomor és elnyomás okozta szenvedések eltörlésére, egyesülésre az emberlelkek óceánjával, a pénz, állam, egyház megdöntését, a szabadság és gyönyör megvalósulását. „Eszmehite” a szellem, azaz a legjobb értelmiség győzelme, a hatalom kiragadása a pénz, a hivatal s a klérus bitor kezéből (sajnos, meg nem jelölt eszközökkel!) s a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése. Programjának legvilágosabb megfogalmazása: „Dicső tett volna és merész, Trónra emelni szívet, észt.” S ezt nem evolúciós, hanem forradalmi úton véli elérhetni. Forradalmi izzású versekben mutat rá a nép szenvedéseire és átkozza a zsarnokságot (Mind hasztalan, Törj össze, Szózat, A börtönből stb.), de céljai kivitelének módjáról nem mond sokkal többet, mint hogy: „Mindent újjá-teremtene Hatalmas gondolatzene Az akarat legyen szavára” (Tettvág), „feltűzi az égre az eszme-szívárványt”, meg hogy „beoltja a szívbe a végtelen elvét” (194), ami persze veszedelmesen hasonlít a gnosztikusok harci programjához.

Mégis hiba volna misztikus „istenülése” miatt kétségbevonni haladó voltát. Hiszen ő azáltal is harcol, hogy istenül. Az önlelkében teljes boldogságot találó misztikus rendszerint elfordul ugyan az emberiségtől. De nem minden esetben. Jusson eszünkbe, hogy Ady is ír istenkereső verseket, még hozzá egyidejűleg forradalmi verseivel. Komjáthynál is megfigyelhetjük forradalmisága és miszticizmusa egyidejűségét: a Viharének 1893. júl. 22-én, Egyszerre és Meg tudnék halni c. versei pedig, melyekben Istennel való egybeolvadásáról számol be, öt nappal később, júl. 27-én születnek. Ez az egyidejűség is bizonyítja, hogy Komjáthy a misztikus élmény kedvéért nem mond le a hareról; bár közeljut a tolsztoji elvhez: „Ne állj ellent a gonosznak”, a lélek isteni voltába vetett hite alapján annál nagyobb erővel hirdeti, hogy az elnyomás istentelen. (Nazarénus dal.)

Mi a magyarázata, hogy az idealizmus káprázatai közé tévedt? Hogy lehet, hogy míg az uralkodó politika íróhívei az ismeret-elméletben egy — bár naiv — realizmus álláspontján vannak, ő a filozófiai idealizmust vallja? Azt hiszem, Komjáthy szellemhite elégedetlenségből, a társadalom problematikusságából fakad; antimaterializmusa

az erkölcsi anyagelvűség ellen irányul, amely mögött a pénzimádó lelketlen burzsoáziát érezte; a szellem hangsúlyozása nála az értelmiség lázadása, amelyet a kapitalista élet fojtogat.

Igaz, filozófiája az elszigetelődött egyén filozófiája. De ne feledjük, hogy Komjáthy nem a haladástól szigetelődött el, hanem a félf feudális Magyarországtól. Aztán meg ez az első pillantásra végtelennek látszó elszigeteltség nem is olyan teljes, mint első pillantásra látszik. Komjáthy észreveszi a társadalmi nyomort, s félreérthetetlen, hogy az „istenülés”, mellyel elszigetelődésére válaszol, nem egyéb, mint felelet az elembertelenedésre, védekezés az összezugorodás, a megsemmisülés ellen, mely a polgári iskolai tanítót Szenicen fenyegette, lázadás a kapitalizmus, az állam és egyház ellen, a pénz és az állami bürokrácia ellen, dac a hitvány, ostoba és zsarnoki környezettel szemben.

LUKÁCS GYÖRGY jellemzése szerint 48 után, mikor a beérkezett polgárság minden erejével azon van, hogy megőrizze hatalmát a feltörekvő proletáriátussal szemben, a filozófia nem vethet fel kényes társadalmi kérdéseket, sőt örködni kell, hogy senki se vonjon le se a gazdasági, se a társadalmi tudományokból olyan következtetéseket, amelyek szerint nem a kapitalizmus az egyedül üdvözítő társadalmi rend, se a természettudományokból olyanokat, amelyek a vallások tételeivel összeütközésbe kerülhetnének. Nos, Komjáthy felvet világnézeti kérdéseket s megoldásukat haladó irányban keresi! Gyűlöli a fennálló állapotokat, társadalmat, kultúrát, s újat keres. Magatartása egy értelmiségi ember lázadása a félf feudális Magyarország ellen. Ez az eltérés a Lukács-leírta helyzettől nyilván onnan ered, hogy az egykorú Magyarország barbár viszonyai az értelmiség számára sokkal tűrhetetlenebbek voltak, mint Nyugaton, hiszen nálunk még a polgárságnak magának is volt követelnivalója. Komjáthy bírálata nemcsak a kultúrára és a privát erkölcsre terjed ki, hanem felveti a hatalom kérdését is, hiszen ki akarja venni a hatalmat az uralkodó osztály kezéből és a „szellem”, azaz az értelmiség kezébe akarja adni. Azonban sem arra nem volt elgondolása, hogyan történjék a hatalom elragadása az uralkodó osztálytól, sem annak nem látni világos nyomát, mit kellett volna aztán szerinte a szellemnek a megszerzett hatalommal csinálnia. Annyit látni csak, hogy Komjáthy szemében elviselhetetlen bűn volt a nyomor létezése, s valami gazdasági igazságosság elérését a jövő sürgető feladatának tartotta. Olyan ember lázadása az övé, aki elvetette a fennálló viszonyokat, de a megdöntésükre alkalmas módszert nem ismeri. Mintha a költők diktatúráját akarná, lila forradalmat. S ha azt mondja: „Istennek lenni! egyetlen dicső cél”, ez valamivel több a helyes forradalmi célnál és valamivel kevesebb. De ha az „istenüléssel” egy téglát sem lehetett is levérni a félf feudális Magyarország épületéből, mégis elragadtatva érezzük benne a rossz gyűlöletének, egy igazságosabb társadalom elszánt akaratának hatalmas lendületét.

II.

(A parasztmozgalmaktól a szocializmusig)

Az elnémult társadalmi líra a századfordulón éled újra. De most már más, mint előbb: főképp a parasztság panaszait mondja el. Elég egy tekintetet vetnünk a kor társadalmi életére, hogy megértsük e változást. Magyarország ugyanis a XIX. század végén még mindig agrárország, kb. tízszer annyi agrár-proletárral, mint ipari munkással. A nemzetközi mezőgazdasági válság és a nagy közmunkák befejezése pedig rohamos romlást idéz elő a földmunkásság és parasztság helyzetében. 1891—14-ig majdnem kétmillió ember vándorol ki hazánkból Amerikába, túlnyomólag mezőgazdasági proletárok. Ez a magyarázata, hogy a 90-es évektől 1906-ig hatalmas falusi proletártömegek vannak forrongásban. Bár az ipari proletáriátus szervezkedése hatásos van rájuk s a szociáldemokrata párt egy ideig vezeti is mozgalmaikat, forradalmi harcaik — méretük, radikalizmusuk és politikai jelentőségük tekintetében — felülmúlják az ipari munkásság pedig szintén növekvő bér- és sztrájkharcait. A harcos tömegmozgalmak 1897-ben érik el tetőpontjukat, de a szociáldemokrata párt, amelyet Bánffy Dezső terrorisztikus intézkedései visszaűznek a legfontosabb harci területekről (parasztság, nemzetiségi kérdés, bérmozgalmak) az általános választójog kérdésének szelídebb mezőire, 97-ben elutasítja a szegényparasztság követeléseit és módszereit (földosztás, aratósztrájk) A paraszti tömegek ezért elszakadnak a párttól s az úgynevezett agrárszocializmus útjára térnek, előbb (1896-ban) Várkonyi István, majd (1900-ban) Mezőfi Vilmos vezetése alatt.³³ Mivel ugyanekkor a kormány féktelen véres terrort alkalmaz ellenük, az egyfelől elnyomott, másfelől cserbenhagyott mezőgazdasági munkásság mozgalma 1898-ban hanyatlani kezd.

Ha ehhez még hozzávesszük az ismert tényt, hogy ipari proletáriátusunkban a szakmunkások zöme még mindig külföldi, főképp osztrák, a napszámos és betanult munkások között pedig nagyon jelentős a hazai nemzetiségek arányszáma,³⁴ érthetővé válik, hogy a magyar szocialista költészet első képviselői nem a gyári proletáriátus, hanem az alföldi parasztság köréből s épp a híres vihar-sarokból kerülnek ki, a nagyvárosi proletáriátusnak még mindig csak értelmiségi költője van (Szentessy), s az ipari proletáriátus voltaképp csak századunk első éveiben lép be költészetünkbe, mikor a gazdasági válság gyáripárunkban is pusztítani kezd.³⁵

A magyar szocialista líra megszületése körül feltűnő szerepet játszik MEZŐFI VILMOS. Alakját a munkásmozgalmi történetírás még nem vizsgálta meg kellően. Ha a pártharcok eldurvulása idején néha dívó rágalmakat nem

³³ NAGY IMRE: Munkásmozgalom és agrárszocializmus a XIX. század végén Magyarországon, 1950.

³⁴ SÁNDOR VILMOS, Id. mű. 252. l.

³⁵ BEREND—RÁNKI: Magyarország gyáripára 1900—1914.

fogadjuk is el készpénznek, annyi bizonyosnak látszik, hogy jelleme gyengébb volt, semhogy a kísértéseknek sokáig ellen tudott volna állni. De másfelől el kell ismernünk azt is, hogy a tehetséges óráslegénynek voltak helyes felismerései, amelyekkel hasznosan korrigálhatta volna a szociáldemokrata párt egykori szűk látókörű politikáját: így látta — amit ez nem vett tudomásul — a nemzeti és a parasztkérdés jelentőségét, a „kisgazda földműves szegény nép, ipari és gyári proletáriátus” harcok összefogását hirdette s volt érzéke az irodalom iránt. 1897-ben megindított Népolvasótárában ő adott először színvonalas irodalmat a magyar proletáriátusnak (közölte Palágyi, Ábrányi Emil, Rónay István, Szilágyi Géza, Abet Ádám, Zempléni Árpád, Csizmadia, Szentessy, Pásztor Árpád, Telekes Béla stb. verseit, Bródy, Thury novelláit, cikkeket Liebknechtről, Weitlingről, Kropotkinról, Kautskyról, Bebelről, Frankel Leórol), amely érdemét akkor látjuk tisztán, ha átlapozzuk a Népszava egykorú Naptárát s megütődve észleljük, hogy ennek köteteibe 1898—1905-ig Csizmadia Sándoron kívül egyetlen új magyar költő sem jutott be. 1903-ban *Jog és kenyér dalban, szavalatban* címen szocialista antológiát ad ki, egyház- és háborúellenes, valamint munkásöntudatot hirdető versekkel. Az általa alakított Újjászervezett Szociáldemokrata Párt és a hivatalos párt szenvedélyes gyűlölettel szidta-rágalmazta egymást; nem a mi feladatunk tisztázni, hogy vádjaikban mekkora volt a féltékenység szerepe. Valószínűnek látszik, hogy túlzott becsvágyában nem tudott beleilleszkedni a párt fegyelmébe, önálló utakat keresett s idővel talán a jóhiszeműsége is megszűnt. Szabad Szó c. lapja már jóformán csak az általános szavazati jogért és fokozatos adóért küzd s Bokányiékat jakabokányoknak csúfolja. De mi, akiket itt szocialista irodalmunk fejlődése érdekel, megállapíthatjuk, hogy 1897-ben ott áll Csizmadia mellett, 1900-ban előszót ír a pártjához tartozó Migray József Vörös zászlók alatt c. első verseskönyvéhez, Csizmadiát állítva példaképül eléje, köréhez tartozik Farkas Emőd, Bodrogi Zsigmond, Inczédi László kortesnótát ír az érdekében (közli a Jog és kenyér), a legjobb olvasnivalót sokáig ő adja a magyar proletariátusnak és parasztságnak: mindenképp ő a magyar szocialista költészet bábája. A tájékozottságában és ítéletében majdnem csalhatatlan Ady Endre még 1905-ben is lelkesen ünnepli, mikor a szegvári magyar parasztok beküldik a parlamentbe: „A szegvári csatamező van olyan történelmi, mint az a mező, ahol szétverték a Dózsa György csapatát. 490 ember adta rá a szavazatát, de tizenhét millió ember, akinek ma még nincs szavazójoga, vele küldi a törvényhozásba vágyait és reményeit.”³⁶

A magyar proletáriátusban pedig már jelentkezik a vers és dal igénye, mikor még hiányzik a költő, aki ki tudná elégíteni. A szükséglet jelei a 90-es években négy szegényes versgyűjtemény, amelyek megpróbálnak összekaparni valami alkalmas anyagot, de szocialista költő híján nem mehetnek sokra.

³⁶ Budapesti Napló, febr. 16.

E gyűjtemények: SZOKOLAI ISTVÁN: *Munkásénekek* (Orosháza, 1898) c. füzetkéje, *Munkásdalok* (Népszava, 1898), mely proletariátusunk századvégi összetételére jellemzően három német dalt is közöl, *Dalok és szavaltatok* (Krámer és Erhardt. é. n. 94 l.), melyben Abet Ádám és Csizmadia Sándor a vezérköltők, s a legértelmesebb gyűjtemény a némileg változó anyaggal két kiadásban is megjelenő *Fel! dalra társak, Munkásdalok és szavaltatok* (Összeállította egy munkás, Népszava kiadása, 1896, majd újra 1898-ban, 96 l.) mely még mindig kénytelen közölni a rég renegáttá vált Gáspár Imrét, közli néhány rokonszenvező humanista polgár versét, mint Bánffy Zsigmond Coppée-utánozó melodramatikus versét: Karácsony az aszfalton, egy szegény árva kisfiúról, aki gyufát árul s meghal a pesti utcán, egy verset Lassalle Ferdinánd emlékére, egyet a hódmezővásárhelyi munkásmészárlásról stb. Legtöbbet ABET ÁDÁM szerepel a könyvben, az egyetlen, aki igazi szocialista és már majdnem költő. 1867-ben született s a 90-es években kivándorolt Amerikába, ahol Cleveland-ben megalapította az amerikai Népszavát. Itt fejlődött az első magyar proletárköltővé, a haladottabb kapitalizmus látványa tette lehetővé, hogy néhány évvel megelőzte a magyar fejlődést. Utóbb Bridgeportban élt, angolul is írt, s ott több könyvet adott ki, mint *Boru és derű, Bölcsődal, Földönfutó, Napkelettől naplementéig, Szerelmi óda*. Verseiben már nemcsak közhe-lyekkel találkozunk, s így meg tud győzni buzgó haragja őszinteségéről, ha költői tehetségéről még nem is. Színvonala az egyszerű munkásverselő s a költő között van. Verseiben proletár-öntudat és harci vágy szólal meg, s őszin-tén, sőt olykor brutálisan csap ki belőlük a keserűség, gyűlölet és harag. Bátor, érdekes verset ír például egy prostituálthoz:

*Ki téged megvet, az a nyomorult,
 Annak eszére gyászos köd borult.
 Mert tested eladod? Teszik sokan —
 Én férfi vagyok, s mint te, éppolyan ...
 Te esttől hajnalig adod el testedet,
 Én reggeltől alkonyig eladom kezemet,
 Eladom lábaim ... Sőt mi több, eladom
 Rongyos semmiségre agyam, gondolatom ...*

S a munkásnak még rosszabb a sorsa, mint a prostituálnak, hiszen

*Az én estém nem szebb, mint nappalom,
 Nekem nincs védőm s pezsgő italom ...
 Nyomort, fájdalmat hajt gyalázatom,
 S kínjaimat meg nem bosszulhatom!* (Egy áldozathoz)

Az 1900-as évek elején egyszerre megsaporodnak a szocialista költők.

CSIZMADIA SÁNDOR a legrosszabb emlékü magyar költő. Verseit úgy emlegetik, mint száraz, agitációs verselményeket, politikai pályájához meg az árulás csúf emléke fűződik. Hibái és bűnei miatt a munkásmozgalom és az

irodalomtörténet érthetően egyaránt megtagadta. De ma már elismerhetjük, hogy erős tehetség volt, a magyar szocialista költészet első proletárszármazású s Kassáig legjelentősebb alakja, a mozgalomban sem érdemek nélkül, s bukása — bár saját jellembeli gyengéi okozták — jelképes is: a feltörő paraszt sorsának jelképe a kapitalista társadalomban. Egyike a nagytehetségű öntudatos férfiakként, akiket, mint Nyisztor Györgyöt, Várkonyi Istvánt, Szántó-Kovács Jánost, a paraszti mozgalom a 90-es években felvet magából, — de az első a tehetséges parasztok ama sorában is, akik, mint Nagyatádi Szabó István, Sértő Kálmán stb. elcsúsznak a városi aszfalton.

1871-ben született Orosháza és Hódmezővásárhely közt a vásárhelykutas bakterházban. Apja vasúti őr, anyja mosónő. Ifjúságát a Viharsarok szegényparaszti mozgalmaktól izzó területén éli le. Négy elemi végez Orosházán, s 18 éves korában beáll katonának Békéscsabán, ahol őt is kivezenylik a tüntető munkások ellen. Mezőfi „Jönnek a szocialisták” c. füzetéből ismeri meg a szocializmust, s ennek hatására beköltözik napszámosnak Orosházára, ahol megismerkedik az akkor titkos szervezetben tömörülő szocialistákkal, intelligens földművesekkel. Éjjel-nappal tanul, pár hét múlva vezér lesz s 94-től írni kezd a Népszavába. A Földművelőt 96-ban együtt szerkeszti Várkonyival, de elpártol tőle, s gatyában, kendős kötényben, rámás csizmában Pestre költözik a Népszava szerkesztőségébe.³⁷ Éveken át hőiesen harcol a szegény-paraszttság ügyéért, három évtizeden át a magyar munkásmozgalom egyik legnagyobb neve. Kiváló szónok, éles eszű vitázó. 96-ban a Földművelők Szaklapja c. pártlapot szerkeszti, 1900—1905-ig a Népszava belső munkatársa, 1904-től a Világ szabadság szerkesztője, 1906-tól a Földmunkások Szövetsége elnöke, vagy 10 évig tagja a pártvezetőségnek is. Agitációs tevékenységéért két és fél évig ül államfogházban, s itt szorgalmasan tanul, egyebek közt németül (a Szabó Ervin-féle Marx Engels kiadás számára ő fordítja Engels tanulmányát a parasztháborúról). Ő írta a Marseillaise „Nem lesz a tőke úr mi rajtunk” kezdetű fordítását. A Szocializmus nekrológja szerint „a XX. század első évtizedének derekán új Dózsát szimatolt benne a hatalom”. Ez időben a forradalmi diákság köréje sereglett s prófétának tekintette. A falu egybeforradását látták benne a városok proletárjaival. Olykor valóban forradalmi tűz csapott ki belőle.³⁸

A parasztmozgalom azonban 1906-tól a koalíciós kormány üldözései következtében visszaesik, s ettől kezdve Csizmadia pályája hanyatlani kezd. Annál inkább, mert ugyanez évtől, Ady fellépésétől kitűnt Csizmadia művészetének fogyatékosága. Lírája ekkor szükségszerűen elvesztette hatását és érdekességét. Felkelt a nap és elhalványult a hold. Az első törés pályáján 1908-ban vehető észre, mikor részben féltékenységből, részben értetlenségből fel akarja tartóztatni Ady diadalszekerét. A kezdetben hőiesen harcoló szocialista

³⁷ Földművelő, 1896. nov. 13.

³⁸ BRESZTOVSZKY ERNŐ cikke, 1929. 114. l.

vezért a mozgalomban időközben kialakult pénzszerzési lehetőség lassacskán úrhatnám polgárrá, vagy talán kapzsi paraszttá korrumpálta: most már csak pénzt akar gyűjteni, minél több pénzt, hogy gyorsan házat és földet szerezzen s maga gazdálkodhasson. Hanyatlását meggyorsítja, hogy úrrá lett rajta az alkohol. Betegesen összeférhetetlen. Ha írásait nem közölték azonnal, mindjárt összezőrdült a pártvezetőséggel; s mikor Ady ellen indított vitájában a pártvezetőség 1909. febr. 3-i ülésén nem adott neki igazat³⁹ s tapasztalnia kell, hogy hívei egyre-másra Ady táborába mennek át, meghasonlik a párttal. 1911-ben írt önéletrajza már sértett keserőséggel hányja fel, hogy 1907 óta „kötetben nem jelent meg semmim, mert nincs aki dolgaimat kiadná. Egyéb baj nem történt velem” (a következő évben, 12-ben ismét megjelenik kötete), 1915-ös önéletrajzában már nyíltan vádat emel az Ady mellett állástfoglaló szociáldemokrata pártvezetőség ellen: írói értékét egész életében csak Bródy Sándor és Vészi József ismerték el (ami nem felel meg a tényeknek), mások „nagy erővel törekedtek és törekednek azon, hogy a fák ne nőjjenek az égbe . . .” „Ezt a szép munkát, azt hiszem, azért végzik, mert Magyarországon a szocialista költészet számára én vágtam először utat. Igen, a Népszavába sem írok már, mert csak világosan, mindenki által könnyen érthető módon tudok írni, s ez a munkásoknak nem való.” Érzí, hogy mind a pártban, mint az irodalomban megingott a helyzete, s megdöbbenően megsejti a jövőjét: „Szóval egy körutazást csináltam. Nem voltam író, mikor elindultam, s nem vagyok az most sem. De a körutazásnak még nincs vége. Most csak arra vagyok kíváncsi, hol leszek majd megint csősz! Mert a régi gazdám már meghalt.”

Egyelőre előbb a 18. októberi kormány államtitkárrá, majd a Tanácsköztársaság népbiztossá nevezi ki. De antibolsevista izgatás miatt csakhamar letartóztatják. 19. augusztusban újra tagja a szociáldemokrata párt vezetőségének, de az elmondottak után nem lep meg, hogy rövidesen kilép a pártból, megalakítja a Nemzeti Munkáspártot, s mint ennek vezetőjét, az ellenforradalmi kormány beviszi az első nemzetgyűlésbe. De a népgyűlések egykori hőse most már szánalmas figura, züllött alak, akiben csak a bor és a kapzsiság dolgozik. Halála után egy ellenforradalmi újságíró írja le, hogy „Akkor már az volt az elve, hogy aki fizet, az a vivát.” Nyíltan kimondta, „hogy pénz kell az igazsághoz, mert házat akarok venni vénségemre magamnak.” Az ellenforradalom pedig felhasználta ugyan őt a szocialista erők megbontására, de ugyanakkor kinevette, majd félredobta. A 22-es választáson Almássy gróf zsoldjában agitál,⁴⁰ de már kimarad az országgyűlésből. Kassák Lajos a 20-as évek vége felé meglátogatta őt Mátyásföldön. Egy árok szélén ült és a kecskéjét legeltette. Részegen motyogott, komolyan beszélni már nem lehetett vele.⁴¹ 1929 márc.-ban öngyilkossági kísérlet következményében halt meg.

³⁹ A vita lefolyását l. WELTNER JAKAB: Milliók egy miatt, 1927, 227–39. l.

⁴⁰ OLÁH GYÖRGY: Csizmadia S. (Magyarság, 1929. márc. 15.)

⁴¹ Kassák szóbeli közlése.

Mint költő 1897-ben megjelent kezdetleges első kötetétől (*Proletár költemények*, 128 l.), melyben még útszéli agitációs szólamokban és döcögő ritmusokban agitál a szocializmus mellett, bámulatosan gyors ütemben fejlődik a *Küzdelem* (1903, Népszava kiadása, Nagy Sándor könyvdíszével), *Hajnalban* (1905, Nagy Sándor könyvdíszével, Faragó Zs. kiadása) c. kötetéig. A *Küzdelem* már komoly megbecsülést ébreszt: a XX. század, a Budapesti Napló⁴² lelkesen méltatja, sőt a Budapesti Szemle⁴³ és a Vasárnapi Ujság⁴⁴ sem tagad meg tőle némi elismerést. A Hét-ben Ignotus találóan mutat rá, hogy Csizmadia előbb volt agitátor, mint költő, s innen van, hogy mondanivalója és versmértéke javarészt „készen adódik szólásokban, melyek kipróbált közhelyei az agitációnak, hagyományos dallamokban.” Népies és magyar jelleg sincs benne. Egészben „inkább a magyar politika történetében jelez új korszakot, mint a magyar költészetben.” De újabb líránk kissé szűkkörű mondanivalóját s túl ízlésesre tompított érzésvilágát kitágította.⁴⁵ Valóban, Csizmadia főhibája, hogy rendszerint oly általánosságokból indul ki, mint a szegénygazdag, szabadság-elynyomás ellentéte, inkább témákat versel meg (ha világosan és néha erőteljesen is), mintsem érzelmeket fejez ki, s paraszt létére meglepő módon a természetről is csak általánosságokat mond. Szellőt, napsugarat, tavaszt, telet emleget, de nem mint érzéki valóságot, hanem mint jelképet: a tavasz nála éppúgy csak allegória, mint a vallásos költőknél, a különbség csak az, hogy ezeknél a feltámadást jelképezi, nála meg a proletáriátus győzelmét:

*Szívemben is közelg a kikelet,
Reményeimnek nem hullott ki szárnya,
Ha érnék bár még százszor is telet,
A kétely nálam szállást nem találna.
Keblem kertjében nőnek a virágok,
S ha néha téli köd száll is reájok,
Örök hitem sugárzó tavaszán
Virágerdő borul mégis reám.*

(Tavasz)

A kikelet, a tél, a virág, a téli köd, a virágerdő: itt mind csak jelképes szólam. Ugyanígy a hajnal, a virág a következőkben:

*Jól tudom, lesz még virág a fákon,
Hajnalodik, pirkad az ég, látom...
A tavasz jön enyhe szellőjével,
A jelen a múlt ködébe vész el...
De ha addig a szívem reménye
Mély sírjába térne?*

(Pusztaságban,
Küzdelem c. k.-ében)

⁴² 1903. jan. 21.

⁴³ 115. k.

⁴⁴ 1905. 2. sz.

⁴⁵ A Hét, 1903. jan. 18.

Máskor hosszú szerelmes verset ír valakihez, aztán az utolsó sorban kiderül, hogy szerelme tárgya : — a népek szabadsága. (Szerelem, uo.) Vagy :

*Tovább, tovább — nincs még itt kikelet,
A tél fagya ül a vidék felett;
Nem csattog még a csalogány dala,
Nem virrad még a népek hajnala . . .* (Álmodás, uo.)

Eszmei mondanivalója is szimpla : az egyszerű felismerés keretei között mozog, hogy a herék jólétben élnek, míg a dolgozók el vannak nyomva, de övék a jobb jövő, a munka győzni fog. Szereti szembeállítani a munkátalanok jólétét és a dolgozók nyomorát, öntudatosodást és összefogást hirdet, amely majd eltörli a rabszolgaságot. Mint egy ízben borzalmas prózaisággal mondja : „Szívünket ez egy gond uralja : Tegyük hatalmassá szakegyletünket.” (Tíz év, uo.) Őszinte egyéni érzéseit is csak úgy tudja rendszerint kifejezni, hogy a szocialista eszme segítségével, mint egy tanulsággal általánosítja őket. Ezért aztán Anyám mosni jár c. költeménye is elveszti bensőségét s agitációs vers lesz belőle. Van szeme észrevenni új és jelentős témákat, de csak ritkán sikerül művészien kifejezni őket. Mondhatni, ő írja az első sematikus szocialista verseket. Az eszmének ugyanis csak ritkán sikerül megadnia az egyéni átéltség bélyegét, s megmarad az elvi agitáció hűvös régiójában. Általában hiányzik költészetéből az egyén, akit szeretni, akivel együttérezni lehetne. Verseit olvasva azt kell hinnünk, hogy Adyt nemcsak féltékenységből utasította el, hanem azért is, mert nem volt érzéke az Ady erejét tevő „finom remegések” iránt. Csak utolsó köteteiben (a *Hajnalban*, *Fogházi levelek* 1906, és *Csak vissza nem!* Népszava, 1912. címűekben) szólal meg a személyes élményekből táplálkozó líra.

Jelentősége mégis azon verseiben van, melyekben a munkásélet új, nagy témáit szólaltatja meg. Egyaránt foglalkozik bennük a nagyipari munkás életével és a szegényparasztokkal. Nem véletlen persze, hogy amarról elvont eszmei költeményeket ír, gyakran általános agitációs tételek fejtegetésébe tévedve, míg emezekben (főképp A föld rabjai c. ciklusaiban) egyéni alakokat és sorsokat mutat be. Egyik legjobb költeménye A munkás, ahol a proletár-öntudat olyan méltósággal és fenyegető öntudattal szólal meg, mint később Kaszák Mesteremberek-jében, majd József Attila A város peremén c. költeményében :

A munkás

*Most senki . . .
Gyűjtőkamrája egy tömeg izomnak,
Melyet nehéz, kínos ígára fognak.
Némán mozgó, hideg, holt gépezet,
Mit más keze irányít és vezet —
Hogy ember is, csak sóhaja
Jelenti.*

*A gyárban,
Vagy pinceműhely szennyes éjjelében,
Haldoklik vízen és száraz kenyéren ;
A két kezéből kincsek omlanak,
S maga értéktelen, lím-lom anyag —
Részére szánva pusztulás,
Halál van.*

*A réten,
Fényes sugárban megcsillan kaszája,
Tömöttfejtű kalász bukik le rája ;
Mindenkinek terem bőven kenyér,
Belőle csak maga hiába kér —
A jóllakásról — álmodik
A télen.*

*A bánya . . . !
Élő hősök közös temetkezése,
S önként szállnak le bús, sötét ölébe.
Nincs ott tavasz, himes virágú nyár,
A füstölgő mécs ott a napsugár,
A börtön az, a szolgaság
Tanyája.*

*Az élet
Benne fogamzik meg, belőle árad,
A gyönyörnek forrása nála támad ;
Boldogságát, javát mindenkinek :
Szorgalmával, lám, ő teremti meg,
S neki a nyomor esküszik
Hűséget.*

*De majd ha
Ki tudja, honnan egy-egy szikra pattan,
Felgyúl a rét, a gyár, a bányakatlan . . . !
A földtekét bevilágítva ég,
Leolvad a bilincs, lehull a fék,
S a fénytől elszökik az éj
Hatalma . . .*

A nagyipari munkásság életét bemutató jelentős versei még : A lokomotív, Sztrájk, A tőke, A gyár előtt. A burzsoá és a proletárasszony jó realiztikus rajza : Az asszonyok, Anyám mosni jár. Az Utcái lány nem keresztényi részvéttel, hanem szocialista megbecsüléssel, mint proletártestvérről ír a prostituáltról, akit talán a munkanélküliség lökött az utcára, hogy így keresse meg családjá kenyerét. A parasztságról inkább realiztikus életképeket fest : így a kallódó paraszt tehetségről (Kis vézna pásztor), a robotban megrokkant öregről (Hajnalban), az emberfaló

cséplőgépről (Kora reggel), tételek megverselése helyett a száanalom vezeti tollát Kora reggel, Öreg vagy, Egy sírhalomnál, Öreg cselédek, Édestestvérem c. verseiben. Nem tudni, mire gondol e megdöbbenő sorokban :

*Jaj, jaj a szegénynek!
Fölszabadít titeket egy nagy kor?
Mit ér, ha majd zsarnoktok lesz akkor
A saját vezértetek? (Csak vissza nem! c. kötetében)*

Utolsó kötetében gyakran személyessé is válik : keserű gúnnyal ír a szavakban forradalmat ígérő, de forradalmat csinálni nem merő mozgalomról :

*Mit nekünk régi forradalmak!
Földindulás, égzengés, csatazaj!
Tusányi milliányi karnak,
Trónok omlása, véres diadal!
Dicsők válótok híres nagy ősök,
De nem mérkőzhettek velünk :
Mi csinálnánk ám forradalmat! —
Csak baj, hogy nem merünk!... (Forradalmi láz)*

Szembeszáll a vallással (Mindörökre, Egy senkihez), a haza nevével üzött megtévesztéssel (A sötétekhez). Gyűlölettel tagadja meg a hízeltű idomulást, amit véleménye szerint környezete követel tőle (Azokhoz). Végrendelet címen keserű meghasonlással írja le pályáját a mezei napszámosság-tól az agitatori dicsőségen át a meghasonlásig és halálvágyig.

Ha tehát differenciálatlan volt is az érzésvilága s papirosízű a képzelete, egyénisége új volt és erős, s egy ismeretlen világ vonult be vele költészetünkbe. Kassák Lajos — bár ifjúkori olvasmányélmények alapján kissé túlbecsülő — nekrológja helyesen mutat rá, hogy Csizmadia versei új forradalom ízét hozták művészi tekintetben is, A Hét-hez képest is, néhány verse szinte Verhaeren hatalmas ipari költeményei mellé állítható s A lokomotív megelőzte a futurizmust.⁴⁶ A nagy ígéretet, amit fellépése jelentett, Csizmadia nem váltotta be. De megindította a magyar szocialista költészetet, és, mint ugyancsak Kassák írja : „Maradt ránk néhány költeménye, ami művészi érték és nagyrabecsülendő szocialista cselekedet”. Csizmadia még fiatalon, hősies harcai közepette írt egy verset a Renegát-ról, akit a nép kitaszított magából, mert családjá miatt egy pillanatra megtántorodott : „Bűnét a lelkem mélyéből útálom, De a szívemből szánom őt . . .”, írta (Küzdelem c. k.-ében). A száanalom őt is megilleti.⁴⁷

Mivel az agrárszocialista mozgalomban híveket próbál halászni magának Schmidt Jenő Henrik gnosztikus anarchista filozófus is (a Földművelőnek 1906 —

⁴⁶ Nyugat, 1929, I.

⁴⁷ Életrajzához : önéletrajzai : Budapesti Ujságírók Almanachja, 1911, Jövendő 1903. aug., Érdekes Ujság Dekameronja, 1915., I. még GULYÁS P. Életrajz lexikonát, BUCHINGER M. : Küzdelem a szocializmusért, I. 92—108. I.

7-ben munkatársa), a horgára akadt MIGRAY JÓZSEF, aki 1900-ban még Mezőfi védnöksége alatt lépett fel *Vörös zászló alatt* c. verseskönyvével (Népolvasótár kiadása), 1903-ban Schmidt Jenőnek ajánlja *Forrongás* c. verseskönyvét és Prológjában az anarchiát köszönti:

*Anarkia, te szent, nagy eszme,
Ez az új hajnal ez te vagy!
Győzelmes utad a gaz veszte,
Ó mert erőd hatalma nagy!
Látom, hogy te vagy a megváltó,
És én csupán benned hiszek:
A népet átkos nyomorából,
Egy jobb világba te viszed!*

Verset ír Szalay András emlékére, aki 1883—4-ben Népakarát címen az első magyar anarchista lapot szerkesztette s börtönben meghalt. Komjáthy rajongásának közelébe jut, mikor ezt írja:

*Nálam a cél: a tiszta napvilág,
Amely bensőmben éltetőn ragyog;
E fény a szellem, érzés, gondolat,
Mely hirdeti: i s t e n n e l e g y v a g y o k!*

Migray egyre mélyebben Schmidt Jenő Henrik hatása alá került s a Tanácsköztársaság bukása után el is szakadt a szocialista mozgalomtól.

Lassan fejlődik szocialista költővé FARKAS ANTAL, a Népszavának Csizmadia után legnépszerűbb költője. 1875-ben született Szentesen, elszegényedő értelmiségi családból (apja egy időben Makón rendőrkapitány), ő maga nyomorgó tanyai tanítóból hírlapíró lesz, előbb a Szegedi Napló, majd 1905-től a Népszava munkatársa. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe kénytelen emigrálni s csak a 20-as évek végén térhet vissza hazájába. 1942-ben halt meg.

Első verseskönyveiben (*Költemények*, Mezőtúr, 1894, 103. l. és *Viharzúgás, pacsirtadal*, Mezőtúr, 1899, 417. l.) még a népnemzeti iskola epigónja. Jellemző, hogy Bartha Miklóshoz, Pósa Lajoshoz és Móra Istvánhoz ír ódákat, műnépdalokat és Kiss József modorában balladákat költ. E köteteiben még teljesen a vidéki középosztály szellemének befolyása alatt áll: vallásos és nacionalista („Templom ledőlte lesz lelked halála, Ó bűnös világ, menthetetlenül!” Templom), hazafias verseiben azért fohászkodik, hogy a magyart a második évezredben három tengerpart tekintse urának (Ima a hazáért), még megveti a parasztot („Futott a pimasz pálinkás tömeg”, A sírásó, „A népjogért harcolni nem tudok: Utálom azt a buta tömeget, Mely ha bilincseit megrázza néha, A csörgésétől gyáván megszabad. Gyűlölöm kényes, romlott urait” uo.), a várost utálja s falura vágyik belőle, — de nyelve nem tiszta népi nyelv, sok nyelvújítási szó s alak teszi papír ízűvé.

Március c. kötetének (1902, Zalaegerszeg, 243 l.) épnyelvű és változatos formájú verseiben már az érzelem ereje hangzik fel. *Álmok* c. kötetében (Uj Század kiadása, 1904. — Az Uj Század Vázsonyi Vilmos lapja) már nagy lépést tesz a szocializmus felé, bár még mindig nem jut el hozzá teljesen. Hazafias versei itt is a szokványos 48-as felfogást fejezik ki, de szemléletében és költői eszközeiben Móra Istvántól itt már eljut Ábrányi Emilig: Ő is szívesen él Jézus nevével, mint a szocialista igazság jelképével (Jézus c. versében pl. Jézus megsegíti a szegényt, aki éhező családjának fát lopott, a Péter és az Ur-ban Jézus keblére vonja a rablógyilkost, a papot pedig megfojtja a nyakán függő aranylánccal), feltűnően gyakran él továbbá a cézár szóval, mint a legfőbb földi hatalom jelképével („Én nem leszek a cézárok barátja”, Cézár jubileumán, Cézárhoz stb.). Még itt is azt hiszi, hogy Kossuth neve lesz az eszme, melynek lobogója alatt a rab nemzetek ledöntik a szabadsággyalázó „cézári kénynek gúlaköveit” (Kossuth); a várost még elítéli, mert itt „A kenyérért vívott harc zajától A hit galambja félve bujdokol” (Karácsonyi levelek, 2.) De címadó verse már a gyárimunkásokhoz szól, akiknek álmai „újáteremtik egykor a világot!” Döbbenetes képet fest szörnyű tanyai nyomoráról (Patkányok), elítéli a gazdagok jótékony báljait (A jótékony far-sang) s a népkonyhák koldusait lázadásra szólítja fel. (Ujévi vers.) „Szocializ-musa” persze még zavaros, s a géprombolásban reménykedik :

*Ha e rabszolgahívó gőzvisítást
Tűlűgja egyszer millió torok,
Ha majd a bányák, gyárak műhelyében
Az elnyomottak lelke fellobog :
E zsarnok gyárak kohója kialszik,
Kevély kéményük ronda sárba hull,
Romjaikon a földreszállt igazság
Repkénye zöldel hervadatlanul.
S a hang, mi felkölt minden hajnalon,
Szabadságunk lesz, angyalom! (Munkásébredő)*

Nem véletlen, hogy legjobb verse, az Aratás a szegényparaszti nyomorról szól. Ez nem allegória, nem is szólamgyűjtemény, hanem saját tapasztalatokból született érzékletes költemény. Farkas Antal láthatólag jobban ismeri a falusi nyomort, mint a nagyvárosi proletár életét és problémáit :

Aratás

*Benépesült a délibáb hazája :
Pacsirta-szóra kelő szorgalom
Munkás csoportja izzad szakadásig
A forró fényben, híves hajnalon.*

*Még a fiastyúk is feljő, mikorra
Daluk elszunnyad öreg éjjelen.
Egy rövid álmot alszanak szegények
És táboruk megint talpon terem.*

*Oh hány bukik fel, elejtven kaszáját
A nap hevében, munka nehezen.
Hánynak a vére festi meg a tarlót
S az új kenyérből nem harap szegény.*

*Ki verejtékkal öntözi a földet,
Annak fekete kenyér se marad . .
Mért hazudjátok hát, hogy aki szánt, vet,
Aki dolgozik, izzad, az arat?*

*Hiszen a magnak más tartja a zsákot,
Lefoglalózza a jövő tavaszt,
S tarlók kopárán szomorún csatangol
Éhes gebéje mellett a paraszt . . .*

Templomtűzek, vörös zsoltárok (1914. Világosság nyomda, 144 l.) c. kötetében lép elénk, mint igazi szocialista költő. Ez a kötet (és talán hogy Csizmadiának borsot törjön az orra alá) ragadja Adyt az elismerő szavakra, hogy Fazekas Antal „talán a legkülönb” proletárköltő, ugyan „kötik a kipróbált formák”, „de a zseni, a géniusz illata csap meg, mint májusi virágos ág, egyik-másik versében”⁴⁸ Valóban, Farkas Antal itt van ereje teljében. Tud lelkesítő lenni, agitációs szólamok és retorika nélkül. A szocialista szemlélet színvonalán folytatja, amit korábban Ábrányi Emil kezdett. Nyoma sincs nála Csizmadia helyenként didaktikus szárazságának és nyelvi vértelenségének; nem tanít és fejteget, hanem érzéseket: büszke forradalmi lelkesedést és dühöket fejez ki. Vérpezsdítő erővel villantja meg a forradalom fenyegető átomását:

*Legyen a bilincs meg a gúzs szorosabb,
Nagyobb a kincs, mit a gaz elrabol,
Mérjen ránk a sors százszor annyi rosszat,
Legyen merészebb az úri lator:
Majd léssen ekkor földnek indulása,
Szakadó gúzs, omló rend legalább
És vérbe lép a kőszecse szárnya
És vérbe lép a vadász gólyaláb . . . (A vörös tavasz)*

Régi történelmi énekek hangján megszólaló sirámaival (Jobbágyok nótája, Hol vagy István király, Hej Rákóczi) nem kell szégyenkeznie Ady kurucz-versei mellett. Képzeletének két alaprétege van: a vallás és a falusi élet.

⁴⁸ Nyugat, 1914. jún. 1.

E könyv alapján azt kell hinnünk, hogy a magyar szocialista mozgalomnak még 1914-ben is a vallás a fő ellenfele, mert egy XVI—XVII. századi énekes-könyvben sem játszik nagyobb szerepet a vallási képzetkincs, mint Farkas Antalnál. E szocialista költő még 1914-ben is az Evangélium jelképeivel harcol a fennálló világ ellen és az új világ eljöveteléért, akár húsz évvel előbb Ábrányi Emil. Nem tagadja meg Jézust, hanem a szocializmus előfutárjává formálja át. Nála is gyakori a századforduló költészetének közhelye: a gyár és a templom szembeállítása (Májusi hajnal, Május elsején). De míg Rudnyánszky-nál a templom legyőzi a gyárat, Ábrányi meg a jézusi tanítás mérlegén könnyűnek találja a fennálló társadalmat, Farkas Antal az egyházat már károsnak tartja a haladás szempontjából s vitába száll szimbólumaival: „Nem vagy nekünk lélek, Nem vagy se szent, se nagy: Sötét uralomnak Rozsdás fegyvere vagy.” (Jövel szentlélek!) *Pásztorok keljetek* c. szép költeményében egy gyerekkori élményének megkapó módosításával új, harcos Jézushoz hívja az embereket:

*Ki a türőnek azt mondja: — Ne tűrj!
A jámbor kitérőnek: — Ne kerülj!
Az éhezőnek: — Vegyél és egyél!
A szepegőnek: — Fedd meg és ne félj!
A jogtalannak: — Végy, ahol találsz!
Ez az igazi Messiás,
Ez az, akihez indulunk, jutunk,
Ez a mi Krisztusunk!
Száradt, csüggedt, tévelygő emberek,
Pásztorok, keljetek!*

Képzeteinek a vallásiaknál is alapvetőbb rétegét adja a falu. Farkas Antal már tíz éve pesti hírlapíró, a Népszava munkatársa, de igazában még mindig csak a szegényparasztság életét tudja bemutatni, a nagyvárosi proletár csak a gyár vagy a május elsejei felvonulások szólamszerűen emlegetett sápadt jelképében jelenik meg verseiben. Emlegeti a vörös csüörtököt (Az volt a május!), de a falu életét és a kivándorlók bánatát jobban ismeri, mint a pesti proletárt, egy-egy finoman átértett természeti képet művészi diszkrécióval tud jelképesse emelni (Szüretkor, Virradás), de a gyár vagy a pesti külvárosok élete ismeretlen előtte. Forradalmár hőst, mint az egész magyar századforduló szocialista lírája, nem ismer mást, mint Dózsa Györgyöt és a forradalmas Oroszország hőseit (■alálkozunk, A cár rosszul aludt).

E könyv után csalódás az olvasónak *Fekete nóták, vörös ritmusok* (1916—19), A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása, 79 l. című kötete. Nemcsak, mert Farkas Antal itt is hű marad a „kipróbált formákhoz”. A kötet homlokán vörös betűkkel a „Világ proletárjai, egyesüljetek” jelmondat díszlik, de tartalmában csak két-három darab tükröz valami keveset a forradalom vagy éppen a

Tanácsköztársaság Érzéseiből és várakozásaiból. Eszmei tisztázatlanságára jellemző, hogy nagy békevágyában békét akar a társadalomban is: „Én mindent megbocsájtok. Áldás legyen, ami ma átok! . . . A sziklákat virágtenger fürössze, Koldussal püspök csókolózzon össze.” Olykor reménykedve várja „az új törvényt, új rendet, világot formáló istenerő” győzelmét (Rigó-füty a holt erdőben, Pünkösöd éjszakáján). 1918. okt. 31-én az októberi forradalom hírére azzal búcsúzik ugyan Ivántól, az orosz hadifogolytól, hogy a mi utunk is arra megy, amerre az övé (Iván hazamegy), — de ez csak arra vall, hogy Farkas Antal ekkor még nem volt tisztában azzal, merre megy az orosz forradalom. Legtöbb érzés mégis Jön az öcsém c. költeményét duzzasztja, mikor hadifogoly öccsének azt üzeni: „Siess vörösre vált Szibériádból, Siess vörösre vált Szibériádba!”

A kibontott harci zászlók összecsuklanak *Idegen határon, sótalan kenyéren* (1923—27, Saját kiadás, 95. l., című könyvében, mely az emigráció bánatait sóhajgatja el, reményvesztettség és reménykedés közt hullámzó érzelmeit, néha az emigráns élet külső képeit is felvillantva (A Hernalser-Hauptstrassén). Míg előző két kötete kizárólag társadalmi vonatkozású verseket tartalmazott, ebben a ritka szociáldemokrata harcok fogadkozások mögött meg-megszólal már a költő személyes sorsával kapcsolatos érzésvilága: életébe belefáradása, halálvárása is . . .

Farkas Antal könyveiben az agitáció már többnyire igazi lírává olvad, s népiesen magyaros, erőteljes nyelve művészi veretet ad Ábrányi Emilre emlékeztető vers-építésének. Ha mégsem ragad jobban magával, azért van, mert a „kipróbált formák” mellett harci magatartásának egyformasága, verseiben a személyesség hiánya s témáinak ezzel összefüggő szűkkörűsége, valamint a szociáldemokrata tanítások megszabta korlátok nem engedték jobban megőzni költészetét.⁴⁹

Az első magyar szocialista költő, aki már a nagyvárosi proletariátusból származik s maga is fizikai munkás: GYAGYOVSZKY EMIL. Budapesten született 1881-ben. Vasmunkás volt, de 1905-ben már a Népszavában jelennek meg versei s 1906-ban *Az utca* címen (Világosság, 120 l.) már kötete lát napvilágot. Verseiben Csizmadia és Ábrányi Emil követőjének mutatkozik (címadó versének strófaszerkezete például Csizmadia A munkás c. költeményét másolja, s szereti ő is, mint mestere, élettelen lények, a föld, a papír stb. nagy szózatokban való megszólaltatását), mintájánál kisebb verselési készséggel, még kevesebb fantáziával s még jóval nagyobb egyoldalúsággal, ő is agitációs költeményeket ír, mint Csizmadia. De az ő láthatára már csak a gyár és a nagyvárosi

⁴⁹ *Dalok és szavaltok* címen (Világosság nyomda, é. n. 96. l.) szerkesztett egy szocialista versantológiát, melyben kivüle CSIZMADIA és GYAGYOVSZKY szerepel legtöbbet, PALÁGYI és ÁBRÁNYI már hiányzik. Vannak e gyűjteményben proletár motívumokkal megtűzdelt „népdalok” is, amelyek ettől komikus travesztiáknak hatnak.

utca, a paraszt egy pillanatra sem tűnik fel rajta. Gyagyovszky lírája nem ismeri a szerelmet, nem ismeri a természetet, csak a nyomort és a jobb jövő forradalmi reményét. Egyik versében boldogan köszönti az orosz forradalmat :

*... nem madárajk csicsereg a fákon ;
Nem virágillat, mit széthord a szél.
Bombák durrannak s a szálló füstgomoly
Zsarnok vesztéről, halálról regél ...
A nyíló rózsák bár vérből fakadnak,
A nép szívébe fut le gyökerük,
A népszabadság ringó bölcsőjét
Örömmel ékesítik föl velük ... (Fönn északon)*

A nők közül csak a dolgozó nőt becsüli, s az utcalányt, mint előbb Abet és Csizmadia, a proletárok, illetve a mártírok közé sorolja. (A virágárusnő, A nők) A proletárgyőzelem hitével üdvözli május elsejét (A mi ünnepünk), keserű gúnnyal ír a Szózat énekléséről (Hazádnak rendületlenül) és büszkén viseli a „hazátlan bitangok” csúfszót. Az elvont tételek és szólamok retorikájánál művészigibben hatnak a külvilágot leíró versei, mint Razziát tartanak, Kenyérharc, Hazafelé (a hajnali nagyváros friss színeivel). Részvéttel ír a törvénytelen gyerek sorsáról (Törvénytelen). Néha forradalomra buzdít : mert „Ha összetartunk, a világszabadság Rövid időnek lesz kérdése már csak.” (Látomás) *Hadüzenet* c. kötetében (Világosság, 1908. 104 l.) agitációs szólamok helyett már egyéni törekvésekből és személyes élményekből jut el az elvi tanul-ságához, s így versei itt meggyőzőbb hatásúak. (A reménység) Merészen propa-gálja a szabadszerelmet (Szeressetek! Az ifjúsághoz) :

*A tömjénes, törvényes szerelem
Legyen a másé. Nem vagyok barátja.
Szeretek büszkén, hogy mindenki látja!
A mumiák előtt nem hajtom meg fejem ...
(A szabadszerelem)*

József Attilával sokban azonos gyermekkori élményei alapján írt leg-szebb verse : a Sejtelem — megkapóan realisztikus színeivel, diszkrét mélabú-jával, sőt merengve csapongó formájával is — a Külvárosi éj előképének hat :

*Erőlködöm, de látom, hasztalan.
Habzó örvénybe visz, csak visz az ár.
Zihál a mellem, kidagad szemem
S kajánul int felém a gyár ...

Ott nőttek én fel, ahol a penész
Viritott a nedves falon.
Ahol az asztalon
Száras kenyér is csak ritkán hevert.
Ott nőttek én fel ...
A napsugárból sem jutott*

*A nyirkos pince zord lakóinak,
Kik kalapácsot mankóval cseréltek,
Mert megrokkantak az elnyütt inak
S az éhségtől megtörtek a szemek,
Csufjára a nagy alkotónak,
Kit megtettek a legfőbb jónak.*

*Megejtő dal, becéző szó nem szállt felém
S álomban nyögve ölelém
A szalmazsákot,
Melyet a férgek leptek el.
Undort lehelt e hely . . .*

*Ott nőtem én fel, hol a szerelem
A pénz szavára gazként megterem ;
Hol csókért nem kél senki viadalra :
Pár perc csupán s már mennek jobbra-balra.
Ott nőtem én fel.*

*Sötét sarokban rossz mosóteknő :
Ez volt a bölcsőm.
S hogy senki fel ne költjön,
Magamra hagytak ott.
Hogy elbirja a dermesztő fagyot
Piciny testem, parányi lábam :
Rongyok heverték rajtam garmadában.*

*És a szülők?
Ahol a gyárak kürtője mered,
Hol vért izzadnak sápadt emberek,
Ott voltak ők . . .*

*Ott nőtem én fel, hol nagy ur a nyomor
És birodalma rögzös, zord, komor,
Ahol csak dolgoznak, de sosem élnek
S fakó az arca a tavasznak, télnak :
Ott nőtem én fel . . .*

*Ha most nagy-néha arra járok,
Barátsággal köszönt az árok,
Melyben letelt gyermekkorom.
És száll felém a füst, korom
És bölcsődalom újra szárnyra kél,
Dajkám dalol : a szél . . .*

*A környék zászlódíszbe öltözött :
Rongyok libegnek az ajtók között . . .
S én öntudatlan suttogom :
Csak várjatok. Ide vezet az élet.
Csak várjatok, még visszatérek.*

Idővel mindjobban leszokik a hangos retorikáról, a bőven ömlő agitációs szölamokról s átértzett igaz vonásokkal rajzolja a proletár életet. Főképp később a Horthy-korban, mikor a proletár szomorúságot fejezi ki. Ilyenkor igaz és megható, ilyenkor költő.

A felszabadulás után megjelent utolsó könyvében, *A termés*-ben (é. n. 56. l.) még mindig a hívő Gyagyovszky áll előttünk, de a hit mögül most némi rezignált mélabú (Kalapok), sőt olykor életundor csap ki :

*Az álmoktól ám irtózom nagyon,
Amily szerencsém van, attól félek,
Még azt álmodnám lenn, hogy újra élek . . .*
(Az élet szép)

Teljes költői kibontakozása előtt, fiatalon halt meg KIS KÁROLY, egy kopott, beteg, szomorú szociáldemokrata, aki „egyre szidta a pártot, melynek nem szocialisták, hanem szavazó mamelukok kellene,” ahogy egykori barátja, Kassák Lajos megemlékezik róla.⁵⁰ Egyetlen verseskötete: *Piros mezőkön, Proletár versek* (Világosság nyomda, 1908. 116. l.) címen jelent meg. Banális és ismétlődő képekben (tavasz, hajnal) és meglehetősen döcögő ritmusokban, századeleji színes „hangulatosságokat” esetenül prózai sorokkal keverve („És szólt az Úr : »Tested mily rosszul néz ki!« — Az a koplalástól van! — mondam néki.”) Izgat a papok ellen, köszönti az orosz forradalmat. (Pirkad, Hősök) Felfogásának érdekes vonása, hogy egyaránt foglalkozik a paraszt és a gyárimunkás sorsával, Műhely és mező c. verse mintegy a munkás-paraszt-szövetség kimondása. A haza eszméjében csak az uralkodó osztály cselvetését látja :

*Hazafi az, ki az igát hordja,
S kinek oltár a nagyurak gyomra.
De mi többé nem állunk már kötélnek, —
Szólhat az ének . . .* (Hivás)

Jellemző vonása a folytonos reménykedés a szocializmus győzelmében :

*. . . ha majd a műhely és mezők földjében
Kinyíl a forradalom virága,
S a szolga agyába'
Vágyakat érlel :
Nem hallgatnak a cifra szóra,
Hitvány papra s egyéb csalóra.
S ha majd kigyúl mindenütt az eszme :
— Miről nemrég annyit meséltek —,
Itt lesz a népnek
Virágoskertje . . .* (Műhely és mező)

⁵⁰ Egy ember élete, II. 2. 93-5 l.

Kis Károly tüdőbajban halt meg az újpesti Károlyi-kórházban, még az első világháború előtt.

Minden művészi érték nélkül való, de egykorú népszerűségéért és ma is tanulságos voltaért említést érdemel BODROGI ZSIGMOND kuriózumszerű különös versírása is (1874—1936). E „költészet”-nek van ugyanis egy érdekessége: az, hogy a szocialista érzésvilág a Pósa-versek eszközeivel szólal meg benne. Bodrogi, ez a félműveltnek is alig mondható kávéházi szocialista versfaragó oly együgyűen „népies” nótákat rögtönöz, mint a népnemzeti irány valamely alantas vidéki képviselője. Nem mindennapi különös kotyvalék *A magam útján* c. verseskötete (Nádor Kálmán könyvkereskedése, 1912. 58 l.), amely szidja az urakat, a kivándorlason kesereg, Dózsa népét próbálja megszólaltatni, a versek ajánlásaiban Szabó Ervin és Csizmadia Sándor nevével büszkélkedik, — de Dózsa-kori jobbágypárja így dalol:

*A mi sorsunk jut eszembe, virágom,
Ha veled a tarló szántót bejárom.
A mi sorsunk, szegénységünk be szánom:
Búbarázdát szántogat a sors-eke az orcánkon.
A mi sorsunk de mostoha, de árva!
Miatta hull szemünknek a könnyárja.
A mi sorsunk bús jobbágysors, virágom!
Rólunk dalol, minket sirat a madár is az ágon.⁵¹*

Bodrogi szellemi színvonalára jellemző, hogy Adyt lenézi (A tűzfejű költő címen paródiát ír róla), önmagáról pedig „Előének”-ében nagyzási tébollyal így ír: „Én voltam az, én vagyok az, akit úgy illetnek, hogy zsidó Petőfi... Én, aki felráztam Magyarország népét ezeréves síró, sírongó álmából.” Jó példa arra, hogy a pusztá szocialista meggyőződés nem volt elég a líra megújításához, új költői érzékenység és művészi kultúra kellett hozzá.⁵²

*

A magyar szocialista költészet első művelői — Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Migray József — a szegényparaszti élmény útján jutnak el a szocializmushoz, az agrár-szocializmuson át a szociáldemokrata pártig, alighanem azért ide, mert e korban nincs más párt, amely még ennyire is felkarolná a szegényparasztság érdekeit. Ennek nyoma verseikben, hogy igen sokat emlegetik Dózsa Györgyöt, s Csizmadia és Farkas Emőd könyvet is ír róla, (a városi proletár Abet és Gyagyovszky verseiben viszont nem bukkan fel a neve). A szociáldemokrata párt persze siet felszívni s a Népszavához csatolni őket, hiszen szüksége van agitációs tevékenységekre. További nevelésükkel aztán nem

⁵¹ BODROGI Dózsa-dalai FARKAS EMÖD Dózsa György c. könyvéhez készültek, előszót írt hozzá MEZŐFI V.

⁵² BODROGIÓL I. KASSÁK önéletrajzában I. 2.

sokat törődik. Tudvalevő, hogy a párt nem végzett rendszeres marxista oktatómunkát, Marx és Engels főműveit csak 1909-től fordította le s elméleti folyóiratot csak 1906-ban indított. A marxizmus jelentős munkái közül Bebel: *A nő és a szocializmus* könyvét adta ki először magyarul (Somogyi Béla fordításában, 1897-ben), s ennek hatása szemmel látható is első szocialista költőink műveiben, abban, hogy a proletár nő helyzetével mint központi kérdéssel foglalkoznak, a prostituáltat a polgári társadalom áldozatának, életét meg a proletársors egyik változatának tekintik, vagy abban, hogy Gyagyovszky szerint — aki nyilván Bebel könyvének 28. fejezetéből veszi ezt — a szerelmi élet szabad lesz a szocialista társadalomban. Csizmadia mégis komoly erőfeszítést tesz a marxista tudomány elsajátítására; Farkas Antal érzelmi lény, akit inkább csak a proletár lét, a mozgalom helyzete és a szervezett proletariátus szellemi légköre irányít, mint a marxizmus tudománya. A szocializmus európai költői közül különösen Ada Negri, a tehetséges olasz tanítónő népszerű köztük, de találunk fordításokat Mackay, Szvatopluk Czech stb. költeményeiből is. A proletárprogram persze így is erős hatással van rájuk: innen van, hogy a proletariátus összefogásának kötelességét, a here tőkés jólétének és a dolgozó proletár nyomorának kiáltó ellentétét, a győzelem reményét hirdetik innen, hogy büszkén viselik a „hazátlan bitangok” csúfszavát, amit a reakció rájuk ragasztott, a hazafiságban, mint az egész európai szociáldemokrácia, az uralkodó osztály cselvetését látják s nemzetközinek vallják magukat. Verseiket általában a Népszava részére, tehát pártcélokra írják, s így céljuk mindig az agitáció. E líra teljesíti feladatát, ha kimondja, ami öntudatlanul ott él a proletariátusban, egyéni veretet, eredetiséget, finomabb művészetet senki sem követel tőle. Nem csodálkozhatunk, ha művészi eszközeik tekintetében meg is maradnak az akkor legnépszerűbb politikai költészet: Ábrányi Emil lírájának nyomdokain. A proletariátus fájdalmainak és reményeinek nem is ők adtak legerőteljesebb kifejezést, hanem szélesebb láthatárú és művészibb árnyalatokkal dolgozó polgári költők. A szociáldemokrata mozgalom nem Csizmadiában, hanem Adyban kapott igazi irodalmi jelentőséget.

Ilyenformán korai szocialista líránk rámutat ugyan témákra, kimond eszméket, de nem annyira a költészetet, mint inkább a munkásmozgalmat erősítette. Nem csodálkozhatunk hát, hogy nem ömlött be a magyar irodalom nagy folyamába, külön kis patak maradt. Adyt nem a szocialista költészet, hanem a szocialista mozgalom termékenyítette meg. Ady, Kassák, József Attila tanult a valóságból és a publicisztikából, hatással volt rájuk a munkásmozgalom, de költő mestereiket más tájakon kell keresni. Nem Csizmadiához, vagy Farkas Antalhoz kapcsolódtak, hanem a polgári költők: Vajda János, Reviczky, Komjáthy, Juhász Gyula, stb. művéhez. Adyt a „szocialista” költők közül csak Jean Rictus ragadta meg, a kezdő Kassákra bátorító hatással volt ugyan az autodidakta Csizmadia sikere, de egyéni hangját más költők nyomán kereste, József Attila pedig nyíltan ki is

mondta idegenkedését versíró elődeiről abban a cikkében, amelyben a 20-as évek szocialista verselőiről nyilatkozik: „...szocialista voltukkal hivalgó költőtársaim munkáiban (ezzel szemben) csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találom.”⁵³

S mégis, bizonyos értelemben, Csizmadia is elődje Adynak. Mert dokumentuma és bizonyítéka volt annak, hogy már szabad, sőt kell beszélni a megindult nagy társadalmi forrongásról. Egyik első dörgése volt a viharnek, mely aztán Ady költészetében égzengéssel szólalt meg.

⁵³ BRICHTA CÉZÁR: Egyszerű énekek, Nyugat, 1928. I.

A FINNUGOR ROKONSÁGI ELNEVEZÉSEK RENDSZERE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1956. május 7-én tartott felolvasó ülésén

Tisztelt Akadémia!

Nagyon köszönöm azt a megtiszteltetést, hogy itt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályán mutathatom be a finnugor rokonsági nevek rendszeréről szóló dolgozatomat.

Ha a finnugorok rokonsági elnevezéseit az indoeurópai elnevezésekkel hasonlítjuk össze, akkor az előbbiekre jellemző az olyan elnevezések hiánya, mint 'fivér', 'nővér'; ezek helyén a legtöbb finnugor nyelvben két elnevezés áll, például a magyarban *bátyám* és *öcsém*, *néném* és *húgom*. A különbség feltüntetése az osztályozásban, amely az egész rokonsági terminológián keresztül vonul, tehát a 'bátyám' ~ 'öcsém' kettősségével jellemzett rendszer sok más népnél is megtalálható.

A 'bátyám' ~ 'öcsém' kettőssége azonban egyáltalában nem az egyetlen jellemvonás, amely a finnugor rokonsági rendszert az indoeurópaiakétól megkülönbözteti; sőt — mint látni fogjuk — nem is a legfontosabb.

Ha az októberi forradalomig eléggé elmaradott társadalmi viszonyok között élő finnugor népek rokonsági rendszerét megvizsgáljuk, akkor feltűnik egyrészt elnevezéseiknek nagy száma, másrészt pedig egy-egy rokonságnévnek sok különböző jelentése.

Így például az osztják¹ *ja* jelentése 'bátya', ezenkívül 'az apa öccse', azután 'az apa bátyjának a fia', sőt még az is, hogy 'mostohaapa'; egy másik szó, a *лѣхъ* (*leχo*) még többféle, nagyon eltérő jelentésű:

1. a férjem öccse,
2. a férjem bátyjának a fia,
3. a mostohafiam (a mostohaanya szempontjából),
4. a néném fia,
5. az apám húgának a fia.

A finnugor rokonsági terminológiának ezt a különös sajátosságát idáig még

¹ Külön említés híján, az osztják szavakat a kazymi (Kaz.) nyelvjárási alakban idézem, mégpedig a „Geschichte des ostjakischen Vokalismus” (1950.) című és más műveimben használatos átírásban. Zárójelben ( ) a néprajzkutatók számára egyszerűsített terminológiát is közlök.

nem sikerült megmagyarázni. Két figyelemre méltó kísérlet történt ezen a téren. Az első a finn KARJALAINENTŐL származik, aki 1912-ben egy terjedelmesebb értékes munkát írt „Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten beneunt” (FUF. XII, 207—95) címmel. KARJALAINEN abból indul ki, hogy az olyan elnevezéseknek, mint például *jaĵ*, egyetlen egyszerű „ősjelentés”-ének kellett lennie; s ilyet rögtön meg is állapít, a *jaĵ* számára a ’bátya’ jelentésben. A többi jelentését a szó — eszerint — névátvitel, illetőleg jelentésbővülés stb. útján nyerte. Azonban itt igen speciális jelentésekről van szó, úgy hogy ilyen közhelyek segítségével, mint jelentésbővülés, névátvitel, nem lehet megérteni, miért éppen ezeket a különleges fogalmakat jelölik így. Azt azonban, hogy itt nem lehet szó esetleges, másodlagos átvitelről, világosan megmutatja az ugyanazzal a műszóval kifejezett különböző jelentések állandósága a különféle, sőt egymással nem rokon nyelvekben. Így például a vogul So. *kaš* szónak pontosan ugyanazok az egyedi jelentései vannak meg, mint az osztják *jaĵ* szónak, amelyekkel pedig etimológiailag semmi kapcsolata sincsen. Ugyanez érvényes például a szamojédra és a tunguzra is. A műszavak különféle jelentéseivel kapcsolatban nyilvánvalóan számot kell vetnünk egy, a társadalmi szervezet által meghatározott objektív szükségszerűséggel.

KARJALAINEN kísérlete, amely csupán egyes elszigetelt elnevezésekből indul ki, s ezekből a mai finn ember nézőpontjából tetszés szerint ős- vagy alapjelentéseket állapít meg, éppen ezért sikertelennek bizonyult a jelenségek magyarázatában.

A második kísérlet szintén finn kutatótól származik, a szociológus és vallástörténész HARVÁTÓL, aki 1937-ben közölte a következő című tanulmányát: „Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems und die Verwandtschaftsverhältnisse bei den Finnougiern” (FUF. XXVI, 91—120).

KARJALAINENNEL szemben, aki az elnevezések alapjául szolgáló társadalmi szervezetet egyáltalában nem vette figyelembe, HARVA, mint etnográfus, ennek szerepét világosan fölismeri és hangsúlyozza; munkája éppen ezért fontos lépést jelent előre a kérdés történetében. Őneki azonban nemcsak a rokonsági elnevezések rendszerét nem sikerült bemutatni, hanem gyakran egyes magyarázatai is helytelenek.

Így például az osztják *āñxi* szó többek között ’a bátyám felesége’ és ’mostohaanya’ jelentésű. HARVA a második jelentést a leviratussal magyarázza, vagyis azzal a szokással, amely szerint a fiatalabb fivér bátyjának halála után annak özvegyét feleségül veszi. HARVA szerint: [die Frau wird] „nach der Vermählung mit dem jüngeren Bruder ihres Mannes die Stiefmutter von dessen Kindern” (uo. 110). Ez rendben is van, csakhogy éppen nem magyarázza meg azt a különös dolgot, hogy miért hívom én és mindenki más őt az én mostohaanyámnak.

Mivel itt egy eléggé bonyolult rendszerről van szó, amelyet csak eredeti műszavaink kölcsönös összefüggéseit figyelembe véve tudunk megmagyarázni,

Nemzetségi rokonok
(Kazymi osztják)

nő k

férfiak

šas-öpi:

- a. az apám nénje,
b. az apai nagyapám
nővére.

öpi:

- a. néném,
b. az apám húga
c. az apám bátyjának a
lánya,
d. távolabbi nemzetségbeli
nőrokonom, aki nálam
egy fokozattal idősebb.

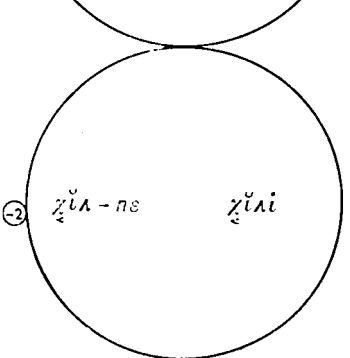
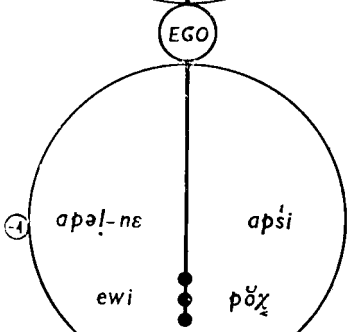
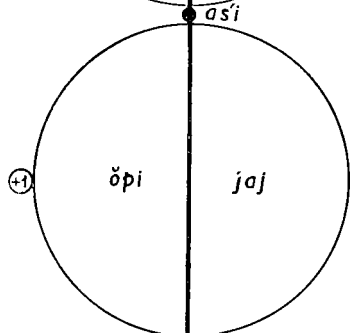
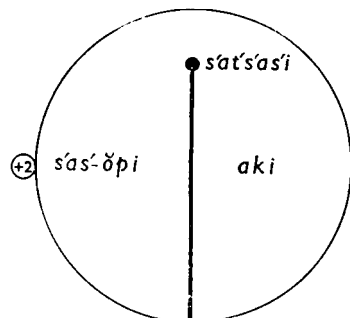
apə|-ne:

- a. húgom,
b. a bátyám lánya
c. az apám öccsének a
lánya,
d. távolabbi nemzetségbeli
nőrokonom, aki nálam
egy fokozattal fiatalabb
(vagyis a jaj elneve-
zésű rokonaimnak [az
e pont alattiaknak] a
lánya).

ewi: lányom.

χīΛ-ne:

- a. a fiam lánya,
b. az öcsém lánya,
c. a bátyám fiának a
lánya,
d. az apsi elnevezésű ro-
konaimnak [a d pont
alattiaknak] a lánya.

šatšasi: apai nagyapám.

aki:

- a. az apám bátyja,
b. az apai nagyapám
fivére,
c. távolabbi nemzetségbeli
férfitrokonom, aki ná-
lam két fokozattal idő-
sebb.

asi: apám.

jaj:

- a. bátyám,
b. az apám öccse,
c. az apám bátyjának
a fia,
d. mostohaapám,
e. távolabbi nemzetségbeli
férfitrokonom, aki ná-
lam egy fokozattal idő-
sebb.

— EGO (az én-pont) —

apsi, apəli:

- a. öcsém,
b. a bátyám fia,
c. az apám öccsének a fia,
d. távolabbi nemzetségbeli
férfitrokonom, aki ná-
lam egy fokozattal fiatal-
abb, (vagyis a jaj el-
nevezésű rokonaimnak
[az e pont alattiaknak]
a fia).

pöχ: fiam.

χīΛi:

- a. a fiam fia,
b. az öcsém fia,
c. a bátyám fiának a fia,
d. az apsi elnevezésű ro-
konaimnak [a c és d
pont alattiaknak] a
fia.

azért nem látszik célszerűnek, hogy itt különböző népek elnevezéseivel egyszerre foglalkozzam. Éppen ezért ezúttal csak egy nyelvre és egy népre korlátozódik előadásom, mégpedig a szibériai osztjakokra, akik egészen a napjainkig megőrizték régies életmódjukat, mind az anyagi kultúra területén mint vadászok és halászok, mind pedig a szellemi kultúra terén és a társadalmi szervezetükben. Ez annál inkább célravezetőnek látszik az én számomra, mivel én magam is éltem az osztjakok között, és társadalmi szervezetükkel is foglalkoztam.

Az osztjakok társadalmi szervezetét egészen napjainkig elsősorban az jellemzi, hogy számos apajog szerint megszervezett exogám nemzetségre oszlanak. Egy-egy nemzetség tagjai egy közös őstől származnak, aki azonban gyakran csak mitikus jellegű lény, úgyhogy a nemzetségtagok — a mi fogalmaink szerint — nem egy nagycsalád vérrokon tagjai. Aki házasodni akar, annak feleségét egy másik nemzetségből kell választania, azonban egyáltalában nem akármelyik másikból. A nemzetségek ugyanis két nagy exogám csoportra, phratriára oszlanak. Csak a másik phratriához tartozó nemzetségből szabad nősülni.

Ennélfogva minden osztják férfi és nő a saját nemzetségén kívül még a két phratia egyikéhez is tartozik, és viseli a megfelelő phratia-megjelölést: a *pör*, illetőleg a *mös*, *mös*-nevet, amely utóbbi etimológiailag a *magyar* szó előtagjával azonos. Az osztjakoknak ez a nemzetségi és phratia-rendszere a harmincas évekig nem volt ismeretes, mivel az osztjakok az idegenek előtt titokban tartották. A nemzetség osztják neve *sir*. Jóllehet ez a szó megvan a szótárakban, azonban nem a fontos társadalmi 'gens' (= nemzetség) jelentésében, hanem csupán más jelentéseiben, amelyek a vele etimológiailag rokon magyar *szér* szó jelentéseivel megegyeznek.²

A nemzetségnek a házasodásban játszott szerepén kívül gazdasági és kultikus funkciói is voltak: a halász- és vadászterületek nemzetségi tulajdonban voltak; az áldozati helyek, szertartások és a temetkezés alapja is a nemzetség szervezete volt.

A nemzetséghez való hozzátartozás az osztják rokonsági elnevezések beosztásának is az alapja. Az első táblázaton az én nemzetségi rokonaimat tüntettem föl. (A viszonyítás alapjául az Ego, vagyis az egyes szám első személy áll a középpontban). Felül a „nálam idősebb” rokonok állnak két fokozatban; lent a „nálam fiatalabb” rokonok ugyancsak két fokozatban; jobbról a férfiak, balról pedig a nők. A függőleges vonal az egyenesági rokonokat köti össze: az első fokozaton az apám áll, a második fokozaton pedig az apám apja. Az anya itt természetesen hiányzik, mivel ezen a táblázaton csak a nemzetségi rokonok szerepelnek, az anyának pedig más nemzetségből kell származnia.

² P. AAS. — DONN. 2297 J. *sür* ' ? suku, sukerä, kanta | ? Geschlecht, Ursprung'.

A függőleges vonalon a lenti első fokozaton a fiaim és leányaim állnak. Hogy pedig a függőleges vonal lefelé miért nem ér el a második fokozatig, azt később fogjuk látni.

A függőleges vonalon álló nevek: 'valakinek a leánya, fia, apja, apai nagyapja' jelentésük tartalmában pontosan megfelelnek a mi kifejezéseinknek (csak a 'nagyapa' fogalma nincs differenciálva nálunk).

Annál sajtóságosabb a körben levő nem egyenesági rokonok elnevezéseinek jelentéstartalma; ezeket csak igen sokféle, eléggé különböző jelentéssel lehet lefordítanunk.

A *jaj* sokféle jelentéséről már szoltam. KARJALAINEN, mint említettem, ezeket az 'idősebb fivér' alapjelentésre kívánta visszavezetni.

A valóságban itt semmiféle jelentésbővülésről vagy névátvitelről nincs szó, hanem egy egészen világos összjelentésről: a *jaj* a 'nemzetségbeli férfirokon, aki egy generációval idősebb nálam, de nem egyenesági rokonom' (tehát nem apám). Minden egyes a táblán följegyzett jelentése és sok több jelentése csak az összjelentésnek a használatban létrejövő egyes esete (változata): a *jaj* tehát nem egyetlen rokon elnevezésére szolgáló név, mint *asi* 'apa', hanem a rokonok egy világosan körülhatárolt csoportjának tagját jelöli. A *jaj*-féle rokonaim egy nagy nemzetségben több tucatnyian vannak összesen: mégpedig az én bátyáim, az apám öccsei; továbbá pedig a két generációval idősebb nemzetségi rokonaimnak a fiai is: apám bátyjainak a fiai, az apám második és harmadik fokú unokatestvérei stb. Továbbmenve még az ebbe a generációba tartozó férfirokonaim, akiknek azonban csak igen távolról kell velem rokonságban lenniük, akiknek a vérrokonságát esetleg nem is lehetne megállapítani, de akik az én nemzetségemhez tartoznak. A *jaj* jelentéstartalmát még több ponttal is ki lehetne tölteni.

Balra áll az *öpi*, a *jaj* női megfelelője: 'egy generációval idősebb, nemzetségbeli nőrokon' (néném, az apám húga stb.).

Két fokozattal följebb áll az *aki* név; ez nem csupán az apám bátyjait jelöli, hanem a nemzetség minden férfi tagját, akik csak apámnál idősebbek, tehát az apai nagyapám öccseit, bátyjait stb. — kivéve az egyenesági apai nagyapámat. Ugyanezen a fokozaton áll a neki megfelelő női elnevezés is.

Az egy fokozattal fiatalabb *apsi* az öcsémet jelöli, valamint a *jaj* csoportjának minden gyermekét — tehát a mi fogalmaink szerint ismét számos rokonsági viszonyt, mint például unokaöcséimet többediziglen.

Míg az eddig tárgyalt három fokozatban mindig az egyenesági és az oldalági rokonokat különböztettük meg, addig a legalsó fokozatban ez a megkülönböztetés elesik. A *xiäi* (*xili*) ugyanúgy jelenti a fiú unokáimat, mint az öcsém fiait vagy egyáltalában minden *apsi* fiat.

Megállapíthatjuk tehát, hogy egy végtelen tiszta, harmonikus rendszerről van szó, amely a nemzetségi rokonokat három ismertetőjegy szerint osztályozza: mégpedig aszerint, hogy az illető férfi-e vagy nő, hogy idő-

Nemzetségbeli férfirokonok és feleségeik
(Kazymi osztják)

śaśi: az apám anyja.

imi:

- az apai nagyapám fivérének a felesége,
- az apám bátyjának a felesége,
- az aki elnevezésű rokonaimnak, [a c pont alattiaknak] a felesége,
- az apai nagyapámnak (az apai nagyanyámon kívüli) többi felesége.

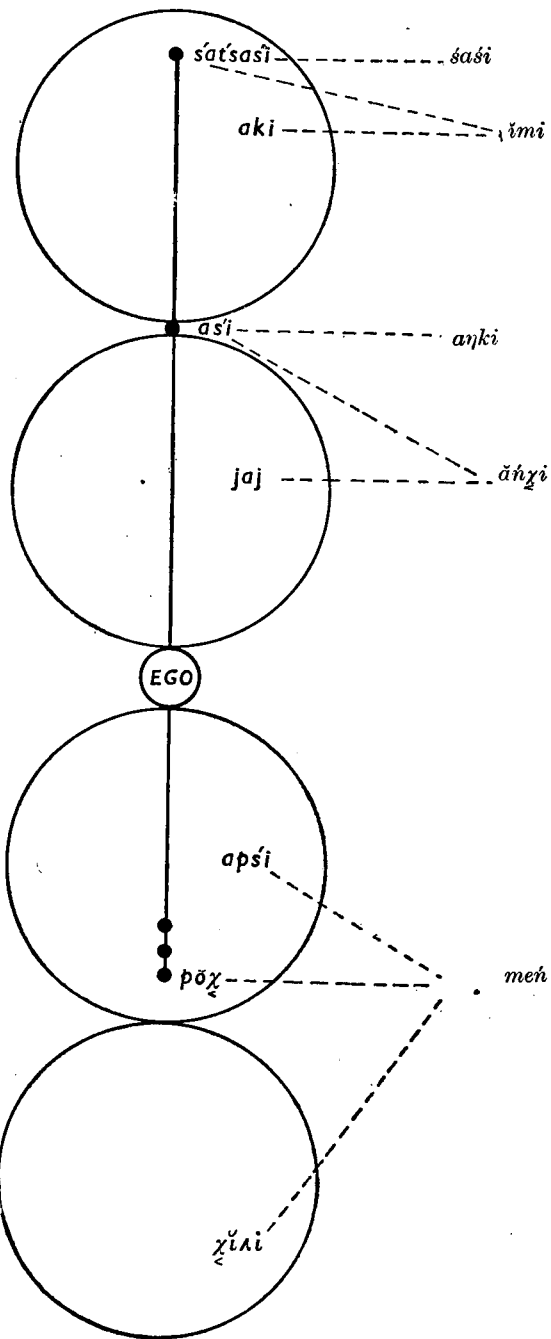
aŋki: anyám.

āŋxi:

- a bátyám felesége,
- az apám öccsének a felesége,
- az apám bátyja fiának a felesége,
- a jaj elnevezésű rokonaimnak [az e pont alattiaknak] a felesége,
- az apámnak (az anyámon kívüli) többi felesége,
- mostohaanyám.

meŋ:

- a fiam felesége,
- az öcsém felesége,
- a bátyám fiának a felesége,
- az apsi elnevezésű rokonaimnak [a c és d pont alattiaknak] a felesége,
- a fiam fiának a felesége,
- az összes távolabbi két generációval fiatalabb nemzetségbeli férfi rokonomnak a felesége.

s e b b - e vagy f i a t a l a b b nálam (ezt két fokozatnyi pontossággal), illetőleg aszerint, hogy nekem e g y e n e s á g i vagy o l d a l á g i rokonom-e. Ez az első pillanatra nagyon bonyolultnak látszó nyelvi rendszer teljesen megfelel az osztják társadalmi rendnek.

Ennek a társadalmi rendnek a megértésére be kell azonban még vinnünk a házassági rokonokat is. Ezek más nemzetségekből származnak, egymás között tehát nem kell semmiféle rokonsági kapcsolattal sem rendelkezniük.

A második táblázaton megtalálhatók a nemzetségbeli férfi-rokonaim és az ő feleségeik.

aŋki jelöli az apám feleségét, vagyis az anyámat,

šaši jelöli az apai nagyapám feleségét.

Ennek a két asszonynak, akik egyenesági rokoni viszonyban állnak velem, külön egyéni nevük van.

Három további név viszont már csoportosan jelöli a többi asszonyokat.

A *jaŋ*, illetőleg az első fokozatban levő valamennyi oldalági férfirokon feleségét *aŋxi*-nak nevezik, az *aki* feleségét pedig *imi*-nek. Itt a férfiak négyféle rokonsági neve pontosan megfelel a nők négy nevének.

Egészen más a helyzet a fiatalabb fokozat férfiainak megfelelő három név esetében; ezeknek ugyanis csak egyetlen női név felel meg, a *meŋ*.

A *meŋ* tehát először is 'a fiam felesége', vagyis a menyem; továbbá 'az öcsém felesége', 'a bátyám fiának felesége', és 'minden *jaŋ* elnevezésű rokonom fiának felesége', azután pedig 'az unokámnak [a fiam fiának] a felesége', végül pedig 'minden *apsi* elnevezésű rokonom fiának felesége'.

Hogyan magyarázható az a tény, hogy az idősebbek számára négy asszony-elnevezésünk van, a fiatalabb fokozatok számára azonban csupán egy?

Már régóta ismeretes, hogy az osztjákoknál a férjnél levő asszonyok férjüknek bizonyos rokonai elől elleplezik arcukat és azokkal szemben egyéb, úgynevezett illem- és tabuszabályokat kötelesek megtartani.³ Így például az asszony eltakarja magát férjének i d ő s e b b férfirokonai elől, a fiatalabbak elől azonban nem. Férjének idősebb rokonaival szemben rendkívül tartózkodóan viselkedik az asszony; nem tegezi, hanem egyes szám harmadik személyben, *ő*-nek szólítja (ezt úgy mondják, hogy „fél nyelvvel beszélni”⁴) stb. Hasonlóképpen viselkednek a férfiak is a beházasodott asszonyokkal szemben. Például mindkét fiatalabb fokozat férfiainak feleségei eltakarják magukat én előlem és *ő*-t mondanak nekem. Ezek az asszonyok az én számomra mindnyájan tabuk. Különleges nevekkal való megkülönböztetésük az én számomra nem szükséges, sőt céltalan, mivel ők az én számomra egyetlen

³ Ezeket a szokásokat és illemszabályokat azonban a fiatalabb generációk már leginkább nem követik.

⁴ Vö. W. STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung I, 282–3: *nenat jaŋen pelakna huxmas* . . . : „at oməsət, teta jašta pittamən!” 'Die Frau sprach [zu ihm] mit halber Sprache . . . : „Er möge sich setzen, wir werden essen und trinken!”'

egységes kategóriát alkotnak, amelyeknek a neve is egységes : *men*. A *jaj*-nak a feleségei, illetőleg a bátyáimnak stb. a feleségei, az *án̄xi*-k, viszont nem takarják el magukat előlem, tegeznek engem, az én számomra tehát nem jelentenek tabut. Ha például a bátyám meghal, akkor megszokott dolog, hogy az özvegyét én vegyem feleségül a levirátusnak már említett szokása szerint. De még bátyámnak életében is szokásos dolog volt még a húszas években az Ego és az *án̄xi* között a barátságos, sőt bizalmas viszony kialakulása, különösen akkor, ha a *jaj* hosszabb ideig távol volt, például egy többhetes vadászúton.

Ez a barátságos viszony természetesen nem áll fenn a két generációval idősebb nőkkel szemben. Társadalmilag szükséges volt tehát az egy fokozattal idősebb férfiak asszonyát az összes fiatalabb, illetőleg a legöregebb férfiak feleségétől egy külön névvel megkülönböztetni. Továbbá : míg a két fiatalabb generáció esetében nem szükséges az egyenesági nemzetségi rokonaimnak a feleségeit (pl. a fiaim feleségeit) az én oldalági nemzetségi rokonaimtól megkülönböztetni [ezek ugyanis számomra mind tabuk voltak], természetesen meg kellett különböztetni külön névvel az apám feleségét, az anyámat, a többi egy generációval idősebb férfi asszonyaitól, akikkel a barátságos kapcsolatok az én számomra megengedettek voltak.

- Az osztjásoknál nem volt kötelező a monogámia, noha rendszerint csak egy feleségük volt. Én például följegyeztem egy medvéünnepi színi jelenetet, amelyben egy férfi elénekli, hogy mikor haffogásra utazik, hogyan tépi egymás haját a két felesége (i. m. I, 174, II, 201).

Hogyan hívom tehát az apám második feleségét? Éppúgy, mint ahogy az egy fokozattal idősebb nemzetségbeli férfirokonaim közül egyrészt az egyenesági apámat, másrészt az oldalági *jaj* elnevezésű rokonaimat különböztetem meg, ugyanígy a beházasodott asszonyoknál ezt az egyenesági anyát, *an̄ki*, és a sok nem egyenesági *án̄xi* különbségével jelölöm. Az apám második felesége számára nem szükséges külön nevet alkotnom, ő ugyanis belesik az *án̄xi* kategóriába („nem egyenesági”). Az apám második felesége azonban egyúttal (főleg az anyám halála után) az én mostohaanyám. A ’mostohaanya’ jelentés tehát teljesen szerves módon következik a rendszerből. HARVA magyarázata, amely szerint ez ’a gyermekeim mostohaanyja’ — ugyanúgy helytelen, akárcsak KARJALAINEN megjegyzése, amely szerint a két jelentés között semmilyen kapcsolat sem áll fenn. Valójában a két jelentés csak különböző megjelenési formája az összjelentésnek, amely megfelel a társadalmi valóságnak : ’a nálam egy generációval idősebb, nem egyenesági rokon nemzetségbeli férfiak felesége’.

A beházasodott asszonyoknak a nemzetségbeli asszonyoktól való megkülönböztetésére itt még be kell vezetni a „nem z e t s é g i r o k o n ~ h á z a s s á g i r o k o n” szembeállítását mint negyedik megkülönböztető jegyet.

Már beszéltem az elnevezések nagy számáról, amely a finnugor rokonsági terminológiára jellemző. Ez különösen érvényes a sógorsági (házassági) rokonok elnevezéseire.

Evvel kapcsolatban én (mint Ego) megkülönböztetem a közvetlen házassági rokonokat, vagyis az én nemzetségi rokonaim férfait és asszonyait (tehát anyámat, a néném és húgom férjét stb.) a nem közvetlen házassági rokonoktól, vagyis éppen ezeknek a közvetlen házassági rokonoknak a rokonsági körétől. Ez az ötödik és egyben az utolsó szembeállítás, amely azonban csak az esetek egy részében jelentkezik.

A németben ezen a területen két önálló elnevezés található a *Schwager* 'sógor' és a *Schwieger*, amelyek csak a szó első magánhangzójának váltakozása által különböznek egymástól; az összes többi idevágó viszonyt szóképzés vagy szóösszetétel útján fejezzük ki (tehát *Schwägerin* 'sógornő', *Schwiegermutter* 'anyós', *Schwiegervater* 'após'), illetőleg, ha szükséges, körülírás útján (*Frau des Bruders meiner Frau* 'a feleségem fivérének felesége').

A közvetlen házassági rokonok elnevezéseiről már a nemzetségi férfiak feleségeivel kapcsolatban beszéltem. Minden nemzetségbeli — akár idősebb, akár fiatalabb — asszonynak férjeire csak egyetlen közös elnevezés van, a *uon*; a jelentéséül gyakran megadott „v ő” tehát annak csak egy részjelentése.

A közvetett házassági rokonokat nem mind veszik figyelembe a rokonsági terminológiában, hanem csak három csoportjukat: az anyám, a feleségem, illetőleg (ha az Ego nő) a férjem rokonait. Ezek ugyanis olyan rokonok, akikkel szemben különösen fontos társadalmi relációi és közvetlen tilalmai vagy parancsai vannak az Egónak.

Nekem mint asszonynak, aki a férjem nemzetségébe házasodom be, külön elnevezésekre van szükségem a férjem nemzetségbeli rokonaira nézve. A férjemnél idősebb valamennyi férfit *aki*-nak nevezem; a fiatalabbak neve *æ-xo* (*lexo*), a második fokozaton pedig: *χῖλι* (*χili*).

Amíg a férfi a beházasodott asszonyokkal szemben mindkét fiatalabb fokozaton csak egy elnevezést használ, mindkét idősebb fokozatban pedig többet, a nőknél ez éppen megfordítva van. Ez azonban egészen következetesen megmagyarázható a föntebb tárgyalt szokásokból és kapcsolatokból: az asszony eltakarja magát a férj minden idősebb férfirokona elől, akár a férj bátyja, apja, vagy annak bátyja stb. Mindezekre a férfiakra, akik a két idősebb fokozaton vannak, az asszonynak csak egyetlen elnevezésre van szüksége, ez a tisztelt idősebb férfi számára használt általános elnevezés és az *aki*-val, mint idősebb nemzetségi rokonnal egybeesik.

A férjem fiatalabb férfirokonainál azonban másként áll a helyzet: itt már megkülönböztetem az egy fokozattal fiatalabb férfiakat (akikkel barátságos kapcsolatok számomra megengedettek) a két fokozattal fiatalabbtól, az unokagenerációtól, amelyiket egyszerűen a kiskorú generáció általá-

n o s, közelebbről nem differenciált nevével, a *χίλι* szóval jelölök meg.⁵

A *λε-χρ* tehát 'a férjemnek egy fokozattal fiatalabb nemzetségbeli férfi-rokona'. Ez a meghatározás azonban nem kielégítő. Ebbe ugyanis beletartozhatnának a férjemtől született saját fiaim is. Itt is ki kell tehát mondani, akárcsak az *αηki*-nak az *ἀνχι*-hoz való viszonyában, hogy a *λε-χρ* „nem egyenesági rokon”. A *λε-χρ* tehát mind nyelvi, mind társadalmi vonatkozásban az *ἀνχι* pontos megfelelője. Így tehát, amint az *ἀνχι* a 'mostohaanyát' is jelentette, a *λε-χρ* is jelentheti természetesen a 'mostohafiút' is: ha ugyanis a férjemnek egy másik asszonytól már vannak fiai, akkor ezek épp az én számomra — mint nő számára — az én *λε-χρ*-im.

Az előzőkben a *λε-χρ* jelentéseit példának hoztam föl az egyes osztják rokonsági elnevezések jelentésének különbözőségére. Az ott megadott jelentésekből tehát már hármát megmagyaráztunk. A negyedik és ötödik jelentés azonban teljesen kiesik ebből a csoportból, hiszen ez a *λε-χρ* a rokonait jelöli meg. Az, hogy a negyediknek és az ötödiknek egymással kapcsolatuk van, az az első táblázatról kiderül; az én nénémnek és az apám húgának ugyanis ugyanaz az elnevezésük van, az *ὄπι*; tehát a fiaikat is egyformán kell hívnom. De miért a *λε-χρ* névvel?

Már utaltam arra az osztják szokásra, hogy bátyja halála után annak öccse feleségül veszi annak asszonyát.

Egy másik, az osztjákoknál, de sok más népnél is elterjedt szokás a feleség nővéreinek a feleségül vétele, az úgynevezett *szororátus*.⁶ — Most tegyük fel, hogy az Ego nő. Ha a néném férjhez megy és az ő férje engem — még néném életében — második asszonyául, vagy első asszonyának halála után egyáltalában feleségül vesz, akkor a férjnek első házasságból származott fia, az én mostohafiam, amint láttuk, az én *λε-χρ*-m. Mivel pedig a néném gyermekei iránt ez a kapcsolat potenciálisan mindig lehetséges és ténylegesen eléggé gyakori, illetőleg gyakori volt, a *λε-χρ* állandó kifejezés a néném gyermekei számára.

Az elnevezések tehát nemcsak a mi rendszerünk számára egyedül mérvadó tényleges rokonságot, hanem a potenciális rokonságot is jelölhetik.

A férfit jelölő *λε-χρ* pontos női megfelelője az *ορ-νε* (*ort-ne*) 'a férj bátyjának a leánya', 'a néném leánya', 'az apa húgának a leánya' a többek között.⁷

Éppúgy, mint ahogy a nő különféle neveket használ a férfi rokonaira, ugyanúgy a férfinak is külön elnevezésekre van szüksége a nő rokonaira.

⁵ A *χίλι* tehát azt jelenti, hogy 'nálam két generációval fiatalabb rokon', ahol azonban sem a nem, sem az „egyenesági” (oldalági) vagy a „nemzetségbeli házassági” rokonság szembeállítására nem játszik szerepet.

⁶ HARVA, FUF. XXVI, 112 kk.

⁷ KARJALAINEN, FUF. XIII, 225. — KARJALAINEN—TOIVONEN osztják szótárából hiányzik a szó!

A feleségének valamennyi férfitrokonát egyetlen névvel: az *űp*-pal jelöli; ez a szó a 'feleségem apját' is jelöli. De nincs pontszerű jelentése, mint a vele etimológiailag rokon magyar *ipá*-nak, hanem a feleségem bátyját és öccsét stb. is jelöli.

Az *űp*-férfiak feleségeit, tehát a feleségem anyját is *wontap*-nak nevezem (*wontap* 'a feleségem anyja', 'a feleségem bátyjának a felesége', 'a feleségem öccsének a felesége' a többek között). Az *űp* és a *wontap* rokonaimmal szemben nekem mint férfinak egész sor tabu-előírást kell megtartanom.

Mivel az asszonyom nővérei nekem potenciálisan feleségeim, külön névre van szükségem rájuk is, ez lesz a *kili* (*kili*). Gyermekük közül a fiúkat *põxæn* (*poxlæn*), a lányokat pedig *ewæn* (*ewlæn*) névvel hívom. Ezek a gyermekek ugyanis az én potenciális mostohagyermekeim. Így mindkét szó ezenkívül jelöli (a mostohaapa számára) a 'mostohafiú'-t, illetőleg a 'mostohaleány'-t is. A *põxæn* és az *ewæn* nevek nyilvánvalóan a *põx* 'valakinek a fia' és az *ewi* 'valakinek a lánya' szavak származékai egy *-æn* képző segítségével, amely képző csak rokonsági elnevezésekkel kapcsolatban fordul elő, mégpedig az említett eseteken kívül még az apával és anyával kapcsolatban is. Tehát nyilvánvalóan a *mostoha*-viszonyt jelöli, és a *-féle*, *-szerű* képzőkkel lehetne magyarra fordítani, így például *ewæn* olyan 'leányfélé' ('leányomfélé'), vagyis: 'mostohaleányom'. Itt is a potenciális rokonság az elnevezés alapja.

Utolsó területként marad az *én anyámé*. Itt is az anyám fiatalabb rokonai játsszák a főszerepet. Az anya öccsének különösen szoros kapcsolata van nénje gyermekeivel; ez olyan széles földön elterjedt jelenség, amelyet talán az anyajog szokásából magyarázhatunk. A kapcsolat itt mindenestre olyan erős, hogy 'az anya öccsei' csoportja számára nemcsak egy külön elnevezés áll rendelkezésünkre (*wortti*), hanem van egy az 'anya öccse nénjének gyermekeivel együtt' jelentésű *wortti-sat* szó is, ahol a *-sat* csak egy különleges komitatív jellegű gyűjtőnévképző; tehát a szó jelentése körülbelül ez lehetne: 'az anya öccse az övéivel (hozzátartozóival) együtt', és ezek az övéi (hozzátartozói) éppen nénjének a gyermekei.

Fontos rokonom az anyám húga is, aki ugyanis egyúttal apámnak potenciális felesége; az ő neve: *nij*. Ez is csoportos jelölés: így hívják 'anyám fiatalabb nőnemű nemzetségi rokonai'-t. Más osztják nyelvjárásokban ugyanebben a jelentésben egy összetétel található: Trj. *aj-ænki*, Kr. *aj-ænkæ* ('az anyám húga' Trj. Kr., 'az anyám öccsének a leánya' Kr., 'mostohaanya' Trj.), szó szerint 'kisanya', vagyis 'mostohaanya'; itt is a potenciális rokonság az elnevezés alapja.

De ez a mostoha-viszony megfordított is lehet: apám halálakor anyám nővérének a férje feleségül veheti anyámat, úgyhogy akkor ő az én mostohaapám lesz. És ez az elnevezése is: Kaz. *jiwæn* (*jiwlæn*) Kr. *jætæn*, amely a Kaz. *ási* mellett szintén az 'apa' jelentésben használt Kaz. *jiw*, Kr. *jæy* szóból származik, annak a *-æn* képzőnek segítségével, amelyiket éppen

a feleség nővérének gyermekeivel kapcsolatban ismertünk meg. A feleség megözvegyült nővérének feleségül vétele nemcsak jog, hanem társadalmi kötelezettség is volt, azért, hogy az özvegyet gyermekeivel együtt valaki eltartsa.

Az egyes elnevezések különböző jelentései — amelyek először érthetetlenek — maguktól megvilágosodnak, ha figyelembe vesszük a többi elnevezéshez való viszonyukat, és az egész rendszerüket is, valamint az alapul szolgáló társadalmi valóságot. Ezek a különböző jelentések az összjelentés mindenkori megjelenési formái.

Az osztják rokonsági elnevezések rendszerének azonban nemcsak erre a nyelvre és a finnugor nyelvekre általában van különleges jelentősége. Hasonló rokonsági névrendszerek tudvalevőleg sok más népnél is megtalálhatók.

Nyelvészeti szempontból az a kérdés is fontos, hogy a most bemutatott rendszer, amelyet osztályozó rokonsági rendszernek neveznek, vajon hiányos gondolkodásmódot, illetőleg az absztrahálásra való képtelenséget tükröz-e vissza. Ez ugyanis meglehetősen elterjedt nézet. A primitív népek eszerint a nézet szerint nem tudták a 'fivér' általános, absztrakt fogalmát megalkotni, hanem csak a konkrétabb idősebb, illetőleg fiatalabb fivér fogalmainak egyes megjelöléseit. Így például a Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft című folyóiratban (IX [1956.], 276): „Im Wortschatz [geht] der Weg von der konkreten Einzelbenennung zu komplexen Begriffen (Beispiel: 'älterer Bruder' und 'jüngerer Bruder' ist älter als 'Bruder').”

Az ismert etnológus, RICHARD THURNWALD a „Die menschliche Gesellschaft” (1932.) című könyvében így nyilatkozik: „Der Fortschritt vom klassifikatorischen Verwandtschaftssystem zum Rechnen nach Graden der Blutsverwandtschaft stellt einen Fortschritt in der analytischen Richtung des Denkens dar” (II, 172).

A valóságban az „európai” rokonsági rendszer is egyféle osztályozáson alapul, csakhoggy egy más nézőponton nyugvón. Az az absztrakció, amely a *jaĵ* név alapjául szolgál, nyilvánvalóan sokkal bonyolultabb, absztraktabb, mint az, amelyik az 'öcsém' és 'bátyám' fogalmát (vagyis ugyanannak a szülőnek a fiait) egyetlen 'fivérem' kifejezéssel foglalja össze.

Tévedés volna azt gondolni, hogy ezek a népek nem lennének képesek szükség esetén a pontos vérrokonság fokát is megkülönböztetni. Úgy, ahogy a mai magyarban már csak egyszerűen 'sógor'-ról beszélünk, de ha a szükség úgy hozza, akkor pontosabban is meg tudjuk magyarázni, hogy a 'feleségem fivéréről' vagy pedig 'a nővérem férjéről' van szó ez a körülírási lehetőség megvan az osztjákban is. A különféle *jaĵ* elnevezésű rokonaim között az apám fiát külön is meg tudom jelölni, ha azt mondom: *weŋ ĵiw-pōž*, vagyis 'az apám idősebbik fia', illetőleg 'az én bátyám'. Az ilyen összetett és körülírással szóalkotásoknak azonban általában csak alkalmi, kiegészítő jellegük van.

Nyelvészeti szempontból az is fontos, hogy a KARJALAINEN által tisztán spekulatív úton megállapított „alapjelentés” helytelennek bizonyult. Az elnevezések elszigetelt tárgyalása nem vezet semmilyen eredményre sem. Az elnevezéseknek ugyanis elszigetelten nincs világos, értelmes jelentésük, hanem megfoghatatlanul differenciáltan tűnnek eléink, mintegy „jelentés-káoszt” alkotva.

Rendszerként viszont, tehát kölcsönös vonatkozásaikba beleállítva, világos jelentéssel, összjelentéssel rendelkeznek. Az összjelentés pedig — amint azt ennek az összjelentésnek a különféle népeknél való előfordulása mutatja — ősrégi eredetű és ősrégi rokonságrendszeren alapul.

Az eddigi munkák egyes és biológiailag pontosan meghatározható rokonsági fokozatokból indultak ki, és ezeknek az elnevezéseit kutatták. A biológiai, tehát minden ember számára azonos rokonsági fokozatokat azonban a különféle nyelvekben a rokonsági elnevezésekkel nagyon eltérő módokon foglalják össze. Csak arra a különbségre szeretném a tisztelt hallgatóságot emlékeztetni, hogy a németben például a bátyámat az én öcsémmel foglalja össze egy fogalomná a *Bruder* szó, az osztjákban pedig az apám öcséivel és más idősebb férfirokonokkal együvé a *jaaj* szó. A biológiai kapcsolatokból kiindulva, a *jaaj* szó négy-hat egészen különféle rokonsági fokozatot jelöl meg.

Az egyes nyelvekben meglevő rokonságnév-rendszer megértésére nem szabad a biológiai alapon nyugvó fogalmakból kiindulni, hanem a társadalomilag meghatározott elnevezésekből.

Sajátságos módon ezt idáig a polgári etnológusok nem értették meg, mint ahogy ezt a „bátyám ~ öcsém” elnevezések használatának és az egész úgynevezett osztályozó rokonsági rendszernek az eddigi magyarázatai világosan mutatják. Így például THURNWALD erről ezt mondja az 1949-ben megjelent „Die Familie der Wildbeuter und der Frühzeit”⁸ című cikkében: „A gyermekek nevelése főként abban áll, hogy őket a felnőttek utánzására ösztönzik. Ez pedig részben a nagyszülők által történik, részben meg a korban legközelebb álló idősebb gyermekek által (innen származnak a külön megjelölések az idősebb és a fiatalabb testvérek számára).”⁹

THURNWALD azonban teljesen elfeledkezik arról, hogy ezek a nevek egyáltalában nem az „idősebb” és „fiatalabb testvér”-eket jelölik, hanem egész csoportokat, amelyekhez ezek tartoznak, és ezeknek a csoportoknak csupán egy részét képviselik, továbbá arról is, hogy ez a beosztás éppen nemcsak a közel egykorú testvérek között fordul elő, hanem olyan rokonok között is, akik az apánál fiatalabbak, illetőleg idősebbek, itt aztán a gyermeki lelkivilágnak egyáltalában semmilyen szerepe sem lehet; végül pedig azt is szem

⁸ Gegenwartsprobleme der Soziologie. Alfred Vierkandt zum 80. Geburtstag. Potsdam, 1949. 197.

⁹ Az én kiemelésem. — W. S.

elől téveszti, hogy az ő magyarázata nem alkalmas a csoportelnevezéseknek a tabuisztikus és házassági csoportokkal való meglepő megegyezésének megvilágítására. A *jaj* és más hasonló elnevezések a társadalmi szervezet számára fontosak, hogy segítségükkel mindenki tisztában lehessen a saját, többnyire igen bonyolult kötelezettségeivel és jogaival.

Mivel pedig a most ismertetett rokonsági rendszer és az ezt visszatükröző osztályozó terminológia nem egynejű (monogám) alapokon épül, a bécsi katolikus etnológus iskola el akarja bagatellizálni. Így például SCHMIDT páter és KOPPERS a „Der Mensch aller Zeiten” című munkájukban ezeket az elnevezéseket a gyermektől kiinduló hangfestő jellegű szavaknak (*Lallwörter*) igyekeznek feltüntetni. Szerintük [ist es] „also deutlich, dass der erste Ursprung dieser Laute vom Kind selbst ausgeht, das sicherlich keine Absicht und Möglichkeit hatte, einen klassifikatorischen Sinn hineinzulegen; vielmehr können diese Ausdrücke nur aus den Verhältnissen der Sonderfamilie hervorgegangen sein” (141).

Az általam példának felhozott szavak azt mutatják, hogy először is, itt nem a *papa*, *mama*, *ata* típusú gyermekszavakról van szó; másodszor meg azt, hogy nem is arról van szó, amit SCHMIDT páter később mond, tudniillik, hogy ezek a nevek egy-egy tisztelt idősebb személy kedvéért történt alkalmi névátvitel vagy jelentésbővülések termékei lennének.

Így például a németben is mondhatjuk alkalmilag idősebb idegen asszonyoknak, hogy *Mutter* vagy *Grossmutter* anélkül, hogy ebből a rokonsági rendszerünkre vonatkozóan bármilyen következtetéseket is lehetne levonni. Az osztjában viszont nem egyedi esetekről van szó, és nem is csak az idősebb rokonokkal kapcsolatban, hanem a fiatalabbal kapcsolatban is, hogy például csak a nemzetségbeli asszonyrokonok idősebb és fiatalabb kor szerinti megkülönböztetésére utaljak.

A bécsi iskolának az a kísérlete, hogy az osztályozó rokonsági terminológiát ingadozó jelentésű alkalmi gyermekszókra vezesse vissza, nyilvánvalóan teljesen elhibázott.

Nem feladatom, hogy itt most a fentieknek a család és a rokonsági elnevezések történetében adódó következményeiket részletezzem, nem is érzem magam ebben illetékesnek, mindössze a kérdés további lehetőségeire szerettem volna felhívni a figyelmet.

LAURI HAKULINEN

A JELENTÉSTAN SZEREPE A LEXIKOLÓGIÁBAN

(A FINN NYELVÉSZET SZEMPONTJÁBÓL)

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1956. IX. 18-i felolvasó ülésén

A lexikológiát vagy szókincestant úgy tarthatjuk számon a nyelvészetben, mint egy viszonylag önálló munkaterületet a hangtan, az alaktan, a mondat-
tan és a stilsztika mellett. A finn szavak ún. etimológiai megfejtése pl. igen sok esetben a finnugor nyelvtudomány szélesebb körébe tartozik, s szavaink eredetének visszafelé legmesszebbre hatoló magyarázatai rendre épp egy ilyen tágabb, összehasonlító vizsgálatnak a keretei közt születtek meg, legtöbbször szoros kapcsolatban a hangtörténeti kutatással. Különösen a rokon nyelvekig terjedő hangtörténet eredményei alkotják a vázát minden lexikológiai munkának, s így ez már önmagában egyik fontos fajtája magának a szókinceskutatásnak is. A hangtörténeti tájékozódású, az idői messzeségekbe merészkedő lexikológia — magától értetődik — akkor mozog a legbiztosabb talajon, ha a primitív, kivált a konkrét fogalmak és a kezdetleges cselekvések elnevezéseire szorítkozik, olyanokra, amelyekben a jelentések genetikusszerű összetartozása szinte önmagától világos. A hangtörténeti-etimológiai kutatás még ilyen formájában is képes volt fényt deríteni a finn nyelv szókészletének művelődéstörténetileg is érdekes rétegeire. Ami pontos és megbízható ismeretünk van ma népünk és rokonságunk történelemelőtti viszonyairól, azt túlnyomó részben neki köszönhetjük. Ehhez a munkához mindenekelőtt olyan kutatók nevei kapcsolódnak, mint HEIKKI PAASONEN-é, EEMIL NESTOR SETÄLÄ-é és YRJÖ HENRIK TOIVONEN-é.

Szókincesünk felderítésének az a fajtája, amelyet a hangtörténettel kapcsolatban már a modern nyelvtudomány első éveitől kezdve buzgón műveltek, a j ö v e v é n y s z ó k u t a t á s volt. A dán Vilhelm Thomsen az 1860-as és az 1890-es évek közti időben ragyogóan leleplezte a finn nyelv ősgermán és ősbalti szókincesrétegeit; JOOSEPPI JULIUS MIKKOLA az 1890-es években hasonlóképpen kimutatta annak sokkal csekélyebb számú szláv eredetű elemeit; majd számos hazai és külföldi kutató folytatta a munkát — kiterjesztve egész az ősi indoeurópai kölcsönzések megfejtéséig, mégpedig olyan jó eredménnyel, hogy ma már — úgy véljük — meglehetősen pontosan ismerjük a finn nyelvnek egyáltalában megfejthető tulajdonképpeni jövevényszavait, s valószínű, hogy ezen a területen legfeljebb csak egészen jelentéktelen adalékok várhatók a jövőendő kutatástól.

Tulajdonképpen i jövevényszavakat mondtam — azt akarván ezzel jelezni, hogy nyelvünk szókincsbeli kölcsönelemeinek egy másik csoportját, ti. az ún. fordított jövevényszavakat (tükörszavakat) és a jelentéskölcsönzéseket (tükörjelentéseket) mind a mai napig rendszeresen alig-alig kutatták. Biztosra vehető ugyanis, hogy a finn nyelv már legalább jó néhány száz éven át gazdagodik olyan erőteljes idegen hatás révén is, amely nem hagyott maga után a tulajdonképpeni jövevényszókhoz fogható szemléletes emlékeket, de amelynek mégis nyilván éppolyan fontos szerepe van nyelvünk mai szókincsbeli összetételében. Így például biztos, hogy — mondjuk — olyan szavak, mint *isänmaa* 'haza', *myöätunto* 'rokon-szenv', *todennäköinen* 'valószínű' idegen, elsősorban svéd mintáknak köszönhetik létüket; ezek a legközelebbi minták pedig közvetve sokszor egész a latinig és a görögig visszavezethetők. Úgy is hívjuk őket, hogy fordított jövevényszavak vagy tükörszók, minthogy ezek a szavak teljes egészükben aligha volnának meg az idegen mintakép nélkül. Efféle idegenszerűségek többek közt a nagyszámú elvont melléknévi származékok is, olyanok, mint *velvollinen* 'köteles', *kansallinen* 'nemzeti', *siveellinen* 'erkölcsi'. Nyilvánvaló továbbá, hogy például az *oikeus* 'jog', *vääräys* 'jogtalanság', *rikos* 'büntény', *omistaa* 'birtokolni', *todistaa* 'bizonyítani', *kunta* 'község' szavaknak ma előtérben álló jelentései idegen mintakép hatása alatt születtek meg és kapcsolódtak ezekhez az eredeti finn szavakhoz; éppen ezért beszélünk ilyen esetekben j e l e n t é s kölcsönzésekről vagy tükörjelentésekről. — Külön hely illeti meg a tükörszók és tükörjelentések kutatásában az ún. szóújítások tudatos megteremtésének felderítését. A nyelvújítás a finn nyelvben talán viszonylag fontosabb szerepet tölt be, mint a legtöbb más európai nyelvben, az észet és a magyar nyelvet talán mégis kivéve. A finnek szomszédságában ugyanis nem élnek nyelvrokonok — nem úgy, mint földrészünk legtöbb más népének szomszédságában. Éppen ezért a finn nyelv — fonetikai és fonológiai szerkezetének sajátos volta miatt — a nemzetközi műveltségyszókat nem volt képes olyan könnyen minden további nélkül befogadni, mint az indoeurópai nyelvek. Amikor a mi irodalmi nyelvünk aránylag későn, lényegében csak az 1800-as években a majdnem tisztán egyházi és vallásos nyelvből egy-kettőre az élet minden területét felölelő modern kultúrnyelvvé emelkedett, szókészletét okvetlenül jó csomó mesterségesen alkotott szóval: a nemzetközi műveltségfogalmak elnevezéseivel kellett bővíteni. Tehát korántsem valami sovíniszta purizmus volt az ok — mint ahogy egyesek, úgy látszik, vélik —, hanem a nyelv szerkezetében gyökerező szükségszerűség. Ennek az 1800-as években csinált gazdag újszó-anyagnak tudományos felderítése terén különösen MARTTI RAPOLA professzor szerzett érdemeket.

A spontán tükörszók és tükörjelentések vándorlása a nyugati kultúrkörben nagymértékben nemzetközi jelenség. Éppen ezért az idevágó kutatás a különféle nyelveknek igen kiterjedt és pontos ismeretét követeli meg. Bizo-

nyára ez a nehézség adja annak magyarázatát, hogy az ilyen kölcsönzési viszonyok felderítése még a nagy kultúrnyelvek viszonylatában is éppen csak a kezdet kezdetén áll. Amit azonban ezekről a dolgokról ez ideig tudunk, már az is feljogosít bennünket annak feltételezésére, hogy épp az ilyen, első tekintetre észrevehetetlen kölcsönzésekben nyilatkozó műveltségkisugárzás révén az összes ún. nyugati nyelvek — szókincsük fogalmi szerkezetére, sőt részben mondattanukra és frazeológiájukra nézve is — meglepően közelebb vannak egymáshoz, mint ahogy ezeknek a nyelveknek sokszor nagy külsőlegies különbözősége alapján várni lehetne. Ez az oka, hogy például a finn nyelv — legfontosabb belső sajátosságait tekintve — összehasonlíthatatlanul közelebb áll többek közt a tőle genetikus szempontból vadidegen svéd nyelvhez, mint például az obi-ugor rokon nyelvekhez. Igen jellemző, amit nemrég BERTIL MALMBERG lundi professzor egy kínai ember véleményéről mondott. Amikor M. a párizsi egyetemen tanult, megkérdezte a szóban forgó kínaitól, melyik nyelv nehezebb a kínainak: a francia vagy az angol, s azt a feleletet kapta, hogy hiszen ez a kettő csaknem egy és ugyanaz a nyelv. Az angolnak és a franciának a mi véleményünk szerint oly nagy eltérései a kínai nyelvnek egészen másféle rendszere szemszögéből jelentéktelen kicsiségeknek látszanak.

De térjünk vissza a kölcsönzések területéről szókincsünk önálló belső fejlődésének kérdéséhez. Megállapíthatjuk, hogy a hangtörténethez kapcsolódó lexikológiai kutatás természetesen a mai nyelv szókészletének csak aránylag kis részére irányulhat, s hogy amellet már természeténél fogva meglehetősen a véletlen függvénye, mivel főcéljai a hangtörténet körébe vágnak. Ennek a területnek rendszeresebb kutatása annak a nyelvészeti ágnak a feladata, amelyet szemantikának (vagy szemasziológiának, olykor — bár nézetem szerint nem egészen szerencsés módon — szemológiának) szokás nevezni.

A szemantika elnevezés az antik grammatikusoktól származik, de a mai korban a francia MICHEL BRÉAL-nak 1883-ban közzétett tanulmányából vált újból ismertté. Ezt, amelyet jelentéstannak is mondanak, természetesen már régtől fogva felhasználták az etimológiai kutatásban segédeszközként, de csak az 1900-as években fejlődött viszonylag önálló, saját módszert teremtő nyelvészeti tudományággá. Mindamellet még manapság is hallunk elég tekintélyes helyről olyan véleményt, hogy a jelentéstannak továbbra is meg kell elégednie azzal, hogy segédtudománya legyen elsősorban az etimológiai kutatásnak, s le kell mondania arról, hogy ún. autonóm célokat tűzzön maga elé.

Az tehát a kérdés: mik a feladatai mai felfogásunk szerint a szemantikának?

Először is ezt a megjegyzést tesszük: ha a jelentéstannak valóban arra kellene szorítkoznia, hogy csak a szavak eredetét földerítő etimológiát szolgálja, már akkor is fontos helye volna a nyelvtudományban. Világítsuk meg ezt a megállapítást néhány finn példával.

Amikor még e század első évtizedében a finn *luokka* 'osztály' szó eredetét részletekbe menő, a nyelvföldrajzi eszközöket is felhasználó jelentéselemzés igénybevétele nélkül igyekeztek megkeresni, egészen komolyan előadtak egy olyan teóriát, hogy itt közvetlenül a középkori iskolai latinságból a finn nyelvbe átvett kölcsönzésről van szó (= lat. *locus*, gen. *locorum*; feltették, hogy ennek jelentése 'ülőhelyek az iskolában' volt). Csak a népi nyelvjárások elmélyült ismerete és az ezen alapuló jelentéselemzés tette éppen napjainkban lehetővé annak kimutatását, hogy az eredetileg 'ívet, hámigát' jelentő *luokka* főnév hogyan fejlődött fokozatos jelentéseltolódás útján a 'nyaláb' és 'csoport' jelentéseken át 'együtt oktató tanulócsoporthoz' s aztán mindannak jelölőjévé, amit például a svéd *klass* és a német *Klasse* ma jelentenek. Más szóval kiderült, hogy a szláv 'ívet' jelentő jövevényszóból (vö. orosz *luká* = 'ív alakú fa, hajlat, görbület') a finnben belső jelentésfejlődés útján vált ki az új, egy magasabb szellemi kultúra körébe vágó elvont főnév, amelyet mai nyelvérzékünk már egyáltalában nem kapcsol a lószerszámmal: 'hámigát' jelentő *luokka* szóhoz. Ez utóbbi különben átment a svédbe *loka* 'hámiga, lóiga' alakban.

A *kostea* 'nyirkos, nedves' melléknév és a megfelelő *kostua* 'nedvesedni' igét többek közt a *kastaa* 'vízzel leönt, megkeresztel' szó, másfelől egyes 'csurgást' jelentő lapp szavak etimológiai rokonának igyekeztek magyarázni — mindaddig, míg a jelentéstani elemzés ahhoz a meglepő megfigyeléshez nem vezetett, hogy az '(enyhe) nedvesség' jelentés ebben a szócsaládban egészen másodlagos, és hogy *kostua* eredetileg 'visszaforulást' jelentett: csak a 'szárazságból visszahúzódás' jelentés közvetítésével nyerte a 'nedvtartalom növekedésének' mai metaforikus jelentését; amikor ugyanis például a szárazzá összezsugorodott kenyérdarab vizet szív magába, akkor egyúttal mintegy visszatér előbbi masszívabb formájába. Ilyenformán meglepően bebizonyosodott, hogy a *kostea* melléknév és a neki megfelelő *kostua* ige az irodalmi nyelv *kostaa* 'megtorol, bosszút áll' igéjének is etimológiai rokona.

A finn nyelv etimológiai szótárának tavaly megjelent első kötetében Y. H. TOIVONEN etimológiailag elkülönítette egymástól egyfelől az *iho* 'bőr', másfelől az *ihana* 'szép, gyönyörű' és a nyelvjárási *ihata* 'megkívánni, rávágódni' finn szavakat. Az ezévi Virittäjä-ben azonban AINO KANGAS pontos jelentéstani elemzés segítségével meggyőzően bizonyította, hogy ez a két szócsalád genetikusan összetartozik: *ihana* eredetileg 'jóbőrű, pirosposzgást' jelentett, s ebből fejlődött az (általában) 'szép' jelentés; az *ihata* 'rávágódni' szóval jelentéstaniilag egybevethető a *hipiöittä* 'kívánni, vágyódni' tájszó, amely szintén egy 'bőr' jelentésű főnévnek (*hipiä*) a származéka.

A finn nyelv köréből nagy számmal hozhatnánk elő ilyenféle adatokat, amelyek a szavak eredetének kutatásában a jelentéstani elemzésnek feltétlenül szükséges voltát igazolják. Emellett azonban a jelentéstannak megvannak a maga önállóbb céljai is. Világítsuk meg ezt is néhány példával.

Tudjuk, hogy a finn nyelvnek eredeti, ősi 'fog' elnevezése az a szó, hogy *pii*, tehát a magyar *fog* szónak az etim. megfelelője (a *hammas* szó ún. balti jövevény). Ma ugyan már nem használjuk a *pii* szót ember vagy állat fogának jelentésében, de a régi jelentés még világosan tükröződik az olyanféle metaforikus használatban, mint *haravan pii* 'gereblyefog', *sahan pii* 'fűrészfog'. A tisztán etimológiai kutatást igazában véve nem is érdekli *pii* szavunk jelentésárnyalatainak pontosabb ellenőrzése: megleégszik azzal a biztos, egyszerű ténnyel, hogy a 'fog' anatómiai fogalomnak annak idején finnségi területen is *pii* volt a neve. Egészen más a szemantika álláspontja: ez pontosan összegyűjti és gondosan csoportosítja — a földrajzi elterjedés szempontjából is — a *pii* szó összes különféle használatait. S amikor ezt elvégezte, akkor meglepő eredmény derült ki: a finn nyelvjárások ma legalább 10 különféle jelentését ismerik a *pii* főnévnek. Így például Belső-Finnországnak számos nyelvjárásában 'vízhatárt, partvonalat' jelent a szó (pl. *järven pii*, *jokipii*), Dél-Pohjanmaa-ban 'épület gerendaszögletét, eresztékét' s Dél-nyugat-Finnországban 'épület tetejének oromszegélyét' jelenti. Ezeknek a jelentéseknek meglepően különböző volta ellenére tudjuk igazolni, hogy valamennyien genetikus kapcsolatban vannak a régebbi 'fog' jelentéssel. S véleményem szerint ez a bizonyítás a szemantika legközpontibb feladatai közé tartozik. Említsük meg ebben az összefüggésben egészen röviden azt, hogy a *pii* a 'fog' jelentésből először a 'fogsor' jelentésbe tolódott át (pl. *selkäpii* 'hátgerinc' onnan kapta nevét, hogy a hátszigolyák kiálló sora a fogsorra emlékeztet); a 'fogsorból' fejlődött aztán általában a 'sor', továbbá a 'vonal' (pl. 'partvonal', azaz 'a víz és a szárazföld határvonala'), valamint a 'körvonal', a 'szöglet' és a 'szél, szegély'. Hogy a szójelentéseknek ilyenféle, a laikusban bizonyára megütközést keltő elkülönülései mily jelentőséggel bírnak a nyelv életében, arra később még majd visszatérünk. Előbb azonban hadd álljon itt még egy másik példa.

A finn köznyelvnek ma közös szava: a *nuohota* = 'kéményt seperni' (és a vele összetartozó *nuohooja*, az ismert iparos, kéményseprő neve) közvetve a *nuoha* 'korom' főnév származéka. Elégge furcsa, hogy ez a főnév az irodalmi nyelvben csaknem ismeretlen. Nyelvjárásokban azonban a 'korom' jelentés mellett még négy más jelentése is van: 2. 'állandó por, por- vagy szemétreteg', 3. 'szállongó por, porfelhő', 4. 'hózivatar, vihar', 5. 'harag, düh'. Minden különbözőségük ellenére ezekről a jelentésekről is — ugyancsak nyelvföldrajzi érvekkel — ki lehet mutatni, hogy összetartoznak — mégpedig úgy, hogy a 'szállongó por, porfelhő' jelentést kell viszonylag eredetinek venni s minden más jelentést közvetlenül vagy közvetve abból eredeztetni. A 'porfelhőből' jutottak el egyfelől a 'porréteghez' és a 'koromréteghez, koromhoz', másfelől a 'hózivatarhoz, viharhoz' és ezen keresztül az 'ember vagy állat dühéhez, haragjához'. Persze már önmagában van némi érdekessége annak a ténynek, hogy egy és ugyanaz a szó a spontán fejlődés

eredményeképpen egyfelől 'kormot', másfelől pedig pl. 'haragot' jelent. S mint már említettük, a nyelv élettanának ilyen realitásait felderíteni : elsősorban és túlnyomórészt a szemantika munkakörébe vágó feladat.

Mármost azt mondhatná valaki (és mutatis mutandis mondták is), hogy a *pii* szó jelentésszétkülönüléseinek ilyenféle felsorolása nem egyéb, mint holmi provinciális furcsaságokkal való bibelődés, s hogy komolyabb, művelődéstörténetileg érdekes távlatok csak az olyan kutatás (ti. az etimológia) előtt nyílnak meg, amely megállapítja, hogy a *pii* szónak a távoli rokon nyelvekben is vannak megfelelői, s amely kimutatja, hogy ez a 'fog' elnevezés évezredekkel ezelőttről származik. Az ilyenfajta megjegyzés azonban csak részízagságot tartalmaz, s a benne nyilatkozó felfogásmódot avultnak kell tekintenünk.

Azoknak a felvilágosításoknak révén, amelyeket elsősorban a német LEO WEISGERBER alkalmazott a nyelvtudományra, ma már tudjuk, hogy a nyelv szavainak hangsorai nem afféle címkék, amelyeket egy nyelvtől független gondolkozás mintegy a rend kedvéért utólagosan ragasztott rá a maga teremtményeire, hanem ezek a hangsorok maguknak a fogalmaknak szükségszerű előfeltételei. Egyenesen a nyelv szüli és tartja fenn a legegyszerűbb fogalmakat is, amelyekkel gondolkozásunk dolgozik — az a nyelv, amely alapjellégénél fogva nem más, mint egyfajta szimbólum-rendszer. A nyelv nem csupán gondolatkifejező eszköz, ahogyan eléggé megtévesztő módon meg szokták határozni, hanem egyben a fogalmak megteremtője és a gondolkozás előfeltétele. Ez a belátás egyúttal azt is megmutatta, hogy a nyelvnek az emberi művelődésben elfoglalt helye még jelentősebb, mint ahogy régebben hitték. Így például bebizonyosodott, hogy minden tudománynak, a matematikának¹ és a technikai tudományoknak is, megvan a maga érintkező pontja a nyelvi kérdésekkel, amelyek korántsem mindig pusztán alaki-terminológiai természetűek, hanem fontos elvi kérdésekhez kapcsolódhatnak. — Mindezzel nem azt akarom mondani, mintha fenntartás nélkül csatlakoznunk kellene mindahhoz, amit LEO WEISGERBER és iskolája a legutóbbi évtizedekben írt. Ebben a tanításban kétségkívül jó adag egyoldalú túlzás is bennfoglaltatik — pl. a „jelentésmező” fogalmának alkalmazásában, ahogy W. VON WARTBURG és SUSANNE ÖHMAN² megállapították — valamint sok felesleges filozófiai misztika. Azonban WEISGERBERnek azok az alapvető tanításai, amelyekről az imént említést tettem, véleményem szerint ennek az évszázadnak legfontosabb előrehaladását jelzik az európai nyelvtudomány területén.

¹ A matematika és a nyelv viszonyára l. WEISGERBER, *Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur* (Düsseldorf 1950) 239–240. l.

² W. v. WARTBURG, *Einführung in die Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, Halle 1943, 152. l.; SUSANNE ÖHMAN, *Wortinhalt und Weltbild. Vergleichende und methodologische Studien zu Bedeutungslehre und Wortfeldtheorie*. Stockholm 1951, 83. l.

A lexikológiára alkalmazva ez az új nyelvfelfogás egyebek közt azt jelenti, hogy a szavak spontán jelentésváltozásaira irányuló kutatás egyúttal sokszor a fogalmak születését is megvilágítja. Hogy például a szláv eredetű *luokka* elnevezés a finnben a 'hámiga' jelentéstől fokenként úgy eltolódott, hogy ma már azt is jelöli, amit a német *Klasse* elnevezés, ez a körülmény igazában véve azt a fontos tényt is magában foglalja, hogy a finn nyelv ilyenféleképpen önállóan teremtette meg a finn beszélők számára az 'osztály' fogalmat, pl. a *kipeyden luokka* kapcsolatban, amelyen a nyelvjárásokban 'beteg emberek kategóriáját' értik. Hogy persze ez az új használat oly nagymértékben egybeesik épp az említett svéd *klass* szó használati módjaival (pl. „iskolai osztály”, „társadalmi osztály”, „elsőosztályú = elsőrangú teljesítmény”), az éppen ennek a svéd szónak a hatásában leli magyarázatát, úgyhogy a legtöbb kapcsolatban ténylegesen jelentéskölcsönzésről (tükörjelentésről) van szó. Lényegében-velejtében azonban a *luokka* mint 'kategóriát' jelentő szó a finnben mégiscsak önálló kristályosodási folyamatnak az eredménye.

Ez a példa egyúttal azt is megmutatja, hogy a nyelv szókészlete korántsem csupán a képzések és összetételek, valamint a kölcsönzések útján gyarapszik, hanem hogy a nyelvben állandóan folyik — ahhoz a bizonyos „ősteremtéshez” (ném. „Urschöpfung”) fogható módon — a jelentésfejlődés útján való lexikális gazdagodás (persze itt a jelentésfejlődés szó, magától értetődik, a képletes kifejezés értékével bír). Világos ugyanis, hogy amikor a *luokka* 'kategóriát' jelöl, akkor az már egészen más szó, mint az a *luokka*, amellyel a lószerszám közé tartozó 'hámigát' jeleznek. Ugyanígy a *pii* hangsor mint 'szögletet', továbbá mint 'oromzatereszt' jelentő szó s végül mint 'partvonal, vízhatár' neve három külön szó, amelyeknek a szinkrón vizsgálatban semmi közük egymáshoz, sem pedig pl. a 'fűrészfogat' jelentő *pii* szóhoz. Ugyanez áll a *nuoha* 'korom', a *nuoha* 'vihar' és a *nuoha* 'harag' szavakra. Hasonlóképpen új szó és új fogalom jelent meg nyelvünkben akkor, amikor a *kostua* ige felvette a 'megnyirkosodni', 'humescere' jelentését.

Mint ismeretes, a színfogalmakat jelölő mellénevek gyakran hálás vizsgálati tárgyat nyújtanak a szemantika szempontjából. Az indogermanisták jól emlékeznek arra a kiterjedt vitára, amelyet jó 50 évvel ezelőtt folytattak az ógörög nyelv színjelnevezéseinek (mint *glaukhós*, *khlōros*, *ksanthós*, *ōkhros*) a jelentéseiről. Ez a vita akkor nem jutott dülőre, azonban most, mintegy fél évszázaddal később, LEO WEISGERBER kimondta a döntő szót (Vom Weltbild der deutschen Sprache, Düsseldorf 1950, 140 — l.) azzal, hogy a probléma tárgyalására a jelentésmező gondolatát alkalmazta. Ebből a szempontból a finn nyelv színskála elnevezéseinek sorsában is érdeklődésre tarthatnak számot egyes részletek. Ha mellőzzük a fehér és a fekete elnevezéseit, akkor a finnben a következő hat olyan elvont színnév van, amelyek a nyelvünk különfejlődése előtti időből valók:

punainen 'piros',
keltainen 'sárga',
vihreä 'zöld',
sininen 'kék',
ruskea 'barna',
harmaa 'szürke'.

Ezek közül a *keltainen* alapszava: a *Kelta* 'sárga szín' főnév és a *harmaa* 'szürke', ún. balti jövevénytörzsek, amelyek mintegy 2000 évvel ezelőtt kerültek be a finnugor alapnyelvbe. A *vihreä* (= *vihanta*) annak az ősrégi *viha* névszónak a származéka, amelynek legrégebbi jelentése — úgy látszik — 'növény leveleinek zöld színe' volt (a finnugor *viša alapforma bizonyára kölesönzés az indoeurópai alapnyelvből — feltéve, hogy ott is 'zöltség, zöld szín' vagy más efféle volt a legrégebbi jelentése; vö. a latin *viridis* és *virere*, valamint a *virus* 'méreg' szavakat; a finnugor részről is ismert 'méreg' jelentés a 'zöld növény keserősége' jelentésből fejlődhetett; l. közelebről: Mém. de la Soc. Finno-ougrienne 98: 189—1.). A *vihreä* egyes rokon nyelvek tanúsága szerint a 'sárga' valamiféle árnyalatait is jelenthette, de az említett balti eredetű *kelta* 'sárga szín' főnév átvétele után valószínűleg a *vihreä* szó fogalmi területe a megfelelő mértékben összeszűkült. A *sininen* 'kék' a régi énekek tanúsága szerint régebben a 'szürke' árnyalatait is jelenthette; ezek jelölését később a balti eredetű *harmaa* vette át — hasonlóképpen megszűkítve a *sininen* jelentésfunkcióját. A *ruskea* 'barna' szó etimológiai megfelelői a többi finnugor nyelvben azt jelentik, hogy 'piros'. A finn szó egyik rokonának egyes használatai (*aamurusko* 'hajnalpír' és *iltarusko* 'esti pír') ugyancsak azt mutatják, hogy ennek a melléknévnek a jelentése valamikor nálunk is 'piros' volt. A kóli lappban és a vogulban azonban a *ruskea* etimológiai megfelelői első sorban 'sárgát' jelentenek.

Figyelmet érdemel a *punainen* 'piros' szó is, amelynek észti és lív megfelelői szintén 'pirosat' jelentenek. Alapszava, a *puna* főnév ugyanis ősi fgr. szó, amelynek jelentése 'szőr'; így a *punainen* eredetileg azt jelentette, hogy 'szőrös'. Ilyenformán biztosra vehető, hogy ez a melléknév már aránylag korán (talán a finn—észti—lív együttélés korában) átment a 'szőrös' > 'piros' jelentésfejlődésen. Ebben az összefüggésben emlékeztetni kell arra, hogy már a finnugor alapnyelvbe bekerült a balti nyelvekből a *karva* 'szőr' szó mint az eredeti *puna* szó szinonimája. Hogy a *punainen* szín elnevezés a 'piros' jelentés irányába fejlődött, nem pedig pl. a 'szürke' jelentés irányába, ezt a körülményt bizonyára kapcsolatba kell hoznunk azzal, hogy a legfontosabb háziállat: a tehén és a legfontosabb prémes állat: a róka éppen ezt a színárnyalatot képviselte. Figyelemre méltó, hogy egyes finn nyelvjárásokban még ma is a hazai tehénfajta közönséges barna színét mondják *punainen*-nek. Ki képzelné, hogy a 'piros' ősi *ruskea* neve a finnben kitért a *punainen* útjából,

áthúzódva a 'barna' jelentésbe, s hogy így a *punainen* szó a 'barnaszőrűből' épp a 'piros' rikító szín jelentésbe fejlődött. A színskála mai rögzítésében itt éppúgy, mint több más ponton, része lehetett az idegen nyelvek nemzetközi hatásának is.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a színnevek nyelvi mezejének hatása alatt a finnben többek közt a *punainen* elnevezés égisze alatt spontán módon megképződött a 'vörös-barna' vagy más efféle elvont színfogalom. Így e szó etimológiai és jelentéstani fejlődésének felderítése megvilágítja a fogalom keletkezését is.

Nyilvánvaló ilyenformán, hogy a nyelv mivoltának elmélyült felfogása megadta a nyelvészet szemantika nevű ágának is — hogy úgy mondjam — a maga önsúlyát. A sors iróniájának tűnik, hogy az a kiváló kutató: LEO WEISGERBER, aki az egész szemantikában a nyelvtudomány valamilyen tévösvényét látta — gondoljunk csak egyik írásának élesen megfogalmazott címére: „Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?” (Germ.-Rom. Monatsschrift 1927, 161—183. l.) — legjobb kutatásaival közvetve ugyanezt a „tévösvényt” egyengette szélesebbre és az addiginál járhatóbbra.

Különösen a romanisták művelték az elmúlt évtizedekben a szókincsvizsgálatnak azt a módját, amelyre ADOLF ZAUNERnek 1902-ben tett javaslata szerint az onomasziológia elnevezést használják. Mint ismeretes, ez olyan szinonimakutatás, amely ugyanannak a fogalomnak, esetleg közeli rokon fogalmaknak különféle elnevezéseit vizsgálja — vagy egy és ugyanazon nyelv nyelvjárásainak, vagy egy egész nyelvcsaládnak, vagy pedig rokonság dolgában egészen különálló nyelveknek a körében. A tapasztalat azt mutatja — ahogy többek közt ERNST TAPPOLET, a svájci romanista megjegyezte —, hogy onomasziológiai vizsgálatra az olyan aránylag világosan elkülöníthető szavak a legalkalmasabbak, mint pl. a testrészek, a háziállatok, a rokonsági viszonyok és az évszakok nevei, míg ellenben az olyanféle fogalmak, mint pl. 'szép', 'büszke', 'ravasz', általában túlságosan ingadozó határúak és így igen csekély mértékben összemérhetők. Nézetem szerint az onomasziológiai problémafeltevés akkor bizonyul a leggyümölcsözőbbnek, ha az általa összehordott rokonértelmű szóanyagot szócsaládonként még külön jelentéstani-etimológiai vizsgálódás tárgyává tesszük. Ilyenformán az onomasziológia a jelentéstani kutatásnak csak egyik, bár sokszor igen hálás formája.¹

Végül szeretnék még rámutatni egy, a jelentéstani kutatás technikájába vágó olyan dologra, amelynek a maga körén túlmutató jelentősége is van. RICHARD WEISS svájci etnológus néhány évvel ezelőtt — amint maga elmondja abban a tanulmányában, amelyet a német nyelvű Svájce pásztorai körében élő egyik mágikus ködhajtó szokásnak szentelt (Archiv für Volkskunde 45,

¹ Igen hasznos bevezetés az onomasziológiába BRUNO QUADRI 1952 Bernben megjelent munkája: Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung. (Romanica Helvetica Vol. 37.)

1948, 225—284. l.) — igen meghökkent, amikor észrevette, mily váratlan bőséggel szerezhetők meg még ma is az ún. nagyközönség segítségével, sőt az értelmiség köréből is az ősi szellemi néphagyományok adatai, csak helyesen tudjon az ember kérdezni. Bizonyára azok a magyar kutatók is tettek hasonló megfigyelést, akik az utóbbi időben oly nagy energiával végzik hazájukban a különféle etnológiai hagyományanyag gyűjtését. Ugyanezt a finn folklóristák és a népeletkutatók, valamint a nyelvjáráskutatók is megfigyelték különösen a legutóbbi két-három évtized folyamán. Ami a szemantikát illeti, meg kell mondanunk, hogy az a nagyközönség önkéntes segítségére támaszkodó anyaggyűjtés, amelyet nálunk a Szótáralapítvány 1927 óta végez a készülő finn népnyelvi szótár céljaira, száz meg száz, sőt ezer meg ezer esetben hozott felszínre annyi lényegileg új, részletes tényanyagot a finn szók jelentéseiről és elterjedéséről, hogy a jelentéstani kutatás ilyenképpen egészen új fegyverekre tett szert. Ezzel kapcsolatban fentebb már rámutattam egy konkrét példára: a finn *luokka* 'osztály' szóra és történetének felderítésére.

Ha pontosabban utánagondolunk, igazában véve természetes is, hogy így áll a dolog. Hiszen régebbi legterjedelmesebb szótáraink is az élő népnyelv körében végzett igen szerény helyszíni gyűjtésen alapulnak. Az a nyomtatott irodalom pedig, amelyet természetesen mindig igyekeztek pontosan szem előtt tartani a szótárakhoz való cédlázás közben, elvégre is csak nagyon hiányos szektorát fogja át a nép szellemi élete egészének. Az emberi életnek vannak olyan széles területei, amelyeknek — hogy úgy mondjuk — a szellemi termése sohasem hull bele az irodalom hombáiraiba. S még az irodalomban elraktározódott szókészlet is természetesen nagyon hiányosan világítja meg az élő nyelv szavainak földrajzi elterjedését, holott épp a jelentéstani kutatásban ennek központi jelentősége van. Továbbá: az irodalom nyelvében természetesen csak csekély részben tükröződnek a kis elterjedtségű jelentésritkaságok, pedig épp az ilyenek közt akadhatnak — mint tudjuk — egyrészt ősi maradványok, másrészt elvileg egyébként érdekes fejlemények, olyanok, amelyek nagy értékkel bírnak a jelentéstani kutatás számára.

Röviden: a szemantikának éppoly elkerülhetetlenül szüksége van a lehető legsűrűbb, az egész nyelvterületet átfogó adatszolgáltató hálózatra, mint pl. a legpontosabb nyelvföldrajzi hangtörténetnek. Egy ilyen technikai apparátus a szemantika előtt egyenesen új problémalátásokra nyit lehetőséget.

A kiváló nyelvföldrajzkutatónak, JULES GILLIÉRON-nak a francia nyelvjárásokra irányuló onomasziológiai kutatásai, ha nem is terjesztette ki azokat még a többi román nyelvekre sem, közismert módon új, széles távlatokat nyitottak mind a romanisztika számára, mind általában a nyelvtudomány számára, minthogy az élő francia nyelvjárásokból régebben elképzelhetetlenül bő, alapos és megbízható anyag állt rendelkezésre. Így ő csak még egyszer újból hangsúlyozta cum grano salis a *multum, non multa* általános érvényű igazságát. A mi tudományszakunkban is meg lehet figyelni, hogy a kronológiai

és más mértékek szűk volta kétségtelenül sajátja a finn és a legközelebbi rokon nyelvek lexikológiájának a széles kiterjedésű uráli etimológiai kutatáshoz mérten; azonban ezt a hiányosságot pótolja némileg a keleti-tengeri-finn anyagnak egyes részletekben nagyobb bősége és alapossága, majdnem azt mondanám, hogy mikroszkópibb pontossága. Ezek a tulajdonságok a területileg szűkebb kutatásnak valami olyan, a nyelv belső világába nyíló látásmódot tesznek elérhetővé, amelynek megragadásához az extenzívebb módon dolgozó kutatásból hiányzik a materiális lehetőség. Megállapíthatjuk, hogy egy nyelvnek szűk keretek közt mozgó jelentéstani lexikológiája és a tágabb fogású, egy egész nyelvcsaládra kiterjedő hangtörténeti-etimológiai szókincskutatás kiegészítik egymást — nem csupán kvantitatív módon, hanem módszertani tekintetben is.

Fordította :

Papp István

AZ URALI ÉS INDOEURÓPAI DUÁLIS TÖRTÉNETÉHEZ

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának
1956. május 14-i felolvasó ülésén tartott előadás*

A magyar és a legtöbb rokonnyelvünk a páros testrészeket és a hozzátartozó ruhadarabokat egyes számban használja, a pár egyikének említésekor pedig a 'fél' szót teszi a főnévhez. Azok a nyelvek azonban, amelyekben megmaradt a kettős szám, így az obi-ugor és a szamojéd nyelvek, a szoros összetartozás kifejezésére — más esetekben is — kettős számot használnak. A finnugor nyelvek kettős száma, mint az indoeurópai nyelvekben is,¹ voltaképpen nyomatékos egyes szám, s ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy mikor a párnak csak az egyikéről van szó, akkor a főnév mellett a 'fél' szó szerepel. Mivel ez a jelenség azokban a rokon nyelvekben is megvan, amelyekben a kettős szám hiányzik, kétségtelen, hogy a kettős szám egykor az összes urali nyelvek közös tulajdona volt² (vö. KERTÉSZ MANÓ, *Magyar Nyelv*, I, 306, Keleti Szemle, XIV, 74). RAVILA (FUF. XXVII, 18) nem fogadja el KERTÉSZ magyarázatát, mert szerinte a páros testrészeknek és a hozzájuk tartozó ruhadaraboknak akkor nem lehetne egyes számuk. Abban igaza van RAVILÁNAK, hogy a gyakran használt kettős szám elnyomhatta volna az egyes számot, hiszen hasonló jelenség az indoeurópai nyelvek plurale tantum-jainak egy része is. A manysiban MUNKÁCSI, Vogul nyelvjárások, 7. l. jegyz., ilyenekül említi ezeket: *josä* 'hótalp', *pässä* 'rénbőrkesztyű',

¹ Hasonló az indoeurópai nyelvekben is a duális szerepe. DELBRÜCK, *Vergl. Syntax* d. idg. Spr. I, 133 szerint „Der Dual wird gebraucht, um die Einheit zweier durch Natur oder Geschichte zusammengehöriger Wesen zu bezeichnen, also da wo wir unser *beide* anwenden können”. „Der Dual bezeichnet die bekannte Einheit zweier gleicher Dinge. Es kann aber auch die bekannte Einheit zweier sich ergänzender Dinge durch den Dual des wesentlicheren ausgedrückt werden. Bekannt ist die Einheit entweder, weil sie durch Natur oder Gewohnheit gegeben ist, oder weil sie aus dem in der Rede Angegebenen folgt” (DELBRÜCK, *Altindische Syntax* 96). BRUGMANN, *Gr.* der vgl. Gramm. d. idg. Spr.², II, 455 szerint „Der häufigste Gebrauch des Duals der Substantiva war der, dass er zwei bekannte Einheit bildende, durch Natur oder menschliche Veranstaltung ein Paar bildende Dinge zusammenfasste.”

² A lapp nyelv csak a személynévmásokban és az igeragozásban őrizte meg a duális, a névszók ragozásában elpusztult, mint a gót nyelvben, amelyben a IV. században szintén csak a névmások és az igék ragozásában élt a duális, a névszók ragozásában már kihalt. Az indoeurópai nyelvek közül csak az ávédben, az Avesztában, a görögben, a litvánban és az ószlávban maradt meg a duális, de a szláv nyelvek közül, ma is megőrizte még a szlovén és szorb nyelv. (l. DELBRÜCK i. m. 135, II RT, *Indogerm. Gr.* VI, *Syntax* I, 18).

zgptä 'olló'. Ebből azonban nem következik, hogy az ide tartozó szavaknak ne lehetne egyes számú alakjuk, mert ha csak általánosságában beszélünk a kézről, lábról, szemről, fülről, kesztyűről, lábbeliről, nem mindig csak egy párról van szó, hanem az egész fogalomról, s ilyenkor az egyes szám kollektívumot fejez ki.

Már SZILASI, NyK. XXVI, 171—173, kapcsolatba hozta az obi-ugor és az indoeurópai duálisnak azt a használatát, mikor két azonos funkciójú főnév, tehát két mellérendelt mondatrész, a mondatban kettős számban áll. Pl.

manysi: *ēkwäi' gjkäi'* 'öregember, öregasszony', *šānāyā āšāyā* 'anya és apja', *āyijī' pīyī'* 'leány és fiú', *akiāyā ākwāyā* 'bácsi, néne', *āyāyēm-vāpšāyēm* 'leányom és vőm', *akijī'-apyī'* 'bátya és öcs', *nan nājāyēm-gītrāyēm* 'urad és asszonyod (gazdáid)', *kūšāijī'-haurēmī'* 'a gazda és a gyermek', *rušī' mašī'* 'orosz és manysi', *māyī'-tqrmī'* 'ég és föld', *kwoli'-sūmjēxi'* 'ház és éléspajta', *vīlī' tqrmī'* 'víz és ég', *šāijī' vīnāi'* 'tea és pálinka', *χq̄tēlī' jq̄ηχpī'* 'nap és hold', *noxsī' ujī'* 'nyuszt és hód', *supyī' ūnsī'* 'tok és lazac', *tumlī' pawlī'* 'ünő és tulok'.

chanti: *imenen igenen* 'öregasszony, öregember', *āšānān iēyrenen* 'medve és farkas', *nēnen χūnen* 'nő és férfi', *tūrūmenen jīnenen* 'ég és víz', *jīnenen ankēnen* 'atya és anya', *oxsarnen lolmaxnen* 'a róka és a rozsomák', *sōgenen undženen* 'tok és nyelmalazac', *χotenen tabasenen* 'a ház és a csűr', *tūt-kēvenen tūt-vāgenen* 'tűzkő és acél', *lepenen pusenen* 'két- és egyhegyű nyíl', *tetenen tungen* 'télén nyáron'.

nyenyec O (szamojéd): *jā mīdaxq̄ñn β̄ēšōkkoxō* " *puχū. tšāχā* " *taññ-ēβq̄χē* " ^a 'als die Erde geschaffen wurde, gab es einen alten Mann und eine Alte' (LEHTISALO, Juraksamojedische Volksdichtung, 9); *tšēdov* " *tšīkkī šīde numcΓī ηadeBΓa tšī* " *narkkāχā* " *puχū. tšāχā* " *β̄ēšōkkoxō* " *χāēme* 'jetzt sind diese zwei Sterne deshalb gross (dualis): es ist der Weggang des Greises und der Greisin (d. h. der Alte und die Alte sind diese Sterne geworden)' (uo. 11); *β̄ēšōkkoxō* " *puχū. tšāχā* " *nōv* " *χasaββ nūdī* " *taññā* 'es ist ein Mann und ein Weib, sie haben einen Sohn' (uo. 18); *jā mīdaxq̄ñn puχū. tšāχā* " *β̄ēšōkkoxo* " *jān šīdeBΓōηāē jīēlēnaxā* " 'als die Erde geschaffen wurde, lebten eine Alte und ein Alter ganz allein zu zweien' (uo. 38)¹.

óind: *mītrā vāruṇā* 'Mitra és Varuna', *indrā viṣṇū* 'Indra és Visznu', *mūtara-pītharāu* 'anya és apa', *dyāvā-prthivī* 'ég és föld'.

avesztai: *mīθra ahura* 'Mitra és Ahura'.

óorosz: *perenesena bysta B o r i s a i G l ě b a* 'beide B. und beide G.', d. h. beide, B. und Gl. (VONDRAK—GRÜNENTHAL, Vgl. Slavische Gramm.², II, 223).

MUNKÁCSI Vogul Népköltési gyűjteményében fordulnak elő a következő mondatok: *Ė s u p y i' ū n s i' alaweī* 'tokhalat, nyelmalazacot fognak' (tkp.

¹ A nyenyec adatokat NÉMETH GYULÁNÉ SEBESTYÉN IRÉN volt szíves számomra kikeresni, s fáradságért hálás köszönetem fejezem ki.

'tokhal, nyelmalazac öletik' II, 299); *pāχ-pālt akw' nē ŋ o χ s i' u j i' jūnti*, *vāri* 'a mellette levő szobarekeszben egy nő nyusztbőrt, medvebőrt varr, készít' (uo., ; az 548. lapon levő jegyzetben az *uj* szó jelentése 'hód', eredeti jelentése azonban 'állat', I. II, 716); *ser vōr, mor vōr samtē k a s m i', v i γ i r i' kēleit (laxs)* 'rengeteg erdő, zordon erdő szögletében sárgák, vörösek lát-szanak (gomba)'.

Az első mondathoz tartozó magyarázatban megjegyzi MUNKÁCSI: „szokatlan kettős szám, mivel nem szorosan összetartozó két egységről, hanem határozatlan mennyiségű többségről van szó (amennyiben sok tokhalat, sok nyelmát fognak)”. A második mondatban „nyilván nem éppen két nyusztprémet s két hódprémet, (mint HUNF. fordításában adja), s nem is egy nyuszt-, meg egy hódprémet, hanem mindegyikből sokat” varrnak, készítenek (uo. II. 548).

RAVILA a harmadik példához fűzi a következő megjegyzést: "In diesem Beleg steht das Prädikat im Plural, obwohl beide Subjekte das Dualsuffix haben. Im Licht eines solchen Beispielen ist es recht möglich, sich vorstellen, die Aufgabe des Dualsuffixes sei die Bezeichnung eines synthetischen Ganzen, das in zwei Teile zerfiele. Wenn im Walde eine zahllose Menge rote und gelbe Pilze vorhanden sind, bilden sie kein synthetisches Ganzes, noch weniger ein solches Ganzes, das sich in zwei Teile teilte. Dasselbe gilt selbstverständlich von 'Störe und Lachse', und von 'Marder- und Biberfelle'" (FUF. XXVII, 26).

A kettős szám megfejtése ezekben a mondatokban nagyon egyszerű. Mind a három példában a duális a mellérendelt viszonyban álló névszók szoros kapcsolatát akarja jelölni. A névszók azonban kollektívumot, többséget képviselnek. A két első mondat fordításából ez ki is tűnik: Tokhal, lazac, nyusztbőr, hód bőr kollektívumot jelentő egyes szám, s a harmadik mondatot is nyugodtan fordíthatjuk így: 'sárga, vörös látszik'. A találós mese megoldásában is kollektívum az egyes számban álló 'gomba'. Tehát a kettős szám nem a többség kifejezésére szolgál, csupán a szoros összetartozás jelölője. Teljesen mellékes, hogy több tárgyról van szó, a kettős számnak ehhez semmi köze, a finnugor nyelvek a kollektívumot egyes számmal fejezik ki. Úgy kell tekintenünk ezeket a mondatokat, mintha csupán két egységnek az összetartozásáról volna szó, mintha a két főnév külön-külön alakilag is egyes számban állna. Tehát nem is kell az állítmánynak ilyen esetben kettős számban állnia: éppen azért áll többes számban, mert az állítmány úgy viselkedik, mintha két egyes számban álló alanyokra vonatkoznék.

Hasonlóképpen a szoros összetartozás kifejezésére szolgál a duális a következő mondatban: *elālē ti mīrnē man ūrēl ā γ i j i' p i γ i' qūšunkwī'* 'miképpen legyen a jövőben ezeknek az embereknek leányuk s fiuk?' (I, 154). A 'leány s fiú' itt szintén kollektívum. Úgy is lehetne fordítani: 'gyermekük'. Ahol nem kollektívum, hanem valóságos többség, ott többes számot is hasz-

nálnak. Pl.: *ta ēkwāi' ḡjkāinēl tēlēm ā γ i t p ī γ ē t anīnēn xītēlinēn tī ḡle'it i šunē'it* 'amaz asszonytól s öregembertől származó leányok és fiak im mind e mai napig élnek s boldogok' (I, 67).

A különbség tehát világos a duális és a plurális használata között. Nem az a fontos, hogy mindkét esetben határozatlan számú leányról és fiúról van szó, amint erre már RAVILA is rámutatott, hanem az, hogy amikor dualist használnak, tulajdonképpen szinguláriszal van dolgunk, de a szingulárisz csak alakilag szingulárisz, jelentés tekintetében kollektívum kifejezője.

Az Avesztában a *srva* 'köröm' szó duálisa mind a két kéz ujjain levő körmöket jelenti, tehát mindkét kéz körmei egységnek számítanak. Éppúgy az *anḡušta* 'lábujj', 'die beiden Zehenreihen, die Zehen beider Füße' oder 'die Nägel der Hände und Füße' szó duálisa szintén kollektív jelentésű (DELBRÜCK i. m. 143, BRUGMANN i. m. 454). Azután az elliptikus duális av. *pasu*, umber *pequo* 'Tier und Mensch', d. i. 'Tiere und Menschen', av. *pasu vīra*, kollektív 'Mensch und Tier', amely valószínűleg megfelel az umber *ueiro pequo* kapcsolatnak ebben a mondatban: *nerf arsmo, ueiro pequo, castruo fri pīhatu* 'principes ritusque, viros pecudesque, fundos frugesque piato' (a *pequo* duális a vedai *pasvā* megfelelője, BRUGMANN i. m. 454, 459).

Az óindben is van ún. „elliptikus duális” is, mely abban áll, hogy a párnak csak az egyik, mégpedig az első tagját nevezik meg, de ezt duálisba teszik. Pl. *mitrá* 'Mitra és Varuna', *ušāsā* 'Morgen und Nacht', *ūhanī* 'Tag und Nacht', *dyāvā* 'Himmel und Erde', *adhvaryū* 'der Adhvaryu und der Pratiprasthātar (zwei Priester, von denen der zweite der Gehilfe des ersten ist)', *āulūkhalaū* 'Mörser und Stössel (*ulūkhala és mūsala*)', *dr̥ṣādāu* 'der obere und der untere Mühlstein (*dr̥ṣād és ūpala*)'. Fordítva nem lehet mondani, tehát nem lehet a Varuna, az éjjel, a föld stb. szó duálisát a fönti értelemben használni. Ellenben *pīthārāu* és *māthārāu* ('apa' és 'anya' duálisa) egyaránt jelentheti a szülőket. Ez a jelenség megvan a görögben is, így *Κάστωρ* 'Castor és Pollux', *Αἶαντες* 'Ajax és Teukros' (DELBRÜCK i. m. 137, BRUGMANN i. m. 458).

av. *savōi* 'Nutzen und Schaden' (töve: *savā*) (BRUGMANN, i. m. 458).

A sémi nyelvekben is van elliptikus duális. Pl. arab *al 'abayāni* 'die beiden Väter' = 'die Eltern', szír *'abāhē*, *al qamarāni* 'Sonne und Mond', *al mašriqāni* 'Osten und Westen'. Különösen kedvelt az a duális személynevekben: *al 'Omarāni* 'Omar und Abū Bekr', *az Zahdamāni* 'Qais und Zahdam', *al Iasūmāni* 'Hajš und Iasūm'. Ez a duális él még az újrabban is, pl. 'om. *ūl-'aztēn* 'bei der Lāt und der 'Uzzā', *el Hāftejn* 'Salāla und Hāfa' (BROCKELMANN, Grundriss d. vergl. Gramm. d. semitischen Sprachen, II, 57).

Az urali nyelvek közül csak a finnugor nyelvcsaládba tartozó chantiban van meg az ún. „elliptikus duális”. Pl. *āsñīnēn-īēuēnēn xom-īux šugātta īvγā nāuērmēnēn. xom-īuyēl lōngētlalēn* (v. *lāngētlalēn*), *ant šugālēs. kārēs toltā tī īis āsñīnēn xōzā* 'a medve és a farkas a koporsót föltörni egyszerre (tkp. együtt) ugranak. A koporsót fessegetik, nem törött szét. A kerecsen-sólyom onnan

ide jött a medvé[ék]hez' (PÁPAY J., Északi-osztják nyelvtanulmányok, I, 76; E. LEWY: Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung, 1911, 48); *imenən ikenən ūsən... in i me n ə n at ēwəllən* 'eine Frau [und] ein Mann lebten... Die Frau [und der Mann] glauben es nicht' (W. STEINITZ: Ostjaskische Volksdichtung und Erzählungen, I. 138–139); *paṭlam xōtn̄ ōməstal saṣat rōman šiskije i wuršəkije joṣi rəksənn̄... š i š k i j e η ə l a l lāpətsəlli jīštəsli, kim potkəsli: „manatn̄ jēša ūll, ikem joṣat*” 'während sie in dem dunklen Hause sass, flogen plötzlich ein *šiski*-Vögelchen [und] ein Meislein herein... Sie fütterte, tränkte das *šiski*-Vögelchen [und die Meise], warf sie [dann wieder] hinaus: „Geht, ein wenig [nur] dauert es, [so] kommt mein Mann.”' (uo. 126, II. 159, 185, RAVILA, FUF. XXVII, 14, 22).

A manysi és a nyenyec (szamojéd) nyelvből mindeddig még nem került elő hasonló adat.

Az egyenrangú mondatrészek több olyan finnugor nyelvben, amelyekben már nincs meg a kettős szám, többes számban állnak. Pl.

mordvin: *M eräst ašst a tat babat* 'es waren [einmal] ein Alter und eine Alte' (PAASONEN, MSFOu. XCI, 798); *E ärit ästīt at tat babat* ua. (uo. LXXXIV, 217); *mošt patat jalakst iitej jaguda's* 'ein Schwester und ihr (jüngerer) Bruder gingen in den Wald in die Beeren' (uo. 228); *äräst avat tšorat* 'es waren [einmal] eine Mutter und ein Sohn' (uo. 263); *kodak suvast, šinst avat štīr^Rt kaftuksniñ kundiz* 'so wie sie in die Stube traten, fingen sie die Mutter und die Tochter alle beide' (JSFOu, XII, 144); *Darjat Marjat vejc vanit* 'Darja [und] Marja blicken auf denselben Punkt' (uo. 27); *Miškat Maškat šinst leminest* 'Michelehen [und] Mariechen waren ihre Namen' (uo. IX, 28).

udmurt: *J ana ijosiz ata ijosiz jualo* 'seine Mutter [und] sein Vater fragen' (MUNKÁCSI—FUCHS, MSFOu. CII, 71); *G ok taie, m u m i j o s i a i j o s i taie vandiz i ug!* 'o weh, meine Eltern (tkp. 'anyáim, atyáim') haben es ja erstochen' (WICHMANN, JSFOu, XIX, 150), de kötőszóval egyes számban: *ulisa ulisa liktem m u m i z n e n o a i z n e n o gurtani* 'nach einiger Zeit kam sie zu ihrer Mutter und ihrem Vater um bei ihnen zu Gaste zu sein' (uo. 149).

lapp S. *manne jes lip tällie muivne prūrese-kärvo' kogruominie, kuč-čėčin tällie manne jeh tatne prūre s'-prūu kom' wārādīt* 'én is most varrom magamnak a menyasszonyi ruhákat, minthogy most én és te menyasszony-vőlegény (tkp. menyasszonyok-vőlegények) fogunk lenni' (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv, III, 53).

finn: *siellä oli Matit ja Paavot* 'ott volt Mátyás és Pál' (Kieletär II, 27); *ehkä tulee sudet, karhut meitä ahdistamaan* 'talán jön a farkas, medve bennünket szorongatni' (Satuja ja tarinoita, III, 22); *jo on käynyt kontio, ei ole voinut ajaa, ja hukat ja peurat on käyty, ei ole voitu ajaa sitä pois sieltä* 'már [ott] járt a medve meg a vad rénszarvas, nem tudták

őket elűzni onnan'; *hän on nähnyt Helsingit ja Pietarit* 'látta Helsinkit és Szentpétervárt' (SETÄLÄ, Suomen kielen Lauseoppi³ 30); *yöt päivät* 'éjjel-nappal' (BUDENZ, Finn nyelvt.² 119).¹

A költői nyelvben sokkal gyakoribb, pl. *ota kiinni kinterestä, kaiimmasta kantapäästä isännät perisopesta, emännät ovi-sopesta* 'fogd meg az inánál, sarka szélénél fogva a gazdát a hátsó szögleten át, a háziasszonyt az ajtózugon át' (Kalevala, XVII, 329); *niillä tuonet Tuonen karhut, suistanet suet Manalan* 'azokkal elhoznád Tuoni medvét, megfékeznéd Manala farkasát' (uo. XIX, 127); *kun oli tammi taittununna, kaatununna puu katala, pääsi päivät paistamahan, pääsi kuut kumottamahan* 'mikor a tölgy el volt törve, a szegény fa ki volt dülve, a nap kiszabadult, hogy süthessen, a hold kiszabadult, hogy ragyoghasson' (uo. II, 217).

Még gyakoribb nyelvjárásokban: *siellä oli Mikot ja Matit* 'ott volt Miska és Matyi', *se ruakki kissat ja kunat* 'ő etette a macskát meg a tyúkot'; *niin sai mies kellot ja härät* 'hát kapott az ember kolompot meg ökröt' (SETÄLÄ, Lauseopill. tutk. Koillis-Stakunnan kansankielestä, Suomi II. jakso, XVI, 39); *saiho tarkit ja housut?* 'kapott-e kabátot meg nadrágot?'; *siällä oli sittek karvarit ja masunistit* 'ott volt aztán egy timár meg egy gépész'; *siinn on pyssymiähen kuvat ja koirrakka:ikki kruutisarvessa* 'ott egy vadásznak a képe meg egy kutya van a puska poros szarun'; *kyllä sill ov'viinik kahveet takana* 'bizony neki van bora meg kávéja eltéve'; *kivina vetot ja uhaalisep pytingit* 'egy kőistállót meg egy pompás házat [épített magának]'; *niin aina ne oli hevokset ja muut ostaneet* 'bizony ők mindig vettek lovat és mást'; *kaikki kartoo, kuv'vanhenee, kuulot, näöt ja kaikki heikkenee* 'minden elvész, mikor [az ember] megöregszik, a hallás, a látás és minden elgyengül' (KANNISTO, Lauseopill. havaintoja läntisen etelä-Hämeen kielmurteesta, Suomi, III. jakso, XX, 62).

Több egyenlőrangú mondatrész is többes számban áll, bár egyedekekről van szó. Pl. *siitäpä tuli, että koirat, ketut, sudet ja karhut yhtenä metsää kävivät* 'ebből az lett, hogy a kutya, a róka, a farkas meg a medve együtt járta az erdőt' (Kansansatuja, I², 14); *päät löi, jalat katkoi, silmät puhkoi, senlainen oli piika* 'fejünket ütötte, lábunkat eltörte, szemünket kiszúrta, olyan szolgáló volt' (Satuja, II, 210); *siitä kun lapsen sai, niin repi sikiönsä, nenät repi, korvat repi, silmät puhkoi kaikki* 'aztán, mikor gyermeke lett, hát széttépte magzatát, kitépte orrát, letépte fülét, kiszúrta szemét, mind' (Kansansat. I², 116); *kun ensin heität vaatteet, miekat ja kaikki satulaan* 'miután előbb ruhát, kardot és mindent a nyergen hagyysz' (uo. 145); *lenti iät, lenti lännät, lenti luotehet, etelät* 'repült keletre, repült nyugatra, repült északnyugatra, délre' (Kalevala, I, 183);

¹ Az észtbén is: *ep ole temal tahu Ühtegi, müd kui kirendab õd ja päevad* 'er hat keine Ruhe, er tut nichts anders, als schreit Tag und Nacht' (WIEDEMANN, Gramm. 591).

on tossa noi M a n t a t j a s e p ä t j a s u u t a r i t 'ott lakik (tkp. van) Manta, a kovács meg a varga' (KANNISTO, i. h.).

Néha az egyenrangú mondatrészek egyike valóban többes értékű, s csak a másik plurálisnak van egyes számi jelentése. Pl. *no mihinkä sinulla jouduttiin ne l i n n u t j a p o j a t* 'no hova lettek (tőled) az a madár és azok a fiúk' (Kansansatuja, II, 64); *j os t ä h ä n t u l i s i o i k e i n m a h d o t o n k u n i n k a a n l i n n a j a p a l v e l i j a t j a k a h v e e t, n i i n m i n ä h e r ä t t ä i s i n ä i d i n k a h v e e t a j u o m a a n* 'ha itt teremne egy igazán végtelen nagy királyi vár, és szolgák és kávé, akkor én felébreszteném anyámat kávé inni' (uo. 5).

RAVILA (FUF. XXVII, 106) szerint a finn nyelvben többes számban álló egyenrangú mondatrészek mást akarnak kifejezni, mint a mordvin nyelv hasonló szerkezetei. Szerinte *Pekat ja Paavot* egészen mást jelent, mint *Pekka ja Paavo*, hasonlóképpen *Helsingit ja Pietarit* is más, mint *Helsinki ja Pietari*. „*Pekat ja Paavot* bedeutet in unserem Beispiel am ehesten, dass dort sowohl *Pekka* als *Paavo* und ausserdem viele andere Ähnliche waren, oder aber, dass sich dort allerlei, wenige Angesehene, mit *Pekka* und *Paavo* Vergleichbare befanden. *Helsingit ja Pietarit* bedeutet ebenso, dass der Betreffende sowohl *Helsinki* als *Petersburg* und ausserdem beliebige andere Städte gesehen hat.”

Ha azonban a közölt finn mondatokat sorban megvizsgáljuk, nyilvánvaló, hogy bennük egyedekről van szó. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az egyes plurálisok valóságos többes számot fejeznek ki, de ez kitűnik mindig az összefüggésből.¹ SZILASI (NyK. XXVI, 172) is idézi a magyarból az ilyen plurálisokat: *Utánozzák a Hunyadiakat, Rákócziakat, Bethleneket*. Nyilvánvaló, hogy az ilyen többes szám jelentése: 'Utánozzátok Hunyadiat, Rákóczit, Bethlent, s a hozzájuk hasonló nagy embereket', de az ilyeneknek semmi közük sincs a duálishoz. Ellenben ilyen CATULLUSnál: *Lugete o Venerēs Cupidinēsq̄ue* 'gyászoljatok, Venus és Cupido [együtt]' (BRUGMANN i. m. 460, SZILASI i. h.). Tehát a latin nyelv is használ többes számot a kettős szám hiányában. Az elliptikus duálist is helyettesíthetik elliptikus plurálisok: *Castorēs* 'Castor és Pollux', *Cererēs* 'Ceres és Persephone'. A germán nyelvekben: óészaki *fedgar* 'Vater und Sohn', és ennek analógiájára *mædgar* 'Mutter und Tochter'. *Fedgar* DELBRÜCK (i. m. 137) szerint eredetileg duális volt, de a duális kihalásával „pluralisiert und damit undeutlich, und so erhielt es in Anlehnung an Verwandschaftsnamen, welche mit einem die Gemeinschaft ausdrückenden Bildungselement versehen waren (wie z. B. got. *bro-Dr̥ahams*) sein Suffix”; ósvéd (runókban) *faDr̥kar* (d. i. *fædr̥gar*) 'Vater und Sohn', ósvéd *muDr̥ku* (d. i. *mōdr̥zu*), óizlandi *mōdgar* 'Mutter und Tochter'; gót *bērusjos* 'Eltern', mely tkp. a *beran* 'die Mütter' p. perf.-a; egyes száma **bērusi* 'die geboren hat, Mutter' volt (BRUGMANN i. m. 458, HIRT 20, jegyz.).

¹ SETÄLÄ szerint: „Lueteltaessa eri esineitä, varsinkin vakuuttavassa tai kerskuavassa puheessa” (különböző dolgok felsorolásában, különösen bizonykodó vagy dicsekvő beszédben, i. m. 29).

Hasonló elliptikus duálisok görög *οἱ πατέρες* (Plato), latin *patrēs* (Ovidius) 'szülők', *avī* 'nagyszülők', *frātrēs* 'Bruder und Schwester' (Tacitus), litván *tėvai* 'szülők' (*tė'vas* 'atya'), óind *śvāśurās* 'die Schwiegereltern', tkp. 'der Schwiegervater und alle zu ihm Gehörigen' (DELBRÜCK, i. m. 172, BRUGMANN, Vgl. Syntax d. idg. Spr. 447).

HIRT szerint a páros duális volt az eredeti szerkezet, az elliptikus duális a pár egyik tagjának elhagyásából keletkezett: „Wenn von zwei Personen oder Dingen die Rede ist, die zusammengehören, wie *Vater und Mutter, Bruder und Schwester*, so hat man auch im Idg. wie noch heute die beiden Dinge genannt und sie nach alter Weise unverbunden (vgl. lat. *pater conscripti*) nebeneinander gestellt . . . Zu einer Verbindung *Vater Mutter* hat man anderseits *we* hinzugefügt, meist unter Weglassung des einen Gliedes . . . So sagt man im Indischen *pitārāu* 'die beiden Väter', d. h. 'Vater und Mutter' (i. m. 20).

Ez volt kétségkívül a régi indoeurópai nyelvészek felfogása is, hisz, mint elnevezése is mutatja, *elliptikus duális* azt jelenti 'kihagyásos duális'.

DELBRÜCK és BRUGMANN éppen ellenkező állásponton van. Szerintük az elliptikus duális volt az eredeti, a páros duális második tagja eredetileg az első tag értelmezője volt. BRUGMANN azt mondja: „Das zum elliptischen Dual zu ergänzende Wort zu grösserer Deutlichkeit öfters noch an den Dual angeschlossen im Singular oder im Dual.

Ursprünglich bildete das Ergänzungswort eine Apposition zum Dual, und zwar war der Numerus des Ergänzungsworts zunächst der Singular. Dieser Typus ist nur selten noch rein dargestellt: ai. RV. 8, 25, 2 *mitrá . . . váruṇāḥ* 'M. und der andere, nämlich V., M. und V.' . . .

Sehr frühe setzte man aber, von dem Streben nach Kongruenz geleitet, auch das Ergänzungswort in den Dual. Dies ist der gewöhnliche Zustand im Arischen, z. B. ai. *mitrá váruṇā* 'M. und V.', av. *miθra ahura* 'M. und A.'. Die beiden Duale kommen auch durch ein oder mehrere Wörter getrennt vor" (i. m. 459).

DELBRÜCK hasonlóképpen magyarázza a páros duálist: „In den arischen Sprachen suchte man der anhaftenden Undeutlichkeit entgegenzuwirken, indem man dem Dualis des führenden Wortes auch noch das zweite anfügte, und zwar, von dem Streben nach Kongruenz geleitet, auch dieses im Dual, z. B. *mitrá váruṇā*. Ursprünglich waren die beiden Duale als zwei getrennte Wörter empfunden, wie sie denn auch durch Wörter oder ein Wort getrennt sein können, und zwar nicht bloss durch enklitische . . . , sondern auch hochbetonte Wörter . . . Vereinzelt kommt auch vor, dass dem Dual des einen Wortes der Singular des anderen angefügt wird . . . Allmählich indessen sind die beiden Duale immer mehr zusammen gewachsen. In unseren Texten werden sie, wenn sie unmittelbar neben einander stehen, in eins geschrieben, die nächste Stufe ist, dass das so entstandene Wort nur einen Akzent erhält,

(so steht z. B. *indrāpūṣṇōs* neben *indrāpūṣṇā*), und schliesslich kann der erste Bestandteil auch in der Stammform auftreten" (Vgl. Syntax d. idg. Spr. I. 138—139).[•]

DELBRÜCK már 1888-ban megjelent Altindische Syntax című művében is ezen az állásponton volt: „Es scheint zweifellos, dass die elliptische Ausdruckweise die ältere ist. Wenn an diese Duale gelegentlich der Singular des ergänzenden Wortes (RV 8, 25, 2), gewöhnlich aber der Kongruenz zu Liebe der Dual desselben angefügt wird, so geschieht es um der Deutlichkeit willen. Es wird, weil das Hauptwort nicht mehr genügen schien, das Ergänzungswort in derselben Form hinzugetan, und somit gleichsam dasselbe von zwei Seiten aus gesagt. Die nur ausfüllende Stellung des zweiten Wortes zeigt sich daran, dass es nicht wie das erste auch allein genügt. Man sagt *mitrā* aber nicht *vāruṇā* allein, *dyāvā* aber nicht *prthivī* allein usw." (98).

DELBRÜCK és BRUGMANN véleményét támogatják bizonyos finnugor nyelvbeli jelenségek. Vagyis, hogy előbb volt meg az óindben az egyszerű *mitrā* alak, mint a *mitrā vāruṇā* kapcsolat, s a *mitrā* eredetileg azt jelentette: 'Mitráék', 'Mitra és párja', 'Mitra-pár', *pitārāu* 'atyáék', *mātārāu* 'anyáék', azaz: 'szülők' (DELBRÜCK i. m. 137), *brāhmaṇāu* 'Brahmane und Brahmanin', azaz: 'brahmanék', *bhrātarāu* 'Bruder und Schwester' (tkp. 'testvérek'), *śvaśurāu* 'Schwiegervater und Schwiegermutter', azaz: 'apósomék, ipamék', *dāmpati* 'Hausherr und Hausfrau', azaz 'házigazdáék' (DELBRÜCK i. m. 139, jegyzet).

A magyar nyelv azt, hogy egy személyen, illetve élőlényen kívül még egy (esetleg több) vele szoros kapcsolatban álló személyről, illetve élőlényről van szó, az *-ék* képzővel fejezi ki. Ez a képző két elem összetétele: első tagja az *-é* birtokképző (pl. *atyámé, szomszédodé*), a második a *-k* többesjel. Ilyen birtokképzője sem a többi finnugor, sem az indoeurópai nyelveknek nincs, s genitivusszal fejezik ki az ilyen viszonyokat. Pl. mari: UP *n ö m n a n k a j a t o l a š k ā* 'a mieink a városba mennek'; *i ž a n š o r t ā t* 'bátyámék sírnak'; *p o š k ā d ā n u n a m β u t š a t* 'a szomszédék vendéget várnak'. Ezekben a mondatokban az egyes számú genitivusz nem jelzi, hogy az alany többes jelentésű, csak az állítmány többes számi alakja mutat erre.

A komi nyelv kétféleképpen fejezheti ki, hogy a megnevezett személyen kívül még más személyről is szó van: 1.) a permi nyelvekben hiányzó genitivuszt pótló adesszivitusszal, pl. KV *gesudarlen tšettšisni, povžisni* 'a cárék fölkeltek, megijedtek' (Fokos, UF. XVI, 27); V *sarlen zev mišša paš-kem vetšasnŋ* 'des Zaren (tkp. a cárék) machen [ihm] einen sehr schönen Anzug' (WICHMANN, Syrj. Volksdichtung, 73); KV *sarlen uškēdšisni leptini Poma ja se s* 'a cár (emberei) odarohantak kimenteni (tkp. kiemelni) Tamásékat' (Fokos, UF. XVI, 21).

2.) a többes jellel. Pl. V *ma mi s ja s ištisni med ni v s e si j e s vi d l i n i* 'die Eltern (tkp. az anyá[m]ék) schickten ihre zweite Tochter um nach ihr

zu sehen' (WICHMANN, Syrj. Volksd. 83); *med lun ma m i s j a s bara vi'skoğ munisni* 'am folgenden Tage gingen die Eltern wieder in die Kirche' (uo. 101); *ma m j a s loktasni* 'anyjék jönnek'; *ma m j a s l i vi'stalas* 'elmondja anyjéknek' (Zürj. Népk. Mut. 76); *te t k a j a s loktasni vi'dlini* 'a mostohák jönnek nézni' (uo. 73); *S tajə abu menam ba t j a s* 'ezek (tkp. ez) nem az én apámék' (FOKOS, UF. XVI, 141); *V se'tsə munasni i Va s i l e i j a s* 'Vaszilyij és Iván is odamegy' (tkp. 'odamennek Vaszilyijék is' (FOKOS, Zürj. Népk. Mut. 57); Prup *Ivanliş ke z a i n j a s j ualen i* 'die Hausleute (tkp. a gazdáék) fragten Iwan' (FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Komi 124); FV *munasni po p j a s* 'der Geistliche und der Kutscher (tkp. a papék) gehen fort' (uo. 335); Le *hida's korisni eb ed vi'lad, ru t t s a s t e* 'meghívták őket, a rókáékat, ebédre' (NyK. XLV, 462).

Más finnugor nyelvek is használnak többes számot ilyen esetekben; pl. udmurt: *J a t a i j o s i z ti'ska'skisa-ik kosillam no tšup-karem so ki'snoze* 'die Eltern (tkp. atyjék) zankten ihn aus und hiessen ihn [küssen] und [schliesslich] küsste er die Frau' (WICHMANN, Wotj. Sprachproben, II, 94), G. *ku z o j o s sō-berä vi' korka piron nergä, juvon di'r kari'llam* 'die Hausleute (eig. Hausbesitzer's) machten darauf die beim Hineingehen ins neue Haus [übliche] Zeremonien, ein Fest' (MUNKÁCSI—FUCHS, Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken, 78); G *so ku z o j o s i z vera'llam* 'die Leute des Besitzers (tkp. a gazdáék) sagten' (uo. 79); Sam. *ta gon der j o s punę-utämleš keškaza* 'diese Bären und Füchse (tkp. medvéék, rókáék) fürchten sich vor dem Hundegebell und...' (uo. 166); *gon der j o s e z tetenängz majänęz so mur gopä kemaza ležiz* 'er liess seine Bären (d. h. den Bären mit dessen Gesellschaft) samt seinem Mistkorb und sonst was in jene tiefe Grube fallen' (166); *ta gon der j o slän potämz ta mur gopiš u-g-pä bega-ni* 'diesen Bären (d. h. dem Bären und den anderen Tieren) war es nicht möglich von der tiefen Grube herauszukommen' (166).

mari: UJ *aβ a-m-š à: m š t š β u t š a t m š j m möngö* 'anyámék haza várnak engem'; *a t š a t-š à: m š t š β u t š a t t š j m* 'apádék várnak téged'; UP *kuyžala-k tō-lōt ola-škā* 'a királyék a városba jönnek'; JT *ža-ša:mōts ko'tskāt* 'bátyámék esznek'; KŠ *po š ku δ e-m-b ə l ā tō-lōnāt* 'szomszédoméék jöttek'.

mordvin: *aviden* 'meine Mutter und die anderen, die mit ihr sind'; 'anyámék', *patidet* 'deine ältere Schwester und die anderen, die mit ihr sind'; 'nénédek' ЕВШЕВ, Основы Мордовской Грамматики, 37, RAVILA, FUF., XXVII, 88).

Mint már említettem, az ilyen viszonyokat a magyar nyelv külön képzővel, az -é birtok képző és a -k többes jel összetételéből alakult -ék képzővel fejezik ki, s hasonló alakulat egyik rokonnyelvünkben sincs. Viszont úgy tudtuk a legújabb időkig, hogy a magyar a szóban forgó viszonyt nem szokta az egyszerű többes jellel kifejezni, mint más rokon és nem rokon nyelvek.

Nemrég felfedeztem azonban, hogy a magyar nyelvjárásokban is alkalmazzák a többes számot az ilyen kifejezésekben. Eddig még csak két, egymástól távol eső dunántúli nyelvjárásban sikerült erre a jelenségre adatokat találnom, de fontos volna, ha nyelvjárás kutatóink érdeklődnének, megvan-e a többes számnak ez a használata más nyelvjárásokban is, különösen a Dunától északra és keletre eső területeken, így pl. a Palócságban, a Tiszaháton, Szamosháton, az erdélyi nyelvjárásokban, különösen a Székelységben.

Az Ormánysági Szótárban a következő két adatot találtam csak: „*Es (ez) sē ért ám a Berták ('Bertáék') szinnyik alá*” (= „tompaeszü: annyi esze sincs, hogy eső elől el tudná húzni magát”, a *szin* címszó alatt). „*Má möge háborkonnak Szilvákná*” ('a Szilva családnál', a *háborkodik* címszó alatt).

Megvan továbbá a Vas megyei Őrségben is: *Kovács Pistákot ('Pistáékat') nem hiták még a disznuöltre, igēm mēksižrtöttig bennēket* (MNy. XLIX, 172). *Kižszülūdnek Vörösök ('Vörösék'), mer meghūtīg bennēket a keresztülüre*” (uo.). VÉGH JÓZSEF az Őrségben, Hetésben és a Göcsej délnyugati csücskén (Resznek tájékán) gyűjtött még több ilyen adatot: *Sándorokho, Kálmányokho, Juóskákho, Pálokho, Antalokho, Danikho; Galambosokho, Kovácsokho, Tuótokho, Baksákho, Nagyokho, Balogokho, Szakálokho, Szabukho ('Szabóékhoz'), Törökókhó, Orbányokho, Csekikho, Baksákho, Bajányokho, Vörösókho*. De a Göcsej északnyugati csücskén és a Rába vonalán már az *-ék* képzőt használják: *Sándoriékho* (de *Sándorokho* is), *Juóskájikho*, Rábagyarmat táján *Andrisikho; Kovácsikho, Vasikho, Galambosikho* és *Galambosiékho, Kovácsiekho, Vasiekho, Tuótikho, Martonikho*. (A kereszt- és családnevekben is Göcsejnek az Őrséggel határos északnyugati csücskén az *-ék* képző *-iek* hang alakban jelenik meg, mert ott minden *é* diftongus, a Rába vonalán pedig *-ik* alakban.) (BEKE, Nyr. LXXIX, 102–103.)

A felsőőri nyelvjárásban is vannak ilyen alakok, de az eddigi adatok szerint csak helynevekben. Pl. *Ballák-ucca* (*Balla* nevű emberek laktak benne), *Balikók-hégyē, Bérták-kercsē 'kertje', Kondorok-föd, Dongók lankája, Benkók szőlejē, Markók nyiresē* (Nyelvészeti Füzetek IX, 12–13). A *-k* többesjelnek ebben a jelentésben való használata, úgy látszik, elég régi, mert IMRE SAMU Felsőőr helynevei c. dolgozatában oklevelekből is idéz ilyen helyneveket (Magyar Népryelv II. és különnyomat): *Adorjánok hegye* (1. sz. 1722-ből), *Balikuók hēdzsē* (13. sz.), *Ballák tója* (14. sz. 1678, 1680, 1782), *Bértákkert* (22. sz. *Bérták kertében* 1674, 1685, *Bérták kertiben* 1678), *Buófok fenývessē* (? , 24. sz.), *Bokákkert* (25. sz. *Bokák kertében* 1657, 1689, 1782), *Donguók lankája* (40. sz. 1657, 1680, 1732, 1736), *Jankók Harasztya* (66. sz., *Jankók nevő harasztya* 1651, *Jankók Harasztya* 1681), *Jankuókkert* (80. sz.), *Kondorok földén* (94. sz. 1678, 1782), *Kozmorok árka* (100. sz. 1678, 1714), 1782; a *Kozmor* szó IMRE SAMU szerint a *Kázmér*¹ családnév változata; vö.

¹ IMRE szerint ma is él a szó mint a *Kázmér* családnév változata.

Kozmor Mihály 1637), *Pálokkert* (126. sz.), *Pálokyódala* (127. sz.), *Porok avassa* (133. sz. 1678, 1687, 1782; nézetem szerint a *Porok* szó *Pórok*-nak olvasandó), *Rátzok hegyén levő Szőlők* (133. sz. 1782-ből), *Zámbyókkert* (181. sz. Zámbo ma is élő családnév).

IMRE SAMU megjegyzi, hogy „a *k* többszámképzőnek a felsőőri népnyelvben éppúgy, mint az *-ék* összefoglaló képzőnek, családnévvel kapcsolatban, összefoglaló jelentése is van. Pl. a *Berta* családnévből *k* többszámképzővel képzett *Berták* az egész *Berta* családot jelenti. Ismerik a *Bertáék* összefoglaló alakot is, de az előbbinek ezzel szemben bizonyos pejorativ, lekicsinylő értelme van” (uo. 54, *Bertákkert* alatt).

A török nyelvekben is megvan a többes számnak ez a használata. Pl.

csuvas: vPK *jəvanzəm tōxrəstē kārəs* 'Ivánék elindultak és elmentek' (Mészáros, Csuvas Népkölt. Gyűjt. 298); aU *pupsən pīrzā kərzēn kuzēnē kalat* 'mikor a papék bemennek [hozzája], így szól nekik' (uo. 425); vV *ön k ũ mēššēn pūttrē xībalanzaχ poštarašš avat-šiməššēnē* 'a komáiek a házban kapcsolódva összeszedik az ételt-ennivalókat' (uo. 449); vPK *χozizəm tōxrəstē vurrizēnē tīttrəzə* 'a gazdáék kimentek és a rablókat megfogták' (uo. 412); vV *tezē kalatəs p o s k i l z ē n* 'mondva így szóltak a szomszédék' (uo. 246); aU *pərrē manā attrēzēn tarzū pābžəs* 'egyszer engem apámék szolgának adtak' (uo. 476); vPK *pūrbžəs lažizēn*, 'ö n n i z ē n, s i s n i z ē n purbē pūrbžəs' 'odament a ló, a tehén, a disznó, valamennyien odamentek' (uo. 333); vV *jolt siktəstē toxsū tūrbžəs tokmak sam, o n a z a m* 'hopp felugrottak és elszaladtak farkasék, medvéék' (uo.).

kazanyi-tatár: *bar atañnarya!* 'eredj apádékhoz' (BÁLINT, Kazáni-tatár szövegek és fordítás, 43); *bu kiz üseb jıtkäč, a t a l a r i ber tapkir kunakka kittelär dej* 'midőn ez a leány fölserdült, atyjáék egyszer elmentek vendégségbe' (uo. 34); *bu küpislär üzläre keläügä bik jörgännär dej* 'ezek a kereskedőék igen jártak az isteni tiszteletre' (uo. 52); *Kätän Ivanıç ajiudan, büredän, tölködän kurkıb jörgän dej; a j i u l a r Kätän Ivanıçtan kurkıb jörgännär dej* 'Keten Jánosfi a medvétől, farkastól és rókától félt; a medvéék pedig Keten Jánosfitól félték' (uo. 37).

karacsaj: *Ižáları sanná kelälle basınıp* 'die Iža's kommen und drängen sich um dich herum' (PRÖHLE, KSz X, 248); *A q m a q l a n i eskı arbazyä küčtən sıjındıla* 'mit Mühle und Not fanden sie im Akmak'schen Hofe Platz' (uo. 255).

Az indoeurópai nyelvekben is van példa a többes számnak szóban forgó használatára. Pl. óind: *pitáras* 'Vater, Grossvater und Urgrossvater', *švášuras* 'die Schwiegereltern', eig. 'der Schwiegervater und alle zu ihm gehörigen' (a *švášurau* duális jelentése csak: 'ipa és napa'; DELBRÜCK Vgl. Syntax d. idg. Spr. 171, Altind. Syntax 102); óészaki *peir Gizorr* 'sie, Gisorr', 'G. und die Seinen'; *klāpe brunno af peim Hrölfe* 'die Kleider brannten von Hrolfr und

seinen Mannen' (HIRT i. m. 25). Ellenben kétséges az olyan személynevek ide tartozása, melyek az illető személy utódait jelentik. Pl. óind RV 'Atrayās 'die Nachkommen des 'Atri, Kānpās 'die des Kānpa (DELBRÜCK i. m. 169, HIRT i. m. 25); av. *Spitamāñhō* 'die des Spitama' (BRUGMANN i. m. 436). Ezeket ui. egyszerű plurálisoknak foghatjuk föl, mint pl. a magyarban *Árpádok* 'Árpád és utódai', *Rákócziak* 'Rákóczi és utódai' s hasonlók vannak más európai nyelvekben is. DELBRÜCK különben maga is hangoztatja, hogy ezt a kérdést csak az ind névadás történeti kutatása döntheti el.

Az Altindische Syntaxban azt mondja DELBRÜCK: „*gótamas*, gewöhnlich übersetzt „die Nachkommen des Gotama.” Ursprünglich bedeutet es jedenfalls „Gotama und seine Familie” (102).

A plurálisnak ez a használata megvan a sémi nyelvekben is. Pl. arab *al-'Omarūna* 'die Omars', *al-Hammādūna*, *al-'A'īšū* a. m. *al-'Āšī*, 'abū 'l-Āšī, *al-'Išū*, 'abū 'l-Īšī és *al-'Uḡaišū*, *as-Su'ūdu* 'die sieben Sa'ds', *al-Qurayṭūna* v. *al-Qarīṭūna* 'Qurt, Qarīṭ' és *Qurayṭ* 'Söhne des Abd b. a. Bekr b. Kilāb'.

Az óindhez hasonlóan egy férfi utódait is az ős nevének többes számával nevezik. Pl. *al-'Abalātu* 'die Leute vom Stamme 'Abla', *al-Ġayāḏīru* 'der Stamm der Banū Ġaḏīra', *al-Iarabī'u* 'die Banū Iarbū', *al-'Ašāhibu* 'die Banū 'l-Ašhab', *al-Ġaṭarīfu* 'die Banū 'l-Ġiṭrīf', *al-Barāmikatu* 'die Barmakiden'. Az általános összetartozás kifejezésére is, pl. *an-Naḡadātu* 'die Anhänger des Naḡda b. 'Āmir al-Hanafi' (BROCKELMANN i. m. II, 58).

Természetesen ezek a többes számi alakok magukban valódi plurális jelentésűek, annyit jelentenek, mint gazdák, szomszédok, medvék, rókák. Csak az előzményekből derül ki, hogy a gazda vagy a szomszéd családjáról, a medve meg a róka társairól is szó van. Eszerint, hogy a chanti *imenən* két asszonyt jelent-e vagy egy asszonyt meg a férjét, az csak az összefüggésből, az előzményekből derül ki. Hasonlóképpen az *āsūnən* jelentése lehet 'két medve' vagy 'a medve és a társa' a *šiškijenəlal* jelenthet két *šiški* madárkát vagy egy *šiški* madárkát és a társát. Tehát ezek tkp. nem elliptikus duálisok, hanem e szók duálisa azt jelentette: 'az asszonyék', vagyis 'az asszony és a párja', tehát 'házastársak', éppúgy a másik két példában 'a medve és a társa', 'a *šiški* madárka és a társa', tehát a 'medvéék', 'a *šiški* madárkák'.

BUDENZ (UA. 320) szerint a komi nyelv a duálist őrizte meg az ilyen kapcsolatokban: V *nīla pia* 'gyermekék', tkp. 'ein Knabe und ein Mädchen', (WICHMANN i. m. 87), U 'Familie' (WICHMANN—UOTILA, Syrj. Wortschatz) (vö. S *nīl-pi*, V P *nīv-pi*, I *nī-pi* 'Kinder' uo.); *nīla-zonma* 'a leány meg a legény' (FOKOS, UF, XVI, 53); V U *tšoja voka*, I *tšoja voka* 'Schwester und Bruder', S L *soṭša voka* ua.; P *soja-vona* 'Geschwister' (*soj* 'Schwester', *von* 'Bruder'); V *enā-pia* 'eine Mutter und ein Sohn' (I P *in* 'Weibchen von Tieren' (I), 'Frau, Weib' (P) (WICHMANN—UOTILA); U *aja-pija* 'apa és fia' (FOKOS, UF, XVI, 199), V *Taras-aja-pia* 'Vater Taras mit seinen Söhnen' (WICHMANN—UOTILA); *kujim mama-nīla* 'három leány meg az anyjuk'

(Fokos, UF. XVI, 223); *ručša kžina* 'a róka meg a farkas' (WICHMANN, Syrj. Volksd. 136); *VL šizim tšańa - vęla* 'sieben Stuten und Fohlen' (uo. 300, 333); *S vęla tšańa* 'Pferd mit seinem Füllen' (WICHMANN—UOTILA); *AV jema suńisa* 'Nadel und Zwirn' (Syrj. Volksd. 148); *V eńa - a ja pon* 'hím és nőstény kutya' (Fokos, Nyr. XLII, 464); *V leza gerda kud* 'eine blaue und eine rote Schachtel' (Syrj. Volksd. 21); *V tea-meali* 'neked és nekem' (uo. 269); *V kujim luna voja* 'drei Tage, drei Nächte' (uo. 319).

Ez a szerkezet, ha ritkábban is, megvan a másik permi nyelvben, az udmurtban is. Pl. *ayažo-vino* (és *K ayaž-věn*) 'testvérek, atyafiak' (tkp. bátya és öcs') (MUNKÁCSI, VotjSz. 3), *agažo-ńuńo* ua. (WIEDEMANN), *SMG ńuńo-vino* ua. (*ńuń* 'bátya' MUNKÁCSI 532). Az utóbbi *SMG ńuńo-vin* alakban is előfordul (uo. 661), melyben az *-o* az összetételnek csak az első tagján van kitéve. A komiban is vannak olyan adatok, melyekben csak az első tagon van *-a* elem. Pl. *luna-voj* 'éj és nap' (tkp. 'nap és éj') (WIEDEMANN); *V sinma-bannas* 'demütig' (eig. 'mit Augen und Gesicht') (Syrj. Volksd. 267).

Nagyon érdekes a következő komi példa, mert az első mondatban az *-a* elem mind a két szón ki van téve, a másik háromban pedig csak az elsőn: *tšęrsa tupi laęs ńılıšti, rektana babaęs ńılıšti, tšera đadęęs ńılıšti, pes-dodja đadęęs ńılıšti* 'die Spindel und den Knäuel hab' ich verschlungen, die Alte samt Haspel hab' ich verschlungen, den Alten samt der Axt hab' ich verschlungen, einen Mann samt seiner Fuhre Scheite hab' ich verschlungen' (Syrj. Volksd. 77).

Már WIEDEMANN (Gramm. d. syrj. Spr. 246) rámutatott, hogy a komi *-a*, udmurt *-o* nem duálisjel, hanem melléknévképző, s a *luna-voj* eredetileg azt jelentette: 'napos éj', 'éjszaka a nappal együtt', mint a manysi *É etin xq̄těl* v. *etin-xq̄tělätěl* 'éjjel-nappal' (tkp. 'éjes nappal' MUNKÁCSI, Vog. Nyelvj. 22), *sāt etin xq̄těl lap tųrtaxtäst* 'hét éjen, hét napon át elzárkóztak' (Vog. Népk. Gyűjt. I, 36), *at eten at xq̄těl* 'öt éjen, öt napon át' (uo. III, 343), *KL jin-khqtěl* 'éjjel-nappal' (Vog. Nyelvj. 117); chanti *K ātəŋ ǵ'ātlāā*, *O ādəŋ ɣotl* 'ein Tag eine Nacht' (KARJALAINEN—TOIVONEN 100b); mindkét tagon duális jellel: *V ǵəŋen k̄ətl̄l̄l̄ŋen* (*k̄ətl̄l̄ŋen*) (133), *J ātəŋ k̄ətl̄l̄ŋen* ua. (PAAS). Éppígy a komiban 'leányos fiú', 'fiútestvéres nőtestvér', 'rókás farkas', illetve 'a fiú a leánnyal együtt', 'a leánytestvér a fiútestvérral együtt', 'a farkas a rókával együtt', s ezekből: 'a fiú meg a leány', 'a leánytestvér meg a fiútestvér', 'a farkas meg a róka'. Különösen érdekes a komi *kujim mama-ńıla* 'a három leány meg az anyjuk', tkp. 'a három anyás-leány', 'az anyás három leány'.

Eredetileg nyilván csak az összetétel első tagja volt képzős alak, s csak később vette fel a második tag is ugyanazt a képzőt a két szó kapcsolatának szorosabb érzetése végett.

Tudvalevőleg a finnugor nyelvekben eredetileg nem voltak sem mellérendelő, sem alárendelő kötőszók, s így — nem említve ez alkalommal az

összetett mondatokat — az egyenrangú mondatrészeket is vagy kötőszó nélkül, vagy más eszközökkel szerkesztették. Így pl. az egyenlő rangú mondatrészeket komitativusz raggal kapcsolják össze.

lapp: *S m ä i ä p p ä i n a k a l e k i n p ä h t è t* 'jag och min syster skola komma'; *maites t ä i A m m a i n a t a s t e j a u e l a p e h t t è ?* 'hvad säger du och Amma om det?'; *munnu P ä v v a i n a i e m è t* 'min och Pavvas matmor'; *vattèh m u n n u i v i e l j a i n a a i !* 'gif åt mig och min bror också' (WIKLUND, Lärobok i lapska språket 97).

észt: *a n d i s m e i l e K ä r l i g a* 'er gab mir und Karl'; *m i s t e i l K ä r l i g a w i g a o n* 'was fehlt dir und Karl' (WIEDEMANN, Gramm. d. estn. Spr. 551).

mordvin: a) a társhatározót kifejező névutó az egyenlő rangú mondatrészek első tagja után áll; pl. *E o f t a m a r ^R t a i r i i s* 'der Fuchs und der Bär' (PAASONEN, SUS. Aik. XII, 148); *v a r k s i j m a r ^R t a r i i s* 'der Fuchs und die Krähe' (uo. 145); *č i j s č i j s, m u j n ě z ä o f t a m a r ^R t a v ä r ě z ě n* 'er lief [und] lief, fand den Bär und den Wolf' (uo. 151); *M k e r k s k ä m a r t a š ä j ä r n ä v i d e s t s u r a* 'ein Sperling und eine Maus hatten Hirse ausgesät' (ua. SUS. Toim. XCI, 874);

b) a névutó a második tag után áll; pl. *E i r i i s k a t k a m a r ^R t a* 'der Fuchs und der Kater' (SUS. Aik. XII, 151); *vešt r i i i z s k a r g u t m a r ^R t a k a r m a s t s u d a m a r e d a m a* 'der Fuchs und der Storch stritten einmal' (uo. 151); *v a g a p a č k u č t m a z e D a m a j s r i i i z t m a r ^R t a p o k s r e č k a t i* 'sieh', der schöne Damai und der Fuchs kamen zu einem grossen Fluss' (uo. 135); *čuť, a t k a z n ě j č i n d i j a k a s t t ä n z a j a r ^R c a m a s o d a m i z a š t i r i n z a m a r ^R t a* 'beinahe jeden Tag kommen Tochter und Schwiegersohn zu ihm zu essen' (uo. 149); *M k š n ä s š a v s i j, š e r ä s a v a r d i ; p a j k s k ä l ä n t s m a r t a* 'das Eisen schlägt es, der Kupfer weint; die Glocke und der Glockenklöpfel' (ua. SUS. Toim. XCI, 637).

mari: *P k u β a δ e n e k u γ ' z a k i n e m β ü d a t* 'das Weib und der Mann säen Hanf' (GENETZ, SUS. Aik. VII, 42); *P k a l a s a k u β a n d e n e k u γ ' z a l a n* 'sie sagt dem Weibe und Manne' (uo. 44); *P a č a δ e n e ü d ' r t o l š n š o y a l ä t* 'der Vater und die Tochter kommen angefahren' (uo. 8); *P β ü l t a k m i a i z a s t p l a k d e k e, K e č a m ä š δ e n e T ä l c ä k t e k e* 'βültak geht zu seinen Brüdern, zu Kečamäš und Tälčak' (uo. 16); *P u š m e n d e n e s o y a n* 'der Rettig und die Zwiebel' (uo. 47); *U p i - d e n p ä r s k a j i l ä t* 'sie leben wie Katze und Hund' (WICMANN, NyK. XXXVIII, 211); *G o ž n š r ä β ä ž d e n š k i s a p e š k u γ ä t a n l i n u l ä t* 'der Fuchs und die Meise waren einst ausserordentlich gute Freunde' (PORKKA, SUS. Aik. XIII, 9); *C ü d ä r d e n k a č ä n m o d ä š l a n š o č ä n* 'der Braut und dem Bräutigam zum Zeitvertreib wuchs sie' (uo. 117. dal); *K K o m i - d o n ä ħ o z a ž ä a l k ä š k ä m i - e n š o t* 'Komi und sein Herr langen auf der Wiese an' (RAMSTEDT, SUS. Toim. XVII, 171); *K t s ä β ä - d o n ä l ä d ä i k l e l e t s ä l ä t* 'die Henne und die Ente sind

gleich schwer' (uo. 68); K *tī-ðən l ʷ-δ o n â k a β a š t â ž â β e l a* 'es ist nichts als Knochen und Haut an ihm' (uo. 71).

udmurt: a) a komitativusz rag a mellérendelt mondatrészek első tagján van kitéve: J *Darjeien Marja vat,še usko (vižen vʷuɛt)* 'Darja und Marja sehen einander an (der Fussboden und die Decke)' (WICHMANN, SUS. Aik. XIX, tm. 235); J *ašsejes popen pop-k i š n o k a r i š k i l l a m* 'sie verwandelten sich in einem Prediger und eine Predigerfrau' (uo. 93); MU *k i i e n e b e k v a ʃ e* 'sie bringt Schlangen und Frösche' (uo. 70); U *tšinen tɪl* 'das Feuer und der Rauch' (uo. 13); MU *kuboien sumori* 'der Spinnrocken und die Kunkel' (uo. 14); MU *uknoien gur* 'das Fenster und der Ofen' (uo. 18); MU *vāulen p i d i n i z b i ž i z* (uo. 23), J *vāu-bižin vāu-pid* (uo. 40) 'die Füße und der Schweif des Pferdes'; MU *Kuzonen Musko kusipin l i m i u š i t e k p a š k i l e m* 'zwischen Kasan und Moskau blieb ein Fleck leer, weil es nicht schneite' (uo. XI, 174. dal.); MU *a n a i i e n a t a i d u a ʷ o z - k e* 'wenn der Vater und die Mutter fragen' (uo. 255. dal.);

b) a mellérendelt mondatrészek második tagja veszi fel a komitativusz ragját; pl. G *v u m u r t g o n d i r e n š a r t š i k i z i l l a m* 'der Wassergeist und der Bär säten Rüben' (uo. XIX, 124); G *keštaga ižtagaien* 'der Ziegenbock und der Hammel' (uo. 155); G *sok i i t š i m e ŋ ʷ a s k i t e n ā n t u r i ž v e i e n* 'da wirft die Braut ein Brotränfchen und Butter [in's Wasser]' (uo. 182); *juałlam š u n d i m u m i n i z* 'kérdezte a nap és az anyja' (MUNKÁCSI, Votj. Népk. Hagy. 71). (L. Fokos, NyK. XXXVI, 412).

A komiban a második tag veszi fel a komitativusz ragot; a) -*en* raggal: P *sarta's biɛn* 'der Kienspan und das Feuer' (WICHMANN, Syrj. Volksd. 173); — b) I -*ked*, V -*kɛd*, P -*kɛt* raggal: I *ɛni na burā oleniš I v a n b a b a i s k e d* 'und heute noch lebt Hänschen mit seinem Weibe im Wohlstand' ('Iván meg a felesége') (uo. 5); P *kɛr-kɛ tɛvɛn r u t š k e i i n k e t k e r k u i e z k e r e m a š* 'einmal im Winter bauten [sich] ein Fuchs und ein Wolf Hütten' (uo. 141); V *J e n O m e l k e d j u k i s n i i t š k a n - i n k i k p e l e , š e r i* 'Jen és Omel felosztotta a rétet két részre, (két) félre (Fokos, Zürj. Népk. Mut. 140).

manysi (csak a tavadai nyelvjárásban, s itt bizonyára tatár hatás alatt): *j u k ā n è t ā n č u x ā l s t* 'egy asszony s egy öregember élt' (MUNKÁCSI, Vog. Népk. Gyűjt. IV, 351); *j ā - p ā n è t j ā - ā w i n s i t t i k h u l d n n è l i l - k h a i t è s t* 'a fiú- és nőtestvér elfutott ezen házukból' (uo. 368); *n i n è t k h o m q s k ā p t ā r u t o u l è m l è s t* 'a nő és férje megint galamb alakjában röpült tova' (uo. 366); *m i s k è r è x n è t n i t i k ā p t ā r u v ā r k è t s t* 'az ifjú és neje galambbá változott' (uo. 365); *u x s ā l k h u m è n è t n ā j ā r - p q u V ā n k ā* 'a rézember és Jancsi fejedelemfi' (uo. 344); *n ā l - š o p n a t t ā r è ŋ - p ā u k i n m i n ā n t è t* 'az orratlan és a medvefiú együtt mennek' (uo. 358); *m i s ā x - p ā n è t ā s r ā i l t i č o u - k h q l t k h q l t è r è m - q s t t q t ū l q x l i t* 'a macskafi és a sárkány a hidon viaskodik' (uo. 355); *u z k h u m - p e l t s u m q n è t s ā p è l k h q n q n t q l ; u č ū n è t m q n* 'egy embernek zacskója és (kés)hüvelye csüng; szeméremtest és herczacskó' (uo. 403);

čerkèt nèt pqtqlèχ uktñ khgrátqxlēt 'padló és tető egybenéz' (uo.); *símél vđr-k hqlnqt khqnšqñ vđr k hqlnà šonqhás* 'a fekete erdő közébe, a tarka erdő (nyíres) közepébe ugrott el' (uo. 322); *khátelnèt jī* 'nap és éj' (uo. 403).

Az egyenlőrangú névszó mondatrészeknek társhatározóval való kifejezése a török nyelveknek is tulajdona. Pl.

csuvas: aT *Pīber kēl ēn Muskāven χuššīñbžē žəpēl anmūžer χapχazēm χūβenmas* 'Szentpétervár és Moszkva között napnyugta előtt a kapukat nem csukják be' (MÉSZÁROS, Csuvas Népk. Gyűjt. II, 144, 72. dal); aT *sar à bžà ba sūre žər šajr(ā) àmaran šuralat* 'szőke legény és szőke leány ritka anyától születik' (uo. 50, 8. dal); vV *à aī kēl ē jī snaran mā ojrēmallā pōlne-žī?* 'a nénétől és a vőtől miért kellett elválni?' (uo. 139, 50. dal); vPK *onpan kajāšsā tīlōbē tokmak* 'azután. [tovább] megy a róka meg a farkas' (uo. 496); *šəlēñbē kalbā pēr tēvanax vėzēm* 'a kígyó meg a gyík, egy rokonok azok' (uo. 20, 299. tm.); aT *pələt pē šər χuššī mīzē sūχrēm?* 'a felhő és a föld köze hány verszt?' (uo. 464); vP *ēššā sippē tšēdat, p a d a k p ā t o l l ā tšēdīmest* 'a meleget és a hideget tűri, a botot és a követ nem tűrheti' (uo. 33, 23. tm.); aNJ *a t t e p e l e a n n e n e n p i l l a x a* 'az atyának és az anyának áldása' (PAASONEN, CsuvSz. 93); *χīr yrlš kazērām y r b a p a l a t ū l š pōχmaškēn* 'áthajtottam a mezőn az árpa és a búza megtekintése végett' (uo.); *vūtpa təvəm* 'Feuer und Rauch' (PAASONEN, Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen, 94, 9. tm.); *tydaba tšəlχe* 'die Lippen und die Zunge' (uo. 96, 34. tm.); *χaləχpa patša* 'das Volk und der Fürst' (uo. 103, 114. tm.); *laža yrizembe χūrī* 'die Füße und der Schweif des Pferdes' (uo. 104, 131. tm.); *vəllebe pil-χurōžə* 'der Bienenkorb und die Honigbiene' (uo. 106, 154. tm.); *kaxalsa pujan* 'der Faulenzer und der reiche Mann' (uo. 107); *Ivan taržəba vadē kəsre* 'der Diener Iwan und die alte Stute' (uo. 121); *tšagakpa abža* 'Elster und Knabe'; *šerzibe tərna* 'der Sperling und der Kranich'; *sukkərba kuzər* 'der Blinde und der Augenlose'; *kukšana pūtšiššem* 'der Kahlkopf und seine Brüder' (uo. 224).

tatár: *bēr wāket ā j ū b ē l ā n t ö l k e d ū s t b u l y a n l a r* 'egy időben a medve meg a róka barátok voltak (lettek)' (PRÖHLE, NyK. XXXVIII, 102); *a n i a t a ñ b e l ā n k ū r d e m* 'őt és téged láttalak' (BÁLINT, Kazáni-tatár nyelvtan 118); *a n i a t a ñ b e l ā n a n a ñ n a n a r t i k s o j l* 'őt atyád és anyád-nál jobban szeresd!' (uo.); *kitsädä, kitsən bəznəñ isəm Ğfə u j a z i b e l ā n K a z a n g a l* 'verbreite sich unser Ruf, wenn es so sein soll, nach dem Kreis Ufa und Kazan!' (PAASONEN, JSFOu. XIX, 2, 19. dal); *a r ā s l a n d a b ə l ā n a j j u l b a r ā s, k a j s i i k ā n š o l a r n ə ñ z i r ü g i ?* 'der Löwe und der Tiger, welcher von ihnen ist schneidiger?' (uo. 55. dal); *jul bujlarənda bakčada bəyədä-g öllär bərlän bayalma* 'in einem Garten am Wege wachsen Rosen und Äpfel' (uo. 168. dal); *saldatlarnəñ ujnı m ə l t ə k b ə l ā n k ə l ə č t ə r* 'die Spielzeuge der Soldaten sind das Gewehr und der Säbel' (uo. 231. dal).

baskir: *qt bgšlarê bêrlän irdëŋ bgšê riðëk jadŋas kajda jërëtmäj* 'doch des Rosses Kopf und des Mannes Kopf, wohin treibt sie nicht des Schicksals Schreiben, (PRÖHLE, KSz. VI, 1. dal).

karacsaj: *bašî tešîk, tûbû tešîk, ortasî ôt bilâ sâ* 'sein Kopf ist leer, seine Mitte Feuer und Wasser' (PRÖHLE, KSz. X, 5. tm.); *bürçê bilâ bit ol ekisi žoloučû bolûp terbellê* 'der Floh und die Laus machten sich beide auf den Weg' (uo. 270); *barip elgé, sorûr edik elde misayatxâ, elnî ajîrŋân Aslân bilâ Azamatxâ* 'gehen wir vielleicht ins Dorf und fragen den Gemeinderat Aslan und Azamat, die die Gemeinde verwalten' (uo. 256); *žâš bilâ g'îz üjlerindê turâlla* 'der Bursche und das Mädchen bleiben zu Hause' (uo. 264); *ajdâ jekî it bilâ bir žâš bárt tep ajtâlla* 'man sagt, dass in dem Monde zwei Hunde und ein Knabe sein! (uo. 266).

kumük: *Majdan: dunja bulan aŋrat* 'die Plätze: diese Welt und das Jenseits (NÉMETH, KSz. XII, tm.); *jaŋšî bulan jamannî ačîlsin aralıŋı* 'der Zwischenraum zwischen dem Schlechten und dem Guten soll sich öffnen' (uo. 37., 37. dal); *terekleni bašî boldu guldırej, buuzulsun enni Jaŋsaj bulan Endrej* 'da wurden die Köpfe der Bäume gelb, da müssen Jachsaj und Endrej untergehen' (uo. XII, 163).

jarkendi-tatár: *iski čon akkam bilän siŋŋêm öldê* 'két testvér-néném és hugom meghalt' (KÚNOS, KSz. VI, 310); *män bilän saŋıbb iškisi oxlamêdim* 'én és a gazdám ketten nem aludtunk' (uo. 310); *čaj bilän nan jedê* 'teát és kenyeret evett' (uo. 313); *kopsam uvädâ ukasê bilâ bër māmûn vlek türedô* 'felriadván, ott bátyjának és egy majomnak a teteme volt' (uo. 319); *ketken vaxtêda künde altên bilän kumuş čačedêkân* 'elemente idejében naponként aranyat ezüstöt szórt' (uo. 327).

oszmán-török: *atlı ile jaja bir deŋil dir* 'a lovas meg a gyalogos nem egy'; *at ile ešek bir deŋil* 'a ló meg a szamár nem egy'; *suju getiren ile destiŋi kîran bir dir* 'a vizet hozó és a korsót eltörő egy'; *ateş ile pambuyun oŋunu olmaz* 'a tűznek és a pamutnak játéka nem lehet'; *ak ile karajî sečti* 'fehéret és feketét választott', *Avropa ile Asijajî gezdîm* 'Európát és Ázsiát bejártam' (KÚNOS, Oszmán-török nyelvkönyv, 1905, 344).

Azonban a komitativusz rag több finnugor nyelvben nemcsak a mellérendelt mondatrészek egyikén, hanem mindkettőn megjelenhetik. Pl.

manysi: *T staršinanêť khatčîŋnêť* 'a sztarsina és íródeákjai' (MUNKÁCSI, Vog. Népk. Gyűjt. IV, 403).

komi: *U si-vile seta:snî mesken kukâ-nen* 'azért tehenet adnak borjastul' (FOKOS, UF. XVI, 179); *V viŋjen ná-nen vaŋi* 'Butter und Brot bracht' ich hin' (WICHMANN, Syrj. Volksd. 298); *P viŋjen ná-nen soŋi* 'Butter und Brot hab' ich gegessen' (uo. 337); *S viŋjen ná-nen soŋi juŋi* 'Butter und Brot hab' ich gespeist' (tkp. 'ettem, ittam') (uo. 328).

udmurt: *G Darja en Marja en uat, še pumit utško: potoloken polen* 'Darja und Marja sehen einander an: die Decke und der Fussboden' (WICHMANN, II, 43); *G guren košaken* 'der Ofen und das Fenster' (uo.); *G piden kuten* 'der Fuss und der Bastschuh' (uo. 44); *G toležen kižiľijen* 'der Mond und die Sterne' (uo.); *toležen šundijen* 'der Mond und die Sonne' (uo. 46); *G murten vumurtjosin* 'der Mann und die Wassergeister' (uo.); *G vumurten gondiren* 'der Wassergeist und der Bär' (uo. 124); *G stariken ludkeľšen* 'der Mann und der Hase' (153); *M urom kariškillam a đamijen gondiren* 'der Mensch und der Bär schlossen Freundschaft' (uo. 115). (L. FOKOS, NYK. XXXVI, 413.)

A kétszeres komitativuszraggal ellátott mellérendelt mondatrész második tagja újabb ragot is vehet fel; pl. *S nilän čuňijänleš pegžamžs adžisa* 'a leány és a csikó szökését látván' (MUNKÁCSI, Votj. Népk. Hagy. 82, -leš genitivusként álló ablativuszraggal).¹

mari: *K tñəm ge mñəm ge βārsen* 'er schimpfte mich und dich' (RAMSTEDT, Bergscher. Sprachstudien, 44); *K stöl-βəlän šindüt sāra-ye oksa-ye* 'sie stellen es auf den Tisch, die Schale sammt dem Geld' (tkp. 'a sört meg a pénzt', 'a sört a pénzzel' uo. 192); *JT βātāγè mareγè olaš kajeβe* 'a házaspár (tkp. 'a feleség meg a férj') a városba ment'; *JT kindāγè šonpzalγè ik βe-reš pāšten* 'a kenyeret meg a sót egy helyre tette'; *JT kñzñγè toβarye pele'nže nancajen* 'a kést meg a fejszét magával vitte'; *Č kaβanžāγè pē, tšāžγè kōndāšm* 'elhoztam az asztagot is, meg a kerítést is'; *CK šmñāžγè oškālāžγè ožā-lāš* 'eladta a lovát is, meg a tehenét is'; *CÜ užγayè māžeryè tšixe:n gājāš* 'kabátot is, subát is vett fel, s elment'; *UJ βātāγè mariγè dūn ruštān ult* 'az asszony is, a férje is megrészegedett'; *UJ klatkè pōrtkè užalam* 'eladom a házat kamrástul'; *UP tñām kè mñām kè ko'lāš paša:škā* 'engem is, téged is dolgozni (tkp. 'munkába') küldött'; *UP purayè pūrāγè jün pitārāšt* 'a sört is, a méhsört is megitták'; *UP ružayè šūlāγè türe:t pitārāšt* 'a rozsot is, a zabot is learatták'; *M uskalžāγè imñāžγè užā-lāš* 'tehenét is, lovát is eladta'; *B purayè pūrūγè jün pātārāšt* 'megitták a sört is, a méhsört is' (saját gyűjtésemből).

Amint láttuk, a mellérendelt mondatrészek mindkét tagjának szoros kapcsolatát nemcsak a páros duális, vagy, ennek hiányában, a helyette használt plurális fejezheti ki, hanem összetartozást jelentő képző és komitativuszrag is, ezeket pedig eredetileg nyilván csak az egyik tag vehette föl, s ez is

¹ Ha csak az egyenlő rangú mondatrészek első tagján van komitativuszrag, akkor is a második tag vesz fel más ragot; pl. *J Mardan-atajen βija-duraklen porjosin ožmaškemzi* 'Vater Mardan und βija-duraks Fehden mit den Tscheremissen' (uo. 99); *J odig šurez no aji tšöžen munj-t šōžleš ujamze gine addžim* 'wir sahen nur einen Fluss und einen schwimmenden Enterich mit seinem Entenweibchen' (uo. 93); *J tšerkez no popen pop-kj šnožez gine addžim* 'wir sahen nur eine Kirche und einen Prediger mit seiner Frau' (uo.).

bizonyítja, hogy a páros duális is az ún. elliptikus duálisból fejlődhetett, amely már maga is kifejezte, hogy a megnevezett személyen, élőlényen vagy tárgyon kívül még egy személyről, élőlényről vagy tárgyról is szó van, sőt, ahol már plurális helyettesíti az elveszett duálist, ott többről is szó lehet.

VEKERDI JÓZSEF „ABUNDANTIA PRAESENTIS AZ Ó-INDBEN” CÍMŰ
KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Az 1955. június 30-án megtartott vitán a bírálóbizottság elnöke *Pais Dezső* akadémikus volt; tagjai *Knieszsa István* akadémikus, *Gáldi László*, a nyelvészeti tudományok doktora, a bizottság titkára, *Telegdi Zsigmond*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, *Benigny Gyula* docens és *Gáldi László*. Az értekezés opponensei *Ligeti Lajos* akadémikus és *Czeglédy Károly*, a nyelv és irodalomtudományok kandidátusa voltak; megjelent továbbá *Harmatta János*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, a jelölt aspiránsvezetője.

PAIS DEZSŐ akadémikus elnöki megnyitója után GÁLDI LÁSZLÓ, a bizottság titkára, ismertette Vekerdi József eddigi tudományos munkásságát, majd a jelölt a közzétett tézisek alapján röviden beszámolt értekezéséről. Ezután került sor az opponensi véleményekre.

LIGETI LAJOS akadémikus mindenekelőtt a probléma fontosságát jelezte: az ó-ind legrégebbi korszakában, elsősorban a Rg-védában az elsődleges, nem képzett igéknek körülbelül 1/5-e különböző praesens igeformákból 2 vagy több praesens-alakot képez. Hogyan keletkezett ez a később erősen ritkuló formagazdagság? Delbrück az ó-ind praesens abundansait azzal magyarázta, hogy a különböző alakoknak más és más aspektust tulajdonított, Bloomfield szerint viszont efféle magyarázat alig egy-két igére fogadható el: az esetek túlnyomó többségében az eltérő praesens-alakok ugyanis semmiféle jelentéskülönbséget nem mutatnak. Bloomfield hatására Delbrück átmenetileg feladta álláspontját, majd később — bizonyos mértékben — mégis visszatért hozzá. Bloomfield jogos kritikáját napjainkban a funkcionista és strukturalista nyelvészek egészen figyelmen kívül hagyják, s abból az apriorisztikus tételből indulnak ki, hogy a különböző praesens-alakoknak különböző funkcióit kell képviselniük. Vekerdi József szerint viszont általában semmiféle jelentéskülönbség sem állapítható meg a praesens abundans-ok egyes alakjaival kapcsolatban; csupán egyetlen igénél lehet szó aspektus-különbségről, néhány esetben pedig az egyik alaknak intranzitív-passzív s a másiknak tranzitív, vagy az egyik alaknak konkrét s a másiknak átvitt jelentés tulajdonítható. A jelölt valószínűnek tartja, hogy az indo-iráni előzményekre alig visszavezethető abundantia jórészt a poetica licentia szülte: ezeket a szabálytalan igealakokat a himnuszok költői — akik amúgy is kedvelték az élő nyelvhasználattól eltávolodó, mesterkelt retorikát — mintegy a versmérték kedvéért teremtettkék meg. Az ó-ind legfeljebb csak ilyen irányú tendenciát örökölhettek, s általában ezek a praesens-alakpárok nem az élő nyelv, hanem az irodalmi nyelv mesterkelt alkotásai.

Ligeti Lajos nagy dicsérettel emlékezett meg Vekerdi József tájékozottságáról, egészséges kritikai érzékéről s dolgozatának módszeres felépítéséről; kijelentette, hogy tételeivel általában egyetért, de — egyéb meggyőző példák híján — nem fogadja el magyarázatul a metrikai követelményeket. Helyes lenne tehát megvizsgálni, miféle okai lehetnek az abundantiának általában. A funkcióbeli különbség elhárítása ellenére bőven maradnak egyéb megoldások, s joggal remélhető, hogy a jelölt — módosítva értekezésének metrikai vonatkozásait — végül is megtalálja a helyes megoldást. Az opponens a jelölt kandidátusi disszertációját vitathatatlan eredményei és magas tudós kvalitásai alapján a kandidátusi vita alapjául elfogadta.

CZEGLEDI KÁROLY opponens szintén időszerűnek tartotta a felvetett problémát, s általános nyelvészeti szempontból sem emelt kifogást a jelöltnek a Bloomfieldera emlékeztető állásfoglalása ellen; hozzátette azonban, hogy védhető lenne az ellenkező álláspont is, Delbrück és Gaál László (1. alább) véleménye, amely szerint a polimorfia lényegében véve konvergens jelentésfejlődés eredménye. Bizonyítékként Czegléd utalt arra a tényre, hogy az arabban is sémi örökség révén eredetileg három perfektumtő volt: a *katab*-típus aktív, a *katib*- és *katub*-típus pedig neutrális jellegű. Később azonban ezt az állapotot más irányú jelentésfejlődések keresztetzték, s végül két perfektumtő, ti. *katab*- és *katib*- azonos jelentésűvé vált. A kérdés mármost az, vajon a Vekerdi idézte példákban polimorf képzésmóddal vagy konvergens jelentésfejlődéssel van-e dolgunk. Az opponens nem kíván ugyan állást foglalni, de valószínűnek tartja, hogy a kérdésnek egy irányban való kategorikus eldöntése aligha lehetséges. Eleve valószínűbb, hogy az idézett példák egy része valóban önálló funkció nélküli alakváltozat, mely az indoeurópai praesens-képzés formai lazaságával magyarázható, másik részük viszont inkább eredeti funkciójukat veszített alakokból tevődik össze. Lehetséges például, hogy a reduplikált töveknek eredetileg volt sajátos funkciójuk: egy példában még az ó-indben is mutatkozik bizonyos funkció-különbség, s a tőkettőzéssel alakult tövek reiteratív és intenzív jelentésére a sémi nyelvekben szintén számos példa akad. Vekerdinek számolnia kellett volna a nyelvjárási eredet lehetőségével is: Czegléd szerint legalább az esetek egy részére ez a magyarázat feltétlenül elfogadhatóbb, mint a költői szabadságra és a metrikai követelményekre való hivatkozás. Az avesztai praesens-tövek abundantiájával kapcsolatban merevnek mutatkozik Vekerdi álláspontja: a jelölt ezeket az egyezéseket hajlandó pusztán véletlennel magyarázni, pedig nincs kizárva, hogy ha jobban ismernők az ó-ind és a közép-ind nyelveket, s nem csak műnyelvi forrásokkal rendelkeznének, akkor az egyező abundantiák számát sok más példával szaporíthatnók.

Mindent összevéve, az opponens elsősorban az értekezés anyaggyűjtő és analitikus részét tartja értékesnek. Sajnálatos, hogy a tanulmány második része nem egy vonatkozásban túlzottan spekulatívnak és sematikusnak látszik; néhány részlet (pl. az ind *Istenhez kiáltani* kifejezésnek a Szenczi-Molnár-féle hasonló liturgikus kifejezéssel való egybevetése) elhagyható, hiszen efféle vallástörténeti, folklorisztikus egyezések tömegesen találhatók, s tárgyalásuk nem vág a dolgozat keretébe. Mindennek ellenére Vekerdi József értekezése olyan tudós kvalitásokról tanúskodik, hogy kandidátusi disszertációként való elfogadása feltétlenül javasolható.

Az opponensi vélemények elhangzása után — mivel a jelölthöz kérdést senki sem intézett — VEKERDI JÓZSEF válaszolt az opponenseknek.

Ligeti Lajos akadémikusnak adott válaszában hangsúlyozta, hogy nem minden praesens-dublettet vezetett vissza metrikai okokra; csak a legáltalánosabb, de nem kizárólagos magyarázatnak tartja a metrikai szempontot. Ezzel kapcsolatban utalt több kutató, köztük Renou véleményére, s hozzátette, hogy metrikai körülményekkel lényegében véve nem annyira a dublettek eredetét kívánta megmagyarázni, mint inkább azoknak bizonyos szövegkörnyezetben való alkalmát. Ligeti Lajosnak arra a megjegyzésére, hogy a poetica licentia egyetlen költőnek sem ad jogot új igealakok alkotására, Vekerdi azt válaszolta, hogy a legújabb Homérosz-kutatásban is egyes analógiás és más alakokat pusztán a metrummal próbálnak magyarázni; Schwyzer szerint „so erklären sich Umbildungen und Erweiterungen, die an sich auch in der gewöhnlichen Sprache möglich wären, tatsächlich aber doch nur im Vers vorkommen” (Griech. Gr. 105). A védai szövegek műnyelv-jellegét illetően Vekerdi Wackernagel Altindische Grammatik című munkájára hivatkozott, különösen pedig ennek „vedische Wortverstümmelungen und Augenblicksbildungen” című fejezetére.

Czeglédy Károly opponensnek válaszolva a jelölt elvben elfogadta a konvergens jelentéskéjlődés által keletkezett alakpárok elméletét, hozzátette azonban, hogy az esetek túlnyomó részében az eredetileg talán meglevő jelentéskülönbségek már a Rg-véda koráig elmosódtak. A nyelvjárási eredet kérdésében konkrétumot mondani egyelőre alig lehet; mivel a prakrit nyelvek általában a klasszikus szanszkrittal haladnak egy vonalon s inkább az ige fő alakját folytatják, mintsem a mellékalakokat, egyelőre nemigen lehetne egy-egy védikus igealak prakrit eredetét bizonyítani. Ami az ó-ind és az avesztai nyelvallapot közti egyezéseket illeti, a kérdést nehéz ugyan eldönteni, de nem szabad megfélekednünk arról, hogy az indoeurópai nyelvészet újabban egyre inkább számol a „parallele Sonderentwicklung” lehetőségével. Mindenesetre nagyobb nyelvi dokumentáció jóval több fényt deríthetne az abundancia indoeurópai és indo-iráni hátterére.

Szünet után első hozzászólóként GAÁL LÁSZLÓ, a bírálóbizottság tagja, fejtette ki véleményét. Bevezetéképpen hangsúlyozta, hogy a jelölt igen lelkiismeretesen, tudós pontossággal foglalkozott a tényekkel, amelyekre elméletét felépítette. Egyetlen részlet kivételével csak jelentéktelen dolgokban nem ért egyet a jelölttel; örömmel állapítja azonban meg, hogy a jelöltnek az opponensi véleményekre adott válasza már e tekintetben is kielégítőbb, s reményt nyújt arra, hogy a jelölt és a hozzászóló közt talán teljes lesz a meg egyezés.

Gaál László egyetért a jelölttel abban, hogy a védikus abundancia-esetekben jelentéskülönbségekről alig lehet szó. Más kérdés azonban, hogyan magyarázzuk az abundancia előzményeit, valamint az abundancia fejlődését az ind nyelvtörténet folyamán. A metrikus magyarázat egymagában nem kielégítő; helyett a probléma szélesebb körű megvilágítására van szükség.

A primitív — például egyes bantu — nyelvek vizsgálata azt mutatja, hogy ott valósággal burjánzanak az egymástól eltérő alakok, és eredetileg mindig aspektusbeli különbségek is vannak. De ez inkább szegénysége, mintsem gazdagsága a nyelvnek. A sok igealak arra mutat, hogy ez a nyelvallapot az absztrahálásra és a szintézisre még kevésbé alkalmas. Az abundancia később kiküszöbölődik, s a nyelv normalizálódik, amint azt az ó-indben is látjuk. A régebbi állapotnak a közép-indben már csak nyomai vannak, viszont nem hihető, hogy az avesztai alakpárok csak véletlenül egyeznek a Rg-véda dub-

lettjeivel. Az *abundantia* eredeti állapota nyilván ennek az egész fejlődésnek csíráit magában hordozta; maga a szerző a 187. lapon helyesen állapította meg, hogy az indoeurópai alapszavakban is számolnunk kell bizonyos fluktuációval a *praesens* képzésében.

Mindezen kérdések részletes taglalása azonban tulajdonképpen a szerző feladatkörén kívül esett, s így nem vehető olyan körülménynek, amely munkája értékét csökkentené.

A következő hozzászóló TELEGDI ZSIGMOND volt, a bírálóbizottságnak egy másik tagja. Az előbbi véleményekkel egyetértve kiemelte, hogy a dolgozat nagy gondnal és hozzáértéssel készült; hozzátette azonban, hogy egyes általánosabb megállapításaival ő sem tud mindenben egyetérteni. Véleménye szerint ugyanis Vekerdi nemcsak Delbrücknek a védikus funkciókülönbségekre vonatkozó nézetét cáfolta, hanem még azt a feltevését is kétségbe vonta, hogy ezeknek az alaki különbségeknek elvben tartalmi különbségek felelnek meg. Telegdi Zsigmond szerint azonban forma és tartalom polárisan összetartozó fogalmak: a forma mindig egy tartalom formája. Az a gondolat, hogy a formai különbségekben elvben tartalmi különbségek jutnak kifejezésre, nem funkcionalista vagy strukturalista, hanem egyszerűen logikus gondolat. Delbrück tehát helyes feltevésből indult ki, amikor az alaki különbségeket funkcionális különbséggel magyarázta, viszont abban tévedett, hogy ezeket az eredeti funkcionális különbségeket még a védai indben is élőknak hitte. Ezzel szemben tény, hogy a történeti fejlődés során ezek a különbségek elmosódtak, tehát a *praesens* *abundantiája* már a védikus korban is hanyatló jelenség volt. Az eredetileg értelmes *abundantiát* az irodalmi hagyomány csak ideig-óráig tudta fenntartani.

Ezt a felfogást, Telegdi Zsigmond szerint, azért kell kiemelni, mert a jelölt valójában éppen ezzel a tétellel *s z e m b e n* foglalt állást. Hangsúlyoznunk kell tehát azt a tanulságot, hogy valahányszor párhuzamos formákat látunk, amelyek egy bizonyos fokon már nem különböznek funkcionálisan, alapos az a feltevés, hogy másodlagos fejlődéssel van dolgunk, és hogy a fejlődésnek egy korábbi, eredeti fokán a formális különbség tartalmi különbséggel járt.

GÁLDI LÁSZLÓ hozzászólásában azokkal a dolgozatban nem szereplő párhuzamokkal foglalkozott, amelyeket a neolatin nyelvek nyújtanak. Ismeretes, hogy a vulgáris latinban az *-isco* és a görög eredetű *-izo* (*-lō*) képzők új *praesens*-alakok képzésére szolgáltak; ezért van ma az olaszban nemcsak pl. a *finire*-típusú igéknek kiegészülési paradigmája, hanem egymás mellett van napjainkig *aborro-aborrisco*, *applaudo-applaudisco* stb. Az *abundantia* tehát nem feltétlenül olyan jelenség, amely régen megvolt s később kivesz; egyes esetekben lehet a nyelvtörténet újabb korszakainak velejárója is. További anyagot szolgáltatnak egyes finnugor nyelvek: az északi osztyákbán ma is egymás mellett van a 'lenni' ige jelen idejében egy *olmam*, *olman* és egy *ollam*, *ollan* típusú paradigma. Az irodalmi használat felé haladó osztyákbán az *m*-es alakok már kiveszőben vannak, itt tehát bizonyos normalizáció figyelhető meg. Mindenesetre a dolgozat javára vált volna, ha a szerző behatóbban foglalkozik az *abundantia* más eseteivel is.

Ezután következett az egyik opponens, LIGETI LAJOS akadémikus felszólalása. Ligeti Lajos nyomatékosan kiemelte Vekerdi verstani kutatásainak tibetológiai vonatkozásban is nagy jelentőségét, örömmel vette tudomásul a jelölt válaszábanak konciliáns hangját, majd ismét a metrikai magyarázat

gyengéivel foglalkozott. Szerinte a Rg-védában található poetica licentia általánosabb megvizsgálásra szorul; nem szabad esetleges hatását csupán az igeragozásban keresni. Ezenkívül figyelembe kell venni egyéb magyarázati lehetőségeket is, többek közt azt, vajon nem egy korábbi állapot csökevényeivel van-e dolgunk. A praevédikus korszak bizonyos rekonstrukciója tehát elkerülhetetlen követelmény. Hasonló problémák egyébként más nyelvcsaládokban is felmerülnek, például a mandzsu-tunguzban. Az igerendszer ősi állapota mindmáig elég jól megmaradt az északi ágban, a tunguz nyelvekben, a déli ágban viszont sajátos kettősséget tapasztalunk: a nanaj vagy goldi nyelvben rendkívül gazdag igeragozást találunk, a mandzsuban viszont hallatlan leegyszerűsödést. Mindezt a felvetett témára vonatkoztatva, könnyen elképzelhető, hogy a szanszkritban már nem jelentkeznék az abundans igeik, bár az ó-ind még az eddig ismertetett fejlődést mutatja.

A következő felszólaló TAMÁS LAJOS levelező tag volt. Nézete szerint azt a funkcionálizmust, amelynek mindnyájan hívei vagyunk, gondosabban el kellene választani a strukturalista funkcionálizmustól, amely sok tekintetben elszakad a nyelvtől és konkrét nyelvi tények helyett fiktív, deduktív módon feltételezett funkciókkal operál. Nem lehet tehát apriorisztikusnak tartani azt a felfogást, hogy a többalakúságból többféle funkcióra kell következtetnünk. Tamás Lajos egyetért Telegdi Zsigmonddal, valamint Gaál Lászlóval, s azt tartja logikusnak, ha a többféle alaknak megfelelő többféle funkcióból indulunk ki, s legfeljebb azt vizsgáljuk meg ezután, vajon ezen általános tétel alól nincsenek-e kivételek? A nyelv fejlődése ugyanis nem dogmákhoz, hanem egészen más törvényszerűségekhez igazodik. Más nyelvcsaládok hasonló problémáinak figyelembevétele nagyon is kívánatos lenne, s a régebbi korokra vonatkozó összehasonlító anyag híján jó szolgálatot tehetne. Mindenesetre az aspiránsvezetőknek a jövőben legyen gondjuk arra, hogy a kiadandó témákat gondosabban válogassák meg, különös tekintettel arra a kíváncsiságra, hogy a jelölteknek nemcsak az analitikus, hanem az elvi részben is nyíljék alkalmuk képességeik feltárására.

RITOÓK ZSIGMOND hozzászólásában a praevédikus előzményekkel foglalkozott; több külföldi kutatóval egyetértve korábbi szakrális szövegeket tételezett fel, s azt javasolta, hogy a Rg-véda abundantiáját érdemes lenne tüzetesebben összevetni az Atharva-véda abundantiájával. Ez a szöveg ugyanis, későbbi redakciója ellenére, anyagában korábbi, tehát lehetséges, hogy esetleg nem ment át azon a retorikus áttisztuláson, amelyet a Rg-véda mutat.

URAY GÉZA szintén a poetica licentia problémájával foglalkozott. Szerinte a metrikai elvet csupán egyes esetekben lehet magyarázatul elfogadni; maga az abundancia feltétlenül máshonnan ered. A nyelv rendszerétől erősen elütő alakok szájhagyomány folytán aligha terjedtek volna; hasznos lenne tehát — többek közt a prózai védikus szövegek segítségével — a köznyelv, a nyelvjárások és a stilizált liturgikus nyelv viszonyát közelebbről megvizsgálni.

ZSILKA JÁNOS írásban nyújtotta be megjegyzéseit, majd PAIS DEZSŐ akadémikus, a bírálóbizottság elnöke emelkedett szólásra. Az abundans alakok keletkezésének megvilágítása céljából görög párhuzamokra hivatkozott, s megállapította, hogy pl. a *περάωμι* ige alakváltozatai részben nyelvtörténeti, részben nyelvjárási változatoknak tekinthetők, s mint ilyenek, nem okvetlenül jártak funkcionális különbségekkel. Persze lehet, hogy egyiknek-másiknak valamikor funkcionális szerepe is volt. Mindenesetre egyrészt a hangtör-

téneti mozzanatokot, másrészt pedig az analógia hatását feltétlenül figyelembe kell venni, bár elvben a poetica licentia szerepét sem szabad tagadni. Az is bizonyos, hogy a Védák éppen úgy, mint Homérosz költeményei, különböző nyelvtörténeti, illetve nyelvjárási változatokat tartalmazhatnak.

A hozzászólásokra válaszolva VEKERDI JÓZSEF mindenekelőtt Gaál László véleményével foglalkozott mint olyannal, amelyet már a vita előtt volt alkalma megismernie, s mely hozzásegítette őt álláspontjának pontosabb megfogalmazásához. Gaál Lászlónak a primitív nyelvek abundantiájára vonatkozó tételével egyetért; lehetségesnek tartja, hogy efféle jelenségek hajdan az indoeurópai alapnyelvben is voltak, de egyelőre erről közelebbit nem tudna mondani. Arról sem kíván nyilatkozni, vajon csakugyan a kifejlődő absztraháló képesség volt-e oka az abundans alakok fokozatos eltűnésének. A poetica licentia viszont hatékony tényező volt a későbbi korokban is, csakhogy nem ugyanazon igékre hatott, mint a Rg-védában. A költő a versmérték kedvéért olykor igenis élhettett szokatlanabb, részben analogikus alakokkal; ezek a szöveg megértését aligha gátolták. Ami a praevédikus irodalmat illeti, ennek létezését maga is elismeri; hasonlóképpen Homérosz előtt is kellett lennie valamiféle költői hagyománynak.

Telegi Zsigmondnak adott válaszában Vekerdi elismerte forma és tartalom dialektikus egységét, de elvben lehetségesnek tartotta, hogy keletkezettek olyan abundans alakok is, amelyekhez már semmiféle jelentésbeli különbség nem fűződött. Más szóval elképzelhető, hogy abban a korban is keletkeztek új formák, amikor az új formákkal már nem járt együtt tartalmi különbség. Látjuk ezt például a szanszkritban, viszont feltehető, hogy a vele egykorú indiai népnyelvben nem keletkeztek új alakok. Mindenesetre jelentéskülönbség nélküli formai differenciáltság van a szanszkritban, s lehetett a Rg-védában is. Persze az indo-iráni korban elképzelhető értelmes abundancia is, de ehhez hozzáfűzendő, hogy a védikus korban az abundancia már nem szükségszerűen értelmes s általában más jellegű egymásmellettiesség, mint korábban, vagy mint később, a szanszkrit irodalom idején. — Gáldi László hozzászólásával kapcsolatban elismeri, hogy más nyelvterületek abundanciaeseteit valóban érdemes volna megvizsgálni; az említett neolatin fejlődésről s még kevésbé az említett finnugor alakokról sajnos nem bírt tudomással. — Ami Ligeti Lajos hozzászólását illeti, ebben sok a megszívlelendő. Miért érvényesül az abundancia elsősorban az igeragozás területén? Erre a kérdésre nehéz válaszolni, de kétségtelen, hogy hasonló jelenségeket tapasztalunk Homérosznál is. Talán az indoeurópai nyelvekben az igeképzés az esetleges eredeti jelentéskülönbségek következtében több lehetőséget nyújtott a variációkra, mint a névszóképzés, ahol a jelentésbeli differenciáltság jobban megőrződött. A poetica licentián kívül a tárgyalt jelenség magyarázatára valóban érdemes volna más okokat is keresni. A funkcionalista álláspont megítélésében elismeri a Tamás Lajos javasolta disztinkciót, de Delbrück véleményéről most sem tud kedvezőbben nyilatkozni. Mindenesetre kíváncsi lenne, hogy az apriori feltételezett különbségek meglelte konkrétabb bizonyítást nyerjen. Ritoók Zsigmonddal egyetért a praevédikus irodalom kérdésében; ami az Atharvavédát illeti, ezt metrikailag lazább kezelésű, posztvédikus nyelvi állapotot tükröző terméknek tartja, amelyben felfedezhető ugyan a Rg-véda nyelvi hatása, viszont az itt levő abundánsok közül sok a Rg-védában nincs meg, de a későbbi nyelvben megvan, s végül élő nyelvi alakká vált. — Uray Géza helyesen mondta, hogy tulajdonképpen nem a poetica licentia létrehozója

egyes nyelvi tényeknek, hanem maga a nyelvi fejlődés hozza létre az abundantiát: egy régebbi és egy modernebb alak él egymás mellett, s a költő azt választja, amelyik metrikai okokból számára megfelelőbb. Uraynak az a megállapítása, viszont hogy a szóbeli hagyományozás esetleg akadálya lett volna új alakok keletkezésének, erősen vitatható; a szanszkrit esetében is tudjuk, hogy az epikus szanszkritban keletkeztek a beszélt nyelvből hiányzó új alakok. Ha ezek a változatok — szokatlanságuk ellenére — közérthetőek voltak, szóbeli hagyományozásuk elképzelhető. Homerosnál is egy-egy metrikailag indokolt alakváltozatot — a metrum, a vers kötött anyagának támogatásával — meg tudott őrizni a szájhagyomány. Uraynak az a megjegyzése, hogy a prakritban vannak olyan abundans alakok, amelyeknek nyelvjárási előzményeit a Rg-védára lehet visszavezetni, megszívlelendő; ezzel az eddig nem vizsgált kérdéssel érdemes lesz a jövőben behatóbban foglalkozni. — Pais Dezső akadémikus, homeroszi analógiára hivatkozva, azt kérdezte, nem lehetséges-e egyes dubletteknek részben nyelvtörténeti, részben nyelvjárási eredete. Vekerdi József mindkét magyarázatot lehetségesnek tartja: olykor ki is mutatható, hogy a Rg-véda régebbi részeiben csak az archaikus dublett van meg, s a modernebb alakváltozat csupán a modernebb részekben jelentkezik. Az analógia szintén komoly magyarázó elv; természetesen analógiás képzéssel költők is alkothattak új változatokat.

Miután az opponensek és a jelenlevők Vekerdi József válaszát kielégítőnek tartották, Pais Dezső akadémikus felfüggesztette az ülést, és a bírálóbizottság határozathozatalra vonult vissza. A bizottság visszatérése és az ülés újbóli megnyitása után a bizottság titkára a következő határozatot olvasta fel:

„Az értekezés szerzője az egész anyag átvizsgálásával szükséges és érdemes munkát végzett. Dolgozatának anyaggyűjtő és analitikus része kiváló nyelvi és filológiai szakismeretekről tesz tanúságot; így a jelölt jelentős mértékben előmozdította az indológia egy fontos és vitatott kérdésének tisztázását. Kíváncsnak látszik azonban, hogy elvi megállapításait a végleges kidolgozásnál az általános nyelvészet eredményeinek szélesebb körű felhasználásával helyezze biztosabb alapra. Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a jelöltnek adja meg a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot.”

A határozat kihirdetése után az elnöklő Pais Dezső akadémikus a vita-ülést berekesztette.

A vitát összefoglalta:

Gáldi László

a bizottság titkára

MARÓTI EGON „A KALÓZKODÁS SZEREPE A RÓMAI POLGÁRIHÁBORÚKBAN”
CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Az 1955. július 1-én Moravcsik Gyula akadémikus elnöklésével megtartott vitán elsőnek MARÓT KÁROLY, a M. T. Akadémia levelező tagja mondta el opponensi véleményét. Első kifogása a polgári tudomány eredményeinek a jelölt részéről hangoztatott lebecsülése ellen szólt; ugyanakkor megállapította, hogy az újat ígérő disszertáció nem haladja túl az átlag-régit, sőt egyes pontokon alatta marad a polgári tudósok legjobbjainál látható alaposságnak. A dialektikus materializmus által megkövetelt egységben látása a különböző eseményeknek nem mindig érvényesül a dolgozatban. A tárgyalt rövid korszakot történeti jelentőségének meg nem felelően igyekszik túlzott fontosságúnak feltüntetni, s a kalózkodás fogalmának kissé öncélúan erőltetett definíciójához szükséges összes jegyet belőle kihámozni. Közben olykor elhanyagolja rabszolgák és kalózok megkülönböztetését: nem veszi eléggé figyelembe a szabad szegények, az elnyomott italikusok és a felkelő provinciák szerepét a köztársaság válságának kirobbanásában; nem tisztázza kellőképpen egyes, a kalózkodással kapcsolatos jogi fogalmak pontos értelmét, pl. az ún. „Kaperei” fogalmát. Másfelől a tárgyalt korszak római kalózkodását nemcsak a korszak római történetének egyéb jelenségeitől tartja olykor indokolatlanul külön, hanem elmulasztja az antik kalózkodás egész történetének folyamatába is beállítani az előzményeket, a kalózkodás történeti fejlődését áttekinteni. Kiindulási pontul az a tény kínálkozik, hogy a kalózkodásnak a homérosi időktől kezdve soha nem volt sajátlagos, magát a kalózságot megnevező neve. A homéroszi korban a foglalkozás egyáltalán nem volt alantas, sőt a kockázat kiemelésével még bizonyos dicsőséget is társítottak a fogalomhoz. Ugyanez az engedékenység a későbbi ókori, sőt az újkori elnevezésekben is megvan.

Kifogásolta továbbá az opponens a dolgozat szerkezeti felépítését, a „sokszor teljesen logika-ellenes szövegekkel űzött visszaéléseket”, a pontatlan idézéseket és a stílusbeli pongyolaságokat. Ugyanakkor kiemelte a szerző szorgalmát, olvasottságát, jó filológiai és történeti iskolázottságát, kritikai érzékét, történeti ábrázoló képességét, eredeti gondolkodást eláruló részleteket, megjegyzéseket. Az értekezést alkalmasnak minősítette arra, hogy megvédésével szerzője elnyerje a kandidátusi fokozatot.

Az értekezés másik opponense BORZSÁK ISTVÁN professzor, a nyelvtudományok kandidátusa volt. Helyeselte a témaválasztást és annak indokolását. A kalózkodás kutatásának igazi fontosságát az a felismerés adta meg, hogy a kalózoiktól szervezett emberrablás a rabszolgatartó társadalmi rend szerves alkotórésze. A polgárháború korának kiemelését indokolja, hogy ekkor érte

el az ókori kalózkodás a legnagyobb elterjedését, s így a kalózkodás és a római birodalom általános helyzetének kölcsönhatása ebben a korszakban különösen jól vizsgálható. A kalózkodásnak a szerzőtől adott meghatározása az opponens véleménye szerint nem általános érvényű, sőt még a tárgyalt korszakra vonatkozólag sem teljes. A polgárháborúk korának vázlatos áttekintése nem kandidátusi dolgozatba való. Kilikia kiemelkedő szerepét a kalózkodásban a dolgozat nem magyarázta kellőképpen, nem tért ki sajátos földrajzi adottságaira. Az illyr kalózkodást összefoglaló fejezet a dolgozat időbeli elhatárolásának vitathatóságát mutatja: a korábbi adriai kereskedelem ismertetése nélkül levegőben lóg a rómaiak illyricumi terjeszkedésének tárgyalása. A Szicília körüli kalózkodás vizsgálata a Verres-beszédek alapján jól megoldott része a dolgozatnak. A többi fejezet érdeme nem annyira az eredetiségben, mint inkább a téma rendszeres feldolgozásában, a szorgalmas anyaggyűjtésben van. Az ábrázolás nem mindig áll arányban az esemény fontosságával, gyakran indokolatlanul terjengős. Máskor viszont egyéni állásfoglalásait jegyzetekbe rejti a szerző. A korábbi szakirodalom kritikai vizsgálatában helyes megjegyzések vannak, de a felhasznált munkák tartalmi kivonatolása fölösleges. Néhány tárgyi tévedés, hiányosság és stilisztikai megjegyzés után Borzsák professzor a dolgozatot a vita alapjául elfogadta.

A vitában elsőnek SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU, a történettudományok kandidátusa szólalt fel. Felhívta a figyelmet arra, hogy igen tanulságos valamely gonosztettre vonatkozólag az uralkodó osztályok véleményét és felfogását rögzítő jogalkotást megvizsgálni. Ilyen vizsgálatból a kalózkodás kérdésében is érdekes tanulságok adódnának. Éles különbségtevést ajánlott a szó szoros értelmében vett osztályhare-jelenségek és az egyszerű bűnözés esetei közt.

DOBROVITS ALADÁR, a történettudományok kandidátusa a témaválasztás helyességéről beszélt, majd rámutatott az egyértelmű definíció nehézségére: aki az egyik fél szemében kalóz, a másikéban esetleg nem az. A kalózkodás történetének visszafelé az ókori kelet nagy kulturáig és előre a népvándorlás koráig kiterjedő vizsgálata kíváncsatos lett volna. Kitűnt volna ebből, hogy voltak periódusok, amikor a kalózkodást az államok általában elismerték, s olyanok is, amikor államilag támogatott és eltűrt mesterség volt.

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY aspiráns kiemelte azt a tényt, hogy Maróti elsősorban a kalózkodás társadalmi összefüggéseire igyekezett felhívni a figyelmet, ugyanakkor egyes elvi tisztázatlanságokat kifogásolt. Hiányolta annak a tisztázását, hogy a kilikiai társadalom melyik rétegéből kerültek ki a kalózok, s általában, a római birodalom lakosságának vagy a környező területek népeinek melyik rétegei azok, amelyek a kalózzá válással vállalták a hivatalos társadalomból való kiközösítetést. Nem látta kellően megvilágítva, hogy a római rabszolga-ellátás, illetve rabszolgakereskedés alakulása mennyiben befolyásolta a kalózkodás i. e. I. századi fejlődését. Nyitva maradt az a kérdés is, miért szorult rá Róma az i. e. II. században, a nagy hódító háborúk idején a kalózok rabszolgaszállító szerepére, s mi magyarázza, hogy az I. sz. közepe táján viszont annyira nélkülözni tudta őket, hogy teljes megsemmisítésükre is gondolhatott. Ugyanakkor a dolgozat a legtöbb esetben rámutatott azokra az összefüggésekre, amelyek a római rabszolgatartó társadalom belső fejlődése és a kalózkodás alakulása szempontjából döntő jelentőségűek.

FERENCZI ENDRE is kiemelte a tárgyválasztás helyességét. A kilikiai, illyr vagy ligur kalózok működését illetően a gazdasági-társadalmi tényezők elsőbbségére mutatott rá a földrajziakkal szemben. Hangsúlyozta, hogy az

ókori írók is tudatosan félrevezetnek és elleplezik a kalózság jellegének igazi vonásait, azt, hogy a kalózság éppen az itt tárgyalt korszakban a rabszolgatartó renddel szembeni általános elégedetlenség egyik tünete volt. Nem véletlen, hogy a kalózkodás mindenütt ott volt, ahol a római hódítók ellen folyt valahol a harc. Tanulságos, hogy a kalóz római jogi meghatározása szinte azonos a rabszolgáéval. Nagyon érdekes volna mélyebben megvizsgálni, mi volt az oka annak, hogy a telkelő rabszolgák és a kalózkodók mégsem tudtak összefogni a döntő pillanatokban, annak ellenére, hogy a kalózkodók között a szűkölt rabszolgák arányszáma igen jelentős volt. Nyilván el kellene jutni így ahhoz is, hogy a kalózkodók akkor, amikor a római rabszolgatartó társadalom elszánt ellenségei voltak, másfelől maguk is rabszolgatartókká váltak, és a rabszolgák felszabadítása, illetve felkeléseik sikere az ő létüket is alapjában fenyegette volna. Ez természetesen nem érinti azt a rendkívül fontos történeti szerepüket, hogy tevékenységükkel így is kimélyítették a köztársaság rabszolgatartó rendszerének válságát.

MARÓTI EGON a hozzászólásokra adott válaszában egy-két esetben azonnal reflektált a felvetett kérdésekre. Rámutatott, hogy nem arról van szó, mintha Rómának a 70-es években már nem lett volna szüksége rabszolgákra vagy arra, hogy a kalózkodókat felhasználja rabszolga-szerzésre, hanem éppen ellenkezőleg, az volt a helyzet, hogy ekkor már nem volt mód erre. Kilikia szerepére vonatkozólag egyetértett azzal, hogy a földrajzi tényező, amelynek szerepét ő is hangsúlyozta, távolról sem egyedülálló, csak a többinél jobban megfogható. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az ókorban a termelő eszközök fejletlensége illetve lassú fejlődési üteme miatt a földrajzi és természeti viszonyok nagyobb szerepet kaptak a társadalmi fejlődésben, mint az újkorban Európában. Önmagában is szembeűnő, hogy az ókori kalózkodások ugyanazonokon a helyeken voltak, mint a későbbiek egészen a XVIII. századig.

Az opponenseknek válaszolva először az értekezés bevezető részét ért bírálatokkal foglalkozott. A szerkezetre, aránytalanságokra, terjengősségre, a stílusra és idézőmódra vonatkozó kifogásokat elfogadta. Ugyanakkor sajnálattal állapította meg, hogy az értekezés legfontosabb részeire vonatkozóan konkrét megjegyzést sem pozitív, sem negatív értelemben nemigen kapott. Az illyr kalózkodás rajza valóban szervesen illeszkedik a munkába, de ez megfelel a történeti tényeknek: nem volt szerves összefüggése az e korban főszerepet játszó kilikiai kalózkodással.

Az opponensek véleményeinek másik csoportját a jelölt nem fogadta el. Ezek, mint mondta, részben egymásnak is ellentmondók, részben olyan megállapításokat tulajdonítottak neki, amelyeket nem tett vagy félreértették mondanivalóját. Nem vették kellően figyelembe azt a programszerű mondatát, amely szerint „vázolnunk kell a kalózkodók tevékenységének alakulását, a kalózkodás e korszakban megtett fejlődési szakaszait, a Rómával kialakult viszonyuk változásait”. Ebben benne van fő célkitűzése, hogy a kalózkodást más történeti jelenségekkel és tényezőkkel együtt, kölcsönhatásban tárgyalja, nem pedig történeti összefüggéséből kiragadva. A dialektikus tárgyalásmódnak ezt az alapvető követelményét nem sérti meg, ha a kalózkodás történetét nem kezdeteitől tárgyalja, mert szó sem lehet arról, hogy ez a történet egységes, folyamatos, hézagtalan. Így nem tudja elfogadni azt, hogy Róma történetének a polgárháborúk korabeli magyarázatához szükséges lett volna a századokkal a város alapítása előtti kalóz-vállalkozások áttekintése, mert ezek nem szerves előzményei a kilikiai kalózkodásnak.

Indokolatlannak tartotta az elődök munkáinak értékelésével kapcsolatos megjegyzéseket is. Érdemeiket mindenhol elismerte, munkájuk eredményét felhasználta, de ez jól megfér téves, elavult nézeteik bírálataival.

Ami a polgárháborúk korának kiragadását illeti, ezt indokolta egyfelől az, hogy a kalózság ebben a korszakban volt a legelterjedtebb, másfelől az, hogy „ez az egyetlen korszak az ókor folyamán, mikor egy meghatározott területről (Kilikia) kiinduló kalóz-erők az egész Földközi-tenger területén tevékenykednek”. Külön jelentőséget ad még ennek a tevékenységnek, hogy e korban szinte az egész Földközi-tenger melléke egységes birodalom felügyelete alá került, s a kalózok hatalma olyan nagy volt, hogy miatta a birodalom fővárosát is éhínség fenyegette.

A kalózkodás definícióját, amelyet mindkét opponens kifogásolt, nem tartja az egész ókorra érvényesnek, sőt hangsúlyozta, hogy „ilyen általános érvényű meghatározás reális talajon nem nyerhető és konkrét viszonyokra nem alkalmazható”. A továbbiakban több konkrét esetet elemezve megpróbált éles különbséget tenni a kalózkodás és az államok szervezett rabló-hadjáraitai között, s kimutatta, hogy az antik államjog is különbözőkként kezelte ezeket. A kalózkodás szerinte világosan elkülönült más foglalkozásoktól, s antik definíció fennmaradásának hiánya nem szól ez ellen. A homéroszi eposzokban leírt helyzet nem hasonlítható a késő köztársaságkorihoz; ekkor a kalózság már nem alkalmi vállalkozás, hanem állandó foglalkozás volt.

A jelölt szerint a fő ellentét közte és Marót közt a rabszolga felkelések értékelésében van, amelyeket utóbbi nem tart alapvető fontosságúaknak. A kilikiai kalózság fellendülésének földrajzi tényezőit hangsúlyozta, de ezeket nem tekinti egyedüli fontosságúaknak.

MARÓT KÁROLY a jelölt válaszára reflektálva fenntartotta azt, hogy a dolgozatban a régi kutatás elmarasztalásának erőltetett jellege van, s hogy a tárgyalásban a kalózkodás és a polgárháború története nem olvadt fel egymásba. BORZSÁK ISTVÁN rövid megjegyzése, majd a jelölt válasza után az opponensek és a jelenlevők Maróti Egon válaszát elfogadták. A bíráló bizottság megállapította, hogy „a jelölt a vita során bebizonyította, hogy dolgozatának mind tárgyválasztását, mind alapvető tételeit képes megvédeni, ha érvelése többször nem felelt is meg a tudományos tárgyilagosság követelményeinek. Bár dolgozatában a tudományos feldolgozásnak őáltala is elismert fogyatékosságai vannak, ezeknek kiküszöbölésére reményt nyújtott”. Mindezek alapján a bíráló bizottság szótöbbséggel javasolta, hogy Maróti Egonnak a kandidátusi címet megadják.

A vitát összefoglalta :

Szilágyi János György

a bizottság titkára

LUTTER TIBOR: „JOHN MILTON, AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM KÖLTŐJE” CÍMŰ DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA (1955. X. 10.)

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke, *Tamás Lajos*, lev. tag megnyitja az ülést és közli, hogy a kiküldött bizottsági tagok *Benedek Marcell*, az irodalomtudomány doktora, *Földessy Gyula*, az irodalomtudomány doktora, *ifj. Horváth János*, az irodalomtudomány doktora, *Tolnai Gábor* lev. tag, valamint *Gáldi László*, a nyelvészeti tudományok doktora, a bizottság titkára. Egyben bejelenti, hogy az értekezés opponensei *Révész Imre* akadémikus, *Turóczi-Trostler József* akadémikus és *Kardos Tibor* lev. tag.

GÁLDI LÁSZLÓ titkár ismerteti a jelölt eddigi tudományos munkásságát, a jelölt pedig disszertációjának téziseit. Ezután sor kerül az opponensi vélemények felolvasására.

RÉVÉSZ IMRE opponensi minőségében mindenekelőtt egy érdekes ellentétre mutat rá. Bár Milton 1644-ben megjelent híres röpiratában, az *Areopagitica*-ban kifejezett rokonszenvvel fordult az Angliában tanuló magyar protestánsok felé,¹ a miltoni életmű mégsem támasztott nálunk olyan érdeklődést, aminőt megérdemelt volna. Nyilván azért történt ez, mert Miltonban nálunk egyrészt főleg a regicidium, valamint a köztársasági eszme és rendszer védelmezőjét látták, másrészt az elszánt protestánst látta benne a katolikus klerikalizmus, s végül a protestáns klerikalizmus is sanda gyanúval tekintett a semmiféle dogmatizmus nyűgét nem tűrő magányos „eretnekre”. Életművének átfogó értékelésére tehát csak a felszabadulás után kerülhetett sor, a szocializmust építő magyar tudományos élet légkörében.

Sajnálatos azonban, hogy a szerző tudatosan mellőzte Milton magyar vonatkozásait, s nem szentelt kellő teret a nagy költő sajátos vallási és teológiai felfogásának sem. Pedig Milton korának egyik legeredetibb vallásos gondolkodója: álláspontja nem azonosítható a puritanizmus egyik szárnyával sem, de kimutatható, hogy bibliai igazolással igyekszik ellátni olyan teológiai és társadalom-etikai nézeteket, amelyek belső szellemi rokonságban állnak a középkorvég forradalmi irányú vallásos mozgalmával, elsősorban az antitrinitarizmus és a vele sokszorosan kapcsolódó anabaptizmus északolasz és svájci változataival. Valószínű, hogy Milton hosszú itáliai tanulmány-

¹ Nyilatkozata így hangzik: „Az sem hiába történik, hogy Erdélynek komoly és mértékletes népe onnan, a távoli Oroszország hegyláncos határai szomszédságából, amelyek messze túl esnek Germánia ősvadonán, évről évre elküldi mihozzánk nem is az ifjait, hanem a meglett férfait, hogy megtanulják nyelvünket és teológiai tudományunkat”.

útjáról hozott haza olyan vallási nézeteket, amelyek még a Cinquecento erős északolasz szekta-mozgalmaiból szívárogtak le a föld alá az inkvizíció elől.

Miltont ez az eszmevilág segítette szellemi függetlenségének kialakításában, de nem hatott rá társadalmilag mozgósító erővel. Nála a vallási kérdés a társadalmival sokkal kevésbé kapcsolódik, mint a forradalmi szektáknál vagy az azokkal rokonszenvező íróknál. Hirdeti tehát a házassági kötelék felbonthatóságát, de a nő és a férfi teljes egyenjogúságának elvi vagy gyakorlati lehetősége még alig villant meg gondolatai közt, ami egészen megfelelő polgári osztálykorlátainak. Jellemző az is, hogy minden férfi számára szabad felszólalási, tehát prédikálási jogot követel, viszont a nőktől ugyanezt a jogot még megtagadja, az ismert újszövetségi tilalom értelmében: „Mulier taceat in ecclesia”.

A miltoni eszmevilág polgári korlátai közé tartozik az is, hogy a költő a predestináció tanát illetően szembehelyezkedett ugyan Kálvinnal, de egyetértett vele abban, hogy a kamatszedés joga bibliailag teljesen igazolható. Az angol polgári osztály ideológiájának ad hangot azzal, hogy az angolokat „választott nép”-nek hirdeti, amelynek rendeltetése nemcsak vallási téren („a reformáció reformációjával”), hanem kulturális és minden egyéb tekintetben élére állni az egész emberiségnek. Mindezek alapján joggal mondható, hogy Milton lényegében véve életművével nagymértékben hozzájárult az angol polgári-kapitalista imperializmus ideológiai előzményeihez.

Érdemes lett volna Milton egyéb tételeit is, pl. a monarchomachiáról, a regicidiumról és tyrannicidiumról vallott tanítását tágabb összefüggéseibe beleágyazni. Ugyancsak pontosabb kifejtést igényelne a szerzőnek az a tétele, amely szerint az anglikán egyházban „igen sok egyházi tanítás kérdésében megtartották azt, amit a római egyház hirdetett” (9. l.). Helyesebb lett volna efféle fogalmazás: „több egyházi berendezkedés kérdésében megtartották a római egyház gyakorlatát”, hiszen — bizonyos, a kontinensen kialakult protestáns felekezetek által is átvett alapidogmákon kívül — pl. a püspöki egyházszervezet kérdésében gyakorlati okokból valóban megmaradtak a katolikus hagyományok. Félreérthetőnek tartja az opponens azt a nyilatkozatot, hogy Milton „a teljes liberalizmus szemszögéből megtagadja a predestináció tanát” (172. l.). Mivel Milton e tan elvetésénél az emberi szabadakaratnak mint az isteni kegy legnagyobb ajándékának értékelésére támaszkodik, a liberalizmus szó használatát tanácsosabb elkerülni.

A továbbiakban az opponens a disszertáció néhány kisebb hiányosságára mutat rá; azt a tényt például, hogy Milton élénken érdeklődött a logika iránt, kapcsolatba kellene hozni a puritánok legjelesebb filozófusának, Pierre de la Raméc-nak tanulmányozásával.

Az opponens végül az értekezésben előforduló néhány elírásra figyelemztet. A 22. lapon a 116. zsoltárról történik említés, pedig — figyelembe véve az idézett zsoltár tartalmát — csakis a 146. zsoltárról lehet szó, *Nazianzeni* Gergely (254. l.) helyett természetesen *Nazianzi* Gergely írandó, *Éliás* prófétáról (242. l.) *Illés* néven szoktunk beszélni stb. Végeredményképpen mindezen hiányok, illetve kisebb-nagyobb szépséghibák ellenére az opponens Lutter Tibor értekezését már jelen alakjában is méltónak tartja arra, hogy a doktori fokozat odaítélésének alapjául szolgáló vita tárgya legyen. Bizonyos továbbá, hogy a disszertáció, megfelelő helyeshítések és kiegészítések után, a magyar irodalomtudományi munkásságnak a haladó külföldi tudományos közvélemény által való megbecsültetését is elő fogja mozdítani.

Második opponensként TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF akadémikus adta elő véleményét. Kiindulásképpen megállapította, hogy Lutter Tibor Milton-könyve az első modern-filológiai tárgyú doktori disszertációnk, melynek véleménye szerint legpozitívabb értéke az, hogy a szerző az eddigi kutatás eredményeinek megközelítően teljes ismeretében írta könyvét.

Mindjárt ezután rátért azonban a disszertáció hiányosságaira is, ilyennek könyvelve el mindenekelőtt azt a tényt, hogy a szerző Milton világképéből — a Baconre való utalásoktól eltekintve — úgyszólván mindenestül kirekesztette a klasszikus és modern filozófiát. A költő cambridgei diákéveivel kapcsolatban pl. egyetlen szó sem esik a platonizmusról. Hasonló megállapításokat lehet tenni pedagógiatörténeti vonatkozásban. Lutter Tibor szerint az *On education* című értekezés (1644) azokra a tapasztalatokra mutat, amelyeket Milton cambridgei diákkorában szerzett, pedig nem véletlen, hogy e munkát Milton a német származású Samuel Hartlibnek, kora egyik legjelentékenyebb angol pedagógusának ajánlotta, s hogy éppen Hartlib volt Comenius pedagógiai elveinek leglelkesebb angol híve, hirdetője és tolmácsa. Ugyancsak Hartlib hívta fel Milton figyelmét Comenius pedagógiai elveire, s az idézett munkából kiderül, hogy Milton ezen elvek jórésztét magáévá tette. Minderről azonban az értekezés mégsem emlékezik meg.

A már említett platonizmuson kívül az opponens számonkéri a jelölttől a sztoicizmust is, hiszen ismeretes hogy a sztoicizmus kezdettől fogva elidegeníthetetlen alkotó része volt a kálvinizmus, a puritanizmus, elsősorban pedig a forradalmi puritán szekták világnézetének.

Sok mindent pótolni kellene Miltonnak korához és kortársaihoz való viszonyát illetően is. Helyes a pozitivista és a szellemtörténeti kutatás bírálata, de ez nem szélesülhet önálló értekezéssé, aminthogy nem válhat „független tanulmány” a Milton ellenlábasával, a reakciós és dekadens „metafizikus” költőkkel foglalkozó részből sem. Az egész kor jellemzésével kapcsolatban tudomásul kell venni, hogy a barokk sem nem fantom, sem nem mítosz, amelyet a szellemtörténet talált ki, hanem a XVII. század művészi megnyilatkozásainak egyik jellegzetes formája, amelyhez természetesen köze van Milton világának is. Nem egészen elfogadható a puritanizmus jellemzése sem: a szerző a puritanizmus hősi és morális erényeitől rendszerint nem látja korlátait és reakciós vonásait: fanatikus világ- és művészetellenességét, szépségfóbiáját és egyoldalú biblicizmusát. Kár, hogy a szerző — ha eltekintünk a színháztól és a drámától — a puritanizmus irodalomszemléletével és irodalompolitikájával sem foglalkozik.

Lutter ott érzi magát igazi elemében, ahol versszövegeket interpretál: művének egyik legjobb fejezete Milton szonettjeivel foglalkozik, s ezt úgy tekinthetjük, mint a dialektikus poétika és stilsztika alkalmazására irányuló kísérletet (kevésbé mondható ez *Az Elveszett Paradicsom* formai sajátosságainak elemzéséről: itt a szerző ismét a régi formális poétika és stilsztika kategóriáiban mozog). Hasznos lett volna behatóbban tisztázni a költő viszonyát az antik világhoz és a reneszánszhoz; sajnos az antikvitás hatásának feltárása jelen alakjában kizárólag formai és motivális elemekre korlátozódik.

Az értekezés jelentékeny része *Az Elveszett Paradicsom*mal foglalkozik. Bár a szerző elvileg nem vallja, hogy a szereplőket és konfliktusokat egyszerűen Milton korabeli alakokkal és szituációkkal lehet helyettesíteni (ez ugyanis szerinte „a probléma siralmas leegyszerűsítése, vulgarizálása volna”), a gyakorlatban ez a vulgarizáció mégis fenyegét, hiszen látjuk, micsoda követ-

kezetességgel politizálja át és időszerűsíti Lutter Tibor jóformán az egész költeményt.

Vallásos külsőségek közt jelentkező régi szabadságmozgalmak és forradalmak elemzésére Engels klasszikus példát adott, de azért a mi feladatunk esetről esetre megvizsgálni, vajon e külsőségek egyszerűen csak külsőségek-e, amelyek a lényeket nem érintik, vagy pedig elhomályosítják a lényeket, a forradalmi gondolatot. Milton esetében a kérdés megoldása azért bonyolult, mert egyfelől a bibliai elbeszélés már magában véve is mitikus, vallási események művészi tükrözése, másfelől pedig Milton számára ez a bibliai köntös nemcsak formai konvenció, hiszen ő még hitt az Írásban, illetve az Írásnak a korhoz képest leghaladóbb értelmezésében. Lutter Tibor a probléma lényegét nem tárta fel eléggé; csupán megállapította, hogy a mai olvasónak „a vallási köntös szövegén keresztül nehéz behatolnia a miltoni mondanivaló lényegébe, s ez ad a mai burzsoá kritikának alkalmat arra, hogy a maga mostani ízlése szerinti Miltont állítson olvasói elé”.

Vitatható módon alkalmazza a szerző következő tételét is: „A marxista kritika fegyverei...képesse tesznek bennünket arra, hogy Miltonnak e nagy epikus alkotását a világirodalom történetében méltó helyre állítsuk”. E tétel maradéktalan alkalmazására még nem került sor, mivel a szerző bizonyító anyaga voltaképpen csupán Milton alkotói nagyságát igazolja, de magában véve nem elég világirodalmi helyének kijelöléséhez. Az *Elveszett Paradicsom*ot átfogóbb irodalmi távlatból kellett volna értelmezni, felderítve egykorú európai visszhangját, utóéletét, felszabadító, világnézetet formáló európai hatását, viszonyát a téma más feldolgozásaihoz (Du Bartas, Jost van den Vondel), a barokk poétikához és allegorizmusához, valamint a kor európai filozófiájához. Kétségtelen ugyanis, hogy a költemény megértését mindig ez utóbbi nehezítette meg s nem a bibliai „frazeológia”. Meg kellett volna vizsgálni azt is, miért nem érvényesülhetett vallásos ideológiája miatt teljesen. Az *Elveszett Paradicsom* nemzeti tendenciája, holott például a *Paradicsommal* egykorú Zrínyiász vallási vontkozásai ellenére nemzeti eposz.

Az *Elveszett Paradicsom* világirodalmi helyének kijelöléséhez jó segítséget nyújt Goethe és Schiller véleménye. Goethe felismerte a konfliktus ideológiai magvát, a szabadakarat keresztény problematikáját, Schiller pedig, éppen a *Paradicsommal* kapcsolatban, összehasonlította a puritánokat a jakobinusokkal. „Az ilyen idők”, írta Schiller, „egyenesen arra teremődtek, hogy...felizgassák és felgyútsák a szellemet, anélkül, hogy tárggyal szolgálnának neki. Ilyenkor [a költő] belülről meríti tárgyait, s így keletkeznek aztán az allegorikum, agyafúrt és misztikus ábrázolásmód torzszülöttei”. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban fel kell tehát vetni Milton témaválasztásának sokat vitatott problémáját. Az opponens nem tartja valószínűnek, hogy Milton azért fordult volna el eredeti célkitűzésétől, egy Artus-dráma megírásától, mert ezt a tárgyat nem tartotta hitelesnek. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy akadt XVII. századi költő, mégha véletlenül egyszemélyben történetíró is, aki ne dolgozna fel mondai tárgyat, csak azért, mert nem tartja hitelesnek! Az igazi ok inkább a puritanizmus irodalomszemléletének egyoldalúságában, a világi témáktól való elzárkózásban keresendő; ami az eposzi formát illeti, abban igaza van Lutter Tibornak, hogy ez a forma a drámánál jobban megfelelt a téma és a koncepció hatalmas arányainak. Ehhez hozzáveendő, hogy a reneszánsz óta az angoloknál is megvolt az eposznak mint a legünneplélyesebb költői megnyilatkozásnak az igénye: ezen igény kielégítése számára

az angol nép legtermékenyebb erőit mozgósító forradalmi válság kedvező feltételeket teremtett.

Miért ragaszkodott Milton a ptolemeuszi világképhez, noha tudomása volt a kopernikusziról? Azért-e — amint Lutter állítja —, mert ez a világkép szemléletessé tette a tér és az idő roppant távlatait, a végtelenséget? Ennyi modern művészi tudatosságot Miltonról nehéz feltételezni. Az új természet-tudományi világkép a biblia betűjéhez ragaszkodó puritánoknál nyilván ellenállásra talált, tehát az ok másutt és mélyebben keresendő.

Általában a vallásos köntös vizsgálata nem teljesen kielégítő; nem tesz eleget az Engelstől származó követelményeknek. S itt felvetendő még egy kérdés: hol és hogyan ábrázolja Milton kora konkrét valóságát, ha a barokk allegorikum egyáltalában módot ad neki az ilyen ábrázolásra. Sajnos a realizmus, a realista ábrázolásmód problémája az értekezésben fel sem merül, pedig kétségtelen, hogy már az eposzban nagyon meggyőzően hat a Sátán és az ördögi mitológia realista ábrázolása.

Az opponensi vélemény további része főleg Milton másik epikus költeményével, A Visszanyert Paradicsommal foglalkozott; ezzel kapcsolatban az opponens kérdést intézett a szerzőhöz, hogyan párosulhat Krisztus jellemében a reneszánsz epikus hősábrázolása a puritán demokrácia hőszemélyével, a nagy tettek emberének morális problematikájával, majd kiemelte, hogy ebben a műben jutott legélesebben kifejezésre Miltonnak a világi szépség és a puritán aszkézis összemérhetetlenségéből eredő konfliktusa: csak a búcsúzó, vak Milton kioltthatatlan honvágya ragyogtathatta fel ilyen fényben a női szépséget, a császári Rómát és az Imperiumot, Athén művészetét és filozófiáját, s még azokat az étkeket is, amellyel a Sátán Krisztust csábítja. Milyen szerény és irreális ehhez képest a puritánok eszményi ellenvilága!

A Küzdő Sámsonról szóló részt az opponens jónak tartja; szerinte kár azonban, hogy az értekezésből nem látjuk a tárgy irodalmi előtörténetét s összefüggését az antikizáló biblicista dráma európai vagy legalább angol hagyományaival.

Befejezésül az opponens 3 kíváncsiat fogalmaz meg:

1. A pozitivista és szellemtörténeti kutatás bírálata kerüljön a bevezetésbe.
2. A metafizikus költőkről szóló fejezet — rövidebbre fogva — olvadjon bele a XVII. század angol szellemi életének és irodalmának rajzába.
3. Külön fejezet vagy az utószó vázolja Az Elveszett Paradicsom világ-irodalmi és mai jelentőségét.

Harmadik opponensként KARDOS TIBOR lev. tag adta elő véleményét. Helyesnek ítélvén az értekezés tárgyválasztását, s röviden elemezvén a más opponensek részéről kevésbé érintett ún. „szatanista” magyarázatot — amely szerint Milton nagy művét nem Isten, hanem a Sátán és a lázadó angyalok szemszögéből írta meg — hangsúlyozta, hogy e magyarázat, amelyet egykor Shelley és Byron is vallott, lényegében véve azért vonzó, mert eszerint Miltonban a haladás, az önkény elleni tiltakozás és főként a szabadság költőjét kell látnunk. A szatanista magyarázat vonzóereje oly nagy, hogy még marxista hívei is akadnak, mint pl. Caudwell; mindazonáltal véleménye szerint Lutter Tibor helyesen tette, hogy e nézet elfogadása helyett a másik marxista Milton-magyarázathoz csatlakozott: eszerint Milton nem a Rossz, hanem a Jó szemszögéből alkotta meg művét, s a királpárt törvénytelen lázadását vetítette vissza a Sátán lázadásába.

További kérdés, milyen volt Milton viszonya a puritánokhoz. Kardos Tibor szerint az értekezésből nem derül ki eléggé, hogy a nagy magányos költő egyre inkább balfelé tolódott, s egyre idegenebbül állt kompromisszum nélküli tiszta forradalmi szellemével a puritánok táborán belül is. A fejtegetéseknek e ponton, szerinte, egymással ellentétes irányban kellett volna haladniuk: először be kellett bizonyítani, hogy Milton az angol forradalom költője (amit Lutter meg is tett), majd pedig kimutatni, mennyivel több ez a hatalmas egyéniség, mint a fanatikus, szűk látókörű s alapjában polgári korlátokat mutató puritánok. Az utóbbi rész azonban hiányzik a disszertációból: csak utalásokat találunk rá, valamint helyes, de egymással összefüggésbe nem hozott ténymegállapításokat.

A Paradicsom méltatásával kapcsolatban Kardos Tibor megjegyezte, hogy itt is, valamint a megváltás eposzában nyilván azért sikerült Miltonnak a Sátán alakját oly meggyőző erővel ábrázolnia, mert saját belső vívódásait vetítette bele műveibe. Ugyancsak e szubjektív háttér avatja mélyen emberivé Miltonnak — Kardos Tibor szerint — legelőbbi művét, a *Samson Agonistes*-t. A vak Milton heroikus önvallomása ez a darab, melynek főmotívuma a szabadság és a sztoikus hősiesség.

A forradalmi puritánok kegyességének és aszkézisének őszinteségét illetően az opponens némi kételkedését nyilvánította. Nem tagadta ugyan, hogy az adott történelmi körülmények közt a fiatal angol burzsoázia a fejedelmi abszolutizmussal szemben forradalmi szerepet töltött be, azonban — A. D. Epstein szovjet kutató nyomán — hozzátette, hogy pl. Th. Deloney igen átlátszó módon idealizálta Jack of Newbury, e jeles vállalkozó üzemét, ahol a női és gyermekmunkát éppen olyan elképesztő módon zsákmányolták ki, mint általában Angliában. Kardos Tibor szerint a puritánok forradalmi aszkézise tehát inkább szubjektív tudatnak tekinthető, mintsem objektív valóságnak. A forradalmi aszkézis a plebejus nép, a hadrakelt parasztok sajátsága, s mivel Milton a puritánok forradalmában a népi forradalmi törekvések örökségét látta, a nagy wiclifi hagyományt, az igazi forradalmi elemeket egyre jobban balra kereste, s végül is túlhaladva rajtuk, magányában építette ki sajátos világát.

Az opponens egyetért a szerzővel abban, hogy Miltonnak nem volt a polgári irodalomtörténet értelmezése szerint vett reneszánsz korszaka. De nagyon is örököse Milton a reneszánsznak és képviselője is, ha a reneszánsz hőseit Engelsszel „a gondolkodás, szenvedély és jellem, a sokoldalúság és a tudás” óriásainak tekintjük. A reneszánsz engelsi alakjai, akárcsak Milton, belevetik magukat a kor küzdelmeibe. S nem szabad felednünk, hogy a fiatal Milton is humanista műveltségű, reneszánsz költő volt, s e tulajdonságait később sem tagadta meg. Kezdetől fogva megvolt benne hivatásának s az ember hivatásának morális felfogása, amely később kifejllesztette a puritán biblicizmus és a sztoikus humanizmus mély egységét. Az opponens szerint nem gyengék azok a szálak, melyek Miltont az angol és olasz reneszánszhoz fűzik, s ha ezekkel a szerző részletesebben foglalkozott volna, csak gazdagította volna a miltoni életmű elemzését. Nem volt viszont szükséges oly részletesen foglalkozni az ún. metafizikus iskolával.

Kévesli az opponens Milton stílusának és ízlésének vizsgálatát: egyes képeit (pl. „zengő könny zuhog”) egyrészt a marinizmussal, másrészt a gongorizmussal lehetne rokonítani. Ugyancsak helyes lett volna Milton típusalkotását a marxista esztétika szemszögéből megvizsgálni. A ptolemeuszi

világkép kérdése egy olyan embernél, aki fiatal korában Galileit is meglátogatta, egyáltalában nem közömbös. E világmagyarázat választása szorosan összefügg az angol forradalom és Milton vallásos korlátaival, s nem kevésbé azoknak a vallásos eposzoknak a technikájával, amelyekről egyaránt tanult Zrínyi és Milton.

Szükszavúnak találja az opponens az egykorú kulturális élet rajzát, s megállapítja azt is, hogy a szerző sem Milton politikai és társadalmi jellegű írásaiból nem bont ki mindent, ami bennük rejlik — például a válási röpiratban kifejtett teljes lelki szabadság gondolatát —, sem pedig a röpiratok korszakának humanista jellegét, érvelési módját nem teszi kellőképpen elmélyített elemzés tárgyává. Dicséri viszont a forradalmi korszakban írt szonettek tárgyalását, s elfogadja a nagy eposznak Lutter nyújtotta értelmezését. Helyesnek tartja a hivatkozást Wiclifre, az opponens azonban úgy véli, hogy Milton végeredményben a nemzeti reformáció forrásaihoz nyúlt vissza, tehát Ilusz Jánosig, aki az emberiséget félrevezető pápát Antikrisztusnak fogta fel, akivel szemben helyre kell állítani Krisztus egyházának ősi állapotát. Fontos érdeme végül az értekezésnek az is, hogy a nagy eposz tárgyalása után nem zuhan vissza, sőt a Samson Agonistes elemzésében esztétikai szempontból a legtöbbet nyújtja. A Sátánnal viaskodó Krisztus a sztoikus hősök epikus nagyságát idézi, a vak Sámson pedig a hősi antik tragédia ihletét viszi át a biblikus tárgyra.

Mindent összevéve, az opponens Lutter Tibor Milton-monográfiáját jelen formájában is alkalmasnak tartja a doktori cím és fokozat elnyerésére. Ha a munka nyomtatásban megjelenik, a szerzőnek érdemes lesz figyelembe vennie mindazon mozzanatokat, amelyek az általa komoly tudással megrajzolt képet még igazabbá tehetik.

Az opponensi vélemények elhangzása után TAMÁS LAJOS elnök megkérdezte, kíván-e valaki kérdést intézni a jelölthöz vagy az opponensekhez. Mivel kérdést nem tettek fel, a jelölttől kérdezte meg, kíván-e most válaszolni az opponensi véleményekre vagy az esetleges hozzászólásokkal együtt.

LUTTER TIBOR először az opponenseknek óhajtott válaszolni. Válasza első felében az angol forradalomra vonatkozó, egymástól nagyon eltérő véleményekkel foglalkozott, s Andreas Gryphius, az Eikon Basilike, majd Macaulay, Browning és Graves nézeteinek taglalása után arra a megállapításra jutott, hogy e téren az irodalomtörténész számára is lépten-nyomon kétféle értelmezés kínálkozik: az egyiknek célja tisztára mosni a nyilvánvalóan bűnös királyságot és annak minden ideológiai, művészeti és irodalmi megnyilvánulását, a másik viszont a forradalom igazát keresi a kor nagy művészi és irodalmi emlékeiben. Véleménye szerint nyilván a második módszer követése segít jobban az igazsághoz, még ha nem is számol eléggé a forradalmi ideológia korlátaival és a forradalom eszmevilágát kifejező műalkotások belső ellentmondásaival.

Ebből a szempontból törekedett a szerző is Milton egyéniségének és alkotásainak minél teljesebb átélésére: ilyenfajta újraélés nélkül ugyanis, a szerző szerint, nincs igazi irodalomtudomány. Mivel azonban az ilyenfajta átélés természetszerűleg nem ölelheti fel a megismerendő egyéniség vonásait, az irodalomtörténeti alkotó munkásságnak mindig van bizonyos sajátos *befejezetlen* jellege, amely szoros kapcsolatban áll a nagy alkotók *oeuvrejének kimeríthatetlenségével*. Mindezt figyelembe véve, a szerző közel két évtizede arra törekedett, hogy az előmunkálatok megfelelő felhasználásával a költő

egyéniiségét és művészetének sajátos vonásait leglényegesebb jegyeiben ragadja meg. A hosszú munka révén kialakult a szerzőben bizonyos kép Miltonról, mégpedig olyan kép, amelynek most már egyetlen vonásáról sem mondana le szívesen. Hálával fogadja az opponensek megjegyzéseit, hiszen ezek sok tekintetben hozzásegítik ahhoz, hogy a Milton életművéből megragadott vonásokat még hitelesebbé, még meggyőzőbbé tegye, meg kell azonban mondania, hogy a kiegészítésekből és korrekciókból csakis azokat tudja elfogadni, amelyek tudományos meggyőződésével összhangban állnak. A részletproblémák mellőzésével ezúttal csupán néhány olyan elvi kérdésre kíván reflektálni, amelyek feltétlenül tisztázást követelnek.

Ami A Paradicsom Elvesztésének népszerűségét s ezzel kapcsolatban utóéletét illeti, a szerzőnek az a meggyőződése, hogy az eposz — ha egyszer megértettük szimbolikáját — a világirodalmi remek fényében ragyog a mai olvasó előtt is. Már Goethe beszélt e mű „páratlan jellegéről,” s ugyanez, az eposzból sugárzó hatalmas művészi erő nyűgözte le mindazon kritikusokat, akik Drydentől napjainkig Milton tanulmányozásában mélyedtek el.

A puritanizmus pozitív, illetve negatív vonásainak értékelését illetően Lutter Tibor megjegyezte, hogy az osztálytársadalmak egész története folyamán minden forradalmi mozgalom ellentmondásokkal terhes: a forradalom tömegmozgató ereje az ember teljes felszabadítása, amivel egészen a szocialista forradalom koráig ellentétben állt a történelem megszabta következő lépés gyakorlati perspektívája. Természetesen ellentmondásos a XVII. századi angol forradalom ideológiája, valamint a korszak viszonyait tükröző művészete, irodalma is. Ámde a nagy haladó alkotások vizsgálatánál nem az a fő feladatunk, hogy e művek ellentmondásosságát hangsúlyozzuk ki; ennél sokkal gyümölcsözőbb a pozitív vonások kiemelése, a kor és a történelmi helyzet világos elemzésével. Milton életművét az teszi csodálatossá, hogy benne a kor legszebb emberi törekvései jutottak kifejezésre: a puritanizmus leghaladóbb vonásait életműve nagy költői alkotásokba sűrítette. Ebből viszont az következik, hogy ha az angol polgári forradalom jelentős lépés volt az emberiség történetében, akkor az azt kiharcoló mozgalom, a puritanizmus sem nélkülözheti a haladás igen lényeges pozitív vonásait. A szerző hálás Révész Imre akadémikusnak, hogy észrevételeivel ennek a kérdésnek még elmélyültebb tanulmányozásához segítette.

Harmadik fontos elvi kérdésnek tartja a szerző Milton kapcsolatát a reneszánszsal. Elismeri, hogy a reneszánsz polgári értelmezésével részletesebben kellett volna foglalkoznia, hiszen a reneszánsz életigenlését sokszor élesen szembeállították a puritanizmussal. E vonatkozásban tehát az értekezés valóban kiegészítésre szorul.

Ami az utolsó elvi kérdést illeti, ti. hogy *mi legyen és mi ne legyen* benne az értekezésben, erről a szerző csupán annyit óhajt megjegyezni, hogy a felvetett kérdések egész sora (Milton böleselete; hatása és helye a világirodalomban; utóélete, Milton Magyarországon) inkább külön monográfiát igényel, mivel ezek a kérdések a most vitára került Milton-képhez nem tartoznak szorosan hozzá. Az értekezés szerkezeti felépítésén sem kíván változtatni, s a hibás nézetek bírálatát szívesebben hagyná jelenlegi helyén. A „metafizikus” költészetnek itt olvasható első marxista szempontú tárgyalása, tehát ez sem mellőzhető.

Más vitatható részletkérdések megválaszolása helyett a szerző munkáját Milton szavaival ajánlja a bizottság jóindulatába:

„What power, what force, what mighty spell, if not
Your learned hands, can loose this Gordian knot?”

A felszólalások során elsőnek FÖLDESSY GYULA, a bizottság tagja kért szót. Figyelmeztetett a sátán-motívum világirodalmi fontosságára és magyar vonatkozásaira, egészen Adyig, sőt napjainkig. Az Elveszett Paradicsomot e szempontból érdemes lenne összevetni pl. Byron Manfrédjával és Goethe Faustjával.

GÁLDI LÁSZLÓ, a bizottság titkára, szintén az értekezés kiegészítését javasolta, mégpedig Milton utóéletének néhány igen jelentékeny mozzanatával. Aligha lehet véletlen, hogy Baróti Szabó Dávid — Bacsányi biztatására — éppen 1789-ben, a francia polgári forradalom évében kezdett hozzá Milton fordításához. S bár Lutter Tibor csupán Blaketől eredezteti az ún. szatanista értelmezést, világosan kimutatható, hogy már Baróti Szabó is — talán valamivel korábban — a Sátánnak az I. énekben olvasható nagy beszédét a szabadságeszme kifejezésének fogta fel. „Meg-rémülve talántán Tön magatok le-kötétek, holy illy *rabigára* szorítottva A' Győzött le-borúltt arttza fogjátok imádni” — mondta a Sátán Baróti Szabó szárnyaló hexameterében, s a magyar irodalmi nyelv története szempontjából is érdekes, hogy *rabiga* szavunknak éppen ez a hexameter nyújtja első előfordulását, s innen jutott később a szó Berzsenyihez, Kölcseyhez, Vörösmartyhoz... Ami pedig Milton XVIII. századi értékelését illeti, ehhez hozzá kellene venni Herder igen érdekes nyilatkozatát Milton nyelvének kifejező erejéről, valamint Voltaire véleményét a Paradicsomról. Az efféle nyilatkozatokból jól kiviláglik, hogy a XVIII. századi Milton-képet nem szabad egészen sztatikusnak tekintenünk.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF akadémikus, a bizottság tagja. él az opponenseknek adott szó jogával s kijelenti, hogy Lutter Tibor válaszát nem tekinti kielégítőnek, mert egyes fontos problémákat teljesen mellőzött, másokat pedig bagatellizált. Nem bagatellizálható, hogy az opponens számonkérte a marxizmus—leninizmus alkalmazását Az Elveszett Paradicsommal kapcsolatban, s nem bagatellizálható a platonizmus jelentősége, a Paradicsom realizmusa és a típusalkotás problémája sem. Ezenkívül nem fogadható el a filológiának, illetve az irodalomtörténetnek az az „élményszerű” felfogása, amelyről most hallottunk. A lírából nem szabad ezáltal lírizmust s az eposzból epikát csinálni. Filológusok vagyunk, akik szeretik a logos-t, s nyilvánvaló, hogy a logoshoz tartozik a szöveg. Ha filológus vagyok, s az osztatlan filológia alapján állok, mindenütt szöveg, tartalom és ideológia, illetve szöveg, valóság és művészet dialektikus egységét keresem. Ha ez hiányzik, marxizmusunk verbális marxizmus marad. Mindezt a filológia, a tudomány hitele érdekében kell elmondani. Mindennek ellenére az értekezést, mint filológiai teljesítményt, elfogadásra ajánlja, hiszen Lutter Tibor éppen értekezésével cáfolt rá mai eljárására, amikor egyes problémákat bagatellizál s az opponensek némely kifogását meg sem említi.

TOLNAI GÁBOR lev. tag, a bizottság tagja, azon a véleményen van, hogy az opponensek — a hazai speciális helyzet folytán — nem anglisták, s ezért bárminő értékes is egyébként véleményük, többet kívánnak a disszertációtól, mint amennyit az nyújthat. Nem hibáztatja Lutter Tibort például azért, hogy a realizmus kérdését Miltonnal kapcsolatban nem oldotta meg. Sajnos a marxista—leninista irodalomtudományban nincsen olyan munka, amely a kritikai realizmus előtti realizmus kérdését nemhogy megoldotta,

de legalább helyes útra terelte volna. Remélhető, hogy a nemzetközi irodalmi kongresszus vitája ezt a kérdést is előbbre viszi. Annyi már most is megállapítható, hogy a XVII. századi realizmus alapmértéke csakis a XVII. századi ember valósága lehet. A szocialista realizmus mértékét itt természetesen nem alkalmazhatjuk, viszont a XVII. század mértéke szerint Milton nyilván realistának számít. Általában bizonyos, hogy a nagy haladó alkotások feltétlenül realista alkotások is egyúttal, de azért nem mondhatjuk, hogy minden haladó alkotás realista alkotás is. Vegyünk egy magyar példát: Vörösmarty kétségtelenül XIX. századi irodalmunk egyik legnagyobb alakja, de kétségtelen, hogy nem realista egész művében (*Turóczi-Trostler József: És novellái?*). Azt mondtam, hogy nem egész művében. Lehet valaki nagy haladó író akkor is, ha antimarxista tendenciákkal dolgozik (példa rá: Ibsen szimbolizmusa). Mindenesetre ne keressünk Lutter Tibor dolgozatában olyan kérdéseket, amelyeknek megoldása nem a jelen értekezés, hanem az egész magyar irodalomtudomány feladata. Lutter Tibor disszertációja a követelmények szerint szaktudományát alkotó módon továbbfejleszti, s azért Tolnai Gábor a maga részéről a doktori fokozat odaítélését javasolni fogja.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF két korrekciót jelent be, mivel úgy érzi, hogy Tolnai akadémikus elsősorban hozzá intézte szavait. (TOLNAI GÁBOR: Nem Turóczi-Trostler akadémikussal vitatkozom, hanem mindnyájunkkal.) Nem a realizmust kérte számon Lutter Tibortól, hanem azt, hogy Milton műve — a vallási külsőségek ellenére — miért nem mutat meg valamit a maga korából. Továbbá igenis kifogásolható, hogy e két fogalom: „típus” és „realizmus” még utalás formájában sem fordul elő a munkában. Az opponens figyelmeztet arra is, hogy nem Milontól kérte számon a marxizmust, hanem Milton értékelésétől.

TAMÁS LAJOS, a bizottság elnöke, felkéri a jelöltet a válasz megadására.

LUTTER TIBOR előjáróban kijelenti, hogy rövidség okából most sem áll módjában minden kérdésre részletesen válaszolni. A platonizmust, alaposabb részletkutatás hiányában, egyelőre nem tartja különösen lényegesnek Milton fejlődése szempontjából. Miltonnak egyes filozófusokhoz, például Hobbes-hoz való viszonyát szintén meg kellene vizsgálni közelebbről. A realizmus és a típusalkotás kérdését maga is kínzó problémának tartja: mivel eddig a realizmus fogalmát főleg a XIX. századdal kapcsolatban határozták meg, nagy nehézséget jelentett a realizmusról Miltonnal kapcsolatban beszélni. Viszont az, hogy a valósághoz hogyan viszonyul A Paradicsom Elvesztése, mégis benne van az értekezésben, sőt — egyes opponensek szerint — talán túlságosan nagy teret is kapott.

Földessy Gyulával egyetért abban, hogy a romantika korában is érdemes lenne megvizsgálni a szatanizmus kérdését. — Gáldi Lászlónak két megjegyzéssel kíván válaszolni. Az első az, hogy Blakenek egész szatanista világnézete volt, s ez festészetben, epikában és Miltonnal kapcsolatos gondolataiban egyaránt megnyilatkozott. Pontos évszámhoz a szatanista értelmezés felbukkanását egyelőre nem kívánja kötni. Amit a XVIII. századnak többé-kevésbé egységes Milton-képéről mondott, az a klasszicizmus korára vonatkozik, viszont Blake szatanizmusa már a preromantikához tartozik. A XVIII. századi értékelések közt további szint jelent egyrészt Addison értékelése, másrészt Johnson híres Milton-életrajza.

TAMÁS LAJOS elnök kérdésére a jelenlevők kielégítőnek nyilvánították a jelölt válaszát, mire az elnök felfüggesztette az ülést, és a bírálóbizottság

határozathozatalra vonult vissza. Az ülés újbóli megnyitása után a bizottság titkára a következő javaslatot olvasta fel:

„A bírálóbizottság megállapította, hogy Lutter Tibor doktori értekezése jelentős tudományos munka, amely a marxista irodalomtudomány követelményeinek megvalósítására törekszik. Sokfelé tekintő szempontjai, valamint Milton korának és életművének alapos ismerete érdekessé teszik arra, hogy több lényegbe vágó kiegészítés után a korszerű magyar Milton-kutatás kiindulópontja legyen. A tanulmány igen jó részei többek közt azok, amelyekben a szerző verselemzéssel foglalkozik. Milton eposzának új értelmezése lényeges részeiben meggyőző. A fentiek alapján a bírálóbizottság az értekezést jelen alakjában is elfogadja és Lutter Tibornak a doktori fokozat megadását egyhangúlag javasolja. Egyben a bírálóbizottság javasolja, hogy a mű kiadása esetén az opponensek észrevételei feltétlenül figyelembe vétnessenek.”

A vitát összefoglalta:

Gáldi László

a bizottság titkára

SIPOS ISTVÁN: „A BÜKKI HUTÁK ÉS HÁMOROK TELEPÜLÉS- ÉS NYELV-
JÁRÁSTÖRTÉNETE” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Sipos István „A bükki huták és hámorok település- és nyelvjárás-története” című kandidátusi értekezésének nyilvános vitája 1955. október 24-én zajlott le. A bírálóbizottság tagjai voltak: Pais Dezső akadémikus mint elnök, Décsy Gyula a nyelvészeti tudományok kandidátusa mint titkár, Hajdú Péter, Moór Elemér és Sulán Béla a nyelvészeti tudományok kandidátusai mint tagok. Opponensek: Hadrovics László levelező tag és Király Péter kandidátus. A jelölt értekezését mint aspiráns készítette Kniezsa István akadémikus, aspiránsvezető irányításával az 1952–1955. években.

Az elnök megnyitója után a titkár felolvasta a jelölt életrajzát, és eddigi munkássága jegyzékét, majd Sipos István ismertette röviden értekezését. A munka öt bükki község (Ujhuta, Répáshuta, Óhuta, Hámor, Ómassa) szlovák nyelvjárását dolgozza fel. A községek nyelvjárásának leírását részletes településtörténeti vizsgálódás előzi meg. Sipos István az Országos Levéltárban és az öt község parókiájainak levéltáraiban végzett kutatásai alapján megállapítja, hogy az öt község lakossága a XVIII. század harmincas éveitől települt. A telepesek zöme a különböző felső-magyarországi megyékből jött (Túróc és Pozsony megye kivételével mindegyik megye tekintetbe jön); de érkeztek bevándorlók Morvaországból, Csehországból és Galíciából is. Az új lakosok az iparosodó vidék bánya- és kohóüzemeiben, ill. az erdőgazdaságokban találtak megélhetést. A különböző nyugati szláv tájszólásokat (szlovák, morva, lengyel, ukrán) beszélő több hullámban összesereglett telepesek nyelvének keveredéséből, egymásra üledéséből egy sajátos új szláv tájszólás jött létre. E tájszólásnak adja részletes leírását a nyelvi feldolgozás. A településtörténeti eredmények felhasználásával kimutatja a tájszólás különböző nyelvi és nyelvjárási összetevőit. Az öt bükki község nyelve eredetileg nyugatszlovák jellegű volt; ma Répáshuta és Ujhuta nyugatszlovák, Hámor és Ómassa keletiszlovák jellegű s Óhuta átmenetet képvisel a kettő között. „Az egymástól elütő nyelvjárás csoportok a huták és hámorok társadalmi-gazdasági közösségben az egységesedés irányában fejlődtek. Ez főként a szóképzésben és alaktanban nyilvánult meg, de gyakori kettősségeket, változatokat őriztek még meg a hangtanban és meglehetősen tarkaságot a szókészletben.”

HADROVICS LÁSZLÓ opponensi véleményében elismeréssel szólt az értekezés módszeréről. Az igen alapos településtörténeti rész Sipos dolgozatában „olyan többlet, amely messze fölébe emeli más hasonló feldolgozásoknak”. Kifogásolja azonban, hogy az értekezés stílusa itt terjengős és helyenként

„a kötetlen elbeszélés benyomását teszi”; több szokatlan megfogalmazásra hoz fel példát. Szembeötlő, hogy a szerző több helyen vitázik Štolic szlovák nyelvjáráskutatóval, ahol a vitának nem igen van értelme. Hadrovics nem tartja helyesnek, hogy a szerző a történeti dokumentumokat a törzsszövegben közli; javasolja, hogy azokat az értekezés végén függelékként külön okmánytárban gyűjtse össze. A nyelvészeti feldolgozásból a hangtan emelkedik ki részletességével. A szerző itt ascendens eljárásmodot alkalmaz; Hadrovics László szerint helyesebb lett volna a descendens eljárásmod. Az idegen eredetű szavak hangalakjainak magyarázata ellen több kifogást emelt; javasolta, hogy értekezésében ezt a részt a szerző „még egyszer vizsgálja át és fordítson nagyobb figyelmet az átadó nyelv lehetőségeire”. A névszóképzésben kíváncsi volt a képzők produktív és improduktív voltának feltüntetése.

KIRÁLY PÉTER opponens beillesztette az értekezést a magyarországi szláv nyelvjáráskutatás történetébe. Javasolta, hogy az értekezés címében csak a „nyelvjárástörténet” kifejezés szerepeljen, mert a korszerű nyelvjárás-leírásoknál az előzetes településtörténeti kutatás magától értetődő. Több észrevételt tett az értekezés módszeréről magyar, cseh és szlovák nyelvjárástani, ill. nyelvjárástörténeti munkák alapján. „A munkának szép részlete az, amelyikben a szerző kifejti a foglalkozás unifikáló, illetve megőrző szerepét.” A családnevekből levont következtetéseivel felhasználhatta volna a megfelelő szláv szakirodalom főbb munkáit. A nyelvi feldolgozásban „végig a descendens történeti módszert kellett volna alkalmaznia”. A kettős eljárásmod (descendens és ascendens) alkalmazásának következménye, hogy „két-három különböző helyen is szinte ugyanazokat a példákat ismétli”. Az egyes nyelvi jelenségek és a települési hullámok kiindulásának kérdésében mód lett volna vizsgálni azt a kérdést, hogyan és miért haladnak vagy nem haladnak „az egységesülés felé az eredetileg igen heterogén nyelvi és nyelvjárási elemek”. E kérdés „elvi fontosságú és erre gondolva szinte sajnáljuk, hogy a szerző nem szentelt önálló fejezetet dolgozatában az elért módszertani és elvi tanulságoknak”.

A szünet után a hozzászólások következtek. Elsőnek MOÓR ELEMÉR szólalt fel. Megjegyezte, hogy a Sipos által alkalmazott módszer nem új; e módszer megtalálható a magyarországi német nyelvjárásokra vonatkozó leírásokban. „Nagyon figyelemre méltónak találtam Sipos tanulmányában a nagyipari és kisipari üzemekben kialakuló nyelvjárások különbözőségének megállapítását és a különbözőség indokolását.” „Nagyon érdekesek voltak számomra a kételvűség következményeire felhozott példák, de nem találok szerencsésnek Sipos kifejezését, a bilingvis-bilingvizmus kifejezést”. Megjegyezte még, hogy a német nyelvjárás-leírásokban descendens módszert szokás alkalmazni.

PAIS DEZSŐ hozzászólásában felveti a kérdést, „hogyan az összlávból kiindulni vajon célszerű és szükségképpen-e... Nem mindig van miből descendálni és olyankor az ascendens eljárási módszerhez kell folyamodni”.

— KNEZSA ISTVÁN hozzászólásában előadta, hogy a családnevekre vonatkozó szláv szakirodalom olyan jellegű, hogy annak felhasználása Sipos kutatásaiban nem mutatkozott szükségesnek. Szláv nyelvtörténeti kutatásokban a descendens tárgyalási mód a helyesebb; a descendálás számára reális alap az összláv amely az óegyházi szláv alapján jóformán az utolsó hang- vagy alaktani jelenségig rekonstruálható. A képzők osztályozásában felfogása szerint helyesebb a funkcióból kiindulni és nem a formából.

Az opponenseknek válaszolva SIPOS ISTVÁN előadta, hogy amit HADROVICS LÁSZLÓ terjengősségnek és kötetlen előadásmódnak tart stílusában, az elevenség és közvetlenség; ez pedig „az anyag életközelségéből fakad”. A dokumentumok függelékben való közzétételét azért nem tartja helyesnek, mert mindössze négy dokumentumot közöl, azok pedig a törzsszövegben nem zavarják az olvashatóságot. A Štolec megállapításaival való vitázást tudománytörténeti szempontból fontosnak érezte. Az idegen eredetű szavak hangalakjainak magyarázatában az átadó nyelv hangfejlődési törvényszerűségeinek mérlegelése helyett inkább azt tartotta fontosnak kiemelni, milyen az átvett szavak egyes alakváltozatainak elterjedése a бүккі községekkel összefüggő szlovák nyelvjárásokban. A névképzőket azért csoportosította fogalmi körök szerint, mert a cseh és szlovák szakirodalomban így szokás.

KIRÁLY PÉTERnek válaszolva Sipos István egyetértett a cím megváltoztatását érintő javaslattal. A családnevek és a módszertani kérdések részletesebb tárgyalása szétfeszítette volna az értekezés kereteit; e kérdések tárgyalása külön értekezést kíván. A nyelvi jelenségek tárgyalásmódjának kérdésében a maga részéről az ascendens és descendens módszer kombinált alkalmazását tartja helyesnek; ez a módszer van meg a brünni nyelvjáráskutató iskolához tartozó tudósok (Trávníček, Kellner követői) és a fiatalabb szlovák kutatók munkáiban is. „Én Kellner módszerénél tovább mentem dolgozatomban. A descendens módszernél végképp elhagytam a mássalhangzókat és a magánhangzók közül mindazokat, amelyek mai eredménye egységes a különböző nyelvjárásokban. Ez a magánhangzók zöme. Így a descendens eljárásban csak azt a néhány összsláv magánhangzót és hangjelenséget tárgyalom, amelyek mai megfigyeléseink alapján különböznek egymástól a mai szláv nyelvek és ezeken belül az egyes nyelvjárások”.

MOÓR ELEMÉR hozzászólására válaszolva Sipos István megjegyezte, hogy az általa alkalmazott módszert csak cseh és szlovák viszonylatban tartja újnak. A bilingvis-féle kifejezés a cseh és szlovák nyelvű szakirodalom hatása; magyar nyelvű értekezésekben valóban megelőbb a „kétnyelvű” elnevezés.

Az elnök kérdésére, hogy az opponensek és a jelenlevők kielégítőnek tartják-e a jelölt választát, Hadrovics László opponens fenntartást jelentett be. A történeti forrásoknak a törzsszövegben való közlését a jelölt válasza után sem tartja helyesnek. A dolgozat stílusát továbbra is terjengősnek, némely helyen felhígítottnak tartja. Fenntartja véleményét a hangtan tárgyalásának módszerét és a jövevényszavak hangalakjának magyarázatát illetően is. Fenntartásai azonban a dolgozat lényegét és értékét nem érintik, ezért a jelölt választát kielégítőnek tartja. Király Péter opponens megjegyzi, hogy ő nem kívánta Sipos Istvántól a családnevek feldolgozását; csak azt szeretete volna, ha a jelölt a családnevek etimológiáinál felhasználta volna „a rendelkezésre álló irodalmat, amely véleményem szerint igenis viszonylag jó és használható”. Egyébként a jelölt választát jóváhagyja.

Ezután az elnök felfüggesztette az ülést; a bizottság határozathozatalra vonult vissza. Szünet után a bizottság titkára felolvasta a bizottság határozatát, amely szerint „Sipos István dolgozata hazai szlavisztikánknak egy évtizedek óta elhanyagolt területét fogja újra sikeres művelés alá. A nyelvészeti feldolgozást részletes településtörténeti eredményeire alapozza. Dolgozata azért is jelentős, mivel az általa tanulmányozott telepek nyelve elvi és módszertani szempont felvetésére és tisztázására nyújt lehetőséget. A dolgozatról megállapítható, hogy mind településtörténeti, mind nyelvészeti

résében nagy anyaggyűjtésre épült, általában alaposan kidolgozott munka. Amennyiben vitatható részei vannak, ezek a mű egészének komoly értékét egyáltalán nem teszik kétségesé”.

A vitát összefoglalta

Décsy Gyula

a bizottság titkára

KOMLÓS ALADÁR VAJDA JÁNOS C. DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1956. május 9-én tartotta meg Komlós Aladár doktori disszertációjának vitáját. A bírálóbizottság elnöke Tolnai Gábor, titkára Klaniczay Tibor volt, tagjai pedig Benedek Marcell, Kardos László, Szabolcsi Bence, I. Tóth Zoltán, Turóczi-Trostler József, és Waldapfel József – voltak.

A bizottság összefoglaló jegyzőkönyvi ítélete:

„Komlós Aladár könyve irodalomtudományunk értékes alkotása, mely Vajda munkásságát minden eddigi tanulmánynál gazdagabban és helyesebben mutatja be. Komlós Vajda életének és írói működésének számos, eddig ismeretlen vonatkozását, a publicisztikai írások sokaságát tárta föl és ezzel nagymértékben gazdagította a Vajdára vonatkozó ismereteinket. Könyvének legerősebb oldala éppen Vajda politikai fejlődésének — az újonnan feltárt — publicisztikai művek alapján való megrajzolása. Ennek a feladatnak a megoldása mellett a költő művészi fejlődése — már könyve arányaiban is — némileg háttérbe szorult. Bár a könyv Vajda költészetének elemzésében is jelentősen továbbfejleszti a kutatást s Vajda lírai életművének helyes értékelésében komoly érdemei vannak, ezen a ponton a bírálóbizottság megokoltan látja az opponensek és hozzászólók számos bíráló megjegyzését. Az esztétikai kérdések megítélésében a könyv nem mindig biztos és következetes. Ebbe belejátszik az a körülmény, hogy marxista esztétikánk és irodalomelméletünk számos alapvető fogalmi és terminológiai kérdést még nem tisztázott megnyugtatóan. De ugyanakkor része van ebben a polgári irodalom-szemlélet maradványainak is.

A bírálóbizottság az említett hibák ellenére Komlós Vajda-monográfiáját doktori disszertációként elfogadja, annál is inkább, mivel Komlós Aladárnak mind korábbi, mind a Vajda-könyv után megjelent tanulmányai is azt bizonyítják, hogy a doktori fokozat megilleti.”

A három hivatalos opponens Sötér István, Bóka László és Földessy Gyula volt. A vitában részt vett még Nagy Miklós, Gáldi László, Benedek Marcell, Kardos László és Turóczi-Trostler József.

SÖTÉR ISTVÁN

elsőnek a disszertáció erényeit sorakoztatta föl: a gazdag anyagföltárást, Vajda publicisztikájának bemutatását, a megbízható kronológiai összeállítást, a kitűnő bibliográfiát, a költő magánéletének, közéleti tevékenységének, emberi egyéniségének hiteles rajzát, a kitűnő esztétikai elemzést s a széleskörű ismereteken nyugvó korrajzot.

Majd ellenvetéseket tett a monográfiával szemben. Komlós, úgymond Sötér, a költő negyvenes évekbeli korszakát nem vizsgálta kellő alapossággal, munkája itt sokszor szinte csak vázlatos maradt olyannyira, hogy egyes filológiai problémák sem tisztázódtak, így a Honárulók c. költemény változatainak kérdése s a Franciaországnak c. vers jelentése. Komlós ez utóbbit az 1848-i júniusi francia eseményekre vonatkoztatja, pedig Bonaparte Lajos 1849-i római, a pápai uralmat restauráló akciójához kapcsolódik. Hézagos kidolgozású Vajda és Petőfi baráti köre kapcsolatának tárgyalása. Annál inkább sajnálatos ez, mert a Fialtal Magyarországra vonatkozó ismereteink úgyszemint meglehetősen hiányosak, s mert az e korszakban felmerülő kérdések megoldása nélkül a későbbi Vajda útját sem könnyű követni.

Az ötvenes évek verseiről szólva aligha helytálló Komlósnak az a vélekedése, hogy a Búcsú és az Annak sírján c. versek a Gina-élmény körébe tartoznak. Az elsőben az elutazó nem is a kedves, hanem maga a költő, a másodikban pedig a szánalom és együttérzés nem vonatkozhat a Ginát megvásárló arisztokratára, mert azt Vajda mindvégig gyűlölte. Az ötvenhét-ötvennyolcas években egy boldog, megnyugtató szerelmi élményt kell feltételeznünk Vajda életében, amely nem Ginához fűződik. Más versek is tartoznak ehhez az élményhez: a Don Juan, a Napfogyatkozás, az Angyal jár a földön.

Fontosabb probléma ezeknél, igaza van-e Komlósnak abban, hogy Vajda az ötvenes években „revideálta korábbi nézeteit”. Vajda ugyan nem forradalmár az ötvenes években, de „ragaszkodni próbál korábbi radikális elveihez, feltétlenül ragaszkodik a nemzeti függetlenség eszméjéhez, lényegében fenntartja korábbi köznemesség ellenességét, — de nem bízik többé egy új forradalom eljövételében”.

Komlós azt állítja, hogy Vajda a Virrasztók után tíz évig nem írt politikai költeményt. De a Hajótörtek és a Csüggedetlen c. versek ötvennyolcából, A természetben és a Beduin hatvanból nyilvánvalóan politikai allegóriát rejtenek. Hozzájuk sorakozik a Jóbohó Peti hatvanból és a Petőfi olvasásakor ötvennyolcából. „Komlós tétele a tízéves hallgatásról a politikai és hazafias költészet területén csak a téves revíziós elmélet alátámasztására született meg.” Vajda a középnemesség bírálatában ért egyet Széchenyivel, de nem a radikális, negyvennyolcas—negyvenkilences elvek elítélésében, föladásában. Súlyos válsága éppen annak következménye, hogy ragaszkodik radikális nézeteihez, de egy forradalom bekövetkezését lehetetlennek tartja.

Nem lehet egyetérteni azzal sem, mintha Vajda politikai verseinek száma egyre kevesbednék. A nyolcvanas, kilencvenes évek terméséből egész sor vers bizonyít ez ellen.

Ellent kell mondani Komlós ama megállapításainak, „melyek Vajda képeinek konkrétságát vonják kétségbe”. Vajda képeiből nem a konkrétság hiányzik, hanem az aprólékos leírás, részletrajz. De ez általános tendencia nyilatkozása. Balzac lajstromozó leírásaival szemben Flaubert hangulatteremtő környezetrajza áll. Vajda egy-egy kép leglényegesebb, leginkább atmoszférateremtő elemeinek kiragadására törekszik. Kevés elemet használ föl, de sohasem marad általánosságban.

Komlós művének legfőbb hibái, ellentmondásai abból származnak, hogy nem gondolta végig azt a kettősséget, amelyet a forradalom eszméihez való hűség és az új forradalom lehetőségéről való felfogás jelentett Vajda gondolkodásában. Ehelyett tudatos revíziókkal számol. „Vajda politikai nézetei — fejezte be Sötér — nem ugyan elvfelelések, de kényszerű átmeneti torzulások

számos nyomát mutatják. Lírája, lírai magatartása azonban mentes bármiféle torzulástól, s Petőfi után, Ady előtt valóban a legtisztább költői hang, mely egy politikai-társadalmi körülmények kialakította, *egységes* életérzést, a szerelmi, a politikai, a filozófiai költészet *más-másféle* témáiban, s mégis *egyazon* indulattól, egyazon nagy ihlető kényszertől hajtva, szólaltat meg."

BÓKA LÁSZLÓ

azzal kezdte opponensi jelentését, hogy annak idején mint Komlós könyvének lektora mindent megtett annak megjelenéséért. A biográfiai tájékozottság, az eredeti, önálló forráskutatás gazdagsága, az új távlatokat nyitó megfigyelések és értelmezések, a szerencsés kutatóösztön, a mély erudíció, az ötletgazdagság ajánlották erre. Az opponens felelőssége azonban nagyobb s ennek tudatában jelenti ki, hogy Komlós „Vajda arcképe nem kielégítő, tárgyilag eltorzítja Vajda alakját, művének arányait, ábrázoló módszerében pedig gyakorta eluralkodik a marxizmus-leninizmus irodalomtudományától idegen objektivizmus, esztétikai formalizmus”.

„Művének sarkpontja az az okfejtés, melyben megvédi Vajdát a realizmusellenesség vádjá ellen. Sajnos, Vajda realizmusát nem a marxizmus-leninizmus esztétikájának mérlegére teszi”, hanem Gyulai és Lévy értetlen kritikájával szemben veti fel Vajda realizmusának kérdését. S könnyű vadra fegyverkezve, Lévy támadásától védi meg Vajdát. De „Komlós védelme — úgymond Bóka — egy szinten mozog Lévy kritikájával, mindketten antirealisták”. Komlós tulajdonképpen egyetért Lévyval, mert hiszen szerinte Vajda valóban elrugaszkodott a valóságtól, „amikor azt hitte, hogy egy szerelmes csóktól megáll a nap és a világegyetem”.

Komlós fejtegetései, hadakozása a konzervatív kritikával azonban arra való, hogy „elfogadhatóan találhassa” a maga elméletét a lírai realizmusról. „Komlós szerint az a realista lírikus, aki őszintén fejezi ki viszonyát a társadalomhoz. Ha tehát igaza van Komlósnak, akkor a lírai realizmus a szubjektív viszonyulás őszintesége. Az őszinteség nyilvánvalóan követelménye minden költői ábrázolásnak.” Ámde Móricz is, Krúdy is, Rilke is, George is, Claudel is, meg Ady is feltétlenül őszinte író volt. Bóka Révaival tart, „aki az őszinteség előtérbe tolásával kapcsolatban polgári hangulatokat, dekadenciát, reakciót emlegetett, nem pedig realizmust”.

„Komlós minden igyekezete ellenére, hogy marxista-leninista irodalomtudományt műveljen, minduntalan visszatér a polgári irodalomtudomány útjára, felfogásának alapja a pszichologizmus.” Vajda romantikájának elemzésében, a romantikus és realista vonások kapcsolatának tárgyalásában világlik ez ki legjobban. Komlós ugyan emlegeti a romantika különféle fajtáit, korszakait, beszél irodalmi eredetű romantikáról, s olyanról, mely az életből ered, érintkezésbe hozza Vajdán át a romantikát a modernséggel (Ignotus nyomán), de „nincs itt szó történelemről, hanem a társadalmi fejlődést megelőző sajátos életkörülményekből magyarázható lelkiállapotról . . . a történeti szempont csak máz”. S Vajda lírájának értékét Komlós számára a romantika oldaláról ugyanaz jelenti, mint ami jelentette a realizmuséról: őszinteség, élményszerűség.

Komlós roppant anyagot tárt fel, ámde nem tud anyagán úrrá lenni, mert „módszere a pozitivistá objektivizmus”. Igaz, Vajda publicisztikáját nagyrészt ő tárta fel, de az baj, hogy kötete nyomán az ember úgy vélné,

Vajda elsősorban publicista volt. Számtalan olyan adat is került a könyvbe, Vajda nagytűségéről éppenúgy, mint kétes erkölcsű nőkkel való kapcsolatáról, amelynek semmi befolyása nem volt a költő életművére, tehát helye sincs életrajzában sem. Meglepő az, hogy — jöllehet Komlós munkássága erősen a polgári irodalomtudomány befolyása alatt áll —, mégis akad könyvében nem egy vulgáris marxista magyarázat. Ilyen például Vajda erotikájának „társadalmi” magyarázata.

Végezetül Bóka úgy véli, hogy Komlóst ugyan e „műve alapján nem minősítheti az irodalomtudományok doktorának fokozatára”, mégis azt javasolja a bizottságnak, adja meg Komlósnak a doktori címet egész életműve és a Vajda monográfia óta megjelent munkái alapján.

FÖLDESSY GYULA

bevezetőben arról szólt, hogy Vajda életét és művét ennyi ismerettel, ennyi — jórészt frissen föltárt — adattal még senki sem mutatta be. Már a gyermekkor rajza igazolja ezt az állítást. Mégis mintha nem hangsúlyozná eléggé Komlós a gyermekkori élmények szerepét a költő egyénisége kialakításában. Egy ifjúkori mozzanattal nem számol eléggé. Pedig „Vajda többszörös ellentmondásos gondolkodásának ez volt egyik legjelentősebb oka”. Ez a költő alesúti tartózkodása. „Ott-tartózkodása idején oly nagy rokonszenv mélyül el benne a Habsburg-család egyik ága iránt”, hogy attól szinte élete végéig nem tudott megszabadulni, s az Ausztriával való közösséghez ragaszkodása talán ebben leli egyik fő magyarázatát. Komlós — mint itt is, néha „nem fedezi föl a látszólag jelentéktelen, de nagyon is számba veendő életrajzi vonatkozásokat”. Feltűnő Vajda nosztalgiájának mélysége gyermekkorra iránt. A magyar irodalomban alig akad e téren párja.

Ezután megjegyzéseivel Földessy végigkísérte Komlós egész könyvét. Aligha lehet elfogadni azt az állítást, mondotta, hogy „Vajda egész életén át megmarad 48/49. hú neveltjének”, továbbá, hogy „ő nem változik meg”. Bizony megváltozott. „Kossuth és Petőfi után Széchenyi lett az ideálja”, még stílusában is. Tetteinek mindig rajongó hazaszeretetet volt a forrása, de nem volt az a rendíthetetlen, „si fractus illabatur orbis”-ember, mint Petőfi.”

A Gina-versekre térve, meg kell említeni, Komlós nem teszi szavá azt, hogy „irodalmunkban Vajda volt a legvégtetesebb kifejezője a romanticizmusnak”. Azt is érdemes fölemlíteni, hogy a világirodalomban páratlan az, hogy egy boldogtalan szerelem évtizedeken át állandó motívumként uralkodjék egy költő lelkivilágában.

Komlós könyvében is megtalálható Gyulainak túlzott méltánylása, értékelése. Revízióra volna szükség e túlzott értékelést, e Gyulai-kultuszt illetően. Gyulai tevékenysége kártékonyságának számbavétele után majd sok mindent vissza kell vonni a ráhalmozott dicséretekből, hangoztatta Földessy.

Komlós egy utalása Adyra félreérthető, Ady sohasem tagadta meg az élet szeretetét. Két fontos, Ady által átvett Vajda-motívumra is figyelmeztetni kell: az áhított, de soha meg nem található nő s a magyar árvaság motívumára. Egyáltalán, az Adyra való hatást érdemes bővebben elemezni. A Hűz év múlva egyszerű képeinek egyik lehetséges forrására sem érdektelen a figyelmet felhívni. Schopenhauernál fordul elő a Mont Blanc és a felkelő nap kettős motívuma. Annál inkább, mert ezzel az is megvilágosodik, hogy Schopenhauerben a költő éppen tehetségének igazolását kereste az Akadémia kicsiny-

lésével szemben. Mindent összevéve, „ha itt-ott akad is egy-egy ellenvetésünk”, Komlósnak „sikerült egészében teljes és hű képet adni az igaz emberről, a nagy költőről... ezért — fejezte be Földessy —, melegen ajánlom doktori értekezése elfogadását”.

Az opponensek bírálatai után a következő felszólalások hangzottak el :

NAGY MIKLÓS

szerint a vita igen hasznos volt a Vajda-értelmezést illetően, de csalódásának is hangot adott. „Én — mondta Nagy Miklós — Bóka elvtárs opponensi véleményében sok tekintetben inkább egy gyakorlott bajvivónak villanó pengéjét csodáltam meg, mintsem egy új, tudományos eredményekre törő, kritikában is tudományos eredményekre törő tudós megállapításait.”

Komlós véleménye a 48-as, 49-es verseket illetően alapjában helyes, de egy igen fontos mozzanat elkerülte figyelmét. Míg mások 49-ben egyre megbékélőbb hangot hallatnak, Vajda ekkor radikalizálódik igazán (Franciaország, Berangerhez, Krisztus és korunk), s művészi szintje is jóval magasabb ekkor a 48-inál. Ő 48-ban csakugyan hajlott a békülékenységre a dinasztiaival (Gonosz házasság), de 49-ben nem. Szóvá kell tenni itt azt is, hogy a 48-at előző korszak elemzése mélyebb, a 48/49-es anyagfeltárás bővebb, szélesebb körű lehetne. Vajda fejlődése 48-ig sok tekintetben Petőfiénék tükörképe. Nem csak a plebejusi indulat, a bolondistókos jókedv van meg benne, hanem egy ideig a világgyűlölő hang is. Az 50-es éveket illetően inkább Komlósé az igazság, mint Sötéré, Vajda csakugyan Széchenyihez közeledik. Ámde más a költő lírai énje és más a publicistáé, s ez a közeledés csak az utóbbi esetében tapasztalható. Hiszen versek vallomása nem egy deákpárti, nem valamiféle lassan beletörődő, harmonikus világnézetű emberre mutat. Ellentmondás ez kétségtelen, feloldása az irodalomtudomány feladata.

Fel kellene figyelni arra a különbségre is, amely Vajda 49 előtti és 49 utáni magányosság élményében mutatkozik. Az utóbbit kifejező versekben egy új motívum jelenik meg, a bosszú, a fenyegetés képze. Ki ellen szól a bosszú? Kinek szól a fenyegetés? Csak a költészetét kicsinylőknek-e vagy azoknak is, akik politikai polémiaiban állanak vele?

Végül megjegyezte még Nagy Miklós — Földessy egy megjegyzéséhez kapcsolódva — aligha kell Arany-hatást látnunk a Virrasztókban, mert ez a kép Vajdánál már a 47-es Hazafiakhoz c. versében feltűnik.

GÁLDI LÁSZLÓ

hiányolta, hogy Vajda nyelvének, különösen pedig szókincsének, fordulatainak olyan alapos elemzése nem található meg a disszertációban, mint amilyen alaposan elemzi Komlós Vajda képalkotásának kérdését vagy egyéb stíluskérdéseket. „Sommás” és „adatolatlan” rövid részlet foglalkozik ezzel csupán. Így aztán meglehetősen zűrzavar állhat elő; a vadászati szókincs például szétválasztatlan maradt a tájszókincsből. Vadász szakszó például a *cserkel*, *vigályos*, míg a *lafanc*, a *huínt* csakugyan tájszó a Dunántúlról.

Mindenekelőtt meg kellett volna vizsgálni azt az alapvető kérdést, hogy e tájszavak közül melyeket vállal az író sajátjának, miért vállalja ezeket, s ha a többit leírja, mi a feladatuk, mert ez a költő magatartásához is kulcsot adhat. Ez a disszertáció is mutatja, mennyire sürgős volna nagy íróink nyelv-

nek korszerű, monografikus feldolgozása. A stílustörténeti kutatások csak ezek birtokában juthatnak tovább.

BENEDEK MARCELL

sajnálja, hogy nem volt alkalma a disszertációt olvasni s csak a tézisekből és az opponensi jelentésekből ismerheti. Ezek nyomán azonban úgy tűnik, a pesszimizmus kérdése nem világosodik meg eléggé, márpedig a köztudat épp a pesszimizmust társítja Vajda nevével. Metafizikai-e a pesszimizmus vagy csak hangulati, átmeneti-e Vajdánál. „A pesszimizmus egy költőnél — állapította meg Benedek Marcell — a szemlélet hiányossága. Nem tud elég magasra emelkedni ahhoz, hogy a dolgok másik oldalát is lássa.” Az igazán nagy költő nem kelthet pesszimista hatást. Vajdában volt ugyan a metafizikai pesszimizmusból is valami, a hangulatiból is, de volt benne egy olyanfajta harcrakészség is, amely aligha engedi a pesszimista írókhoz sorolni.

KARDOS LÁSZLÓ

csak néhány kérdést érint, — úgymond —, mert az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent kritikájában már részletesen szólott a műről. Igazat kell adni Komlósnak Vajda képalkotását illetően. Valóban látomás-szerű az. — A magánélet tényeinek fölhasználását illetően elvben egyetért-hetünk Bókával, de Komlós aligha lépett túl itt az elfogadható határon. Másrészt jó az, ha az utókornak minden fennmarad, amit tudunk a költőről, legalább jegyzetben; egy esetleges új kutatási módszer netán nagy hasznát láthatja. Bóka szerint „a marxizmus csak máz” a Komlós könyvében található polgári hagyatékon. A *máz* pejoratív szó s méltánytalan Komlós föltétlen jóhiszeműségével szemben. Komlós az arra érdemes polgári hagyatékok kísérli átmenteni s ez helyes törekvés is, csak persze túlzás, tévedés is párosulhat e törekvéshez. Végül határozottan túlzónak kell ítélni a Gyulai-val szemben megütött hangnemet mind Földessy, mind Komlós részéről.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

hozzászólását azzal kezdte, hogy Komlóst munkássága alapján ajánlja a doktori címre, de ez ellen a munkája ellen van néhány kifogása. Óvakodni kell a biografizmus veszélyétől, a túlzott biografizmus visszajuttathatná az irodalomtörténetet a történetírás kezdeti stádiumába. Viszont helytelen lenne az is, ha „a költőt vagy a levegőégből” húznánk le, vagy „a társadalmi magányból emelnénk magasra”.

Az állításokat néha alaposabban, pozitivistát is kielégítően kellett volna alátámasztani a disszertációban. Ha Komlós például „azt állítja, hogy a költőnek új korszaka kezdődik, akkor meg kellett volna mutatnia, hogy mihez képest kezdődik ez az új korszak”. Beszél Vajda plebejus követőiről is Komlós, de azt sem a tézisekben, sem a műben nem találjuk meg, kikről is van szó. Egyáltalán, a hatások, a motívumok kérdésével nagyon óvatosan kell bánnunk. Egy vagy más hatás senkit nem tesz még költővé, de meg be sem fogadhat ilyent a költő, ha nincs meg hozzá az életadta alap. S végül, szembe kellene nézni azzal a kérdéssel, hogy Vajda művében van valami provinciális, amin életében többször is túl próbált ugyan jutni, de azért végig jelen van művében ez a jellemvonás.

KOMLÓS ALADÁR válasza

Opponensei közül Komlós először Bókának válaszolt.

„Bóka ellenvetései — így kezdte Komlós válaszát — nem adataimra, megfigyeléseimre, sőt szorosan véve nem is Vajdára, hanem főként terminológiámra vonatkoznak: arra, hogy marxista értelemben helyesen használok-e a realizmus, romantika, modernség szavakat. Azt felelhetném, hogy bocsánatos bűn lenne, ha helytelenül vagy mondjuk egyéni módon használtam volna őket, hiszen a marxizmusnak nincs még egyhangúlag elfogadott kötelező véleménye a kérdéses fogalmakról.” A két év előtti romantika-vita, s az irodalomtörténeti kongresszus megmutatta, hogy bábeli zűrzavar uralkodik a realizmus, a romantika s a többi irodalomtudományi terminus körül is s e tekintetben, mint éppen Bóka maga is hangoztatta akkor, „a líra mint megoldatlan kérdés csak a peremen maradt”. Honnan hát Bóka realizmus-fogalma a lírát illetően, amelyhez a disszertációét méri s amelynek alapján azt elveti. Révai néhány mondatából. (Kulturális feladataink kérdései 1952. 176. l.) Csakhogy ott szó sincs a lírai realizmusról, hanem a haladó irodalomról beszél Révai. A disszertációban ez olvasható: „A lírai realizmus nem abban áll, hogy a költő hűen reprodukált természeti tényekben tükrözi érzéseit, hanem abban, hogy őszintén fejezi ki viszonyát a helyesen látott és értékelt társadalomhoz. A lényeges az, hogy Vajda befelé fordulva is a társadalom miatt gyötrődik.” Bóka kiragadja ebből a fogalmazásból az *őszinte* szót s azt állítja, hogy a disszertáció szerint az őszinteség a realizmus egyetlen kritériuma. Ámde a meghatározás „a társadalom helyes látásáról és értékeléséről” is beszél. Bóka „úgy bánt a meghatározással, ahogy Vajda a természettel, — saját látomását vetíti a valóság helyére”.

„Merő félreértésen alapszik Bóka többi ellenvetése is.” Csakugyan „elrugaszkodott-e Vajda a valóságtól, mikor azt állította, hogy egy szerelmes csóktól megáll a nap és a világegyetem?” „Nem értem egészen Bókát — mondotta Komlós —, kétségbevonja talán, hogy Vajda a versében nem ragaszkodik a fizikai tényekhez, vagy azt vonja kétségbe, hogy a lírai költőnek az érzelmi valósághoz kell ragaszkodnia, nem a fizikai tényekhez? Ha pedig ezt elismeri, milyen jögon vonja kétségbe, hogy a realizmus másként jelentkezik a lírában, mint a tudományban vagy akár a regényben?” S hogy miért éppen Lévy kritikájához kapcsolódva tárgyalja e kérdéseket a disszertáció? Mert rajta keresztül közvetve Gyulai, a Budapesti Szemle és az egész hivatalos irodalom felfogása nyilvánult meg.

Egy másik főbenjáró terminológiai bűne a disszertációnak Bóka szerint, hogy a romantika, realizmus és modernség jegyeit egyaránt megtalálja Vajdában. E jellemvonások jelenlétét Vajdában ugyan Bóka is elismeri, de a terminológia sehogy sem tetszik neki. Csakhogy a modernséget és romantikát érintkezésbe hozó, „Ignotusra jellemző paradoxon” először Heinénél fordult elő s tőle Lukács György is átvette. Földessy meg éppen itt szólott az imént „reális romantikáról”; Sötér pedig Madách-tanulmányában Madách lírájában talál modern, Vörösmartyas és reális vonásokat együtt. Így hát „polgári zavarosságomban elég jó társaságban vagyok” — úgy mond Komlós.

Ami az állítólagos történetietlenséget és pszichologizmust illeti, Bóka ismét csak kiszakít egy szót, az *élményt* s arra irányítja támadását, nem véve tekintetbe azt sem, hogy egy monográfia összefoglaló fejezetében az olvasó már tudja, azok a bizonyos élmények is történeti körülményekben, a világosi bukás utáni helyzetben gyökereztek.

A publicisztikával foglalkozó rész sajnálatos túlságát el kell ismerni. De részint az anyag friss föltárott volta követelte bemutatását, másrészt Vajda politikai felfogása alakulásának teljes rajza. A polgári objektivizmus, a biografizmus azokban megokolatlan, alaptalan vád. Ma sokan esnek abba a hibába, hogy az író emberi egyéniségét nem rajzolják meg, csupán ideológiai fejlődéséről adnak képet, vagy csupán annyiban idézik fel azt, amennyiben szeplőtlen, pozitív. S különösen egy lírikusnak, nem kell-e ismerni egész magán-életét, s el lehet-e menni az olyan, a Vajda-irodalomban annyszor és annyi-féleképpen hánytorgatott kérdések mellett, mint Vajda kapcsolata „fizetett leányokhoz”, vagy Vajda nagytűségének kérdése? Nem kellett-e egy monográfiának ezekre a kérdésekre is választ adnia? „Megvallom — így fejezte be Komlós Bókának adott válaszát —, az úgynevezett objektivizmusnál inkább találok meg könyvemben az ellenkező hibát. Azt, hogy olykor mindenáron a harcost akarom belelátni Vajda megnyilatkozásaiba. Ha még azt írom róla, hogy erotikus költészetével is felszabadult és felszabadító, a polgári forradalom embere, ez igaz és bizonyítható. De már mikor azt írom, hogy ha jól figyelünk Vajda erotikus hangjaira, megérezzük, hogy Vajda most is a társadalomra gondol, ez bizony nevetséges vulgarizálás. Ezt Bóka jó szemmel vette észre és joggal kifogásolja. Ebben igazat adok neki. Szégyenlem magam ezért a mondatért. Bár könyvem írása idején nem lehetett rámutatnom az erotika nagy szerepére Vajda könyvében, efféle valóban ostoba társadalmizálás nélkül, mert feltétlenül rámolvasták volna, hogy dekadensnek rajzolom Vajdát. Resteltem, hogy engedtem ennek az irányzatnak.”

„Földessy Gyulával — mondta Komlós — csak néhány kisebb jelentőségű részletkérdésben van vitám.”

Alesút csakugyan nagy hatással volt Vajdára, mégis valószínűbb, hogy a „Habsburgok meghecsülésére” őt is, mint oly kortársait is, kik sohasem jártak Alesúton, inkább történeti, politikai megfontolások vezették.

Földessyhez hasonlóan a disszertáció sem véli Vajdát következetes forradalmárnak, s ha „48/49 hú neveltjének tartom, — szólt Komlós — ezt csak szociális és nem közjogi vonatkozásban értem”. Ami Gyulai kérdését illeti, inkább ellenkező hibába esett a disszertáció, mint amelyért Földessy elmarasztalja. A Gyulaival szemben való túlzott szigorúsággal vétett inkább az igazság ellen, semmint Gyulai hibáinak elkendőzésével.

A motívum-kölesönzés kutatásában, amely oly kedvenc stúdiuma volt a tegnapi pozitívizmusnak, alighanem szkepszisre van okunk. Nehéz egy-egy ilyen kölesönzést valószínűsíteni, s „jelentősége is csekély: mert az igazán termékeny, mélyremenő hatás nem a szavak kölesönvételében, hanem a világ-szemlélet és a kifejezőmód módosításában áll”. „Igazat kell adnom viszont Földessynek, mikor félreérthetőnek tartja azt a mondatomat, hogy Vajda nem dekadens, mert ő nem a halál rokona. Ez valóban úgy hangzik, mintha Adyt annak tartanám. Pedig kétségtelen dekadens pillanatai ellenére, alapjában nem tartom annak. Igazolásomra megemlítem, hogy már harminc évvel ezelőtt az Új Magyar Lira c. könyvemben azzal az idézettel zártam le az Ady-fejezetet: „Életet és hitet üzen egy halott nektek, fiatal elhagyott testvérek, az olvasztó tüzet küldi a hamu.” A Húsz év múlva hasonlatának Schopenhauertől való származását illetően nincsen ugyan döntő bizonyíték a származás ellen, de mellette sem. De szüksége volt-e Vajdának a német filozófus indítására, „hogy egy magas hegyhez hasonlítsa magát?” Annál is inkább kérdéses ez, mert egy novellájában már az ötvenes években előfordul egy hasonló kép

osirája, amikor pedig még nem ismerhette Schopenhauert. S ha így áll a dolog, a két lehetőség közül „jogunk van azt választani, amely elhárítja az árnyékot kedvenc költeményünk felől”.

Komlós Sőtérnek válaszulva először is hangsúlyozta és megköszönte azt az alapos és gondos munkát s nem utolsósorban azt a filológiai éberséget, amelynek következtében Sötér opponensi véleménye valósággal önálló tanulmánnyá szélesedett.

A Búcsú és a Franciaország c. verseket illető filológiai észrevételek készséggel elfogadhatók s az elírásokat ki kell igazítani. A Sötér által az ötvenes évek végére föltételezett, nem Ginához fűződő szerelmi élmény is valószínűsíthető; úgy lehet, ez a kérdés azért maradt említetlenül a disszertációban, mert adat híján csak komplikálta volna „Vajda szerelmi életrajzát”.

Az azonban aligha állja meg a helyét, hogy a 49 előtti korszak földolgozása vázlatos, föltárása kevésbé alapos. A könyv húsz, az összes művekben nem szereplő 49 előtti verset tárgyal, s közülük 12-t a disszertáció tárt fel. S ehhez járul még két, ugyancsak a disszertáció által föltárt cikk is ez időből. A Honárulók c. verset illetően csakugyan csúszott be a bibliográfiába elírás, de „mondjon Sötér egyetlen olyan Vajda-dokumentumot — így folytatta Komlós —, amelyet nem ismerek s amely akár egyetlen új vonást adna Vajda arcképéhez, s el fogom ismerni, hogy felületesen tanulmányoztam a 48-as Vajdát, de számonkérni olyan dokumentumokat, amelyeket mindmáig senki sem ismer, s amelyek talán nem is léteznek, eleddig szokatlan eljárás”.

Mielőtt a költő ötvenes évekbeli állásfoglalását érintő alapvető vitakérdésről lenne szó, meg kell említeni azt a jelenséget, mintha — érthetetlen módon — Sötér megelégedezett volna a könyv egyes részleteiről s éppen az e részletekben tárgyaltakat hiányolja. „Nem kis meglepetéssel olvastam — mondta Komlós — Sötér kijelentését, hogy megelégedtem Vajda késői politikai verseiről”, holott „tíz teljes oldalon át egyenként részletesen elemzem összes késői politikai verseit” s e fejezetben azt is „megállapítom, hogy Vajda politikai versei révén is a kor legkülönb magyar költője”. (239.l.) Sötér mégis velem szemben véli kimondani, hogy „a kor költészetében még mindig Vajdáé a legtisztább, legbátrabban bíráló szó”. Úgy tűnik, az is elkerülte Sötér figyelmét, hogy a kötet rámutat, Vajda nem veszi észre a természet részleteit, de mélyen átérzi a természet hangulatait. „A természet hangulatait — így szólt Komlós — annyira jellemzőnek érzem Vajdára, hogy a Nyári les c. közismert versétől könyvem két helyén is megtagadom a Vajda Jánosi jelleget azzal az indoklással, hogy több benne a tárgyi részlet, mint a hangulat.”

Ami már most az ötvenes éveket illeti, Sötér „energikusan szembeszáll” azon nézettel, hogy Vajda bizonyos mértékig revideálta 48/49-es álláspontját és a passzív ellenállás híve volt. Mi az igazság?

Közvetlen Világos után kétségbeesésbe zuhant Vajda, majd vizsgálat alá veszi 48/49-es politikánkat és egy időre elfogadja a passzív ellenállás Deáki politikáját s 61-ig összhangban is marad vele. Éleszti verseivel a passzív ellenállást, de a függetlenséget most már nem háború és elszakadás, hanem a birodalomban való magyar hegemonia útján véli elérhetőnek. „Lelke mélyén mindig ott ég a nemzeti függetlenség és nagyság, sőt a magyar köztársaság álma. De éles különbséget tesz a végső eszmény és a közvetlenül elérhető célok közt.” Mi bizonyítja ezt?

Az ötvenes években Vajda nem írt publicisztikát, így „szinte csak fél-szavakból való következtetésekre vagyunk utalva”. „Sötér szerint Vajda

nem azt vallotta, hogy ne legyen forradalom, hanem csak azt, hogy nem lehetséges.

Dehát nem következett-e ebből, hogy Vajda helytelenítette az összeküvéseket és forradalmi ábrándokat és a passzív rezisztencia híve volt? Sőtér szerint Vajda e korbeli verseinek tiltakozó tartalma kizárja ezt. De hát a passzív rezisztencia tartalma nem volt-e tiltakozás? S vajon a passzív rezisztencia bűn-e, hogy tisztára kell mosni tőle Vajdát?

Jókai Dózsa drámájáról szólva, Vajda dicséri, hogy „a pór lázadó elesik”, átkos gondolatnak nevezi lázadását, „s a lázadás kárhozatos politikai motívumáról” szól. Nem revízió-e hát ez 48-hoz képest?

De Solferino utánra sem áll meg Sőtér vélekedése. Felfogását Sőtér „azzal próbálja bizonyítani”, hogy Vajda Solferino után több politikai, mégpedig a forradalomban reménykedő verset írt. Ámde ezek a versek valójában nem politikaiak „a nemzeti függetlenségért vívott harc értelmében”. Annál több az olyan nyilatkozata, amelyben elítéli az Ausztria ellen viselt vagy viselendő háború gondolatát. Hatvanban láthatóan még a Diplomát is kész lett volna elfogadni. De átkot magasztalja s Széchenyi hívévé válik. A Széptani Levelekben — amelyekben Vajda Sőtér szerint kizárólag nemességellenes, Petőfi öröksége mellett száll síkra s a „paraszti Aranyt” érzi rokonának — valójában „fenntartásokat hangoztat Petőfivel szemben”, s Aranyt meg éppen azért dicséri, mert „első megszólamlása a két félből, úr és pórból eggyé formálódó nemzettestnek”. (Ö. M. 1790. 3. l.)

Ez a tanulság a 61. februári cikksorozatából, a Széptani levelekből. „Hát a két hónap múlva, a 61. április 4-én megindított „Csatár” c. lapja mit mutat? Az előfizetési felhívásban harcot ígér „a legteljesebb nemzeti egység rosszakaratú zavarói ellen” s szinte minden számban türelemre buzdít forradalom helyett. Hogy fér össze pl. Vajda forradalmiságával az első szám vezércikke, amely szerint: „A legiszonyúbban vétkezném, ha önvérző erőködésre izgatnék. Isten ments! Ellenkezőleg azért imádkozom, hogy tudjunk túrni, nemesen, méltóságosan, mert sokszor a lemondásban mutatkozik a legmagasb lélekerő.” „Szabadok még nem vagyunk, mert idegen katonaság ül az országban, de ha hiszünk és tűrünk, meg fogunk ettől szabadulni.” És „Mi sem kívánunk adósak maradni az elnyerendő szabadságért, védni akarjuk a trónt, melyen az alkotmányos nemzet legmagasb személye ül, védni a legelső magyar embert, a királyt”. Nem tudom, ebben a hangban lát-e forradalmiságot Sőtér, vagy abban a cikkben, amelyben Vajda *Közéleti fegyelem* címen a véres varsói felkelés tragikus példájával arra int, hogy legyünk fegyvelmezettek, mert a fegyveres hatalom az állam kezében van. Vajda hozzáteszi, hogy bízik közszellemünkben, mert — „amit tán némely felületesebb gondolkodásúak nem tudnak eléggé becsülni — a magyar nép nem bír forradalmi hajlamokkal” (ápr. 18). Jellemző az is, hogy jún. 16-án tiltakozik az ellen, hogy Tánácsot oly nagy embernek tekintsek, mint Batthyány Lajost (aki pedig tudvalevőleg nem volt forradalmár). A végtelenségig szaporíthatnám a példákat, amelyek kétségtelenül teszik, hogy Vajda a Solferino, illetve az Októberi Diploma utáni forradalmi helyzetben nemesak nem lett forradalmár, hanem óvott, egyre és nyomatékosan óvott a fegyveres felkeléstől. Kérem Sőtért, lapozzon bele a Csátár-ba s meg fog győződni felfogásom helyességéről. Nyilvánvaló az is, hogy mikor a következő évben, 62-ben írt röpirataiban valóban elítélte a passzív ellenállást, nem a forradalom álláspontjáról ítélte el, mint Sőtér tévesen hinni látszik (18. l.), hanem a békés megegyezés álláspontjáról. Ezek után azt hiszem, nyugodtan

kimondhatom, hogy Vajda Solferino utáni forradalmiságának feltevése merőben alaptalan tévedés.

S a háborút Vajda nemcsak a jelenre és jövőre vonatkozólag ítélte el, de idővel még múlt szabadságharcunkat is helytelenítette. Igaz, azon nyilatkozatai, melyek elítélik szabadságharcunkat, nem az 50-es évekből, hanem 62-ből, illetve 81-ből valók. Ezt könyvemben is megmondtam, írván: „Csak 62-ben céloz rá, de minden bizonnyal már az 50-es években alakul ki az a véleménye, hogy ... 49-ben vesztünkbe rohantunk a Habsburgok detronizálásával s most is fejjel rohannánk a falnak, ha háborúba keverednénk Ausztriával.” (43. l.) Könyvemben négy lábjegyzetben hivatkozom e nyilatkozatokra. Sőtér nem találta meg őket, pedig ott vannak, ahol megjelöltem őket. Íme: a nemzet „egy boldogtalan elragadtatás percében az önbecsülés egy második Mohácsot szülő hibájába esett, s e katasztrófa ujjsmutatás arra is, hogy inkább szerény kört, a munkát vállaljuk, mint ismét elbizakodva olyan után epedjünk, amelyet elkezdni se tudunk” (Ö. M. 1049. l.); a reformkorban gyönyörűen haladtunk, és „bizony már-már közel a tetőpontra lehetnénk, ha egy rettentő kátyu végett nem restelltünk volna egy kis kerülőt és kitértünk volna ildomosan, meggondolván, hogy az eszeveszettség nem dicsőség” (Ö. M. 1093. l.); Széchenyi „fájdalma annyival lehetett nagyobb szintén legyőzött s a történetben erkölcsileg is elbukott győzője fájdalmánál” (Ö. M. 1137. l.); 48-ban, mikor már Franciaország is visszahátrált a világszabadító szereptől, mi vállalkoztunk e szerepre, de a következmény elnyomatásunk lett (Ö. M. 1277). Világos, hogy Vajda itt nem a forradalom elvesztése miatt elégedetlen, mint Sőtér állítja (11. l.), hanem elítéli, hogy háborút viseltünk. Ha tetszik, ha nem tetszik, ez az igazság.

Mindent összevéve, Sőtér ellenvetéseiben egy olyanfajta törekvés tapasztalható, hogy Vajda útját kiegyenesítse, márpedig ezt az igazság kárszenvedése nélkül nem teheti, útja kanyarodóinak tagadása a tények tagadását is jelentené.

Opponenseinek adott válasza után a hozzászólók által szóvatett kérdésekre felelt Komlós Aladár.

Nagy Miklósnak válaszolva, hangsúlyozta, természetesen fölku-
tatott 48 előttre is minden általa elérhető levéltári forrást, de az is természetes, hogy a fiatal költőről, nem lévén még a hatóságok figyelmét fölkeltő „nagy név”, kevés ilyen forrás van.

Benedek Marcell figyelmét fölhívta Komlós könyvének a pesszimizmust tárgyaló szakaszaira.

Kardos László ellenvetésének igazát részben elfogadta: csakugyan, mintha túlment volna kissé az igazságos mértéken Gyulaival szemben, de azért azt a tényt nem szabad feledni, hogy működésének igen sok árnyoldala, sőt kártékonyága is volt.

Amit Gáldi szóvatott, az csakugyan hiányzik a könyvből (s talán jó volna, ha ez is benne volna). De azért kérdéses az, kell-e egy irodalomtörténeti műnek a nyelvtörténet területére tartozó tényeket is részletesen tárgyalnia. A nagy magyar irodalomtörténészek által írott monográfiák, Gyulai, Riedl, Horváth János művei sem terjeszkednek ki ilyen kérdésekre.

Turóczi Trostler ellenvetéseit illetően elismerte Komlós, hogy Vajda hatása kérdésének részletezése hiányzik a könyvből, de kérdés, vajon megférne-e benne. Egyébként ezzel a kérdéssel amúgy is foglalkozik egy készülő tanulmányában.

Komlós válasza után Bóka felelt Nagy Miklósnak, aki — mondta Bóka — „egy az utóbbi időben elharapódzott szokást követve, a bírálat őszinteségét bizonyos mértékben összetévesztve a megbírálttal való magatartás szabadosságával”... „az én felszólalásomat inkább egy vívónak, egy debatternek a gesztusához tartja hasonlatosnak, nem pedig egy olyan ember megnyilatkozásához, aki a tudományt óhajtja előre vinni.” Bóka hangoztatta: csakugyan minden vitában bajvivónak érzi magát, olyan bajvivónak, aki az igazságért harcol.

A Kardos László által inkriminált *máz* szóval egyáltalán nem volt szándéka — folytatta Bóka —, hogy Komlóssal kapcsolatban rosszhiszeműséget sugalljon. „Jóhiszeműségét és bátorságát kétségbe vonni sohasem volt s én azt hiszem, a jövőben sem lesz okom.” Ezután Komlós válaszát illetően tett még néhány megjegyzést, a disszertációval kapcsolatban felhozott ellenvetéseit javarészt továbbra is fenntartva.

Végül Földessy vetette még egyszer össze Schopenhauer említett helyét a Húsz év múlva hasonlatával.

Válasza elején Komlós Aladár hangoztatta: „Opponenseim teljes nyíltsággal és élességgel fejtették ki ellenvetéseiket. Legyen szabad remélnem, hogy ők sem fogják zokon venni, ha válaszümben ugyanígy teszek.” Amit Komlós opponensei jellemzésére mondott, az jellemezte az egész vitát s a szándék, amelyet kifejtendő válaszát illetően Komlós nyilvánított, adta meg a vita alaphangját. Egyik volt ez a vita azoknak a tudományos vitáknak a sorában, amelyeken — formális, dogmákkal érvelő és dogmák mögé rejtőző, skolasztikus vitákkal szemben, — a vitázók véleményüket csakugyan teljes nyíltsággal és élességgel s ehhez párosult tárgyyszerűséggel fogalmazták meg s fejtették ki.

A vitát összefoglalta :

Németh G. Béla

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

BESZÁMOLÓ AZ 1956. ÉVI TÖRÖK TÖRTÉNELMI KONGRESSZUSRÓL*

(Ankara, 1956. ápr. 12—17.)

A modern török történetkutatás a XIX. század közepén indult meg, a történettudomány akkori fejlettségi foka szerint az elbeszélő történelmi kútfők kiadásával. Ebben az időben jelent meg nyomtatásban Na'īmā munkája második, harmadik és negyedik kiadásban 1853-ban, 1863-ban és 1864-ben (az első kiadás százhusz évvel korábban, 1734-ben jelent meg az akkor alapított első török nyomdában, amelynek tudvalevőleg a kolozsvári származású Ibrahim mütefferika volt a vezetője). Ugyancsak a múlt század hatvanas éveiben jelentek meg a következő munkák: Qoğu bey munkája 1860-ban, Selānikī, Sa'deddin munkái 1863-ban, K'ātib Ćelebi munkái 1863-ban, 1869—1871-ben, 'Ain 'Alié 1864-ben, Rāšid Mehmedé második kiadásban 1865-ben (az első kiadás szintén az első török nyomda kiadványai között 1741-ben), Mustafā bin Aḥmed, ismertebb nevén 'Ali Kühn ul-aḥbārja 1860—1868. években.

Ezek a kiadások nagyon egyszerű szövegközlések, alig tartalmaznak az elbeszélő kútfőre vagy írójára vonatkozólag valamilyen bevezető tanulmányt, köteteken keresztül egyetlen jegyzetet vagy magyarázatot nem adnak, és rendszerint azon egyetlen példány közléséből állnak, amely a kiadónak történetesen kezébe került. Mai felfogás szerint tehát egyáltalán nem kielégítő, de kiadásuk — több mint húsz kötet elbeszélő forrás kiadása, egyeseké ismételt — a múlt század hatvanas éveiben tisztes eredmény volt, felölelte a ma is legfontosabbnak ítélt elbeszélő kútfők legtöbbszörét, és alapja lehetett volna a történettudomány olyan irányú fejlődésének, amelyet ez akkoriban Közép-Európa országaiban általában fel tudott mutatni. A további fejlődést azonban előbb Aziz szultánnak (1861—1876) a hetvenes években idegessé váló kormányzata, majd 1876-tól kezdve egy akkori veszített háború után, II. Abdulhamid (1876—1909) abszolutizmusa megakadályozta. Különösen Abdulhamid mindvégig fokozódó abszolutizmusa olyan helyzetet teremtett, amelyben Törökországban történelmi tárgyú könyv három évtizeden át egyáltalán nem jelent meg s így a törökországi történetkutatás életében három évtized termelő munka nélkül múlt el.

Ez a munka és termelés nélküli meddő korszak századunk elején, az akkori török forradalom, illetőleg forradalmi kísérletek korában ért véget. 1909-ben az ún. ifjú-török forradalom Abdulhamidot detronizálta, s az utolsó autokrata szultán eltávolítása után, a nyomába lépő alkotmányos

* 1956. június 5-én tartott előadás.

monarchia szabadabb légkörében megalakult Törökországban a történelmi társulat, akkori „oszmáni” jelzővel mint „oszmáni történelmi társulat” (tārīh-i ʿosmānī enġūmeni). A társulatot az alkotmányos monarchia hozta létre, tagjait az addig túlnyomóan vallási alapokon működő kulturális szervek öreg dolgozóiból az akkori kormány állította össze, saját szervének tette meg és anyagilag is magához fűzte. (Ahogy vagy 25 évvel ezelőtt hallottam, a tagoknak havonként egy arany tiszteletdíjat adott.) A társulat a kormánytól szerény anyagi támogatásban részesült, ebből folyóiratot adott ki (Tārīh-i ʿosmānī enġūmeni meġmūʿasī), s ezzel mint az első török történelmi folyóirattal, a török szellemi élet egy tudományos orgánusát indította meg. A társulat azonban az „oszmáni” történet problémáival csak egyoldalúan, tétovázva tudott foglalkozni, tagjai a folyóiratban túlnyomóan numizmatikai és epigrafikai kérdéseket tárgyaltak (mert az efféle kérdések kutatását az abszolutizmus sem tiltotta és így ezekhez már régebben is fel lehetett készülni), s munkásságuk teljes kibontakozásában a politikai és gazdasági viszonyok megakadályozták őket. Előbb az úgynevezett Balkán-háború (1912–1913), majd kevéssel ennek befejezése után az első világháború (1914–1918) a társulat működését megbénította, majd az 1918. évi összeomlás hosszabb évekre megszüntette. A társulat megalakulásától kezdve közel két évtized úgy múlt el, hogy folyóiratából, kötetenként alig 20 ívnyi terjedelemben, csak kilenc-tíz kötet, és a folyóiratokon kívül néhány füzetnyi okmánytár tudott megjelenni. Ezek is túlnyomóan az első évtized termékei voltak.

Ezzel az eredménnyel a társulat munkásságát ebben a korszakban szinte kielégítően jellemeztük és jellemzését befejezettnek is tekinthetjük.

Az első világháborút lezáró összeomlás után egy újabb, öt esztendőre terjedő háború szakadt a törökségre, a törökség szabadságháborúja (istiqlāl muhārebəsi) az intervencióos görög csapatok és egyes győztes hatalmak ellen. E háború szerencsés megvívása után tudvalevőleg egy politikai és kulturális korszak kezdődött Törökország életében, amely „kemalizmus” néven, Musztafa Kemál nevéhez fűződik. E korszak alapvetően fontos eseménye volt, hogy a török nemzetgyűlés megfosztotta trónjától az Oszmán-dinasztiát, a mohamedán világnak és talán Európának is leghosszabb életű uralkodóházát, s kiutasította területéről a kalifát, a mohamedán világ vallási fejét. Így elszakítva kapcsolatait a dinasztikus múlthoz és a mohamedán valláshoz, köztársasági államformában, vallási kötelekektől felszabadult nacionalista szellemben, az európai kultúrához kívánt kapcsolódni.

A török történetírás szétszórta tengődő munkásai készek voltak az új politikai irány szolgálatába állni. Ebbeli készségük kifejezéséül a történelmi társulat nevében levő „oszmáni” jelző helyébe a „török” jelzőt tették s a társulatot „török történelmi társulatnak” (türk tārīh enġūmeni) nevezték, de sokkal gazdagabb munkásságot mint korábban, most sem tudtak kifejteni. A társulat új neve alatt is régi formájában élt, stagnált, és csak akkor jutott nagyobb jelentőséghez, amikor a köztársasági politikai irány megerősödött, s a társulat, Musztafa Kemál által újjászervezve, ettől serkentést és működésének irányára nézve útmutatást is kapott. Ez egy emlékezetessé vált ünnepi ülésen 1931. április 15-én történt. Ezóta a társulat az állam jelentős támogatását élvez, amely az utóbbi években évi 90 000 török font volt, majd 1938 óta, mint Atatürk hagyatékának a török nyelvtudományi társulattal (Dil Kurumu) közösen örököse, vagyonnal is rendelkezik, melynek évi jövedelme az utolsó évek mérlegében 120–125 000 török fonttal szerepelt. Anyagiakban

elégge gazdagon megalapozva, mint szűkkörű, körülbelül 40 tagból álló testület, a társulat a török köztársaság szellemi életének kiemelkedő szerve lett, s munkásságának eredményét kongresszusokon szokta áttekinteni. Első kongresszusát 1932-ben, s legújabbán ötödik kongresszusát, újjászervezésének 25. esztendejében, 1956. ápr. 12–17-én tartotta, a második kongresszus kivételével a többit a társulat székhelyén, Ankarában.

Ankara történeti emlékekben gazdag, változatos múltú város. Az idegen először a mai életet veszi észre benne, az élénk forgalmat, amelyben az új és modern minden mást háttérbe szorít, és csak keresve kerülnek elő az elmúlt korszakok nyomai. De azután annál változatosabban. Korban legfiatalabbak az oszmáni korszak emlékei, ezek szerények, a legrégibb, Hacı Bayram dzsámija és türbéje alig 500 éves. De Hacı Bayram közelében római korbeli emlék áll, egy állítólag Julianus apostata tiszteletére emelt oszlop, ez már több mint másfél ezer éves, s Hacı Bayram tőszomszédságában Augustus császár templomának két oldalfala emelkedik, az egyiken a Monumentum Ancyranum márványtáblája, ugyanabban a falban ugyanúgy beépítve, ahogy majdnem kétezer évvel ezelőtt beépítették. S fenn a várhegyen a vár (kale) nagyméretű erődítései, mintegy 1½ kilométer hosszú magas várfal, vagy 50 ék alakú hatalmas bástyával, melyeken népek és korszakok, királyok és császárok parancsára vagy 2000 éven át verejtékeztek, váltakozó stílusokban javítgatva és erősítve, és változatlan hatalmi vággyal rombolva azokat. S időben még mélyebbre haladhat az ember az elmúlt élet rétegeiben, ha felkeresi a múzeumokat s ezekben az anatóliai ásatások nyomán, közeli és távolabbi lelőhelyekről előkerült emlékeket, a hettita kőoroszlánokat, amelyekből annyit tártak fel az utolsó évtizedek, hogy közterek és parkok díszítésére is jutott belőlük. Ezek korát már Augustus császár kőművesei is kétezer évre becsülték. Az új fővárosban a sokrétű történelmi múlt talaján a történetkutatás számára nem hiányzik az, amit úgy hívunk, hogy „genius loci”. Ankara tehát történelmi kongresszusok számára is megfelelő hely.

A kongresszusok iratait és felolvasásait a társulat kiadta, s ezekből képet alkothatunk magunknak a kongresszusok lefolyásáról és fejlődéséről, és a török történetkutatás időnkénti folyamatáról is.

Az első kongresszuson 1932-ben főleg elméleti összefoglaló kérdések kerültek tárgyalásra. Címeik: A történetírás és a történettanítás módjai (Akçuraoglu Yusuf dolgozata), A múzeumok (Halil Ethem), Az égei kultúra eredetének általános áttekintése (Hasan Cemil), A török irodalom általános áttekintése (Köprülüade Fuat), A török népek és műveltségük történetének általános áttekintése (Reşit Galib, az utóbb említett mindhárom értekezés címében „umumî bir bakış”), A történelem tényezői (Sadri Maksudi), Kelet hanyatlásának okai (Yusuf Hikmet dolgozata); jutott ide nyelvészeti kérdés is: „A török nyelv és más nyelvek közötti kapcsolatok” címen, Samih Rifat munkájából. Az első kongresszus valamennyi kérdését török kutató exponálta.

A II. kongresszus 1937-ben már két csoportra (grup) osztotta munkáját, az egyik archeológiai kérdéseket tárgyalt, a másik a történettudomány egyéb ágaiban dolgozott, súllyal a művészettörténet és az őstörténet területén. A tárgyalás alá vett közel 100 téma felét európai kutatók adták elő, ezek között hat magyar is szerepelt.

A III. kongresszus 1943-ban központi gyűléseken és két alosztályban mintegy 90 témával foglalkozott, a török kutatók között — nyilván a háború

miatt — csak 13 külföldi szerepelt, fő súllyal megint az archeológia területén. Az egyéb témák között kiemelést érdemel Mükrimin Halil Inanç értekezése az anatóliai szeldszukokról, Zeki Validi Toğané Raşideddin életéről és műveiről, Ahmed Caferoğlu dolgozata az irodalomtörténet területéről. Az oszmáni korszakot egyedül Sadeddin Buluç képviselte két kéziratos oszmáni korbeli krónika ismertetésével.

(A IV. kongresszus iratait nem ismerem, ezeket talán ki sem adták, a harmadik kongresszuséi is öt évvel utóbb jelentek meg.)

Az ötödik kongresszus a korábbiakban szerzett tapasztalatok nyomán még fejlettebb formában bontakozott ki, ezt alább részletesen igyekszem kifejteni.

Az V. kongresszus első ülésén, ápr. 12-én elhangzott a török függetlenségi induló (İstiklâl Marşı), majd a társulat elnökének, Şemseddin Günaltay professzornak a megnyitó beszéde. Ezután az oktatásügyi miniszter, Ahmet Özel szólt a megjelentekhez, majd az üdvözlő táviratokat olvasták fel. (Ezek a formai részek bizonyára megvoltak a korábbi kongresszusokon is.) A megnyitó ülés ünnepélyességét szolgálta ennek egyetlen felolvasása, Gotthard Jäschke megemlékezése Atatükről.

Felolvasó üléseit az V. kongresszus négy szekcióra tagolva tartotta. A szekciók a következők voltak: 1. a régi Anatólia és Elő-Ázsia, ez a szekció főleg archeológiai kérdésekkel foglalkozott; 2. Közép-Ázsia története, középkori török történet és Törökország középkori története (törökül: Orta Asya ve Orta Çağ Türk ve Türkiye Tarihi Seksiyonu); 3. az oszmán-török történelem; 4. a török köztársaság és a forradalom története.

Leggazdagabb műsora az első szekciónak volt, 37 felolvasással; a második szekcióban 24, a harmadikban 29, a negyedikben 7 előadás volt meghirdetve. A meghirdetett előadásokat (ilyen összesen 97 volt) két-három eset kivételével valóban megtartották.

Az első szekció témáit a legújabb archeológiai leletek szolgáltatták, amelyek Kis-Ázsia területéről az ásások arányában mindig növekvő bőségben előkerülnek. Míg a többi szekció legalább egy pihenő napot tartott, az archeológiai szekció minden nap ülésezett. Az archeológiai előadásokat Şevket Aziz Kansu nyitotta meg Isztambul környékének paleolitikai településéről, s folytatta számos török tanár és kutató: Muzaffer Şenyürek, Sedat Alp, Ekrem Akurgal, Arif Müfit Mansel, Emin Bilgiç, Tahsin Özgüç, Afif Erzen stb. A török felolvasásokhoz ebben a szekcióban mindennap egy vagy több külföldi felolvasás társult. Külföldi szakember legnagyobb számban ebben a szekcióban szerepelt, ezek a törökországi angol, holland, német archeológiai intézetek vezetői és dolgozói közül kerültek ki: Kurt Bittel, isztambuli professzor és egyben a német archeológiai intézet igazgatója, Paolo Verzone, az építészettörténet professzora Isztambulban, Helmuth Bossert és Paul Moraux isztambuli professzorok, O. Gerngross ankarai professzor, James Mellart, az ankarai angol archeológiai intézet dolgozója. A. W. Byvanck, professzor és az isztambuli holland archeológiai intézet dolgozója.

A Közép-Ázsia történetét, középkori török történetét és Törökország középkori történetét tárgyaló szekcióban túlnyomóan török kutatók tartottak felolvasásokat. A már ismert törökországi kutatók közül itt szerepelt Rahmeti Arat (a török irodalmi nyelv kialakulásáról értekezett), Hâmit Koşay (a Volga—Ural-vidék törökjeinek eredetéről), Zeki Validi Togan (a herati művészetéről), Şevket Aziz Kansu (a bizánci korszakra vonatkozó anthropológiáról),

Aydin Sayili, Suut Kemal Yetkin, professzorok, illetve múzeumigazgatók, és számos fiatal kutató, a jövő ígéretei. Külföldi kutató ebbe a szekcióba kevesebb került: Otto Dorn a szeldzsuk szobrászatról, Hans Römer Timur történetére vonatkozó újabb adatokról beszélt, R. Giraud egy belső-ázsiai itinerariumról hirdetett előadást („Tonyukuk’un Orhon’dan Demirkapı’ya giderken aldığı yol” címen).

A harmadik szekcióban, az oszmán-török történet szekciójában a már ismert török kutatók között szerepelt Ömer Lûtfi Barkan, egy 1527–28-ra vonatkozó oszmáni büdzse ismertetésével, Halil İnalcık Isztambul elfoglalására és a XV. századi levantei kereskedelemre vonatkozó két tanulmányával, Tayyip Gökbilgin Szülejmán perzsa háborúiról, Danyal Bediz a török hajózásról szóló értekezésével. Süheyl Ünver a XV. század vízjegyeiről, M. Tayyip Okiç balkáni mohamedán újhítűekről (ihtida-król), Mithat Sertoğlu a miniszterelnökség levéltárát diplomatikai szempontból ismertető dolgozatot mutatott be. Külföldiek közül F. Taeschner (Münster i/W) egy török történelmi térkép tervezetéről, A. Dabinovic (Trieszt) makedóniai–boszniai kérdésekről, A. A. Kampman a XVIII. századbéli holland–török kapcsolatokról beszélt, én a magyarországi török nyelvű forráskutatás múltjáról adtam beszámolót és jövő terveit vázoltam.

A negyedik szekcióban a török köztársaság és a forradalom történetével, a megnyitó ülés ünnepi előadásán kívül, 7 előadás foglalkozott, ebből kettő (Ekrem Akurgal és Faik Reşit Unat előadása) a történetírás kérdéséről szolt, az utóbbi konkrétan „az európai tanácsnak a történettanítás és a történelmi tankönyvek kérdésében hozott határozatairól”, pontos török címe szerint „Avrupa Konseyince tarih öğretimi ve tarih ders kitapları hakkında alınan kararlar ve yapılan işler” címen, Tayyip Gökbilgin az 1919. évi isztambuli kormányt jellemezte, Afet İnan Atatürknek a török történelmi társulat újjászervezésével és irányításával kapcsolatos érdemeit méltatta.

Az egyes felolvasások minden szekcióban nyilvánvalóan nagyobb tanulmányok összefoglalását vagy egy-egy részletét képezték, és a javasolt 30 percnél sokszor jóval hosszabbra nyúltak.

A kongresszus záró ülését ápr. 17-én tartotta. Ezen Ekrem Akurgal, a társulat általános titkára, összefoglalta a kongresszus eredményeit. Az ülésen nekem adatott alkalom arra, hogy a szíves vendéglátásért köszönetet mondjak, aminek örömmel tettem eleget, kifejezve nagyon meleg üdvözlétemet a társulat nagyarányú fejlődéséhez, és jókívánataimat jövőbeli munkálkodásához.

A társulat munkásságának jellemzésére a kongresszusi előadásokon kívül kiadványairól, könyveiről és folyóirataról is szólni kell.

A társulat munkásságának mértékét már az is mutatja, hogy 25 év alatt könyv alakban kiadott könyveinek száma jól meghaladja a százat. A munkák sorozatokba vannak beosztva, a sorozatok számmal vannak jelezve, és újabban a sorozatok tárgyköre is meg van nevezve. A kitűzött témákat előzetes közlések nem jelzik, a munkák címe csak elkészültük után kerül nyilvánosságra.

Eddig 14 sorozatba sorolva jelentek meg a könyvek. Leggazdagabb sorozat a II., ez a török történet forrásait tartalmazza (Çüveyni, Raşideddin, Nizameddin Sâmî munkáit, Mogollarin gizli tarihi-t), ezt követően igen gazdag a VII. és VIII. sorozat, ezek 33 monográfiát tartalmaznak, többi között Fuat Köprülü tanulmányait, Ismail Hakki Uzunçarşılı terjedelmes munkáit.

Külön sorozat foglalja magában a kongresszusok iratait, az Isztambul elfoglalásának 500. évfordulója alkalmával kiadott, főleg Fatih korára vonatkozólag végzett tanulmányokat, bibliográfiákat. Legszerényebbnek mondható az oszmáni korszak okmánykiadása („arşiv vesikalari” címen), ez csak legújabbán, a XIV. sorozatban kapott helyet, és még csak egy kötettel van képviselve. Ez a kötet egy albán területre vonatkozó timar-deftert tartalmaz Fatih Mehmed korából, és mint Halil İnalcık dolgozata, 1955-ben jelent meg.

Tárgykör szerint a munkák nagyjából úgy oszlanak meg, mint a kongresszus előadásai. Leggazdagabban az archeológia van képviselve, és aránylag igen gazdag a különböző török népekre vonatkozó irodalom, ez főleg elbeszélő kútfők kiadásából áll. Az anyag összeválogatásában erősen érvényesül a nacionalista szemlélet, vallási (mohamedán) befolyás nyomai a feldolgozásokban nem vehetők észre.

A társulat szellemi erősödését folyóirata is mutatja. Ennek első száma „Belleten” címen 1937-ben jelent meg, s ezóta a folyóirat évnegyedenként megjelenik, évenként 30-tól 50 ívig változó terjedelemben. Jelenleg legújabb számként mint az egész sorozatban a 77. számot, a XX. kötetben az első számot olvashatjuk, terjedelme 200 oldal. A folyóirat tartalmát többnyire török kutatók értekezései és iratközlései teszik ki, az első számokban ezek közül egyesek idegen nyelven is közlésre kerültek. Török kutatók tanulmányain kívül sok idegen kutató dolgozata is kapott helyet a folyóiratban, olyanoké is, akik Törökországban nem működtek. A folyóiratban is az archeológia és az oszmáni kort megelőző egyetemes törökség történelmének kérdései vannak gazdagon képviselve, a mai köztársaság töröksége közvetlen múltjának, az oszmáni korszaknak bizonyos háttérbe szorulásával. Arab betűs forrásokon alapuló tanulmányokat és forrásközléseket különösen jellemez — furcsán jellemez — a források szövegének latin betűs közlése —, amit csak az arab betűs írásból a latin betűs írásba való átmenet, tehát egy szokatlan helyzet magyaráz.

Aránylag nehezen tud kibontakozni az oszmáni korszak forráspublikálása, részben azért, mert az arab betűk nyomdai használata hosszabb időn át tilos volt.

Azt a hiányt, ami oszmáni történelmi forráspublikációkban észlelhető, egy „történelmi iratok” (Tarih vesikalari) című sorozatos kiadvánnyal igyekeznek enyhíteni. Ez a már régebben megindított, de a 15. füzetrel abbahagyott sorozat a társulat kiadásában újból megjelenik, és úgy látszik, hogy idővel nehezen lesz áttekinthető. Megjelenése mégis kívánatos. A török levéltárügy állapota miatt — amelyen a mai rendszer nagy igyekezettel javítani akar —, általában valószínűtlen, hogy valamely kutatás alá vett kérdés iratai egy időben csak megközelítően is összegyűjthetők legyenek, és mindig szükség lesz arra, hogy bizonyos témák pótlásokkal és utólagos közlésekkel ismételten tárgyalás alá vétessenek, és arra is, hogy erre valamely folyóirat lehetőséget biztosítson. De az eddiginél célszerűbb szerkesztéssel és a forrásanyag közlésében az arab betűs írás használatával sokban javítani lehetne a Tarih vesikalari tudományos értékén, és időnként nyújtott jó mutatóval használhatóságán is. Az arab betűs publikálás terhét a török történetkutatásnak előbb vagy utóbb kikerülhetetlenül vállalnia kell.

Bár nem tartozik a kongresszus munkája jellemzéséhez, megemlítendőnek vélem, hogy történelmi munkák kiadásában más szervek, nevezetesen az egyetemek irodalmi, történelmi, gazdaságtörténelmi fakultásai, illetőleg

tanszékei is igyekezetet fejtenek ki, és a termelést mind önálló kötetekkel, mind folyóiratokkal (dergi) gazdagítják és fejlesztik. Ismeretes a török nyelv- és történettudomány nagyszabású vállalkozása, az *Islâm Ansiklopedisi*. Ez a lexikon, a négy nyugati nyelven megjelent iszlámi enciklopédia török nyelvre való átültetése, török fordításban főleg török vonatkozásaiban értékes kiegészítést nyert, és török szövegezésben a Mahmud címszóval túljutott a közepén. Szintén szépen halad egy másik nagy vállalkozás, a *Türk Ansiklopedisi*, ebből a VIII. kötet van megjelenőben. A további kezdeményezések között bátor vállalkozásnak ígérkezik egy történelmi szótár (mert az ehhez szükséges levéltári kutatások még szinte a kezdet kezdetén vannak), ez Pakalin „*Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*” című munkája, ebből 3 füzet jelent meg. Történetkutatóinkat és levéltárnok kartársainkat bizonyára kellemesen fogja meglepni az a hír, hogy a miniszterelnökség levéltárából (*Başvekâlet Arşivi*), a mi terminológiánk szerint az országos levéltárról megjelent egy közel száz oldalas ismertetés, s ebben a többi között arról is említés történik, hogy egy levéltári szakfolyóirat kiadása is tervbe van véve.

Az elmondottak összefoglalásával lehetetlen tudomásul nem venni, hogy a török történettudomány a hosszú és számos évtizedek munkáját, amelyet a múltban majd a szultáni abszolutizmus miatt, majd a nehéz háborúk miatt elvégezni elmulasztott, nagy buzgalommal pótolni igyekszik. Sokat tanult az idegenektől, s ma már idegenek is tanulhatnak tőle.

Mint fentebb már jeleztem, a kongresszuson tartott előadásomban az oszmáni szekcióban a magyarországi török nyelvű forráskutatás múltjáról számoltam be, és annak a jövőre vonatkozó céljait és terveit ismertettem. Kimutattam, hogy Décsy Sámuelen, illetve Gévay Antal on kezdve a török nyelvű források megismerésének vágya Magyarországon régi keletű, közel másfélszáz esztendő, hogy ösztönszerű, s ezért a jövőben is mindig meglesz. Szóltam arról, hogy kutatóink először a Magyarországon levő török nyelvű anyag feltárására törekedtek, s annak feltárása után külföldön, többi között Törökországban keresték hazai történelmünk újabb forrásait, mint ezt elsőnek Karácson Imre tette. Beszéltem fényképi forrásgyűjteményünkről, publikálási terveinkről, s e tervekben a törökországi levéltárak magyar vonatkozású anyagához fűzött reményeinkről és várakozásainkról. Kifejtettem továbbá, hogy nemcsak a magyar történetkutatás várja a maga erősítését a török levéltáraktól és a törökországi kutatásoktól, hanem előbb-utóbb ugyanazt fogja tenni minden más nép is, amely valamikor az oszmáni birodalom tartozéka volt, s így történettudománya az oszmán-török történettudományban közvetlenül érdekelve van. A török köztársaság minden esztendőben látni fog magánál néhány ilyen kutatót, s e külföldi kutatók számára a török történettudomány és a török levéltár szellemi központtá válhat. E látogatások következtében a történetkutatásban is szerencsés kooperáció alakulhat ki — ahogy az archeológiában már kialakult —, s e kooperáció folyamán a területben és időben távoleső s a török történetkutatás számára idegenné vált témákat az idegen történetkutatók vállalják magukra, a török történetkutatás pedig ezektől mentesülve, szintén a maga szűkebb körű „hazai” feladataira fordíthatja erejét.

Erről a felolvasásról és törökországi utamhoz kapcsolt reményeimről beszámoltam törökországi követünknek, Murai István követ úrnak is, amikor a kongresszus ideje alatt nála tisztelgő látogatást tettem. A követ úr a kongresszus aktuális jelentőségén túlmenően igen melegen érdeklődött a török —

magyar tudományos kapcsolatok iránt. Azzal a közvetlen figyelemmel, amelyet alig fél esztendővel azelőtt az egyetemi török intézetet is meglátogatva, turkológiai munkásságunk iránt tanúsított, a török forráskutatás ügyét most is magáévá tette, és támogatta azt a tervemet, hogy a török miniszterelnökségtől és az oktatásügyi minisztertől bizonyos török levéltári anyag mikrofilmzésére és Törökországból való kivitelére engedélyt kérjek. Mint azóta valóban rendkívül nagy öröömre értesültem, kérvényem kedvező elintézését nyert, s ma már jelenthetem, hogy megindult a folyamat*, hogy bizonyos összefüggő török iratanyagról, nevezetesen az adóösszeírásokról mikrofilm felvételek készüljenek, s ha ez a régi vágyunk megvalósul, történelmi kutatásainkhoz reális teljesebb írásbeli anyag fog alapul szolgálni. Kedves kötelességemnek tartom, hogy az illetékes török szervezetnek a tudományos kutatás szabadságának szellemében hozott határozatáért mind a magam, mind a tudományos kutatás nevében ez alkalommal is őszinte hálámat nyilvánítsam, és kérésem képviselőtéért Murai István követ úrnak hálás köszönetet mondjak.

Utamat arra is felhasználtam, hogy a tudományos munkák kicserélésének lehetőségei iránt érdeklődjem. Azt tapasztaltam, hogy az illetékes személyek e kérdést Törökországban is fontosnak tartják és szívesen szolgálnak cserekönyvekkel. De egyben kialakult az a véleményem, hogy a kérdés meg-tárgyalásra és a csere ügye megszervezésre szorul.

A háború előtt kialakult volt valamilyen gyakorlat a könyvek ingyenes elküldésében, de az legtöbbször személyes kapcsolatokon alapult, szervezeten és esetleges volt, és nem könyvcserének, hanem könyvajándékozásnak nevezhető. Olyan szervek és intézetek kaptak ajándékol könyvet, amelyek semmit nem adtak és nem is adhattak cserébe, mert nekik kiadványaik nem voltak, a kiadványokkal rendelkező szervek viszont esetleg nem értették meg, hogy miért küldjenek könyveket olyan helyre, ahonnan semmit nem kapnak azokért.

Ha megtárgyalás és megszervezés nélkül újra csak az egyes érdekeltekre marad az ún. „könyvcseré” kialakításának az ügye, attól lehet tartani, hogy az megint a régi mederbe fog torkolni.

Az az ok, amely megkívánja, hogy a kérdés szabályszerű tárgyalás alá vétessék, abban áll, hogy a két ország tudományos szervei, illetőleg könyvkiadói nem párhuzamos megfelelői egymásnak, illetőleg, amennyiben egymás megfelelőinek mondhatók, nem egyformán rendelkeznek cserébe adható könyvanyaggal. Ha példákkal akarnám a helyzetet vázolni, legalább három variánst kellene szóvá tennem. Az egyik az, hogy a magyar akadémia-nak vannak kiadványai, amelyek a török tudományos köröket érdeklik, de vele párhuzamban nem áll egy török akadémia, amelyikkel csereviszonyba léphetne. A másik, hogy a törökországi egyetemi fakultásoknak megvannak a párhuzamai a magyar egyetemek fakultásaiban, de a törökországi egyetemi fakultásoknak vannak kiadványaik, a magyarországiaknak ellenben általában nincsenek. A harmadik változat: a budapesti török egyetemi intézetnek nagy szüksége volna minden török nyelvészeti és történelmi munkára, sőt a modern szépirodalomra és akár még napilapra is, s ugyanígy minderre megfelelően nagy szüksége volna az ankarai hungarológiai intézetnek is; de cserébe egyik intézet sem tud adni semmit, mert kiadványaik nincsenek.

* Sajnálattal jegyzem meg, hogy e bejelentésem téves értesülésen alapult; az iratok mikrofilmzése máig (1957. jún. 24-ig) nem indult meg.

A helyzeten nagyon egyszerűen lehetne segíteni, ha a két ország egy-egy központi szerve saját érdekelt intézeteinek igénybejelentései alapján egy-egy jegyzékben összefoglalná, hogy a másik ország milyen kiadványaiból hány példányra van szüksége. Az így összeállított könyveket a kellő példányban aztán akár egyetlen szállítmányban, akár a különböző címekre külön lehetne eljuttatni, s ezzel eleje volna vehető a néha kellemetlen kéregetésnek, és a könyvek valóságos csere jellegét akár egy anyagi mérleggel is biztosítani lehetne.

A kongresszus ülésein és azokon kívül kellemes volt találkozni régi ismerőseinkkel, egykori budapesti dolgozótársainkkal és tanítványainkkal, akik munkájukkal tisztes nevet szereztek maguknak. Kedvesen fogadott az oszmáni szekció elnöke, Ömer Lütfi Barkan, a közgazdaságtudományi kar professzora, akinek segítő készségét nemcsak magam ismerem, hanem vele soha nem találkozott fiatalabb kutatótársaim is ismerik. Örömmel láttam Hâmit Zübeyir Koşayt, aki mint archeológus ebben a nagyon művelt török tudományszakban működik, Hasan Erent, aki újabban az ankarai egyetemnek, Tayyip Gökbilgint, aki az isztambuli egyetemnek a professzora, Şerif Baştavot, aki mint a középkori történet docense áll az ankarai egyetem szolgálatában. Mindannyian, és további mások is (Ibrahim Kafesoglut, Eckhart Ferenc magyar történetének fordítóját, Ural Bitkint, a Topkapı Sarayı Müzesi tudományos tisztviselőjét is idézhetném), szívesen ébren tartják magyar kapcsolataikat, melegen emlékeznek nálunk eltöltött éveikre, többen emlegették országos levéltárunk szép belső rendjét, elárulva a vágyat, hogy ma talán még nagyobb érdeklődéssel tekintenek azt meg, és meleg üdvözlésüket küldve barátaiknak és egykori tanáraiknak.

A török—magyar kapcsolatok derűs hangulatára és értékes eredményeire emlékezve sajnálattal említem, hogy az ankarai hungarológiai intézet csak névlegesen áll fenn. Az intézet Şerif Baştav gondozása alatt áll, de a tanszék nincs betöltve, és tudományos kapcsolatainknak török földön nincs szukreszcenciája. Viszont biztató tünetként lehet megemlítenem, hogy a kapcsolatok régi formában való felújításához a hangulati elem megvan, a hivatalos szervek részéről is mindenütt a legnagyobb fokú készséget és segíteni akarást tapasztaltam. Azt hiszem, hogy jó hatást keltett annak az emlegetése, hogy a turkológiai tanítás nálunk biztató formában halad, és a mai idősebbek ígérték támogatásukat fiatalabb kartársaink számára.

Beszámolóm végére érve úgy látom, hogy abban tudatos célkitűzés nélkül is sorra kerültek mindazok a kérdések, amelyek a török—magyar tudományos kapcsolatok megjavításához elvezethetnek: könyvek cseréje, filmezés, fiatalabb és idősebb kutatók tanulmányútjai, az ankarai hungarológiai intézet működése és ezzel a tudományos kapcsolatok szukreszcenciájának török részről való istápolása. E kérdések egyben nehéz kérések, nyomatékos kéréseink avégett, hogy azok az arra illetékesek számára problémákká váljanak, és szerencsés megoldásra találjanak.

Fekete Lajos

A GÖRÖG IRODALOM KEZDETEI

Megjegyzések Marót Károly könyvéhez*

Közel ötven év kutatómunkája az alapja ennek a klasszika-filológiai irodalmunkban mindeddig egyedülálló kötetnek, amelynek tartalma sokkal szerteágazóbb, mint a címe ígéri. Nem az összefoglaló irodalomtörténetek szokásos első fejezete bővült itt monográfiává, hanem annak a fejezetnek felvázolására történt kísérlet, amelyet hiába keresünk az eddigi kézikönyvek legtöbbszörében, s amelyet a görög irodalom prehistóriájának nevezhetnénk. Nem mintha a szerző ezúttal hűtlen lett volna ahhoz a problémához, amely, mint maga mondta, egész tudományos pályáján hajtotta: a homéroszi költészet létrejöttének és jelentőségének kérdéséhez. Nyolc évvel ezelőtt Homérosz-könyvében megvallotta, hogy bármerre kalandozott tudományos munkásságában — s tudjuk, hogy hatalmas területeket járt be fél évszázad alatt —, mindig Homéroszhoz vitte, amit máshol tanult. A most megjelent kötetre is áll ez. Lényegében a Homérosz-könyv folytatása — visszafelé. Célja a görög irodalom történetét Homéroszig vezetni, s így közelíteni meg a homéroszi költemények tökéletességének magyarázatát.

A kötet három fő fejezete közül az első és második szinte mint szöveg és kommentár tartozik össze. Az elsőben („Elvi kérdések” 33-78. lap) az irodalom fogalmának saját régebbi munkáit összegezõ rövid meghatározása után két részben a görög költők és a görög teoretikusok vallomásait vizsgálja meg a görög költészet eredetéről és őstörténetéről; a második fejezetben („Kritikai rész” 79—254. lap) e vallomások kritikai elemzését nyújtja, elsősorban a Múzsák és Szirének kilétének és a „megszállott költő” fogalmának kérdésében. A harmadik fejezetben („A prachomérikus költészet fázisai és e korszak »történeti periódusainak« kérdése” 255—326. lap) a nyert tanulságok alapján megkísérli a Homérosz előtti görög költészet egyes korszakainak elhatárolását és jellemzését. Ahogy maga írja: „fokról fokra haladva megkíséreljük kikutatni, hogy a görög költészet kezdeteinek gazdagsága és történetileg alapozott fejlődése hogyan vihetett addig a küszöbíg, amelyről egy elképzelhetően fogékony, a népek országútján Nyugat és Kelet közt élő, és az achaios, valamint az ión hagyományoktól egyaránt determinált lángész a görög nagyeposzt megteremthette” (26. lap).

A feladat nehézségét természetesen maga a szerző látja a legvilágosabban, s azt a kockázatot is, amely a sok helyütt járatlan erdőben való úttöréssel elkerülhetetlenül velejár. Nem is szánja a könyvet a kérdés kézikönyvének, s a kitűzött célból is megelégszik annyinak a megvalósításával, hogy legalább a kezdeti fázisok rajzát dolgozza ki részletesebben, szinte teljesen mellőzve

* A görög irodalom kezdetei. Bp. Akadémiai Kiadó 1956. 377 lap, XII tábla.

ezúttal a Homéroszt közvetlenül megelőző, „Orpheusék utáni” korszak vizsgálatát (316—8. lap), s „egyelőre elhagyva az elvi megállapítások részletesebb adatokkal való igazolását is” (27. lap). Jól ismeri azoknak a területeknek szinte beláthatatlan, legalábbis egy ember számára beláthatatlan nagyságát, amelyekről a tervezett épület anyagát össze kell hordani, hogy alapjai szilárdak legyenek. Annál inkább mintaadó az a tudományos etikai magatartás, amelylyel eddig érinteni is alig mert kérdések megoldására tesz kísérletet, vállalva a szinte kikerülhetetlen veszélyeket egy új terület meghódításakor. „Nem a személyi tévedés kockázata, — írja — a közös cél fontossága volt a szemem előtt” (29. lap). A bámulatosan sokoldalú anyaggyűjtésnek és a régészet, néprajz, esztétika, filozófia, metrika területére is kiterjedő vizsgálatoknak bevalótt célja, hogy kiindulópontjai legyenek a további kutatásoknak, „előterjesztés a hozzáértők minél nagyobb köre felé, akiknek elvárt kritikája alapján a nehéz kísérletből relative végleges formájú mű, esetünkben a tervezett kézikönyv, majd annál tökéletesebb kivitelben fog megszülethetni” (30. lap).

Kevés kutató akad azonban, aki minden, vagy legalább a legtöbb ponton lépést tudna tartani Marót tájékozottságával. Ez indokolja, és a szerző fenti célkitűzése is igazolja azt, hogy az alábbiak nem annyira az egész mű tartalmának ismertetésével foglalkoznak — ezt megtalálja az érdeklődő a könyvet bevezető tartalmi áttekintésben (5—18. lap) vagy esetleg a végéhez csatolt német nyelvű összefoglalásban (357—74. lap) —, mint egy-két benne felvetett kérdés részletesebb megvitatásával.

1

Kiindulópontul a könyv egy elvi kérdés tisztázását választja, az írott és a szájhagyomány útján terjedő költészet különbségének, illetve elválaszthatatlanságának kérdését. Marót régebben több helyütt kifejtett elvi álláspontját fenntartva¹ hangsúlyozza, hogy az ún. nép- és műköltészet közt nincs lényegbeli különbség, az írásbeliség megjelenése nem jelent döntő fordulatot, határvonalat, »az irodalom nem választható el a „folklor”-tól» és ilyenformán-maga az „irodalom” elnevezés is megtévesztő. Így a görög irodalomban is felesleges, sőt éppenséggel lehetetlen az éles határ megvonása szóbeli és írott irodalom között, a homéroszi költemények sok évszázados előzmények szerves, törés nélküli folytatásai, s a könyv célja éppen ebből következőleg a görög irodalom történetéből eddig kirekesztett vagy csak nem egészen hozzá tartozó előzményeiként tárgyalt korai századok tárgyalása, ezúttal nem előzményekként, hanem — mint a könyv címe is hangsúlyozza — a görög irodalom történetének a kezdetekről szóló első, a többtől elválaszthatatlan fejezeteként.

Hogy a görög irodalom életében az „írásbeliség” megjelenése semmitmondó és „egyáltalán nem jelez valóságos határt”, azt először azzal bizonyítja, hogy mai ismereteink szerint az írás használata „századokkal előbbre nyúlik vissza, mint ahogy régebben gondolták”. Ez magában még azt is bizonyíthatná, hogy az írás használatának kritériuma alapján is századokkal előbbre kell tenni a görög irodalom kezdetét Homérosznál, de ennek vannak egyelőre

¹ L. főként : Mi az a „népköltészet”? Ethnographia 58 (1947) 162—73 ; Homéros (Bp. 1948) 79—103 és ezekről Ant. Tan. 1 (1954) 171—173.

nehézségei. Az első esetleges lehet és talán nemsokára tárgytalanná válik: ti. az, hogy a mykénéi kultúrának újabban nagy tömegben felfedezett írásos emlékei között — nyilván ezekre gondol Marót, hiszen a minói kultúra írott emlékei mai tudásunk szerint semmiképpen nem tartozhatnak a *görög* irodalomba — tehát a mykénéi kultúra írásos emlékei között eddig semmi olyasmit nem találtak, ami irodalomnak, vagy a Maróttól jobban kedvelt kifejezéssel költészetnek értelmezhető, mert a fogadalmi ajándékok és raktárak felsorolásai itt aligha őrzik valamely ősi katalógus-költészet mágikus szerepét. Sokkal súlyosabb a másik nehézség, amelyre Marót is utal, anélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítana neki: mai tudásunk szerint ugyanis semmiképpen nem beszélhetünk az írásnak a görögök közti folyamatos használatáról a mykénéi kultúra feliratos emlékei és a homérosi költemények keletkezése közti évszázadokban, s így semmi nem jogosít fel arra, hogy a lineáris B-írású feliratokat bármilyen kapcsolatba hozzuk a görög irodalom homéroszi kezdeteinek korával. Éppen ellenkezőleg, az a tény, hogy a görögök a IX., de legalább a VIII. században teljesen más írásjel-rendszer át vételével újratanulták az írást, használatának huzamosabb ideig tartó megszakadását bizonyítja, és teljesen alaptalannak látszik a homérosi eposzokat megelőző századokban „szóbeli és írott formák szerves egymásmellettiségéről és egymást kiegészítéséről” beszélni (37. lap): ennek semmiféle közvetlen bizonyítékát, legalábbis a homéroszi költeményeket közvetlenül megelőző négy évszázadra vonatkozólag, nem ismerjük. A mykénéi kultúrának sem írott, sem orális költészetéről nincsenek egyelőre közvetlen, hiteles adataink, így azt sem tudjuk megállapítani, jelent-e az írás használata határkövet e kultúra irodalmában.^{1a} Ami a későbbi korokat illeti, itt biztosan tudjuk, hogy az írás használatának megjelenése — amelynek társadalmi-gazdasági alapfeltételeiről, ezt a megjelenést törvényszerűen előidéző alapfeltételeiről soha nem szabad megfeledkezni,² — a fennmaradt hiteles, datálható emlékek tanúsága szerint semmivel sem előzte meg a homérosi költemények keletkezésének legvalószínűbb időpontját,³ s ha joggal feltesszük is, hogy a ma ismert, föníciai jelrendszerrel írott emlékek nem éppen a legelsőek közül valók, legfőképpen annyival lehet korábbra tenni az Ilias születésénél ennek az írásnak görög átvételét, amennyire ezt a föníciaiakkal való érintkezés kezdeteire vonatkozó egyéb források, elsősorban a föníciai történelem és a régészeti anyag tanúságai, megengedik, tehát a IX. századra.⁴ Ennyi idő azonban legalább szükséges éppen ahhoz, hogy az új írásjelrendszer annyira elterjedjen, illetve alkalmassá váljék a görög nyelvű szövegek lerögzítésére, hogy használata a

^{1a} Tagadólág T. B. L. WEBSTER: *Homer and the Mycenaean tablets*. *Antiquity* 113 (1955) 13—4. Legújabbban ugyancsak tagadólág más, több ponton támadható érvekkel M. VENTRIS—J. CHADWICK: *Documents in Mycenaean Greek*. (Cambridge, 1956) 109—10.

² L. legutóbb, éppen a mykénéi kultúra írásos emlékeivel kapcsolatban S. Dow: *Minoan Writing*, *AJA* 58 (1954) 128. Krétában ugyanígy kimutatható az írás megjelenésének történelmi-társadalmi meghatározottsága: K. MAJEWSKI, *Stud. Mat. Stor. Rel.* 26 (1955) 65—6.

³ Legutóbb összefoglalóan T. B. L. WEBSTER: *Homer and Attic Geometric Vases*. *BSA* 50 (1955) 38 s. köv.

⁴ Összefoglalóan H. L. LORIMER: *Homer and the Monuments* (London 1950) 52 s. köv., kül. 78—9. Irodalom: M. GUARDUCCI *Annuario di Scuol. Arch. di Atene* 27—9 (1949—51) 106; F. P. JOHNSON: *Notes on the early Greek alphabet*. *Amer. Journ. Philol.* 77 (1956) 35—6 (ő maga a communis opinioval szemben a X. századig megy vissza).

görög irodalom történetében is határkövé válhasson. Így az írás használatának kezdete a görögöknél semmiképpen sem fogható fel időben függetlenként az írásban rögzített irodalom születésétől, s a görög írás történetének adataival aligha támogatható az a felfogás, hogy az „írásbéliség” nem jelentett határvonalat a görög irodalomban.

Sokkal súlyosabbnak szánta Marót is a másik érvet, hogy ti. az írás megjelenése után is még jó ideig nem olvasó közönségnek írták le a műveket, rögzítették a szövegeket, s ha a VIII. században meg is történt egyes szövegek írásban való rögzítése, „a kevés, rhapsódosoknak szóló írott példány lényegileg nem változtathatott a helyzeten” (38. lap). A „lényegileg” szónak ebben a fogalmazásban kiemelt jelentősége van, mert Marót felfogása szerint az ún. nép- és műköltészet különbsége *csak* a továbbélés formáját, módját érinti, *lényegileg* nincs különbség a kettő között.

Ennek a felfogásnak azzal a részével, amely a továbbélés formájára vonatkozik, az olyan kutatónak is egyet lehet és kell értenie, aki az írott és íratlan költészet különbségéről Maróttól eltérő nézeteket vall. Így pl. nálunk HORVÁTH JÁNOS éles különbséget tett az „íratlan szájhagyomány” és „irodalom” között életmódjuk, történeti életük folyamata szerint: „A szájhagyományra utalt egyéni művet — írja — közönsége nemcsak elfogadja, ... hanem továbbalakít rajta, ... eredeti képéből teljesen kiforgatja, végképp s visszahozhatatlanul el is felejtheti ... s mint egyéni mű végképp megsemmisül. Az irodalmi, az írásban, nyomtatásban megrögzített mű ellenben változatlan: az a maga egyedi véglegességében jut el nemcsak kortársaihoz, hanem a későbbi nemzedékekhez is.”⁵

Mindez összhangban áll Marót felfogásával. HORVÁTH JÁNOS azonban a kétfajta életmódból adódó különbségeket lényegbevágónak tekinti és továbbmenőleg levonja ebből a kétféle műalkotás közösségi, társadalomalakító szerepének alapvető különbségére vonatkozó következtetést is: „ott, a kollektivitás időbeli változásaival együtt változik a mű is, emitt a mű változatlan marad, s a maga évszázadokon át szaporodó sokfejű közönségét egyaránt a maga képére teremtheti át, közösséget teremtő szilárd tényezőként maradhat fenn.”

Marót joggal mutatott rá, hogy ilyen közösségformáló ereje az íratlan költészetnek is lehet és van, s a „népköltő” is lehet még „egy megteremtendő és megformálandó népközösség” költője is.⁶ Az a többször kifejtett felfogása,⁷ hogy az ún. nép- és műköltészet nemcsak az alkotás létrejöttének egyénlélektani folyamatában azonos — mint HORVÁTH is vallja —, hanem abban is, hogy mindkettőben egy közösség hangját visszhangozza a költő, lényegesen továbbmegy HORVÁTHNÁL. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a kétfajta költészet között különbséget tegyünk a közösségre való hatásuk módja szerint. A megrögzítetlen mű soha nem válhat olyan szilárd alapjává a továbbhaladásnak, mint a megrögzítettségében állandóvá vált s mindig eredeti formájában való megértést igénylő, a legtávolabbi korok olvasójához vagy hallgatójához is változatlan formában szóló írott mű. A „népköltészet” mindig csak *egy* lépést léphet előre, s mindig csak közvetlen elődjéhez kapcsolódhat tuda-

⁵ Magyar irodalomismeret, Minerva 1922 és újabban: Tanulmányok (Bp., Akadémiai Kiadó 1956) 16–7; vö. még A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Bp. 1931) 5.

⁶ MARÓT K.: Homéros 90. lap.

⁷ Homéros 79–95; Népköltészet és műköltészet. Puszták Népe 1947, 3. sz.; Mi a „népköltészet”? Ethnographia 58 (1947) 1–10.

tosan. Életformájához hozzátartozik, hogyha nem talál azonnal visszhangra, nyomtalanul elvész. Az írásban lerögzített mű mögött az egész világirodalom áll, s előrelátásának, hatásának nincsenek határai; az íratlan költészettel szemben túlélheti aktualitását, készen egy megfelelő történeti helyzetben újra-aktualizálódásra. Az alkotott mű írásos rögzítettségének ezt a haladást segítő szerepét jól jellemezte HONTI JÁNOS egy közel negyedszázada tartott emlékezetes előadásában: „A régi javak túlhaladásának vagy tökéletesítésének első feltétele, hogy ismeretes legyen minden régebbi alkotás. A kultúrának nemcsak alkotnia, tökéletesítenie, egyszóval haladnia kell, hanem amellett meg is kell minden új vívmányát rögzítenie, el kell raktároznia, számon kell tartania, hogy legyen, ami alapul szolgálhat újabb haladásnak és további tökéletesedésnek. Ennek a legegyszerűbb, de fontosságában és jelentőségében felbecsülhetetlen eszköze az írás.”⁸

Ila tehát a műalkotások társadalmi tudat-formáló hatását nézzük, feltétlenül határt kell vonni, különbséget kell tenni írott és íratlan költészet között. Éppen Homérosszal kapcsolatban igen fontos erre utalni. A homéroszi költemények ugyanis, amelyeket ma egyre kevésbé tudunk a kisázsiai partvidék szűk területére korlátozott hatóerejűeknek elképzelni,⁹ igen nagy szerepet vittek egyfelől a görög városállam-társadalom kialakításában, másfelől a városállamokra tagolt görögség kulturális egységtudatának kialakításában és fenntartásában is, ami azután adott alkalommal konkrét történelmi hatóerővé válhatott.

Alapfeltétele volt ennek az írásos megrögzítettség, még ha csak néhány rhapsódos számára is, mert ez tette lehetővé, hogy a homéroszi költemények előadói, mint Marót is hangsúlyozza, „általában mint szilárd menetet úgy fogadták el és követték az ő »redakcióját«, ahogy azt ez a költő a maga közössége elé terjesztette”. Ebben már egyúttal nemcsak annak a pár lappal alább következő megjegyzésnek a cáfolatát láthatjuk, hogy „az írásbeli rögzítés még századokig nem jelentette az eposzoknak ... az eleven alakulás megszűntével állandósult formában való terjedését” (38. lap), hanem annak is, hogy az írásos rögzítés csak néhány rhapsódosnak szóló jellege miatt ne lehetett volna határjelző jellegű a görög irodalom történetében.

Nem támogatja ezt az utóbbi feltevést az az érv sem, hogy „valamely mű íratlan és írott formái egymás mellett is élhetnek” (40. lap). Éppen az ilyen esetek mutatják a legjobban írott és orális költészet alapvető különbségét. Ahol ugyanis abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy a szájhagyományból lejegyzett mű alakulásának nemcsak utolsó fázisát, hanem a korábbiakat vagy a kiindulási pontot is láthatjuk, ott világosan kitűnik, hogy a szóbeli hagyományozás során a mű eredetileg vagy alakulásának egy bizonyos pontján leglényegesebbnek érzett mondanivalója is elveszhet, megváltozhat. Egy példa a számtalan közül az a Balla Pétertől megfigyelt eset, hogy Huszka Jenő „Bob herceg”-ének közismert dallama aránylag rövid idő alatt a bukovinai magyarok között a magyar népzene sajátosságait vette fel, „igazi” népdallá alakult.¹⁰ Az operettet ma is pontosan akkor lerögzített formájában

⁸ A néphagyományok megmentéséről. Debreceni Szemle 8 (1934) 219–220. lap; részletesebben HONTI J.: Népköltésről és irodalomról. Kerekasztal 2 (1936) 28–33. lap. A következőkhöz vö. még elsősorban TRENCSENYI-WALDAFFEL I.: Bellerophon-tés, MTA I. Oszt. Kézl. 2 (1952) 496–499. lap.

⁹ W. SCHADEWALDT: Von Homers Welt und Werk (Stuttgart 1951²) 96 s. köv.

¹⁰ Ethnographia 46 (1935) 139–41.

játsszák, mindenkor reprizekre kész és keletkezésének történeti körülményeiről tanúskodik, azokat idézi fel hatásában is. Ez az írásos hagyomány sorsa. Az operettből lett népdal tovább alakul, elszakadva forrásától, s már hatásában, az általa felidézett hangulatban sincs semmi köze eredetijéhez: ha annak bármiféle közösségformáló hatása lett volna is, mint ahogy minden műnek van, ez eltűnt vagy megváltozott szájhagyománybeli élete folyamán.¹¹ A leírt és előszóbeli forma egymás mellett élése során megfigyelhető néhány jelenség tehát éppen a legvilágosabban mutatja az írásos meg rögzítés határkö- és elválasztó szerepét, aminek egyébként a felismerését is csak az írásos meg rögzítés teszi lehetővé, összehasonlító anyagot nyújtva a vizsgálathoz.

Ugyanezt tanúsítja, semmi egyebet az a Marótnál is idézett tény, hogy a Kalevala Lönnrot-féle redakciója a szájhagyományban továbbélő epikus dalokra szinte alig volt hatással, éppen a lényegbeli különbség miatt. A Kalevala példájánál egyébként is érdemes megállni, mert Marót régebbi munkáiban is és fenti könyve bevezetésében is a lényeges különbségek hangsúlyozásával párhuzamként említi egyrészt a homéroszi költemények létrejöttének magyarázatánál, másrészt az írott és íratlan költészet közti határvonal elmosódottságának bizonyítékául.

Kétségtelen, hogy a Kalevala keletkezése és a homéroszi eposzok létrejöttének mai tudásunk szerinti rekonstrukciója közt van hasonlóság. Elsősorban az, hogy mindkét esetben feltehetőleg szájhagyományon nevelkedett epikus kisdalok előadásai és hagyománya teremtette meg nagyeposz létrejöttének talaját. Másfelől a párhuzam megvonásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni a szájbéli és írásos költői hagyománynak fent említett egyik alapvető különbségét, hogy ti. az írott mű szerzője mögött az egész írásban meg rögzített világirodalom áll előzményül és választható mintaképül, s ebből merítheti azt, amire éppen szüksége van ahhoz, hogy közönségében visszhangra találjon. Maga Marót már régebbi munkáiban is, a Kalevala keletkezésének kiváló magyar kutatója, KOROMPAY BERTALAN pedig két évtizeddel ezelőtt rámutatott arra, hogy „a Kalevala már csak azért sem szolgálhat irányadóul a homéroszi kérdés eldöntéséhez, mivelhogy mint eposz maga is a homéroszi kérdés irodalmának hatása alatt jött létre”.¹² A homéroszi eposzok egy történelmileg és földrajzilag kedvező pillanatban a megelőző orális költészet szerves folytatásaként jelentek meg. A Kalevala alapjaihoz az epikus szájhagyomány mellett elválaszthatatlanul hozzátartozik a homéroszi költészet és az arról, valamint általában a „naiv eposz”-ról vallott akkori tudományos nézetek is; igazi csirája nemcsak a finn népi énekesek száján fennmaradt hagyomány, amely magától soha nem rendeződött volna nagyeposszá, hanem egy doktori disszertáció is későbbi szerzőjétől, és LÖNNROTnak ezt követő tudományos kutatásai, amelyek során kialakította véleményét arról, milyennek kell lennie a megkomponálandó eposznak. LÖNNROT tehát jórészt azért dolgozott úgy, mint Homéros, mert tudta, hogy az hogyan dolgozhatott, s természetesen a homéroszi költemények keletkezéséről akkor vallott tévedések is hatással voltak munkájára.

¹¹ Egy érdekes példa a Petőfi-hagyományból: TRENCSENYI-WALDAPFEL I., i. m. 496 (Ortutay nyomán).

¹² Marót 21–24. lap, régebbi munkáira is utalva; KROMPECHER B.: A Kalevala keletkezése, Bp. Szle. 697 (1935) 256–7; egyetértőleg V. KAUKONEN: A Kalevala és alapjai, MTA Í. Oszt. Köz. 5 (1954) 28.

A mi számunkra azonban most nem annyira ezek a Maróttól kellőképpen kiemelt tények a fontosak, mint a Kalevala példájából a szájhagyományban élő és az írott költészet alapvető különbségére vonatkozólag nyerhető tanulságok. Ezeknek leglényege pedig az, hogy a Kalevalához hasonló nagyeposzok létrejöttének egyenesen alapfeltétele az írás ismerete, elválaszthatatlanul összefüggenek az írásbeliséggel. KAUKONEN idézett összefoglalásában kiemeli az írásbeliség legfontosabb következményeit az Új-Kalevala megírására. A népi énekesek dalai nem adtak összefüggő, hézagtalan egészet; az írott előadással járó előnyök, a rögzítettség s ennek következtében az áttekinthetőség „a hiányok kitöltésére sokkal nagyobb lehetőséget nyújtott, mint amikkel az énekesek rendelkeztek, egyúttal pedig megnövelte a szerkesztő igényét is munkájával szemben”. Így merült fel nemcsak az egyes készen kapott részek átdolgozásának, hanem annak a szüksége is, hogy pl. az eposz közepére LÖNNROT olyan öt énekre terjedő részt illesszen a pohjolai lakodalomról, amelynek nyomát is alig találta az epikus népdalokban.¹³ Így vált lehetségessé az is, hogy az írott Kalevalában a népi hősök jelleme átformálódott, az egész mű koncepciójához alkalmazkodott, s megváltozott bizonyos mértékig a vallásos-mitológiai felfogás is.¹⁴ A sokfelől gyűjtött részletek most az egész mű egyetlen átgondolt kompozíciós alapgondolatának szolgálatában állnak. Bizonyára még inkább így volna, ha LÖNNROTnak merészebb és a valósághoz közelállóbb elképzelései lettek volna Homéros alkotó teljesítményéről. Mert ma már világosan kell látnunk, hogy kompozícióban aligha köszönhetett bármit is énekes-elődeinek: a harag-epizód középpontba állítása, az egyetlen utalás Paris és Helena történetére az Ilias utolsó énekében, szavaknak, fordulatoknak, jeleneteknek csak az eposz építményének egészében teljes értelmet kapó megjelenése, megformálása, ismétlődése — ezek és még sok más mind ugyanarra mutat, amire a Kalevala keletkezésének példája is: az írás használata nemcsak a művek életmódja és ezzel történeti-társadalmi szerepe tekintetében jelent különbséget, hanem — s ennyiben talán tovább kell menni mind Marótnál, mind HORVÁTHNÁL — a további sorsuktól elválaszthatatlan keletkezésüknél is; alapvetően meghatározhatja jellegüket, minden formai sajátságukat, bizonyos tartalmak hordozásának pedig egyenesen feltétele az írásbeliség.^{14a}

A lényeges itt egyén és közösség szerepének különbsége a mű létrejöttében. Az írott mű alkotó egyéniséget feltételez, s olyan mondanivaló igényét és jelenlétét, amelyhez a közösségben soha fel nem oldódó alkotó egyéniség teremtő munkájára van szükség. Ennek az igénynek a megszületése pedig nem esetleges, véletlen, hanem éppúgy történeti szükségszerűség, mint az írás megjelenése, s az sem véletlen, hogy a kettő, legalábbis a görög irodalom kezdetén, egybeesett: ugyanazok a nagy történeti-társadalmi változások, amelyek az írás újbóli bevezetésének szükségességét kényszerítővé tették, teremtették meg a homérosi nagyeposzok létrejöttének igényét is, olyan művek igényét, amelyeknek alkotásához írásbeliségre volt szükség.

Máshol és máskor nem kellett az írás megjelenésének egybeesni az írást feltételező irodalom megjelenésével, de az utóbbinak mindig megvannak a jól meghatározható történeti-társadalmi feltételei. Hogy ezek mennyire meghatározták a szájhagyományból közvetlenül keletkezett irodalmi művek tar-

¹³ KAUKONEN i. m. 29, 31.

¹⁴ Minderről KOROMPAY i. m. 273–4.

^{14a} Legutóbb (irodalommal) A HEUBECK, *Guomon* 29 (1957) 44.

talmát, alapvető mondanivalóját is, arra jellemző a Nibelung-eposz lovagi átstilizálása, vagy a Kalevalához hasonló esetek. A tovább virágzó népi énekmondás, amely a maga paraszt-közönségéhez szolt, nem fogadta el a szerzőjének minden látszólagos hitelességre-törekvése mellett is más közösséghez szóló írott Kalevala javaslatait.

Természetesen semmiképpen nem lehet az írásbefoglalás jelentőségét a homérosi költemények és a Kalevala esetében azonosnak venni, mint ahogy általában nem egy ok és nem egyfajta történeti helyzet okozhatja ezt a fordulatot. SZABOLCSI BENCE a zenetörténetre vonatkozólag „azt a roppant változást, melyet a szájhagyomány világából az írás világába való átlépés jelent, . . . minden régi társadalmi rend elsüllyedéséhez, minden újnak akár részleges, esetleg helyi kibontakozásához” kapcsolja.¹⁵ Ez már magában foglalja azt, hogy ez az átlépés nem esetleges, hanem történeti meghatározottságú jelenség, s mint ilyen, eleve határvonalat jelez. De ez a történeti meghatározottság nemcsak egy társadalomnak az ősközösségi rend felhomlásához érkezése lehet, mint Homérosznál, hanem — SZABOLCSI kitűnő megfigyelése szerint — ilyen volt a nemzetté válás folyamata is a XIX. században, amelynek során a polgárság — legalábbis kezdetben — az egységes nemzeti kultúráért is harcolt s — részben a nemzeti öntudat kialakításának, illetve erősítésének szolgálatában — nagymértékben igyekezett a szájhagyomány útján fennmaradt népköltészet művészetét az egységes s ezen a fokon már egyedül lehetséges írásos irodalom és zenekultúra részévé tenni. Ebből a szempontból megfontolandó, hogy a Kalevala írásos formájában akkor keletkezett, mikor az olvasóközönség már régóta nem egy naiv eposz befogadásának fokán állt, s az új mű sikerét nem utolsósorban a népköltészet iránt feltámadt érdeklődésnek köszönhette, amely a finneknél a nemzeti öntudat erősödésével is összefüggött. Az írott mű hatását és vele együtt jellegét is ezek a ma belőle magából kiolvasható történeti-társadalmi körülmények határozták meg, s tagadhatatlanul túlzott, de semmiképpen nem alaptalan SOLYMOSSY SÁNDORNak az a megjegyzése, hogy a Kalevala voltaképpen „nagyszerű népköltési gyűjtemény, amelyben igen eltérő elemek találhatók egymás mellett”,¹⁶ tehát a népköltészetből egy alkotó egyéniségnek az írás használatát feltételező tevékenysége révén létrejött mű nem tagadhat meg minden rokonságot azzal a „műfajjal”, amely a XIX. században terjedt el a népköltészet alkotásainak az irodalomba emelésére.

Összefoglalva: az írás használata, úgy látszik, mégis határvonalat jelent „népköltészet” és „műköltészet” között, s nemcsak életmódjuk különböző — bár ez magában is lényeges volna —, hanem az írás használata, illetve nem használata, s az ezek mögött álló történeti-társadalmi meghatározottságok az egész mű jellegét is alapjában befolyásolják, a nagyeposz esetében éppúgy, mint sok más esetben, mert nemcsak a homéroszi eposzok nem képzelhetők el, akár továbbélésükben, akár keletkezésükben az írás használata nélkül,

¹⁵ Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben. MTA I. Oszt. Közl. 4 (1953) 287. — A tanulmány egyébként a népi és egyéni műalkotás elválaszthatatlanságának álláspontját képviseli, ami talán a zenetörténetre vonatkozólag inkább áll, mint az irodalomban, a fent az elválasztó álláspont védelmében említett érvek egyike-másika, úgy látszik, a zenei alkotásokkal kapcsolatban is alkalmazható. Ugyanez áll SZABOLCSI két idevágó korábbi tanulmányára is: Írott hagyomány — élő hagyomány és Makám-elv a népi és művészi zenében. Ethnographia 60 (1949) 71—87.

¹⁶ Ethnographia 46 (1935) 2.

hanem ugyanígy a sophoklési tragédia, az aristophanési komédia vagy a regény sem.

Mint HORVÁTH JÁNOS említett munkájában is hangsúlyozza, egészen más kérdés az, beletartozik-e az irodalomtörténeti kutatás körébe a szájhagyományban élő irodalom is. Ahogy az írott és íratlan költészet közönsége nem választható ketté szigorúan, ugyanígy a kétfajta művek is állandó kölcsönhatásban születnek és alakulnak. A népköltészet történeti vizsgálatához a lerögzítettségükben mindig a maguk koráról tanúskodó irodalmi művek adják a legértékesebb történeti támaszpontokat. Másfelől az orális költészet nemcsak mint az írott irodalom állandó „versenyháza” és potenciális forrása érdemel figyelmet, hanem azért is, mert életformájában az irodalom kezdeteire vet az irodalmi művektől alig adott fényt, s hozzásegíti az irodalomtörténet kutatóit, hogy tárgyuk születésének előzményeit és körülményeit is megismerjék. Írott és íratlan költészet lényegbeli különbségének fenntartása mellett is indokolt tehát a görög irodalom történetének bevezető fejezetéül a még felderíthető népköltészeti előzményeket feltárni, anélkül azonban, hogy ez kétségesse tenné, hogy a görög irodalom története számunkra Homérosszal kezdődik. Ezt Marót is elismeri (47. lap), mindenesetre meglepő módon, s mintegy cáfolatául az irodalom és „folklor” ugyanebben a mondatban hangoztatott elválaszthatatlanságának. Azok az érvek, amelyekkel azt szándékozik igazolni, hogy „az irodalom és különösen egy nagy, ún. népeposszal kezdődő irodalom fogalmát illetően az írás kritériuma nem lehet számottevő” (41. lap), szintén inkább ellene bizonyítanak ennek a felfogásnak, mint mellette. Az első ezek közül egyenesen kizárja irodalom és „folklor” lényegi azonosságát, s talán nem is indokoltan tesz különbséget köztük azzal a kettő elválaszthatatlanságának bizonyítására szánt megállapítással, hogy „semmiféle, egy ízben leírt és kiadott egyéni alkotás nem veheti fel a versenyt költészeti hatásosság tekintetében” a folklóralkotásokkal (39. lap). Ugyanígy a kettő különállása, nem pedig azonosságuk mellett bizonyít a második érv, hogy „a szóbeli művek létrejöttében... hasonlíthatatlanul szerveesebb, elengedhetlenebb és így másféle mértékkel mérendő szerep jut a hagyomány felhasználásának, ... mint a per excellentiam írott irodalmi alkotások esetében az irodalmi elődök felhasználásának” (40. lap). Hiszen ez éppen a kétfajta „irodalom” különeműségének egyik legfőbb bizonyítéka. Ami végül az eposz műfajtvörvényeire való hivatkozást illeti (40–41. lap), itt a százados csiszolgatásnak a műfaji követelmények között való említése talán azzal bizonyít, amit bizonyítani kellene, mert éppen az a kétséges, hogy akár az Ilias, akár a Kalevala keletkezése nem jelent éles választóvonalat ezzel az évszázados szájhagyománnyal szemben. Annak pedig, hogy Marót az Iliast „szóbeli műnek” tekinti, csak logikus következménye, hogy már az Odyszeiát sem számítja fenntartás nélkül ugyanehhez a műfajhoz, nem tekinti „igazi (népe)posznak” (41. lap). Kérdés azonban, nem az elmélet igazolása kedvéért kell-e ennyire szűkíteni az eposz elnevezés érvényét, s nem helyesebb-e kiterjeszteni azt legalább annyira, hogy az Odysseia, de vele együtt elkerülhetetlenül néhány más mű is, beleférjen, még ha ezzel fel is kell adni azt a feltételezett műfajtvörvényt, hogy az eposznak évszázados orális hagyományt kell zökkenés nélkül folytatnia.

Mert ami az eposz „közköltészeti” jellegének másik követelményét illeti, hogy ti. egy egész népközösség szempontjából sorsdöntő esemény legyen a tárgya: Odysseus ismeretlen vidékeket és népeket felfedező bolyongásai

a gyarmatosítás kezdetének idején éppannyira a görögség érdeklődésének középpontjában álló eseményre utaltak, mint pl. Camões Luziádái az újkort megnyitó nagy felfedezések idején.

2

Ex profundis revertentibus

Akár határvonalat jelent valaki számára az írásbeliség megjelenése a görög irodalomban, akár nem, a görög költészet Homéros előtti korának felderítésére nem indulhat el máshonnan, mint elsősorban Homéros szövegéből. A korábbi görög költészet megítélése nem utolsósorban attól függ, hogy ki milyen nézetet vall Homérosnak a költészetre vonatkozó tanúságairól. Ez a kérdés áll a középpontjában annak a terjedelmes fejezetnek is, amelyet Marót a Sziréneknek szentel (100–149. lap).

Ismeretes, hogy az Odysseiában a Szirének dalukkal csábító és bűvölő lényekként szerepelnek, akikkel kapcsolatban többször a duális alakot használja a költő, s akik tudásukból ígérnek részt Odysseusnak. Régóta problémája a tudománynak, hogyan állnak ezek az alakok kapcsolatban az archaikus és későbbi görög művészetben általánossá vált fél-madár alakú, chthónikus vonatkozású Szirénekkel. Marót kétségtelennek látja, hogy eredetileg a két alak különböző volt, s közülük „az Odysseia Szirénjeit, mint varázsdallal bájló hajadonokat kell az elsőknél képelnünk” (141. lap), nem az ember-madár alakú démonokat; ezeknek és a velük kapcsolatos halálmadár stb. képzeteknek „a görög Szirén-mondának... legrégebbi alakjában nyoma sem lehetett” (120. lap). Ennek bizonyításául egyfelől az alexandriai tudomány ezt támogató álláspontjára, másfelől a képzőművészeti ábrázolások értelmezésének bizonytalanságára hivatkozik elsősorban.

Ami az elsőt illeti, természetesen nyomatékkaal kiemeli, hogy az alexandriaiak tanúsága önmagában még nem lehet perdöntő, bár tudományuk sokkal több figyelmet érdemel, mint általában hiszik. De talán nem a legalkalmasabb épp ebben az esetben az alexandriaiakat mint a „Homérost Homérosból” elv következetes alkalmazóit dicsérni. A Homéros-szöveg ugyanis csakugyan semmiféle célzást nem tesz a Szirének madár alakjára, de — s ezt nem lehet ebben az összefüggésben nem hangsúlyozni — ember alakjukra sem.¹

Ugyanakkor kétségtelen, hogy képzőművészeti ikonográfiájuk — ezt viszont Maróttal szemben kell kiemelni (vö. 106–107. és 131. lap) — teljesen ellentmondás nélküli. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy változatlan, de a hellénisztikus etruszk szarkofág-urnák ábrázolásaival és *kivétel nélkül* jóval későbbi rokonaikkal érvelni amellet, hogy a képzőművészetben is végig élt az ember alakú Szirén elképzelése, s két egymás mellett élő verzió létezését a képzőművészet anyagával igazolni semmiképpen nem lehet akkor, ha az ábrázolás történeti alakulását tekintetbe vesszük. A Weickertől, Zwickertől,

¹ „Die unanschauliche Erzählung gibt von ihnen kein Bild” írja WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Glaube der Hellenen* I. (1931) 262. — Így nem egészen pontos Marót fogalmazása, hogy „az Odysseiában csak emberi formában való elképzelésükről hallunk” (104. lap).

Kunzetől, Buschortól és másoktól összeállított anyag² ugyanis egyértelműen azt mutatja, hogy attól kezdve, hogy egy Bostonban őrzött, a VI. sz. második negyedében készült korinthusi aryballoson³ Odysseus és a Szirének történetének első ismert ábrázolásán először azonosíthatók minden kétséget kizáró módon, és hogy egy a század közepe táján festett attikai hydrián⁴ egyiküknek alakja mellé a szirén-név is oda van írva, hogy ezzel megdönthetetlené váljék az értelmezés, egészen a hellénisztikus korig egyetlen olyan esetet sem ismerünk, ahol a Szirének ne emberfejű madár alakok volnának. Legföljebb az jelent eltolódást az ember alak felé, hogy olykor — elsősorban, ha tartanak benne valamit — emberi kezeket kapnak.⁵ Az V. században a típus „humanizálódásának” következetes és egységes folyamata kezdődik meg, amely összhangban van a görög mitológia ikonográfiai típusainak általános változásával és annak fő irányával. A változás során az V. században először eltűnik a felsőtest első részének határozott madár jellege, mint pl. a budapesti Szépművészeti Múzeum ismert bronzkanecóján, az V. század harmadik negyedéből (1. kép). A század végén és a IV. században a felsőtest emberi, női formát kap, s a hellénisztikus kor elejével már általánosan elterjedt az a típus, amelynél a teljesen humanizált Szirén-alakon csak a szárnyak és az alsó lábszár vagy éppen csak a lábfej kiképzése utal az egykori madár alakra. Ennek a típusnak a népszerűségét jól mutatja, hogy a közismert nagyplasztikai ábrázolások mellett a terrakotta-kisplasztikában is megvan, ahogy ezt a Szépművészeti Múzeum egy alexandriai terrakottája is tanúsítja (2. kép)⁶. A Buschornál közölt későhellénisztikus itáliai edény vagy egy hellénisztikus relieftöredék⁷ már lábfejükig humanizáltan mutatja a Szirén-alakok testét.⁸ A szárnyatlan és minden egyéb, a madáralakra utaló motívum nélküli ábrázolás először a későetruszk szarkofág-urnák egy zárt, azonos mintakönyvből készült csoportján jelenik meg,⁹ s ezt, ismerve a szarkofág-urnáknak a görög típusokat és motívumokat szabadon kezelő, gyakran etruszkokkal keverő ikonográfiáját, semmiképpen nem lehet tipikusnak, vagy egyáltalán a Szirén-ábrázolások története szempontjából számottevőnek venni.¹⁰

² C. WEICKER: *Der Seelenvogel*, Leipzig 1902; u. a. *Myth. Lex.* s. v. Scirenen; F. MÜLLER: *Die antiken Odyssee-Illustrationen in ihrer kunsthistorischen Entwicklung* (Berlin, 1913) 31—47; ZWICKER, *RE* IIIA (1927) s. v. Sirenen 300—305; E. KUNZE: *Sirenen*, *Ath. Mitt.* 57 (1932) 124—141; E. BUSCHOR: *Die Musen des Jenseits*, München 1944; — Vö. még E. WÜST, *RE* XVII (1937) s. v. Odysseus 1972—1976; G. JACOPI: *Un askos di bronzo configurato da Crotone*, *Arch. Class.* 5 (1953) 10—22.

³ H. G. PAYNE: *Necrocorinthia* (= NC), Oxford 1931, 139 és no. 1282, irodalommal.

⁴ J. D. BEAZLEY: *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1956, 106, IV. 2, irodalommal. (Érthetetlen, hogy Beazley a feliratot nem említi, s az alakokat szfinxeknek értelmezi.)

⁵ Erről és a kivételekről, a régebbi irodalommal E. KUNZE, *Ol. Forschungen* II. *Archaische Schildbänder* (Berlin 1950) 65.

⁶ *Lelt. sz.*: T 469. Magassága 28,9 cm. OROSZLÁN Z.: Az O. M. Sz. M. antik terrakotta gyűjteménye (Bp. 1930) 65, D. 20. Párhuzamait CASTIGLIONE LÁSZLÓ kéziratoss corpusa gyűjtötte össze.

⁷ BUSCHOR i. m. 79, Abb. 61; TH. SCHREIBER: *Die hellenist. Reliefbilder* (Leipzig 1894) Taf. 61.

⁸ A humanizálódási folyamatról MÜLLER i. m. 43.

⁹ H. BRUNN: *Rilievi delle urne etrusche*, tav. 90—94.

¹⁰ Elég itt csak az Odysseia-ábrázolások köréből vett példákra utalni: MÜLLER 10—12 (a Kyklóps megvakítása); 17—8 (a serleg átnyújtása a Kyklópsnak); 31—2 (a Kyklóps gúnyolása a hajóról); 74—9 (Kirké-kaland); 95—6 (Odysseus és Pénélopé); 99—102 (Odysseus hazatérése).

Mint látható tehát, a Szirének fennmaradt képzőművészeti ábrázolásainak kronológiája tökéletesen tisztázottnak mondható,¹¹ s teljes egyértelműséggel igazolja a madártestű elképzelés időbeli elsőbbségét a képzőművészetben a nőalakokkal szemben,¹² amely következetes fejlődés eredményeként alakult ki a hellenisztikus korban. Így Marót utalása (106. és 131. lap) az etruszk ábrázolásra nem bizonyíthatja, hogy „az elterjedt felfogás ellenére, közbe-közbe, igen későn is, a Sziréneket tisztán nőalakúaknak is sokszor ábrázolták”, ahol a „közbe-közbe” és a „sokszor” szorulna bizonyításra. De a következetes ikonográfiai fejlődés végigkövetése után az is kétséges, hogy itt valóban az Odysseia szövegének hatására jelenik meg a humanizált Szirén-alak, s azt mutatja, hogy „az alexandriaiakon (t. i. a filológusokon) kívül mások is megértették az Odysseia mondanivalóját” (106. lap). Alig hihető, hogy ezek elsősorban éppen a későetruszk urnák mintakönyveinek rajzolói lettek volna. Sokkal inkább látszik indokoltnak arra gondolni, hogy fordítva: az alexandriai Homéros-magyarázók álltak az egykorú képzőművészet új típusának hatása alatt, értették bele az ember-alakúságot az egykorú képzőművészetben változatlanul élő madártestűséggel szemben a mindkét értelmezést megtűrő, mert az alakra vonatkozólag semmit nem mondó Homéros-szövegbe. Annál inkább lehetséges ez, mert a hézagos emléktanyag is mutatja, hogy Alexandriában különösen elterjedt volt az i. e. III. században ez az új típusú Szirén-ábrázolás.¹³

Ha így kétségtelen is, hogy a Szirének legkorábbi biztos ábrázolásaiakon egyértelműen madártestű-emberfejű alakokként jelennek meg, s a képzőművészeti hagyomány alapján nem lehet szó két elképzelés egymás mellett éléséről az archaikus és klasszikus korban, ez nem lehet perdöntő abban a kérdésben, milyennek kell az Odysseia Szirénjeit elképzelni, s valóban mások-e, mint az ábrázolásokon megjelenők. Nem lehet már csak azért sem, mert a legkorábbi ezek közül az Odysseia Szirénjeit mutató ábrázolások közül mintegy másfél századdal későbbi az Odysseia keletkezésénél. Az emberfejű madáralakok megjelenésével a görög művészetben vissza lehet menni a VIII. sz. második feléig,¹⁴ de — mint ezt KUNZE és BUSCHOR nyomán Marót is helyesen hangsúlyozza — semmi bizonyíték nincs arra, hogy ezeken az alakokon korábban is Sziréneket értettek s ezzel a névvel nevezték őket. Ellenkezőleg szinte bizonyos — bár nem bizonyítható — hogy a görög mitológia alsóbb rétegének más lényeit is ábrázolták ebben az alakban, ha az összesen három ismert név-feliratot ilyen alakok mellett nem is kell valamilyen önálló lények nevének gondolni, hanem egyszerűen a Szirének egy-egy alkalmi megnevezésének a sok mellett, amelyet a legkevésbé sem egységes írott hagyományban találunk.¹⁵

¹¹ Ezzel sz. Marót, 117. lap.

¹² Ezzel sz. Marót, 107. lap.

¹³ U. WILCKEN, Jdl 32 (1917) 181–184; Pfuhl, MuZ Abb. 758; Ev. BRECCIA: Le Musée Gréco-Romain 1925–31, Pl. XVI. 35 és több terrakotta-példány Castiglione idézett gyűjtésében, amelyből a fenti adatok is származnak. A memphisi Sarapieion dromosának két I. Ptolemaios-kori zenélő-táncoló márvány Szirénjéről, amelyek az egykori alexandriai művészetet, sőt még az évszázadokkal későbbi tyrusit is inspirálták, l. most részletesen J.-PH. LAUER—CH. PICARD: Les statues ptolémaïques du Sarapieion de Memphis (Paris 1955) 216–227.

¹⁴ KUNZE, Ath. Mitt. i. m.

¹⁵ Így alaptalan BUSCHOR beállítása, amely szerint a Héraklés és a lernai hydra harcát ábrázoló VII. sz. végi korinthusi aryballoson Athéné mögött látható madártestű-emberfejű alak *Vous* felirata egy az istennőt kísérő önálló lényt jelölne (i. m. p. 20). Ha egyáltalán tulajdonnév, s ha mint ilyen, nem Athéna mellékneve, Szirén-név is lehet.

Természetesen semmi nem is cáfolja azt, hogy a VIII. század közepe óta folyamatos görög ikonográfiai hagyomány alakjait, amelyeket az Odysseia-kaland első ábrázolása óta egyértelműleg a Szirének megjelenési formájának tartottak, a homéroszi költemények keletkezésével egyidejű ábrázolásokon is Sziréneknek értelmezzük. Ami ezzel szemben mégis egy másik lehetőség felvetésére késztet, az egyrészt a keverék-lények megjelenésének módja, másrészt a görög képzőművészetet általában érintő meggondolások.

Ami az elsőt illeti: ezek a madár-emberek egy évszázadon át minden mitológiai összefüggés nélkül jelennek meg az ábrázolásokon, egyedül vagy többen, igen gyakran azoknak a másfajta keverék-lényeknek (griffek, szfinxek és más, olykor külön néven meg sem nevezhető keverék-alakok) sorában, amelyek a VIII. században tűnnek fel a görög művészetben s a következő században benépesítik a vázakat, s amelyek legtöbbje soha meghatározott görög mitológiai lénnel nem válik azonossá. Semmi nem bizonyít amellett, hogy az Egyiptomból talán Mezopotámián keresztül föníciai közvetítéssel átvett madár-emberekben kezdettől fogva a görög mitológia egy alakját ismerte fel a néző, — igaz, hogy ellene sem.

Sokkal termékenyebbnek ígérkezik a másik meggondolás. Marót is hangsúlyozza ugyanis, hogy még a madár-emberek ikonográfiai típusának az Odysseia keletkezésével egyidejű görög megjelenése sem bizonyít semmit amellett, hogy a kettő valóban azonos volt s így Homérosz Szirénjei azonosak a félmadarakkal (135. lap). Szerinte ez ellen az azonosítás ellen egy az ikonográfiai-nál súlyosabb, lélektani érv is szól: „ha az Odysseia-költő egyáltalában tudott volna a Szirének szörnyalakjáról, Kirkének... ugyanúgy le kellett volna írnia ezt a félmadár csodát, amint leírta pl. a Skylla megjelenését” (106. lap; ugyanígy már MÜLLER i. m. 33). Így tehát az esetleg Homérosz-kori ikonográfiai hagyomány félmadarai nem lehetnek azonosak az Odysseia Szirénjeivel. Ha elismerjük is annak a jogosultságát, hogy egy költőtől számonkérjük, amiről nem beszél, vagy pontosabban: feltételezzük, hogy amiről nem írt, arról nem is tudott, éppen a Skylla-példa el kell, hogy gondolkodtasson. Skylla a homéroszi leírás szerint egy barlang szájában tanyázik, félelmetes hangja az újszülött kutyakölyökhöz hasonlít, roppant óriás, tizenkét lába nyúlik a levegőbe s hat feje van, mindegyikben három sor foggal. (Od. XII. 85—92) Ilyen ábrázolást sehol a görög képzőművészetben nem találunk, s azok az ábrázolások, amelyek kétségtelenül Skyllát mutatják, egyrészt az Odysseiában kifejezetten hasonlatként szereplő kutya alakot realizálják, leggyakrabban úgy, hogy a derekából kutya-felsőtestek nőnek ki, másrészt hal vagy valamely tengeri szörny alsótestét illesztik női felsőtestéhez, az archaikus művészet keverék-alakjainak egyikét foglalva le ábrázolására.¹⁶

Az ok teljesen világos és a Szirének ábrázolásai szempontjából sem közömbös: Skylla az Odysseiában csak felsőtestével látható. A képzőművészetnek azonban, amelynek nem voltak eszközei a homéroszi kép teljes egészében való megjelenítéséhez, természetesen nem lehetett eldöntetlenül

(Vö. PAYNE, NC p. 162) — Emellé kell harmadikul sorolni a British Museum E. 440. sz. közismert vörösalakos hydriájának Szirénje mellé írt Himeropa néven kívül azt is, amely a fent említett (I. 3. jegyzet) attikai hydriának ΣΙΠΕΝ-ΕΙΜΙ feliratos Szirénjével antithetikusán a jelenet másik szélén szembehelyezett Szirénje mellett van — ha ugyan tulajdonnév. (Vö. CV FRANCE, 2. Musée du Louvre fasc. 2, p. 10 ad pl. 12, 1, 3.) A Marótól (128. lap, 95. jegyz.) megfigyelt ritkasága a névjelző feliratnak egyébként egyáltalán nem szorítkozik a „Szirénekre”.

¹⁶ O. WASER, Myth. Lex. IV. s. v. Skylla I. 1035—1064; E. WÜST, RE i. h. 1978.

hagynia a kérdést, ki kellett alakítania egy ikonográfiai megoldást a Skylla alsótestére, olyan megoldást, amelynek az Odysseiában semmi alapja nincs, de amelyet mégis egyértelműen — és nyilvánvalóan a nézők számára is érthetően, — alkalmaztak a Skylla-ábrázolásokon. Kézen fekvő volt ehhez az orientalizáló korszak típusainak kelléktárából választani egy alakot.¹⁷ Ugyanakkor még kísérlet sem történt arra, hogy az eposzban leírt tizenkét-karú és hatfejű szörnyet ebben a formájában ábrázolják. A Szirének esetében még sokkal inkább kényszerítő volt a képzőművészet számára az eposzban semmiféle célzással nem jelzett ikonográfiai típus kialakítása, s a választás is sokkal szabadabb volt. A megoldás útja azonban mindkét esetben ugyanaz: a képzőművészet típus-tárházában *meglevő* alakot foglaltak le a homéroszi alak ábrázolására.

A Skylla példája tehát többszörösen is kínál párhuzamot a Szirénekhez. Egyfelől mutatja, hogy az Odysseia költője máshol sem igyekezett a legvégsőkig minden ikonográfiai kétséget eloszlatni az Odysseus-kalandok szörny alakjaival kapcsolatban. Aligha lehet ebből arra következtetni, ami a Szirénekhez fűződő érvelésből logikusan következne, hogy a Skylla alsótestét is nyilván ember alakúnak képzelte Homéros, különben utalás történt volna az ellenkezőjére. Másfelől látható, hogy a képzőművészet a *homérosi* alakok ábrázolásánál sem érezte kötelezőnek, hogy az eposz szövegének betűjéhez tartsa magát, — amit egyébként szinte valamennyi Homéros-illusztráció bizonyít, kivéve a késői, kifejezetten szövegillusztráló jellegű, olykor iskolai tanítás céljára szolgáló ábrázolásokat. És ha megengedhetőnek tartotta az eltéréseket az olvasók által állandóan ellenőrzött epikus szövegtől, nyilván azért, mert senkinek sem jutott eszébe, hogy az így megváltoztatott alakokban mást ismerjen fel, mint a homéroszi eposzok elbeszéléseinek szereplőit. Ez természetesen a legkevésbé sem jelentheti azt, hogy egy Homérosznál szereplő történetnek nem lehetett más verziója, s ennek a más verziónak megfelelő ábrázolása, csak azt, hogy a *homéroszi* jeleneteknek az eposz szövegétől eltérő ábrázolásai mögött nincs jogunk pusztán az eltérés miatt más verziót keresni. A mai értelemben vett szöveg-illusztráció ismeretlen volt a klasszikus kor görög művészetében.^{17a}

¹⁷ Vö. C. ROBERT: Archäol. Hermenentik (Berlin, 1919) 46; MÜLLER 127.

^{17a} Így már H. LUCKENBACH: Das Verhältnis der gr. Vasenbilder zu den Gedichten des epischen Kyklos. XI. Suppl. des Jb. f. Klass. Phil. (Leipzig, 1880) 493 s. köv., főként pedig C. ROBERT két máig is alapvető könyvében: Bild und Lied (Philol. Untersuchungen Bd. V, Berlin 1881) 10—11, 39—40, 46—49, 69 (a mi szempontunkból különösen fontos p. 10: „Der Künstler... wahrt sich seine völlige künstlerische Freiheit... auch in der Neuschöpfung von Szenen und Situationen, die dem Dichterwerk fremd sind, aber sich aus den Elementen desselben entwickeln lassen, für die also nichtsdestoweniger das Dichterwerk die eigentliche litterarische Quelle ist.”) és Archäologische Hermeneutik 155—211. Vö. még J. E. HARRISON: Monuments relating to the Odyssee, Journ. Hell. Stud. 4 (1883) 248 s. köv.; E. POTTIER: Vases peints grecs à sujets, homériques, Mon. Piot 16 (1909) 99—136, kül. 100—103 (képzőművészet és irodalom a legtöbb esetben nem közvetlenül érintkezett egymással); W. ZSCHITZSCHAMNN, JdI 46 (1931) 55. — Az első világháború vége óta az ikonográfiai kutatások jelentős mértékben háttérbe szorultak. Már negyedszázaddal ezelőtt joggal panaszkolt G. RODENWALT: (Arch. Anz. 1932, 7), hogy „a vázáképek értelmezése nem tartott lépést stilisztikai vizsgálatukkal”. Ma is kivételes az olyan kutató, mint Ch. Dugas, vagy F. Brommer, aki ezzel a területtel rendszeresen foglalkozik. M. I. WIENCKE: An epic theme in Greek art, Amer. Journ. Arch. 58 (1954) 285—306 a fentiek szempontjából érdekes tanulmánya (kül. 290—291) jól mutatja, hogy egyes részletek bővebb anyaggal való megvilágításán kívül az újabb kutatás semmivel sem ment túl a fél századdal ezelőttieken. Az epikus eszméknek képzőművészeti ábrázolásának összevonó-változtató módszeréről legutóbb M. HEIDENREICH, Mitt. d. Deutsch. Arch. Inst. 4 (1951) 108.

A Skylla-példa azt is mutatja továbbá, hogy bizonyos esetekben *szükségképpen* kellett a képzőművészeti ábrázolásoknak olyan elemeket tartalmazni még a Homérosz-illusztrációkban is, amelyek vagy nem voltak benne az eposz-szövegben, vagy egyenesen ellentétben álltak vele. Kellett, egyrészt olyan esetekben, mikor a szöveg által eldöntetlenül hagyott pontokon a képzőművészet sajátos jellegének megfelelően állást kellett hogy foglaljon, mint pl. a Szirének alakja, vagy a Skylla alsóteste esetében. Másrészt olyankor, amikor a görög képzőművészet eszközeivel meg nem jeleníthető képekről volt szó.

Ez az újabban sokat tárgyalt kérdés talán alkalmas arra, hogy rajta keresztül a Szirén-probléma legmélyére jussunk. Homérosz és az egykorú képzőművészet kapcsolatának kérdése sok szempontból érdekli a kutatást.¹⁸ A fentiekhez azonban nem a régészetnek a homéroszi költemények interpretálásában, megítélésében, esetleg datálásában nyújtott segítsége a fontos, hanem azok a vizsgálatok, amelyeknek tárgya az eposzoknak és az egykorú, illetve későbbi képzőművészetnek mint művészetnek a kapcsolata.

Régóta felmerült a kérdés, tudott-e az egykorú képzőművészet megfelelőt vagy legalább hasonlót állítani a homéroszi költemények mellé. Azok az újabb kísérletek, amelyeknek szerzői az egykorú geometrikus művészetet párhuzamosnak, kifejezésmódjában adekvátnak, egészében egyenértékűnek tartják az eposzokkal, aligha vezetnek meggyőző eredményre. Akkor már sokkal őszintébb, legalábbis sokkal inkább a tények tudomásulvételéből indul ki SCHEFOLD tanulmánya,¹⁹ amelynek kiindulópontja az, hogy a képzőművészet elbeszélő stílusa csak a VI. századi Athénben kapott az epikus kyklosének megfelelő jelleget (132—3. lap.). Alapjában elhibázott azonban, ha ebből arra következtet, hogy maguknak a homéroszi eposzoknak is ebben az időben, a VI. század első felében kellett mai formájukban kialakulniuk. Ezzel végeredményben az „egyeztetők” hibájába esik bele, a felismert kettősséget ugyanúgy erőszakolt és a tényektől nem támogatott elmélettel próbálva kiküszöbölni, mint azok. Szükségképpen kell ide jutnia, mert hozzájuk hasonlóan abból a téves feltevésből indul ki, hogy az irodalom és képzőművészet feltétlenül lépést kell hogy tartson egymással a kifejezési lehetőségek gazdagsága, sőt stílus tekintetében is. Ezzel szemben a tények nyilvánvalóan mutatják, hogy a VIII. századi görög művészetnek semmiképpen sem voltak a homéroszi eposzokéihoz hasonlítható kifejezési eszközei, s ennek megvoltak a konkrét okai.²⁰

A homéroszi költemények megszületésének lehetőségét és kényszerét a felbomló ősközösségi rendből a városállam-társadalmat kialakító görögség történeti helyzetében kell keresni. Ennek a történeti-társadalmi szituációnak

¹⁸ W. HELBIG klasszikus munkája óta (Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert, 2. kiad. 189) a legteljesebb, bár következtetéseiben nem megbízható összefoglalás H. L. LORIMERÉ: Homer and the Monuments, London 1950. Az azóta megjelent irodalomból a legfontosabbnak látszik: R. HAMPE: Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit, Tübingen 1952; W. SCHADEWALDT: Die homerische Gleichniswelt und die kretisch-mykenische Kunst, EPMINEIA (Festschr. O. Regenbogen, Heidelberg 1952) 9—27; W. KRAIKER: Ornament und Bild in der frühgr. Malerei, Neue Beitr. zur Klass. Altertumswiss. (Festschr. B. Schweitzer, Stuttgart 1954) 36—47; T. B. L. WEBSTER: Homer and Attic Geometric Vases, BSA 50 (1955) 38—50.

¹⁹ Archäologisches zum Stil Homers, Mus. Helv. 12 (1955) 132—144.

²⁰ Vö. SCHADEWALDT: Von Homers Welt u. Werk, 153 és most II. FRÄNKEL, Gnomon 28 (1956) 574.

művészileg adekvát kifejezéséhez ekkor az irodalomnak megvoltak a feltételei: elsősorban az évszázados mítosz-hagyomány és az énekmondás virágzó, általánosan elterjedt gyakorlata, amelynek során az eposzokat kétségtelenül megelőző és előkészítő epikus kisdalok is kikristályosodhattak, s kialakult az irodalmi kifejezés magasrendűségének, általános megbecsülésének a felfogása. A képzőművészetnek ezzel szemben súlyos akadályokkal kellett megküzdenie, hogy egyenrangú társává válhassék az irodalomnak. A mykénéi kultúra ikonográfiai, sőt egyáltalán emberábrázoló hagyománya teljesen megszakadt, a IX. század végén és a VIII. században újra kezdődő figurális festészetnek és szobrászatnak újra kellett kezdeni az emberábrázolás kialakítását, s ehhez és egyéb mondanivalói kifejezéséhez is csak idegenből, a nagy keleti kultúráktól kapott mintaképeket. Ma már elég példánk van arra, hogy milyen küzdelem árán alakította ezeket a kívülről kapott elemeket a maga képére a görög művészet.

Az eposzok mondanivalójához méltó képzőművészeti alkotásokhoz azonban nem lett volna elég a gazdag ikonográfiai és emberábrázoló hagyomány; elengedhetetlenül szükséges lett volna ehhez a művészet sajátos természeténél fogva a kézművesség bizonyos fejlettsége is. Tudjuk azonban, hogy a kézművesség gyakorlata is sok ágában megszakadt, vagy legalábbis nem fejlődött a mykénéi kultúra bukása óta, így — hogy csak a művészet szempontjából legfontosabbakat említsük — az ötvösség és a kőfaragás. A bronzművességnek nem voltak még meg az eszközei nagyméretű szobrok öntéséhez, s az építészet sem fedezte még fel a homérosi eposzokhoz hasonló maradandóság-igényű alkotások materiális alapfeltételét: a kővel építkezést. A homérosi kor vezető művészeti műfaja, úgy látszik, a vázafestészet volt,²¹ s ez jellegénél és az abból adódó korlátoknál fogva semmiképpen nem válhatott a homérosi eposzokéval felérő művészetté. Ugyanez a helyzet a bronz kispasztikával is. A hamar romló anyagokkal dolgozó nagyszobrászat és építészet alkotásairól nincs világos képünk, de úgy látszik, hogy az építészet még támaszkodhatott némileg hagyományos formákra s talán egyes mykénéi korbéli épületek is részben fennmaradhattak.²² A fa és agyag azonban nem volt megfelelő anyag a valóban monumentális építészet megteremtéséhez, s ehhez a gazdasági feltételek is hiányozhattak még Homéros korában.

Mindezek folytán nyilvánvalóan nem volt meg a képzőművészet jelentőségének olyan általános értékelése sem, amilyen az epikus énekekkel kapcsolatban feltétlenül megvolt, s amely szintén bizonyos tekintetben feltétele volt annak, hogy a kor mondanivalója a legmagasabb művészi színvonalon és a legmonumentálisabban, legmaradandóbban éppen a homéroszi eposzokban szóljon meg. A képzőművészet — bár bizonyos fokú alsóbbrendűségét a költészettel szemben még sokáig megtartotta — csak a tyrannoszok idején és sokszor kimutathatóan az ő személyes támogatásukkal vált monumentális mondanivaló kifejezésére alkalmassá, a kézművesség gyors fejlődése és a megnövekedett gazdasági lehetőségek folytán.

Természetesen nem arról van szó, hogy képzőművészet és költészet ilyen fáziskülönbségének pusztán közvetlenül materiális okai lettek volna. De e nehezebben kielemezhető egyéb okok, amelyek folytán egy-egy korban a

²¹ M. ROBERTSON, BSA 46 (1951) 153.

²² Összefoglalóan F. MATZ: *Gesch. d. gr. Kunst I.* (Frankfurt a. M. 1950) 93–4.; R. M. COOK: *Thucydides as archaeologist*, BSA 50 (1955) 266–267.

művészeteknek ez vagy az az ága, műfaja alkalmasabb a kor leglényegesebb mondanivalójának kifejezésére, nyilvánvalóan nem választhatók el a fent felsoroltaktól. Együttes következményük volt, hogy a Homérosz-kori képzőművészetnek nemcsak a technikai és gazdasági eszközei nem voltak meg a Homérosszal felérő alkotásokhoz, de a művészetiek sem. Hol voltak meg benne a jellemzésnek azok az eszközei, amelyek egy Achilleus—Priamos találkozás ábrázolásához szükségesek lettek volna? Hol a kompozíciós eszközök egy csatajelenet adekvát ábrázolására? És alkotott-e a görög művészet egész története során olyasmit, ami a homérosi természetábrázolások realizmusát megközelítette? Ha feltételezzük is, hogy a kor képzőművészetének nagy része elveszett számunkra, — lehetséges volt-e mindez a perspektíva, a rövidülés, a színek használatának, a fény-árnyékhatásoknak, az egyénítő arcábrázolásnak és még sok egyébnek az ismerete nélkül?

Nem lehet a két művészet ilyen viszonyában minden további nélkül törvényszerűséget látni, de azonnal kínálkozik párhuzamul a középkor végének művészete. MELLER PÉTER figyelmeztetett rá, hogy a Dante művészetével, s elsősorban természetábrázolásaival felérő képzőművészeti kifejezés tulajdonképpen csak jó két századdal később, Leonardo művészetében jelent meg.²³

Mindebből az a tanulság adódik a Szirének kérdéséhez, hogy a homérosi jelenetek ábrázolásait nem is igen szabad az egykorú képzőművészetben keresni, mint ahogy alig akadt eddig biztos nyoma benne nemcsak homéroszi, de egyáltalán mitológiai jelenet ábrázolásának.²⁴ Nagy kérdés, hogy a homérosi kor emberének volt-e egyáltalán konkrét, képzőművészetben realizált vagy realizálható elképzelése pl. az Odysseia valamennyi szörny alakjáról, s képes volt-e már — Homérosznál támaszt nem találva — az újonnan jött keleti keverék-alakok egyikét vagy másikat a homérosi elbeszélés szereplőivel azonosítani? Aligha; és nyilván nem véletlen, hogy míg a homérosi jelenetek közül egyeseknek az ábrázolásai már egy-két generációval a költemények feltehető keletkezése után világosan felismerhető formában megjelennek a képzőművészetben — így az Odysseus-kalandok közül a Kyklóps megvakítása²⁵ — mások, amelyeket a vázafestészet akkori típuskészletével és kifejezési skálájával nem tudtak volna közérthető, felismerhető módon ábrázolni, pl. mert az emberi lélekrajz vagy a természeti háttér ábrázolását követelik meg, későn, vagy egyáltalán nem jelennek meg a görög vázakon, festményeken vagy domborműveken.²⁶

A Szirén-kalandnak az eposz keletkezésénél jóval későbbi megjelenése a képzőművészetben ugyanis egyáltalán nem elszigetelt jelenség: Skylláról is csak az archaikus kor legvégén kezd képzőművészeti elképzelés kialakulni,

²³ VARGA E. (Ant. Tan. 4, 1957, 2. sz.) utalt rá, S. Morenz könyvével kapcsolatban, (S. Morenz—J. Schubert: Der Gott auf der Blume. Ascona 1954, 71—2) hogy Egyiptomban nem lehet minden további nélkül ezzel azonos helyzetről beszélni: a mitológiai ábrázolások hiányának több, mint ezeréves időszakában az óbirodalom kezdetétől az újbírodalom koráig az egyiptomi képzőművészet már rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyekkel később a mítoszokat ábrázolta.

²⁴ Összefoglalóan: Ant. Tan. 3 (1956) 297—299; 1. most teljesen azonos fel fogásban II. FRÄNKEL, Gnomon 28 (1956) 570—73.

²⁵ Legkorábbi ábrázolásairól, az új leletekkel B. SCHWEITZER, Röm. Mitt. 62 (1955) 96—101.

²⁶ Vö. ROBERT: Bild u. Lied 11—51 és a Müller könyvében az első megjelenés időrendje szerint tárgyalt Odysseia-„ábrázolások” tanúságát.

s érdekes, hogy az állattá változott emberek ábrázolása miatt²⁷ problematikus Kirké-epizódnak korábbi megjelenítései — ha egyáltalán voltak — Odysseus és Kirké alakjára szorítkoztak.²⁸ Az első biztosnak vehető Kirké-ábrázolást ugyanarról a korinthusi aryballosról ismerjük, amelyen Odysseus és a Szirének jelennek meg először a képzőművészetben. Talán nem kell ebben sem pusztán véletlent látni, s feltételezni lehet, hogy az eposzok VI. század elejei „reneszánsza”, amelynek a „peisistratosi redakció” és vele összefüggésben a homérosi jelenetek bevonulása az attikai képzőművészetbe²⁹ is köszönhető, volt a közvetlen oka a homérosi jelenetek szaporodó „illusztrációinak”. Az már a képzőművészet akkori helyzetével függ össze, hogy az ikonográfiai azonosítás, a képzőművészeti realizálás feladatát ekkor már valóban nagymértékben el is tudták végezni, megkeresve a keleti művészetek motívumainak beáramlása által nyújtott gazdag választékban azt a típust, amelyről úgy érezték, hogy az egyes homérosi alakokból a legtöbbet adja vissza, s így olyan „javaslatot” téve, amely általános tetszésre, elfogadásra talált, nyilvánvalóan azért, mert összhangban állt a meglevő elképzelésekkel.³⁰ Hogy ez az ikonográfiai azonosítás nem minden kísérletezés és ingadozás nélkül történt, azt mutatja a Szirének esetében az eleinte egymás mellett szereplő férfi és női alak is: a szakállas típus csak az archaikus kor végével szorul háttérbe, s hogy valóban Szirén-ábrázolás lehetett, azt a samosi Iléra-szentély egy fogadalmi felirata is bizonyítja, a Szirén-név hímnemű használatával.³¹ A Szirének ikonográfiai típusára más, el nem fogadott „javaslatokat” is ismerünk: ilyen pl. az oroszlanlábú és kettős (férfi és női) fejű típus, ha ugyan ezeket a Szirénekkel azonosították.³²

Egyetértve tehát Maróttal abban, hogy a VIII. századi fél-madarak nem feltétlenül voltak az Odysseia, vagy általában a görög mitológia Szirénjeinek ábrázolásai, s abban is, hogy a VI. századi Szirén-ábrázolások nem mérvadók a legrégebbi elképzelés rekonstrukciójánál, ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy ezeknek a későbbi ábrázolásoknak egyáltalán nem kellett szükségképpen egy régebbi elképzelést felváltani, s nem is zárnak ki semmiféle régebbi elképzelést. Másfelől Homérosz leírása szineskizáró ellentétben ezekkel a későbbi

²⁷ Az archaikus kori képeken mindig keverékalakok: Müller i. m. 51.

²⁸ C. WEICKERT: Eine geometrische Darstellung aus der Odyssee? Röm. Mitt. 60—61 (1953—54) 56—61.

²⁹ W. ZSCHITZSCHMANN: Homer und die attische Bildkunst um 560. JdI 46 (1931) 45—60. Ezt a tényt nem tudja kétségessé tenni sem a „peisistratosi redakció” történeti hitelességének kritikája (vö. legutóbb J. A. DAVISON: Peisistratus and Homeri Trançact. Amer. Philol. Ass. 86, 1955, 1—21), sem az, hogy 530 körül a homéroszi jelenetek új, még nagyobb népszerűsége tapasztalható az attikai művészetben (K. FRIS JOHANSEN: Iliaden i tidlig graesk kunst, Kopenhága 1934, 119 s. köv.).

³⁰ A trójai mondakörből vett jeleneteknek a VII. sz. végétől sűrűsödő ábrázolásai, amelyek a homéroszi eposzok szövegének ismeretét mutatják, gyakran vesznek át régen kialakult képtípusokat, névfelírással konkretizálva értelmüket egy homéroszi jelenet ábrázolására. (ZSCHITZSCHMANN i. m. 48.) A kialakult, készen kapott képtípusok döntő szerepéről a VI. századi mitológiai tárgyú ábrázolásokon, éppen egy Odysseia-kalanddal kapcsolatban: J. E. HARRISON i. m. 248 s. köv., kül. 258—9 („the vase-painter thinks in certain prescribed forms, using them as the poet uses words”); POTTIER i. m. 113 („utilisation de formules connues, avec addition de noms épiques” s. egy találó példa: a keletről kapott „térdfutó” típus alkalmazása a könyörgő Dolón ábrázolására, 112. lap); G. LOESCHKE: Bildliche Tradition. Bonner Stud. R. Kekulé (Berlin 1890) 248 s. köv., főleg 254 és más tanulmányaiban; A. MILCHHOEFFER: Die Anfänge der Kunst (Leipzig 1883) 157—198.

³¹ E. BUSCHOR, Ath. Mitt. 55 (1930) 47.

³² Myth. Lex. IV. 625—6; PAYNE, NC 90, 3. jegyz. A jelenség megint csak általános, vö. pl. POTTIER i. m. 102; WIENCKE i. m. 292—3.

ábrázolásokkal. Így a képzőművészeti anyag vizsgálata semmiképpen nem alkalmas egy „dualisztikus” Szirén-elképzelés támogatására, s nem ad alapot arra, hogy „az eposzi és a képzőművészeti Szirének lényegének és jellegének másfélesegéről” beszéljünk (134. lap.).

Ilyen módon teljesen szabad marad az út a két kérdés eldöntésére, hogy egyfelől mi volt a legrégebbi görög elképzelés a Szirénekről, másfelől miképpen azonosultak az ábrázolásokon és a későbbi szövegekben is a fél-madarakkal. Ami a legrégebbi elképzelés rekonstruálását illeti, erre, ha a fentiek helytállnak, sem az alexandriaiak, sem a képzőművészet tanúsága, sem a lélektani érvelés nem döntő. Homérosznak nem kellett semmiféle képzőművészeti ábrázolásra gondolni a Szirének leírásánál, de maga a Szirén-történet is születhetett közvetlenül olyan hajós-legendákból, amelyek az újonnan felfedezett itáliai partvidék egy részletét színezték ki mesés vonásokkal, vagy ahhoz kapcsoltak régebbi mondai elképzeléseket.³³ Itália nyugati partjára helyezte a Szirén-kalandot már Hésiodosz, s legutóbb két francia kutató talált is olyan helyet Nápolytól délre, a Palinurus-fok közelében, amelyhez könnyen tapadhatott az Odysseia-belihez hasonló elbeszélés.³⁴ Ha valóban ilyen görög hajós-legenda a kiindulópontja az Odysseia-beli Szirén-epizódnak, nem lehet sokkal korábbi az Odysseia keletkezésénél. Ez a lehetőség, ha nem is valószínű, mindenképpen megvan, bár ebben az esetben is könnyen elképzelhető, hogy éppen az ismert mítosz alapján történt az azonosítás.

Kétségtelen azonban, hogy sokkal komolyabban megfontolandó az a másik lehetőség, amelyet itáliai kultuszuk adatai is támogatni látszanak³⁵ hogy Homéros előtt a Szirénekre vonatkozó régebben kikristályosodott elképzelések voltak, ahogy Marót is feltételezi. Ebben az esetben pedig vele együtt fel kell tenni a kérdést, milyen viszonyban álltak ezek az elképzelések az eposzbeliekkel. Pusztán az eddigiek alapján jól elképzelhető, hogy Homéros azért hagyta eldöntetlenül a Szirének megjelenési formájának kérdését, mert maga sem alkotott konkrét képet róluk, s így tanúsága nem használható fel a Szirének eredeti formájának rekonstruálásához. Számolni kell azonban azzal is, hogy ismert rájuk vonatkozó elképzeléseket, ha nem is

³³ L. RADERMACHER: Die Erzählungen der Odyssee. SB Wien, Ph.-hist. Kl. Bd. 178, 1, 1915. 21–3. lap; G. PUGLIESE CARRATELLI: Sul culto delle Sirene nel Golfo di Napoli. La Parola del Passato 6 (1951) 68–75.

³⁴ J. BÉRARD – A.-C. BLANC: La plage des Sirènes dans l'Odyssee et la «Cala delle Ossie» du cap Palinuro. Mém. d'Arch. et d'Hist. 66 (1954) 7–12. Antik lokalizálások: E. WÜST, RE XVII. (1937) 1972–3.

³⁵ Siciliától Terinán, Paestumon, Surrentumon és a parti szigeteken keresztül Neapolisig kimutatható kultuszuk szinte teljesen egyedülálló a görög világban, s R. M. PETERSON feltevését (The Cults of Campania, Roma 1919, 14, 174–6, 303–6), hogy az Odysseia létrejötte előtti időben hozták át keleti görögök Itáliába, némileg valószínűsíti Strabón egy végső fokon Timaiosra visszamenő helye (E. PAIS: The Temple of the Sirens in the Sorrentine Peninsula, Amer. Journ. Arch. 9, 1905, 1) *ἀναθήματα παλαιά*-ról itteni templomukban. Odysseus mítoszainak az Odysseától független s — amire ő maga nem gondol — azt talán időben megelőző itáliai hagyományáról l. legutóbb E. D. PHILIPS: Odysseus in Italy, Journ. Hell. Stud. 73, 1953, 53–67. Jelentős megerősítése ennek az a nemrégiben Ischia szigetén talált edénytöredék az i. e. VIII. sz. második feléből, amelynek görög verses felirata Homérostól független epikus-mitológiai költészet meglétére is következtetni enged ezen a vidéken a görög gyarmatosítók között. (Vö. Ant. Tanulm. 3, 1956, 332) Így az itáliai archaikus képzőművészeti hagyományban felbukkanó Odysseus-mítoszt sem kell feltétlenül Homéros utáninak tartani (P. ZANCANI MONTUORO: Heraion alla Foce del Sele II. Roma 1954, 312–4). Sajnos, a Szirének legrégebbi *alakjáról* mindezek a hagyományok semmi biteleset nem mondanak, bár a késői adatok egyértelműen madárnak írják le őket.

képzőművészeti hagyományból. Végso soron az sem lehetetlen, hogy már korábban kialakult e típus egybekapcsolása a Szirének mitológiai alakjával, s később a képzőművészetben nem realizált szájhagyományként élt tovább; a VI. században azután újra találkozott a két hagyomány.³⁶ Ebben az esetben azonban talán hamarabb megtörtént volna a VIII. századtól megjelenő képzőművészeti típus és a mitikus alak egymásra találása. Így valószínűbb, hogy a fél-madár elképzelés a Szirénekre nem élt elevenen az eposz korában vagy azt megelőzően. A róluk esetleg a költői hagyományban kialakult elképzelés lényükhöz illően aligha emberszabású, de talán nem is fél-madár alakú lehetett. Ha pedig valóban volt valamiféle konkrét Szirénelképzelés a költői és talán kultikus hagyományban, Homérosz állásfoglalása egészen másképpen magyarázható, s az Odysseia leírása bizonyos fokig *tudatos szembehelyezkedést* jelenthet a szájhagyománnyal. Helyesebben nem nyílt szembehelyezkedést, amit esetleg nem tűrt volna az eposzok közönsége, hanem hallgatólagos mellőzését olyan momentumoknak, amelyek nem illettek be a költő vallásos világképébe. Mindenkinek, aki elfogulatlan olvasóként nyúl a Homérosz-szövegekhez, el kell ismernie, hogy ilyen eseteknek szükségképpen kellett lenniök, és nem is kis számban. A homéroszi művek tökéletesen felépített világából sok minden ki volt zárva, ami akkoriban ismeretes volt a görögök között, a költő tudatos alakító tevékenységének eredményeképpen.³⁷ Ezt Marót is hangsúlyozza több esettel kapcsolatban, s meggyőzően mutat rá, hogy bizonyos, a görögség közt elterjedt elképzelések a szerző szándéka szerint maradtak kívül az eposzokon, mert azoknak világképével összeegyeztethetetlenek voltak (52—4, 156, 182—183. lap.). Ezeknek rekonstruálására a későbbi hagyománytól fenntartott, feltehetőleg ősi gyökerekből sarjadt elemeket szokták felhasználni. Ha tehát a későbbi hagyomány valamely ponton ellentétben áll Homérosszal, ez nem jelenti minden kétséget kizáróan azt, hogy Homérosz elképzeléseit kell — ahogy Marót a Szirénekkel kapcsolatban írja — „az elsőeknek elképzelniük” (141. lap). Könnyen meglehet, hogy Homérosz egy a későbbi hagyománytól megőrzött korábbi elképzeléssel polemizálva, annak elemeit tudatosan változtatva vagy mellőzve írta, amit írt. A Szirének esetében: ha az általánosan ismert alakot megváltoztatni nem is akarta, de a még itt, a szörny-kalandok világában is érvényesülő humanizáló törekvésével hallgatott róla, nem azért, mert természetesnek vette ismeretét — ahogy ZWIECKER hiszi³⁸ —, hanem határozott művészi szándékból.³⁹

Mindezek csak lehetőségek, bár kétségtelenül fennálló lehetőségek. De akár azt hisszük, hogy nem volt elképzelés az Odysseia létrejötté előtt a

³⁶ Hasonló elképzelést vetett fel MÜLLER is (i. m. 35), elutasító érvekkel. KUNZE feltevésének, hogy a praisosi Szirén-alakos vázatóredék a késői vagy szubmykénéi korban készült (Ath. Mitt. i. m. 135—141), a leletösszefüggéseken kívül stíluskritikai és történeti okok is ellene mondanak (D. LEVI: The Siren from Praisos, Amer. Journ. Arch. 49, 1945, 280—293).

³⁷ Erről nálunk érdekes megfigyeléseket tett Homérosz-könyvében SZABÓ ÁRPÁD (Homérosz, Akadémiai Kiadó 1954). Nála is problematikusnak érezzük azonban azt a módszert, amellyel a késői hagyományból a Homérosz előtti meséket rekonstruálja, nem is szólva arról, hogy mennyire kérdéses, lehet-e egyáltalán mesékről beszélni, mint a homéroszi költemények forrásairól, ill. elődeiről. Ezzel kapcsolatban kitűnő megjegyzéseket tesz Marót (44—46. lap). A Héraklész-mítosz átstilizálásáról SARKADY J., Ant. Tan. 2 (1955) 9—14.

³⁸ RE i. h. 291.

³⁹ Természetesen nem arról van itt szó, mintha az Odysseia vagy Homérosz világában általában ismeretlenek volnának a szörny-alakok, csak arról, hogy a Szirének homéroszi elképzeléséhez nem illett a hagyományból esetleg ismert szörny-alak.

Szirének alakjáról, akár azt, hogy igen, csak az eposzköltő megváltoztatta, illetve elhallgatta azokat, egyik esetben sem kell a későbbi képzőművészeti ábrázolások és az Odysseia Szirénjeinek különállását, kétféle eredetét feltételezni.⁴⁰

Marót, aki a „dualisztikus” felfogás híve, mindezekkel szemben egy másik feltevés mellett döntött, hogy ti. Homérosz ebben az esetben a későbbi ábrázolások és részben szövegek Szirénjével szemben egy régebben meglevő másik, eredetibb alakot őrzött meg. Ugyanakkor — minthogy Homérosz átformáló erejét jól ismeri — egy másik helyütt arra figyelmeztet, hogy „ami a Sziréneket illeti, azoknak a századok, talán évezredek óta homályosuló bűbájosságából az Odysseia-költő a maga összefüggésében legfeljebb ha egy-egy vonást és csak a legnagyobb szabadsággal használhatott fel” (122–123. lap). Ha azonban az Odysseia-költőről ilyen változtatást feltételezünk — teljes joggal — az örökül kapott hagyományon, olyan hagyományon, amelyet csak a későbbi forrásokból tudunk esetleg rekonstruálni, akkor máris bizonytalanná lesz, vajon az Odysseia-beli elképzelésnek kell-e az elsőbbséget adni a későbbi hagyomány egyes elemeivel szemben, másfelől teljesen problematikussá válik, hogy a Maróttól feltételezett kétféle „Szirén”-alak közül melyik régebbi Homérosznál, melyik az „eredeti”. Mert ezt, mint láttuk, sem alexandriaiak, sem a képzőművészet tanúsága, sem a lélektani érvek nem döntötték el.

Marót jól látja, hogy mindezek nem döntik el a kérdést. Milyen alapon indul tehát el az „eredeti” Szirén-alak felkutatására? A biztos módszernek azt tartja, ha „csak azt tekintjük feltétlenül mérvadónak, amit az Odysseia-szövegig menő legrégibb adatok vallanak” (120. lap). Azt kell tehát eldönteni, hogy „milyenek lehettek — függetlenül a későbbi képzetektől — az Odysseia-költő koráig a Sziréneket illető költői- (folklor) elképzelések” (117. lap). Minthogy azonban erre vonatkozólag semmiféle, sem írott sem képzőművészeti hagyomány az Odysseia keletkezésénél korábbi időből nincs,⁴¹ ezt a „legkorábbi” formát az Argonauta-mondából próbálja kihámozni, K. MEULINAK egy feltevésére támaszkodva, amely szerint az Odysseia itt egy feltételezett korábbi Argonautika-eposzból merített.⁴² De Apollónios Rhodios eposzában a Szirének az Argo-mondában is fél-madarakként jelennek meg. Marót az Argo-mondának ezt a verzióját a fenn nem maradt, kikövetkeztetett eredetihez képest „nyilvánvalóan modernizált”-nak tartja. Ebben bizonyosan igaza van; az azonban legkevésbé sem látszik megnyugtatónak, hogy a számára szükséges „eredeti” elképzelések forrásául — s mint látható, ennek kellene most már a kétségtelen, perdöntő bizonyítékot nyújtani — az i. sz. IV. századi ún. orphikus Argonautika szövegét veszi elő, mint amelyből „az eredeti Argonautika elképzeléséhez minden valószínűség szerint (Apollonios Rhodiosnál) közelebb álló vonást állíthatunk vissza”. (118. lap, ugyanígy a 107. lapon is.) Ennek a feltevésnek az igazolásával Marót mindenesetre adós maradt, ahogy nehéz vele szemben az ellenkezőjét is határozottan állítani: az orphikus Argonautikában, mint általában a ma ismert szövegükben a császárkorban lejegyzett orphikus költeményekben sok régi vallásos elképzelés őrződött meg, csak éppen egyéb

⁴⁰ L. a Függelék az 518. lapon.

⁴¹ Az itáliai hagyományról l. a 35. jegyzetet.

⁴² *Odyssee und Argonautika* (Diss. 1921) 91 s. köv. A fordított irányú hatás azonban éppígy elképzelhető, vö. P. VON DER MÜHLL, *RE Suppl.* 7 s. v. *Odyssee* 728. Egyéb-ként Meuli maga nem tartotta szükségesnek kétféle Szirén-hagyomány feltevését.

támaszpont híján — s a Szirénekre vonatkozólag, úgy látszik, híjával vagyunk ezeknek — nem lehet eldönteni, mi a régi és mi az új, vagy legalábbis ottani formájában új bennük. Meggyőzőnek azonban semmiképpen nem mondható, hogy a Szirének eredeti formájának rekonstruálásánál egy i. sz. IV. századi szöveg vallomását magában véve mérvadóbbnak vesszük, mint pl. az egyértelmű i. e. VI–V. századi irodalmi és képzőművészeti hagyományt.

A Szirének „eredeti” alakjának rekonstruálásánál és az elsőbbség kérdésének eldöntésénél így minden konkrét kiindulóponttól megfosztva, még egy utolsó lehetőséget kell mérlegelni: nincsenek-e belső érvek, amelyek a két-féle Szirén-alak összehasonlításakor eldönthetik a kérdést. És itt határozottan fel kell vetni azt a kérdést, hogy vajon valóban két egymást szükségképpen kizáró hagyománnyal, két olyan alakkal állunk-e szemben, amelyeknek eredetükben semmi közük nem lehet egymáshoz?

A „dualisztikus” felfogásnak, amelyet pl. BUSCHOR még tovább fejlesztett, három Szirén-alakot feltételezve, s amelyet többé-kevésbé következetesen az e századi kutatók túlnyomó része vall, az Odysseia-beli és a képzőművészeti hagyomány közti eltérés a kiinduló pontja. Marót, míg egyfelől találó kritikai megjegyzéseket tesz BUSCHORRÓL, de általában azokról a filológusokról és kivált archaéologusokról, akiknek „formális, rendteremtő törekvése csak ellentmondásokat provokáló önkényeskedésekre vezethet” (125. lap), maga is osztozik velük abban, hogy a kettős eredet bebizonyítatlan hipotézisére épít, s élesen megkülönbözteti a szerinte eredeti két varázsdalt éneklő nőalakot az archaikus és klasszikus kori hagyományból ismert félig-ember zenélő halálmadaraktól.⁴³ A fél-madár alakot a fentiek után nem vehetjük a megkülönböztetés alapjának. Megmarad azonban a másik lényeges pont, az Odysseia énekeseinek és a halálmadaraknak az ellentéte. De hát valóban nincs közük halálhoz az Odysseia Szirénjeinek? Nem halálba csábítják azt, aki meghallgatja az éneküket? S nem éppen ez a legfőbb mondanivalója az Odysseia elbeszélésének? Mi másért kell viasszal betömnie társai fülét Odysseusnak, s magát az árbochoz kötöztetnie? s miért hevernek emberi csontok és összezsugorodott bőrű halottak a Szirének lábai előtt? S vajon az Odysseus-elbeszélés egész összefüggése nem a halálos veszedelmek sorozatába állítja a Szirénekkel való találkozást? Legfőképpen pedig: hol a lényegbeli, a közös eredetet kizáró különbség a hajósokat énekükkel halálba csábító Szirének vagy egyenesen az orphikus Argonautikából kibontakozó „eredeti” Szirének — akiknek „gyilkos szándékú inkantációjáról” hallunk a 119. lapon — és azok között a „Hádés dalát éneklő” (Sophokl. frg. 777) alakok között, amelyeknek különböző formáit a későbbi hagyományból ismerjük?

Ez az „unitárius” álláspont, amelyet mint lehetőséget a Maróté mellé lehet állítani, természetesen nem jelent visszatérést WEICKER lélekmadár-értelmezéséhez, sem az őt megelőző különböző szimbolikus magyarázatokhoz. Aligha képzelhető el, hogy a Szirénokről alkotott görög elképzelések egyfelől teljesen egységesek, másfelől változatlanok voltak. A görög mitológiának soha nem volt olyan kodifikációja, amely akadályozta a mítoszok továbbszövését — ez alapvető jellegével ellenkezett volna. A mitológia egy alakja köré különböző motívumok, történetek szövődhettek, s ezek logikai ellentmondásban is lehettek egymással. Az ellentmondások oka olykor mélyebben

⁴³ Emiatt tévesztett célt J. R. T. POLLARD Buschor-kritikája is: *Muses and Sirens*, *Class. Rev.* 66 (1952) 60–63.

rejtőzött s a mondanivaló lényeges különbsége lehetett. Máskor azonban csak a mitológia sajátos ábrázolásmódjának egy eszköze. Az ilyen különböző verziók mögött tehát történeti-társadalmi ellentéteket is lehet keresni, az esetek jelentős részében azonban a variálás a *jellemzés* eszköze: ha pl. egy mitológiai alak genealógiáját többféleképpen tartotta fenn a hagyomány, nem kell ezeket feltétlenül a késői mitográfusokat követve egymást kizáróaknak tartani s ennek megfelelően többfelé osztani az egyes alakokat. A különböző szülők egy-egy oldalát hangsúlyozzák a kérdéses alaknak, s ezek az oldalak nem állnak szükségképpen ellentmondásban egymással. Ugyanez a helyzet, mint alább, még bővebben szó lesz róla, a mitológiai azonosításokkal is: egy istennek egy másikkal való azonosítása nem zárja ki egy harmadikkal való azonosítását s a mitológiában ez nem jelent feltétlenül ellentétes verziót.

A Szirének alakja köré is sokféle hagyomány számai szövődhettek. Minthogy összefüggő terjedemesebb szöveg, amely alakjukról szól, a klasszikus kor végéig nem maradt fenn, mindig számolni kell azzal is, hogy egyes említésekben egy-egy éppen alkalmas vonásukat ragadták ki anélkül, hogy ezzel *teljes* jellemzésükre gondoltak volna. S az is bizonyos, hogy — elsősorban a képzőművészetben — minden összefüggés nélkül is ábrázolták őket. A mi szempontunkból azonban az a lényeges, hogy mindez sehol nem vezet kényszerítőleg arra, hogy *eredetileg* több alakot feltételezzünk, amelyek később olvadtak össze, s a különböző elképzelések — legalábbis egy koron belül — nem is állnak kibékíthetetlen ellentétben egymással. A Szirén-alak értelmezésében, a róla vallott uralkodó felfogásban lényeges változások is történtek. Az új elképzelések azonban mindig jól nyomon követhetően alakultak ki a klasszikus kor delelőjéig viszonylag egységes elképzelésből, amely az új motívumokkal szemben is végig az egész ókoron át megőrizte érvényességét és elterjedtségét.

Homéros után az V. század végéig elég kevés az írott forrás. Ezek a Sziréneknek egyrészt énektudását, énekük szépségét és csábító erejét hangsúlyozzák; *ebben a vonatkozásban* tekinti őket a Múzsákkal azonosaknak már Alkman, s bízza magát rájuk Euripidész, hogy a dal szárnyán az égbe emeljék. (Frg. 911) Ezt a tulajdonságukat hangsúlyozza a hagyományban fennmaradt Szirén-nevek legtöbbje, mint Himeropa, Thelxiepeia, Aglaopé, Peisioné, Molpé, Aglaophémé, Ligeia stb. Semmiképpen nem áll azonban ezzel ellentétben az a számos hely, amely Hadész birodalmával való kapcsolatukra utal. Ezt jelentette, legalábbis a kora-archaikus kor görögjeinek, már az is, hogy lakóhelyüket Itáliába helyezték,⁴⁴ amit neveik némelyike is támogat.⁴⁵ Sophoklész annyira azonosította elképzelését a homérosival, hogy egyedül őrizte meg a későbbiek közül a dualis alakot is a Szirénekkel kapcsolatban, annak hangsúlyozására, hogy az Odysseia költőjéhez hasonlóan fontosnak tartja páros elképzelésüket. Mikor tehát a fent idézett töredékben Hadész dalának énekeseként említi őket, minden okunk megvan azt hinni, hogy ugyanazokra a Szirénekre gondol, akiknek az énekét Odysseus vágyott meghallani. De vajon ellentmondást kell-e látni abban, ha az ének varázsos hatalmának birtokában levő Szirének muzsikája egyszer enyhülést ad és szárnyalni segít, másszor

⁴⁴ F. ALTHEIM: Itália és Róma (Pannonia Könyvtár 32., Pécs 1937) 3 s. köv.; TRENCSENYI-WALDAFFEL I.: Hesiodos-tanulmányok (a Munkák és Napok kétnyelvű kiadásában, Scriptorum Graeci et Latini 3. 1955) 129–131.

⁴⁵ ZWICKER i. m. 291–2.

pusztító vagy pusztulást felidéző erejű? Vagy talán más az a víz, amely életet jelent a halnak, — hogy a hérakleitosi példát idézzük — és más, amely halált az embernek?

Az írott hagyomány természeténél fogva félreérthetlenebb vallomását csak aláhúzza az ábrázolásoké, amelyek közül természetesen a VI. század után sem kell mindegyik fél-madárét Szirénnek értelmezni. A Múzsákkal rokon oldalukat hangsúlyozzák azok a képek, amelyeken Apollón kíséretében jelennek meg.⁴⁶ A dalukkal vagy zenéjükkel (a kettő között megint csak nem kell ellentétet keresni) elbűvölő Sziréneket többször látjuk szemben egy-egy emberrel, mint pl. a budapesti Szépművészeti Múzeum egy i. e. 530—20 körüli attikai feketcalakos kylixén,⁴⁷ (3. kép) s az ilyen esetekben talán nem is kell messzebb menni annál, amit az ábrázolás közvetlenül mond. Az ilyen képek közé lehetne azt is számítani, amely LATTE aligha helytálló feltevése szerint a „dél démonai”-ként jellemzi őket, ha itt egyáltalán Szirén ábrázolásokról volna szó.⁴⁸ A VI. századtól a görög bronzedényeket díszítő Sziréneket, mint amilyen a budapesti Grimani-kancsón is látható,⁴⁹ (1. kép) lehetne egyszerűen ornamentális rendeltetésű figuráknak is érteni. De legalábbis lehetővé tesz más értelmezést az, hogy az edények Dionysos italát tartalmazták, s erre olykor a díszítés, így a Grimani-kancsó kiöntőjének tetején ülő Silénos is utal. A Dionysossal és körével való kapcsolat pedig, amelyről egyébként nem egy vázakép is tanúskodik, nagyon jól illik ezeknek a muzsikájukkal mámorba ejtő alakoknak a képéhez, akik a Hádéssal való kapcsolatukban is rokonok Dionysossal. Az éneknek ezt a mámorba ejtő varázsát idézi fel alakjuk akkor is, ha „a fuvoláslányok isteni helyettesítőiként”⁵⁰ a symposion résztvevői körül lebegnek, Erós-alakokkal együtt koszorúzva meg a résztvevőket, hogy teljességében érzékeltessék a lakoma hangulatát,⁵¹ vagy ha egyenesen táncoló szatírokat kísérik.⁵²

Az írott hagyománnyal legkevésbé sem áll ellentétben, ha ezek a VI. század közepétől már biztosan Sziréneknek tartott alakok az archaikus művészetben

⁴⁶ WEICKER i. m. 49; a londoni amphora: BEAZLEY: Attic Black-Figure Vase-Painters (Oxford 1956) 296, no. 1.

⁴⁷ Lelt. sz. 50.567; m.: 8,8 cm; sz.: 28,4 cm. A Ilaán-gyűjteményből.

⁴⁸ K. LATTE: Die Sirenen. Festschr. zur Feier des zweihundertjährigen Bestehens d. Akad. d. Wiss. in Göttingen II. Ph.-hist. Kl. (Göttingen 1951) 67—74; vö. ehhez CH. PICARD, Rev. Arch. 39 (1952) 111—2. Elfogadja Latte feltevését és további, valószínűtlen következtetéseket fűz hozzá PUGLIESE CARRATELLI i. m. 422—3. F. ALTHEIM vallástörténeti és filológiai jellegű ellenvetéseinél (F. ALTHEIM—R. STIEHL: Porphyrios und Empedokles, Tübingen 1954, 70—73) fontosabbnak látszik F. BROMMERÉ (Kopf über Kopf, Antike u. Abendland 4, 1954, 42—4), aki meggyőzően mutatta ki, hogy Latte interpretációja a kérdéses vázakép téves értelmezésén alapszik: a két férfi-alak fölötti fél-nőalakok nem lehetnek Szirének. (Altheim könyvének ismeretét Harmatta János professzornak köszönhetem.)

⁴⁹ A teljes edény képe SZILÁGYI—CASTIGLIONE: Görög-római kiállítás (Bp. 1955) XIV. tábla.

⁵⁰ WILAMOWITZ: Gl. d. Hell. I. 263.

⁵¹ Lakón csésze belseje a VI. sz. második negyedéből, tehát a legrégebbi biztos Szirén-ábrázolásokkal egy időből: CV FRANCE 1, pl. 25, 11., a Naukratis-festőtől (B. B. SHEFTON, BSA 49, 1954, 303, no. 2).

⁵² Korinthusi mastos 580—70 k.: WEICKER 14, fig. 8; PAYNE NC no. 1000. Részletesebben ír a Szirének dionysikus kapcsolatairól, elsősorban a hellénisztikus korban, PICARD, a memphisi Sarapieion dromosának említett Szirén-szobrai kapcsán, amelyek egy görög mesterektől származó, a gyermek Dionysost kísérői körében ábrázoló szoborcsoport tagjai (i. m. 223—7).

mint halottvivők is megjelennek, akár szelíden ringatva kezükben vagy szárnyukkal fedve be a halottat, akár erővel ragadva el a tehetetlenül vergődőket⁵³. Nem tudjuk megmondani, milyen gondolattal ábrázolta a festő alakjukat egy jóval korábbi, még VII. századi korinthosi vázán a lernai hydra elleni harcban, vagy egy másik alkalommal a delphi tripusablásnál a Héraklés oldalán álló Pallas Athéné mellett; Théseus és a marathoni bika küzdelme, harcba induló négyesfogat felett; — csak néhányat ragadva ki a problematikusabb képek közül⁵⁴. A jelenet töredékessége nem engedi meg a sokat vitatott korinthosi pinax pontos értelmezését sem, amelyen bányában dolgozó emberalak fölött látunk egy Szirént, de talán inkább a magas férfialakkal (Poseidón?) kezdődő jelenethez tartozik, mint a bányászhoz.⁵⁵ Hogy a Héphaistos-festő Prokris halálát ábrázoló vörösalakos oszlopratérján a Szirén nem a déli időpont jelzésére lebeg az összeroskadó nőalak fölött, azt a legkritikusabb interpretáció is elismeri.⁵⁶ Könnyen meglehet, hogy a halottkultusszal való konkrét kapcsolatuk miatt lettek gyakori kísérői az archaikus kor sirjaiban eltemetetteknek is, akik mellett közönséges lelet a terrakotta Szirén-figura.⁵⁷ A klasszikus korban a síremlékeket díszítő Szirének pontos értelmezése koronként és esetenként is változhatott, — magva a halállal való kapcsolatuk maradt. Nem véletlenül kerültek tehát elő a Sziréneket ábrázoló terrakottalapok a locri-i Persephoneionból, amelynek hasonló leletei egyébként mind közvetlenül kultikus értelműek.⁵⁸

Hogy a halálba ragadó, vagy a halál felé mutató Szirének alakja nem áll ellentétben, sőt azonos a muzsikálókkal, azt jól mutatja egy londoni lékythos képe.

A síremléken álló szirén lantszavára hallgató, botjára támaszkodó, magába mélyedő két férfialak itt nyilvánvalóan többet jelent, mint egyszerű zene-hallgatókat, vagy akár a Szirének tudásának ellesőit (Marót 170—171. lap) s egy archaikus xanthosi síremlék lényegében azonos domborműve csak megérősíti BUSCHOR feltevését, hogy a „hallgatók” itt maguk a halottak,⁵⁹ ha nem is kell őt további feltevéseiben követni. Egy eddig publikálatlan budapesti lékythos, amely néhai Fleissig József örököseinek ajándékaként került a Szépművészeti Múzeumba, további iránymutatóul is szolgál ezen az úton (4-6. kép).⁶⁰ A lékythos festője egyike volt azoknak az athéni mestereknek, akik

⁵³ WEICKER 6—7, fig. 1—5; BUSCHOR: *Musen d. Jens.* 28, Abb. 16 és 36—7, Abb. 26—8; *Myth. Lex.* IV: 610, Abb. 2 (= PAYNE, NC pl. 36, 11 és katal. no. 1259).

⁵⁴ Az említés sorrendjében: PAYNE, NC no. 481; BEAZLEY ARV 99, no. 11 (Nikosthenés és Pamphaios műve); CV FRANCE 7, *Bibl. Nat.* 1, pl. 33, 5 (= Beazley, Att. Bf. VP 315, *Painter of Würzburg* 252, no. 2); CV France 4, *Louvre* 3, III He pl. 19—20 (= Beazley, Att. Bf. VP 136, no. 49, Exekias szignatúrájával).

⁵⁵ Ant. Denkmäler I. Taf. 8, 3. Latte értelmezése ellen — más érvekkel — ALT-HEIM, i. m. 71.

⁵⁶ Így LATTEVAL (i. m. 71) szemben NILSSON: *Gesch. d. gr. Rel.* I. 183. ALT-HEIM i. m. 72. — A váza: BEAZLEY, ARV 390, no. 4; LATTE 70, 4. kép.

⁵⁷ Legutóbb JACOPI i. m.; több példányt őriz a budapesti Szépművészeti Múzeum is, pl. OROSZLÁN: Az O. M. Sz. M. antik terrakotta gyűjteménye (Bp. 1930) 2. tábla, A. 50; uo. 37—8, no. 48—9.

⁵⁸ WEICKER, i. m. 124, Abb. 52; JACOPI i. m. 21—2 és tav. VIII. — A terrakottalapok értelmezéséhez legutóbb B. NEUTSCH, *Röm. Mitt.* 60—61 (1953—54) 62 s. köv. Egyéb kultikus kapcsolataik Persephonéval Magna Graeciában: PETERSON i. m. 304—5.

⁵⁹ 57—8. lap.

⁶⁰ Lelt. sz. 50.105; magassága 17,9 cm.

elsősorban a konzervatívabb sírkultusz céljaira s egyre inkább az Athéntől távol lakó görögség számára⁶¹ még az V. század második negyedében is a régi fekete-alakos technikával festették vázáikat. Az elsősorban lékythosokat, a halotti szertartásnál használt és annak végén a halott mellé a sírba tett edényeket festő mesterek között a budapesti váza festője nem művészi kvalitásaival tűnik ki, — e késői vázákon általános a rajztudás elhanyagolása és a szinte vázlatszerű felvetése a kompozíciónak. Teljesen egyedülálló azonban az eddig közzétett anyagban a váza ábrázolása. A lanton játszó Szirénnel szemben ifjú alak ül, bal kezében botjával s talán a más ábrázolásokról ismert, zenében gyönyörködő emberalakok közé sorozhatnánk, ha elutasító mozdulattal a Szirén felé emelt jobbkeze mást nem mondana. Olyasmit, amit nemcsak a kép lékythost illusztráló jellege erősít — bár „profán” jelenetek bőven akadnak a lékythosokon is —, hanem sokkal inkább az, hogy a Szirén jól láthatóan szikla tetején áll. Aligha lehet másképp értelmezni a jelenetet, mint hogy egyike azoknak a lékythosokon sokféle változatban megjelenő ábrázolásoknak, amelyek a halott túlvilágra ragadását vagy vezetését mutatják.⁶² A pihenő ifjú alakja azok közé a lékythosokon gyakran előfordulók közé tartozik, amelyek a halottat nem az Alvilágban, vagy halott voltára utaló megjelenésben állítják elélni, hanem evilági környezetben.⁶³ Semmi nem mutat arra, hogy az ifjút a tengerparton ülve kellene elképzelni, valamilyen reális térbeli kapcsolatban a Szirén-alakkal. A muzsikáló fél-madár itt éppen sziklával együtt jelképpé válva jelenti azt, aminek az ifjú elutasító kézmozdulata szól, a túlvilágra csábító ígézetet, s ugyanakkor az ábrázolást hordó edény rendeltetése már a mozdulat hiábavalóságára is utal, mintegy második szólamául a jelenetnek. Hasonlóan kell itt a tér-egység problémáját felfogni, mint egy nemrégiben publikált müncheni fehéralapos attikai sírlékythoson:⁶⁴ képe egy nőalakot mutat, aki ruhájának végét fogai közé szorítja, hogy mindkét kezét szabaddá tegye az övkötéshez — olyan jelenet, amelynek számos ismétlődését találjuk az egykorú vázafestészet gynaikeion-jelenetein. Hogy itt is ez a színtér, azt — mint BUSCHOR rámutatott — félreérthetetlenül jelzi a nőalak feje mellett a falon lógó fejkötő is. A szín tehát a gynaikeion — a nőalak előtti síremlék viszont, tetején bronzedénnyel, „a halotti áldozat megörökítőjé”-vel, egészen más színteret mutat, s éppen ezzel kapja meg a jelenet igazi értelmét a néző számára. A klasszikus művészetben ez volt a módja, hogy a halálra-szántság „második szólamát” ábrázolják.

Aligha lehet kétséges, hogy a sziklán zenélő, s az ifjúnak az elhárítani hiába próbált utolsó kísértést jelentő Szirén-alakot semmi nem választja el az Odysseiától, hacsak éppen az nem, hogy Odysseus ellent tudott állni ennek a zenének. Hogy a *klasszikus* kor görög nézője és vázafestője valóban nem két külön alakot látott az eposz és a sírjelenetek Szirénjében, arról eléggé meggyőzhet az athéni Nemzeti Múzeumnak az Edinbourgh-festő kezétől származó híres lékythosa, (7. kép), amelyen maga Odysseus áll az árbochoz (illetve az árbocot helyettesítő ión oszlophoz) kötve a két sziklán muzsikáló Szirén kö-

⁶¹ Vö. CH. DUGAS: Les vases attiques a figures rouges. Explor. Arch. de Delos, fasc. XXI. (Paris 1952) p. 4.

⁶² W. RIEZLER: Weissgründige attische Lekythen (München 1914) 9–14; E. BUSCHOR: Grab eines attischen Mädchens (München 1941²) 30–31.

⁶³ BUSCHOR, Münch. Jb. 2 (1925) 172

⁶⁴ BUSCHOR, ÖJh 39 (1952) 12–7.

zött.⁶⁵ A baloldali Szirént szinte semmi nem különbözteti meg a budapesti lékythosétól, s hogy itt nem egyszerűen az Odysseia hatásáról van szó a képzőművészetre,⁶⁶ azt az is mutatja, hogy az eposz verziójával szemben az Odysseust csábító Szirének is muzsikálnak éneklés helyett.

Hogy az antik néző és festő mennyire egynek érezte a halálmadarakat az Odysseia Szirénjeivel, arra egyébként már legelső biztos ábrázolásuk is példa. Minden valószínűsége megvan ugyanis annak, hogy a fentebb említett korinthusi arýballos Odysseia-ábrázolásán a két Szirén-alak mögött Chthón ül, a halottaknak végső szállást nyújtó föld istennője, akinek a Szirének Euripidés szerint (Helené 168) is a lányai voltak.⁶⁷ Az ábrázolás itt sem marad meg az Odysseia illusztrálásánál, s mégsem kerül ellentétbe vele. Az Odysseia világból kiszakított Szirén-kaland ábrázolásánál Chthón megjelenését épp olyan természetesnek érezhette a néző, mint a fél-madár alakot is a halál és megmenekülés határának „közbulső birodalmába”⁶⁸ tartozó lények megjelenítésénél.

Az athéni és budapesti lékythos a Szirénekkal találkozó hajós — és a lékythosok nyilvánvaló mondanivalója, hogy egyszer mindenki ilyené válik — kétféle sorsát mutatja. Igen valószínű, hogy az V. század sírszimbolikájában a Szirének csábításának ellenálló Odysseus a szörnyekkel teli Alvilágot kikerülve az Élysionba jutó halottak útját mutatja, ahogy talán ebben az értelemben lett a jelenet a sírfestészet témájává egy i. sz. II. századi római columbarium falán is.⁶⁹ Ennek megint többféle tanulsága van a fentiek szempontjából. Mutatja azt, hogy a világképnek a történeti-társadalmi helyzet szülte megváltozásával új értelmet kaphat egy hagyományos mítosz még akkor is, ha lerögzített szövege szelvében elterjedt. A lékythos Odysseusa éppúgy azonos is, meg nem is az Odysseiaéval, mint Szirén-alakjai, s a kettő mögött senki nem fog két különböző eredetű hagyományt keresni. Másfelől az írásban megrögzített mű a szózhagyományban szabadon változóval és a mindenkor jelenhez alkalmazkodóval szemben alkalmas is arra, hogy mindenkor, a maga gondolatainak kifejezését keresve, visszatérjen hozzá, esetleg egy eleven szózhagyománnyal szemben is. Alkalmas erre maradandóság-igényű megfogalmazásával és a nagy művekre mindig jellemző tulajdonságával, hogy mindig többet is mond, mint amit a maga közönsége általában közvetlenül megért belőle, s késői olvasója számára is megadja a lehetőséget annak kihallására, amire a szerző a mű születésekor talán maga sem gondolt, de a *maga számára* aktuálisat *mindenkor* aktuálissá emelő megfogalmazásában mégis benne foglaltatik.

Így az Odysseia Szirén-története homérosi formájában válik a patrisztikai irodalomban a világi kísértések csábításának az Egyház hajóján diadalmasan

⁶⁵ JHS 13 (1893) 3–4 és pl. I; H. C. E. HASPELS: Attic Black Figure Lekythoi (Paris 1936) 217, no. 27.

⁶⁶ Legalábbis nem abban az illusztratív értelemben, ahogy MARÓT (131. lap) érteni látszik.

⁶⁷ H. BULLE, Strona Helbigiana (Leipzig 1900) 34–5; ugyanígy PAYNE i. m. 139. Ellene C. ROBERT, Gött. Gel. Anz. 1900, 721 és újabban, legkevésbé sem meggyőző érveléssel J. R. T. POLLARD: The Boston Siren Arýballos, Amer. Journ. Arch. 53 (1949) 357–9. — Ez és az athéni lékythos egyébként ellene mond annak, hogy a képzőművészetben általában három Szirént ábrázoltak (Marót 116).

⁶⁸ E. NORDEN: Aeneis Buch VI. (Leipzig 1916²) 214–5; KERÉNYI K., Gnomon 10 (1934) 301 s. köv.

⁶⁹ S. AURIGEMMA, Boll. d'Arte 38 (1953) 164, fig. 9. Szepulchrális szimbolikájukról a római császárkorban ált. vö. F. CUMONT: Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains (Paris 1942) 23, l. j. és 325–334.

ellenálló hívó példájává. Két és fél évezred után pedig egy az eredeti Homérosz-szöveghez tudatosan, filológus-hűséggel ragaszkodó magyar költő, Babits Mihály egy novellájában az egyéni szabadságvágy és a családi kötöttség s egyben a társadalom-szabta korlátok közül hiába kitörni próbáló művész konfliktusának lesz kifejező képévé az árbochoz kötözve a Szirének énekét hallgató s azt soha többé el nem feléjtő Odysseus alakja. Az árbo, amely az ókeresztény auctoroknál Krisztus keresztje volt, most az egyszerre visszahúzó és magához vonzó hitves alakján tetszett át a messze útról hazaérkezőnek. „Éneket hall, úgy rémlett, messziről, és egyszerre mintha megint az árbochoz volna kötözve és messze-messze nézne és hallgatna. Igen-igen, éneket hallott, egészen tisztán hallotta, és mintha vastag kötelek szorítanák a testét és elefedte egy percre, hogy a szikár és nemes Penelopeia öleli. És újra érezte, újra a régi megbánást, hogy maga kötöztette meg magát. De nem kiáltott többé.”⁷⁰

Az Odysseia által megőrzött hagyományban minderről nincs ilyen formában szó, de *lehetőség* van az ilyen értelmű továbbbszövésére. Ez a továbbbszövés azután történhetett úgy, hogy szigorúan az eposz-szöveghez illeszkedett, de úgy is, hogy a beleértett elképzeléseket tovább-realizálták s ez a realizált — akár költői, akár képzőművészeti — forma már többet vagy mást mondott, mint az Odysseia. A hellenisztikus korban nem egy esetet látunk erre a Szirének-nél is. A hellenisztikus kor elképzelései azonban nem szembesíthetők a homérosziakkal közvetlenül, a közbeeső századokban végbement folyamatok figyelembevétele nélkül.

Ha igaz, hogy a fentiek alapján nem kell „az eposzi és a képzőművészeti Szirének lényegének és jellegének a másféleségéről” beszélni,⁷¹ akkor magától elesik az a másik kérdés, hogy hogyan kaphatott két egymástól lényege szerint különböző alak azonos nevet és azonos megjelenési formát a görög hagyományban.

Mindez azonban teljes egészében belül marad az Odysseiával kezdődő görög Szirén-hagyományon, s annál régebbi, „eredetibb” elképzelés hitelt érdemlő rekonstrukciójához egy lépéssel sem visz közelebb. Ellenkezőleg: úgy látszik, hogy a rendelkezésünkre álló hagyomány nem is ad módot erre. Mint láttuk, aligha lehet szó arról, hogy a Szirének alakja az Odysseiaiban született meg. Kellott róluk régebbi elképzelésnek lenni, ha annak forrását nem is szívesen keresnénk a BÉRARDTÓL alaptalanul feltételezett „főníciai hajóslegendában”,⁷² s a név sémi származtatásának bizonytalan feltevésére sem mernénk építeni.⁷³ Ezért az „ignoramus”-ért azonban talán kárpótlást jelenthet, ha a Szirénekről a történeti korban a görögök közt ismert elképzelések összefüggéseinek felismeréséhez nyitja meg az utat.

3

A Szirének eredeti jellegének felkutatása a könyvben elsősorban nem önmagáért történik. Az igazi probléma a Homérosz-előtti görög költészet története, amelynek egyes fázisairól, egyes jellemző vonásairól Marót nyilvánvalóan

⁷⁰ Odysseus és a Szirének, a Karácsonyi Madonna c. kötetben (Bp. 1920) 154–5. lap.

⁷¹ MARÓT 134. lap.

⁷² MARÓT — bár fenntartással — elfogadja a feltevést, 140. lap.

⁷³ MARÓT 136. Ezzel szemben a mérvadó görög etimológiai szótárak állásfoglalása tartózkodó. HARMATTA JÁNOS professzor, akit a problémáról megkérdeztem, a sémi eredet mellett felhozott érveket tarthatatlannak látja.

helyes feltevése szerint a homéroszi költeményeknek, ha akaratlanul is, sokféle tanulságot kellett megőrizniök. Az egyik legfontosabbnak tartja ezek közül a Múzsákra vonatkozó elképzelés vizsgálatát, s annak felderítését, hogy az „elhalványult vagy elhalványított” homéroszi kép mögött (56. lap) milyen eredeti alak körvonalait lehet még felismerni.

A praehomérikus Múzsá-alak rekonstruálásánál Marót öt fő forrásra támaszkodik. Az első ezek közül szinte magától adódik: a név etimológiája. Marót azt a megoldást fogadja el, amely szerint a Múzsá szó eredeti jelentése „aki hévvel előre tör”.

A második forrás feltárásához szélesebb területen kell körülnézni. Marót a rímek és a felsorolásoknak a „primitív” költészetekben elfoglalt helyét vizsgáló kitűnő elemzésében meggyőzően mutatja ki, hogy ezeknek a költészet fejlődésének bizonyos fokán varázserőt tulajdonítottak. Feltételezi, hogy nem véletlenül találunk az eposzok és Hésiodos Múzsá-felhívásaiban rimes sorokat, hanem itt még eredeti rendeltetésük szerint a Múzsának az eposzok idejénél régebbi vonását, démoni erejét vannak hivatva felvarázsolni. Pontosabban: Homéros „azt a varázsló bűbájos-félét, ... aki egykor a Múzsá lehetett, ... egy rimes felvarázsló-formulával, első személyű elszólásbátévedéssel engedi átlátszani”. (155–6. lap) Itt tehát Homérosztól öntudatlanul, tévedésből megőrzött ősi költészeti elemekről volna szó, mert, mint Marót hangsúlyozza, az eposzok általános Múzsá-képének ezekhez az elemekhez nemigen van köze. Hogy valóban egykori varázsló-funkciójukat őrzik-e itt a rimes sorok, azt pusztán a homérosi szövegből nehéz eldönteni, ha csak további vizsgálatok nem mutatják ki majd, hogy az ilyen rimes sorok rendszeresen összefüggésben vannak varázslás-jellegű tartalommal, s hogy bizonyos a Múzsá-felhíváshoz hasonló helyeken rendszeresen bukkannak fel a rímelő sorok. A lehetősége ennek mindenesetre így is megvan, anélkül azonban, hogy ez önmagában megálló adat volna a praehomérikus Múzsá-kép rekonstruálásához, ahogy Marót maga sem ilyennek szánja.

Sokkal bővebb felvilágosítást ígér a harmadik forrás; a Múzsákkal rokonságha vagy kapcsolathoz hozott görög mitológiai alakok vizsgálata. Ezen a módszertanilag vitathatatlanul helyes úton jut el Marót a Múzsákkal azonosított Szirénekhez és a Charisokhoz. A Múzsák fennmaradt genealógiáinak és a görög mitológiai istenalakokkal való kapcsolataiknak, mint másodlagos képzeteknek, nem tulajdonít az őt legfőképpen érdeklő eredet-kérdés szempontjából nagyobb jelentőséget. Ez igaz lehet, bár a „survival” lehetősége érzésünk szerint ilyen esetekben semmivel sem kevesebb, mint az azonosításoknál vagy rokonításoknál. Problematikusabbnak látszik az, hogy a praehomérikus Múzsá-alak megrajzolásához felhasznált Sziréneket és Charisokat a Múzsákhoz hasonlóan szintén nem praehomérikus formájukban ismerjük, hanem a későbbi hagyományból, s így a róluk szóló adatok nem használhatók fel minden további nélkül praehomérikus képzetek rekonstruálásához. Marót természetesen világosan látja ezt a nehézséget, s mint láttuk, a Szirének esetében sem a homéroszi alakból indul ki, hanem egy különböző adatok alapján kitapintható régebbiből. Sajnos, ezt a régebbi alakot, ha a fent mondottak helytállóak, nem lehet teljes egészében igazoltnak venni, mert maga is más bizonyítékokkal való alátámasztásra szorul. A másik nehézség itt az, hogy a Szirének és Múzsák azonosítása mitológiai azonosítás, tehát távolról sem jelentheti a két alak teljes azonosságát, csak közös, rokon vonásaikra utal. A Szirének rekonstruált praehomérikus vonásai így nem kell hogy szükségképpen a

Múzsáknak is praehomérikus vonásai legyenek. Mert a Múzsák és Szirének versenye, amelyből Marót egykori egylényegűségükre következtet, éppúgy nincs benne a Szirének eredeti alakjának rekonstruálására kiindulási pontul használt Odysseiában, mint Múzsák és Szirének azonosítása sem. Legalábbis a „Homérost Homérosból” elv következetes alkalmazása esetén semmiképpen nem érthető bele. Bizonyos nehézséget jelent az is, hogy a *homéroszi* Szirén-kép kerül összehasonlításra azzal a későbbi forrásokból kialakított Múzsá-képpel, amelyet Marót fejtegetései szerint Homéros már aligha értett meg. A Szirén – Múzsá versengés először Lykophrónnál megjelenő elbeszélésének ősi vonásokat minden addigi hagyománynál jobban megőrző jellege is további igazolásra szorulna még.

A negyedik forrás az antik írott hagyomány tanúságtétele. Az első kérdés, amit ehhez tisztázni kell, hogy mennyire értékeljük az egyes forrásokat. Marót kiindulási pontja, hogy Homérosz „a Múzsák igazi jelentőségét már aligha értette”, (155. lap) s ennek feltárására inkább „a néphithez és az élő népvallás kultuszaihoz közelebb maradt” Hésiodoszhoz és egyes későbbi lírikusoknak „a való életet őszintébben megelevenítő” megjegyzéseihez kell fordulni. Hogy ez elvben mennyire helyes, arra fentebb éppen a Szirénekkel kapcsolatban kellett utalni. Mindössze az kétséges, hogy a homérosi Múzsá-kép másfélesége valóban meg nem értésből magyarázható-e, vagy tudatos alakításból, akár az ő, akár a vele egy világnézetű megelőző hagyomány részéről. Homérosz tudatosságát Marót is hangsúlyozza, amikor az általa „elhalványított” Múzsá-képről beszél. (56. lap) Hajlamosak volnánk azonban még messzebbmenő tudatosságot feltételezni Homéroszról vagy a „homérosi” világkép mítoszba-foglalóiról, ahogy a Szirénekkel kapcsolatban is fel lehetett vetni azt a lehetőséget, hogy tudatosan mellőzött egy ismert, de világképébe nem beillő hagyományt, s ahogy a rímek sorok használatát is lehet úgy magyarázni, hogy Homérosz eredeti mágikus funkciójukat némi tudatossággal változtatta hangsúlyosabb helyeken alkalmazott poétikai kifejező eszközzé.

Marót tehát Hésiodosz kétségtelenül népiesebb és régiesebb elemeket tartalmazó Theogoniájának Múzsá-felhívásában látja azt az írott forrást, amely a legtöbbet megőrzött a praehomérikus Múzsá-alakból. Ennek az alaknak pontosabb megrajzolására részletesen interpretálja a prooimion 9 sorát. Teljes joggal mutat rá, hatalmas néprajzi anyagismerete alapján, hogy a forrás körül táncolás lényeges vonása alakjuknak. A hésiodosi soroknak ez a beállítása a néprajzi párhuzamok által gazdagon kitöltött keretbe a „Homerus comparatus” méltó folytatása és maradandó értéke lesz az új vallástörténeti kutatásnak. Az lesz még akkor is, ha nem mindenkit sikerül meggyőznie a hésiodosi sorok új interpretációjának bizonyosságáról. Így az *ἀκροτάτω Ἑλικῶνι χοροῦς ἐνεποιήσαντο* olyan értelmezését, hogy itt a Múzsák termékkennyé táncolják a Helikónt, a néprajzi analógiák valószínűsítik ugyan, de magából a hésiodosi szövegből nem következik szükségszerűen. Hasonlóan érezzük a helyzetet az *ἐπεροώσαντο δὲ ποσσίν* esetében is. Az *ἐπεροώσαντο* „nekilendültek” jelentéséből nem következik szükségképpen a „fellibbentek” jelentés, s még ha igen, akkor sem kell arra gondolni, hogy itt a tánc *utáni* levegőbe emelkedésről van szó: a hésiodosi szavak sokkal inkább a táncolás részének mutatják a felszökő lábak mozgását. Hogy ez így van, az is mutatja, hogy felkerekedésről a következő sorokban van szó: *ἐνθεν ἀπορνύμεναι*. És magából a hésiodosi helyből semmiképpen nem mernénk a *κεκαλυμμένα ἤξι πολὺν | ἐννόχια στεῖχον*-t úgy érteni, hogy „fent a ködös égen repülve”

mentek előre (166. lap), s nem is tudnánk benne éppen ezért „a modern éneklő-tündér képzetek felé tartó fejlődés kezdeteit” (171. lap) közvetlenül megelőző képzetet látni. A levegőben repülve éneklő Múzsák elképzelésére ezt az interpretációt nem érezzük elegendő bizonyítéknak, s a párhuzamként hivatkozott Szirén-ábrázolásoknak is lehetséges más értelmezése. Mindenképpen figyelemre méltó azonban, amit ezzel kapcsolatban a tündér-képzet fejlődéséről olvasunk, ahogy hálásan kell regisztrálni azokat a meggyőző fejtegetéseket is, amelyek a Múzsáknak a görög hagyományban eltérő számáról és *παρθενα*-juknak, mint lényegesként felismert vonásuknak távolabbi összefüggéseiről olvashatunk. (84. s köv., ill. 181. s köv. lapok.)

A hangsúly azonban itt nem is azon van, mennyire lehet mindezt a maga korában mint eleven néphit elképzelni, hanem azon, hogy vajon mindez valóban praehomérikus képzetek továbbélése-e, s valóban eredetibb-e a homérosiaknál, mint ahogy láttuk, hogy a görög Múzsák bizonyos vonásai azért maradtak figyelmen kívül Marót tárgyalásában, mert praehomérikus eredetük nem volt bizonyítható. Arra a kérdésre, hogy mi bizonyít a fenti elképzelések praehomérikus volta mellett — ha meglétüket ténynek vesszük —, a néprajzi párhuzamok meglétén kívül az emberi tudatfejlődés általános törvényszerűségeinek vázolásával adja meg Marót a választ, s ez egyúttal az ötödik a praehomérikus Múzsák-kép rekonstrukciójához használt források közül.

Semmiképpen nem mernénk a Maróttól több évtizedes munkássága eredményeként kidolgozott fejlődésrajz és az ennek alapján a Múzsák praehomérikus történeti fejlődéséről adott rajz (összefoglalóan: 214 s köv. lap) kritikájára vállalkozni, ehhez a Maróéhoz hasonló átfogó tájékozottságra volna szükség. Egy módszertani problémát azonban szükségesnek látszik ezzel kapcsolatban felvetni. Teljesen jogosnak látszik a fennmaradt görög hagyományban praehomérikus elemek után kutatni, s még inkább az, hogy e hagyományt az egyetemes vallástörténet összefüggéseiben nézzük. A kérdés csak az, hogy *lehet-e* egyáltalán történetileg hiteles képet rekonstruálni ezzel a módszerrel a praehomérikus görög költészet fejlődéséről? Nemesak az a probléma, hogy mit tekintünk ebből a hagyományból praehomérikus eredetűnek, pedig szigorúan véve ez sem bizonyítható az esetek túlnyomó részében. A más népek vallásos elképzeléseiből vett párhuzamok azért nem lehetnek perdöntőek, mert ezek az archaikus és klasszikus vagy éppen hellenisztikus kor görögségétől többé-kevésbé eltérő társadalmi viszonyokat tükröznek a maguk módján, s minthogy ezeknek a vallásoknak — írott emléktárhely hiányában — ritkán tudjuk a *történetét* megrajzolni, azt sem tudjuk, honnan indultak ezek a képzetek, mi az értelmetlenül továbbhurcolt és mi a megváltozott vagy új bennük. De ugyanezt magának a görög hagyománynak egyes elemeiről sem tudjuk megmondani, s kissé talán *petitio principii*-nek kell érezni, ha a néprajzi anyagot a görög hagyomány történeti helyzetének kijelölésére használják.

A másik, még nehezebb kérdés, hogy hogyan lehet a Homéros utáni hagyománynak ebből a szempontból homogén anyagát a praehomérikus fejlődés *fázisainak* rekonstrukciójához felhasználni. Hiszen maga az a tény, hogy ez a kérdés felmerülhet, bizonyítja azt, amit Marót teljes joggal többször kiemelt, hogy ebben a későbbi hagyományban a legkülönbözőbb korszakok és közösségek világképe gyűlt össze, nem tudjuk, milyen épen megmaradt formában. Ez az anyag sajátmagától, külső támasztékok nélkül, nem ad a történeti elhelyezéshez biztos adatokat, s mindig megvan a veszélye annak, hogy egy általános fejlődési törvényt alkalmazva erre az anyagra, szinte

önkéntelenül e szerint a megkövetelt fejlődési törvény szerint rendezzük a hagyomány atomjait. A kérdés tehát az, nem megoldhatatlan feladat-e, — legalábbis egyelőre — a feltételezetten különböző korok képzetait őrző Homéros utáni hagyományból a praehomérikus fejlődés történetét rekonstruálni? Nem az ellenkező vélet-e ez, mint amelybe a Marótéval szinte egy időben megjelent Múzsá-könyvével¹ WALTER F. OTTO esett?

A két könyv összehasonlítása annál inkább tanulságos, mert Marót munkája írásakor már nem tudta OTTOÉ-t felhasználni. OTTO, főműveiből jól ismert módszerével, teljesen belül marad a Homérosz utáni görög történelem keretein. Az ő számára az „alak” és annak más alakokkal való összefüggései a fontosak, s ugyanakkor, mikor sok érdekes, eddig alig figyelemre méltatott összefüggésre világít rá a görög vallás alakjai közt, ezeket az alakokat kezdettől teljesen készen álló, kerek egész és ellentmondás nélküli képet adó képzeteknek értelmezi, nemcsak születésük és keletkezésük praehomérikus történetét zárva ki a tárgyalásból, hanem — ami sokkal inkább kifogásolható — azt is teljesen figyelmen kívül hagyva, hogy az antik hagyomány több mint ezer éve során sem maradtak változatlanul ugyanazok; nem szabad minden további nélkül a homéroszi Múzsá-kép egyes vonásait évszázadokkal későbbi források adataiból kiegészíteni, s az így nyert alakot a görögség teljes történeti életére érvényesnek feltenni.

Marót a görög vallástörténeti kutatás USENERTől megalapított másik irányának a folytatója és továbbvivője, azé az irányé, amelynek USENERTől megfogalmazott alapelve szerint „wir Gewordenes und Fertiges nicht verstehen können, ohne das Werden zu kennen”.² OTTOVAL szöges ellentétben éppen a kialakulás folyamata, a történeti hitelességében élénk lépő kép előzményei érdeklik. OTTONÁL módszerének ahistorizmusát kellett a legproblematisabbnak tartani. E mögött az ahistorizmus mögött, amelynek következtében az antik hagyomány megőrizte adatokat eredeti összefüggésüktől független értékként és egységekként kezeli, nem nehéz a platóni idea-tant, mint kiindulási pontot felismerni. Ha Marót számára ezzel szemben alapvető tény a görög vallás alakjainak történeti kialakulása és fejlődése, a ma rendelkezésre álló források és módszerek elsősorban a hibásak abban, hogy mégis kénytelen volt olykor az OTTOÉHOZ hasonló módon — az egyes adatok történeti kontextusától nem támogatott összefüggések bizonyítására — használni fel a hagyományanyagot: OTTO azért, hogy egy ellentmondás nélküli egy-alakot rekonstruáljon belőle, Marót azért, hogy az alaknak a fennmaradt hagyomány kezdete előtti fejlődését kísérelje meg egyes fázisaiban elkülöníteni. Ha OTTO kiinduló pontja egy eleve fejlődés-ellenes alapkoncepció volt, Marótot az kényszerítette a hagyomány ilyen felhasználására, hogy egy kissé talán túlságosan kész és részleteiben túlságosan tisztázott evolúciós rend igazolását kereste ebben a hagyományban.

OTTO ebben az egyébként is fáradt és érezhetően öregkori munkájában csak egy-két apró megfigyeléssel gazdagította a Múzsákról való eddigi ismereteinket; Marót könyve olyan problémák sorát vetette fel, amelyek elől

¹ W. F. OTTO: Die Musen und der göttliche Ursprung des Singens und Sagens. Tübingen 1955.

² Idézve KERÉNYIMÉL, Gnomon 28 (1956) 201. Uő. hangsúlyozza W. F. OTTO módszerének kritikájaként, hogy „mindig újra fel kell vetni minden egyes összefüggés tudományos értékének kérdését”.

a jövőben aligha térhet ki a Múzsákkal foglalkozó kutató. Egy harmadik könyv feladata lesz azonban az a Maróténál jóval hálásabb feladat, amelyet ő tudatosan zárt ki kötetének keretéből, Otto pedig kiindulási pontja miatt fel sem vetett: a Múzsák történetének, a róluk való elképzelés változásainak, s e változások történeti-társadalmi háttérének felderítése Homérosztól az ókor végéig, vagy annál is tovább. Ez a feldolgozás az antik hagyomány adatait mindig a maguk teljes összefüggésében vizsgálva, elsősorban a maguk kora, illetve a hagyományozó által képviselt világnézet kifejezőiként kezelhetné. A Marót által megjárt út azonban ehhez a feldolgozáshoz sem kerülhető el, és ha a fenti problémák valóban megvannak, csak annál többre kell értékelni azt a tettét, hogy a nehézségek ellenére, amelyekkel ő maga van a leginkább tisztában, s amelyekre bevezetésében nem is mulasztja el nyomtatékosan utalni, mégis vállalkozott a járatlan úton elindulásnak mindig inkább a következők számára hálás feladatára.

4

Még fokozottabban áll mindaz, amit a Múzsákkal kapcsolatban kellett elmondani, a kötet utolsó fejezetére, amely a praehomérikus költészet fázisait rekonstruálja az előző két fejezetben vizsgált anyagból levont következtetések alapján. Meg kell csodálni azt a sokoldalú tájékozottságot, a részletproblémákban való elmélyedésnek azt az alaposságát, az instruktív gondolatoknak azt a gazdagságát, amely ezt a részt is jellemzi, s ugyanakkor a vállalkozás merészségét is. A praehomérikus költészet két főfázisa közül az elsőben három fejlődési fokot különböztet meg, s mindegyiket egy-egy példával (Linós-dal, paian, katalógus-költészet) jellemzi. Itt is fel kell azonban a kérdést vetni, hogy a Marót által sem egyenesvonalúnak elképzelt fejlődés e rekonstrukciójában mennyi a szerepe az általa feltételezett „tudatfejlődési vonal logikus helyreállítására” irányuló törekvésnek. Ennek az eldöntése a következő kutatók feladata lesz, azoké, akik már Marót könyvével a kezükben indulhatnak a problémák megoldására, felhasználhatják az antik teoretikusokra vonatkozó, főként Aristotelésszel bőven foglalkozó fejtegetéseit, s azokat a kitűnő kritikai megjegyzéseket, amelyekkel a modern szakirodalom jónéhány általánosan elfogadott tételének lába alól húzta ki a talajt. S nem lehet a görög irodalom kezdeteire vonatkozó szinte valamennyi probléma újra-gondolására serkentő kötettől másként elbúcsúzni, mint azzal a reménnyel, hogy a Maróttól megkezdett úton továbbhaladók között ő maga lesz az első egyike, mert a kötetet ő maga is kifejezetten kezdetnek és nem befejezésnek szánta. Mindenekelőtt pedig a *res publica litteraria* iránti köteletségének kell érezni, hogy a kötetnek legalább fő tételeit, esetleg külön bővebben kidolgozva, minél hamarabb idegen nyelven is hozzáférhetőkké tegye.

Szilágyi János György

1.

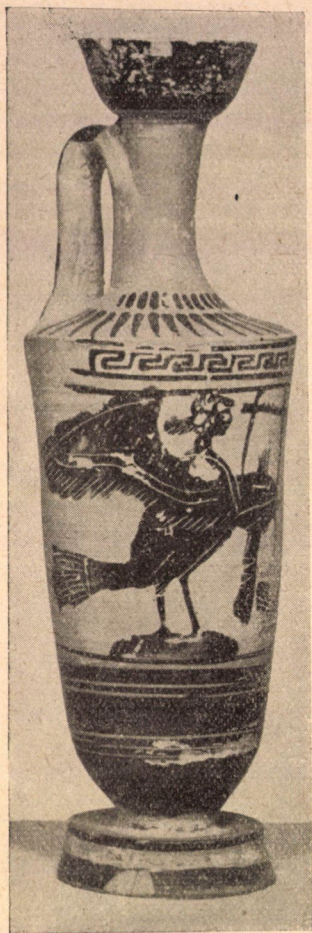

2.

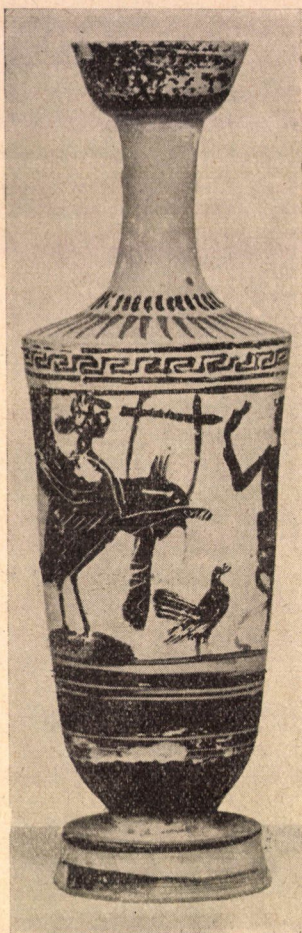

3.

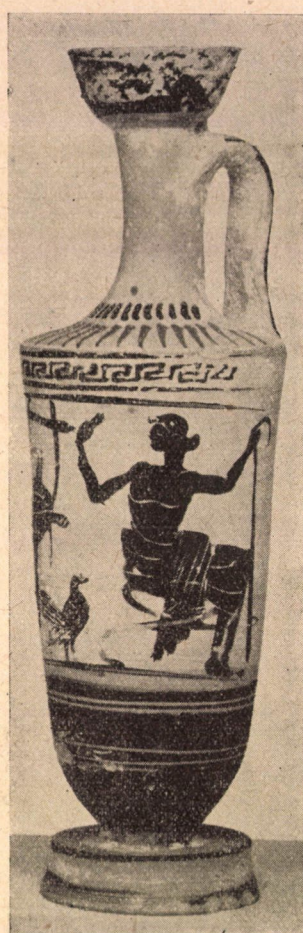

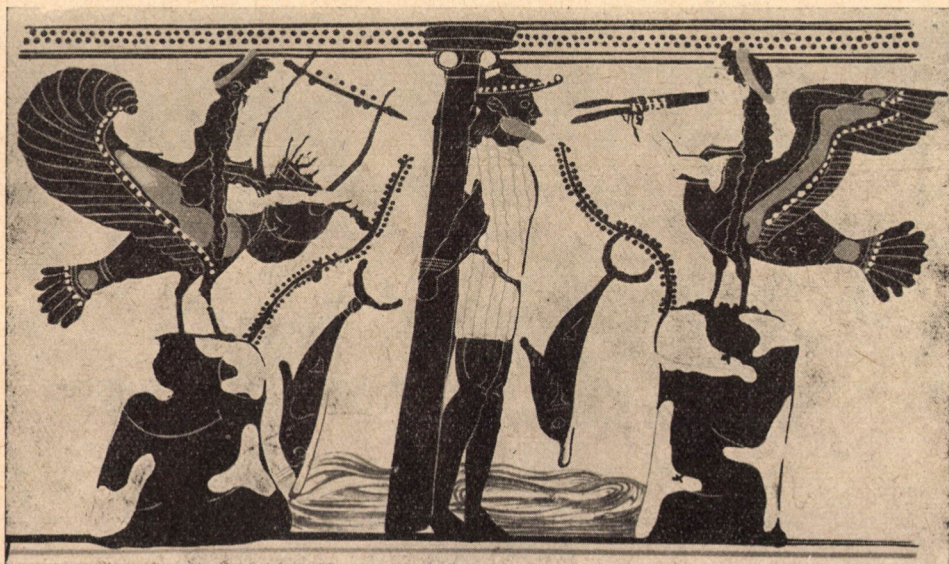
4.

5.

6.

7.

FÜGGELÉK

A Kerberos ikonográfiájához

A homéroszi költemények szereplőinek szembesítése képzőművészeti ikonográfiájukkal az elmúlt évtizedek megnövekedett emlékanyaga alapján még elvégzésre váró feladat; enélkül pedig nehéz egyes esetekből általános következtetéseket levonni. A fentebb a Szirénekkal és Skyllával kapcsolatban elmondottakhoz legyen szabad itt még csak egy esetet kiragadni a sok közül, amelyben nemcsak az antik forrásoktól hagyományozott tények, hanem modern értékelésük is szinte azonos a Szirénekével, s így a velük kapcsolatban tett megfigyelések általánosabb érvényességét bizonyítja.

A Kerberos Homérosznál „Hadés kutyája”-ként szerepel, minden további megnevezés vagy az alakjára vonatkozó célzás nélkül. (Il. VIII. 368; Od. XI. 623.) IMMISCH (Myth. Lex. II. 1133) talán túlságosan messze ment, mikor a *κύων*-t itt, számos klasszikus kori auktor-helyre hivatkozva, egyszerűen őrnek, ajtónállónak értelmezte, (vö. Eitrem, RE XI. 274) de az kétségtelen, hogy Homérosz nem ad a Kerberosnak olyan vonásokat, amelyek ikonográfiailag felismerhetővé teszik. Homérosz szűkszavúsága mögött, mint a Szirének esetében, humanizálási szándék is állhatott, mert nyilván volt előtte a mítoszalkotó fantáziától kiszínezett elképzelés az Alvilágot őrző szörny-alakról. Ez az elképzelés azonban aligha talált abban az időben képzőművészeti realizálásra. Ha Homérosz rá jellemző tendenciával nem próbálta a szörnyialakot rendkívüli vonásokkal megjeleníteni, szinte ugyanilyen természetes az, hogy Hésiodosznál ötven fejjel jelenik meg (Theog. 311). Hogy ez az elképzelés mennyire nem volt kánonikus, arra jellemző, hogy a Theogonia egy későbbi helyén maga Hésiodos két fülét említi a Kerberosnak (769–70). Az írott hagyományban találkozunk százfejű elképzelésével is, de általában megegyeznek kutyaalakjában. Az egyetlen kivétel Hekataios, aki egy Pausaniasnál megőrzött és két évtizeddel előttről egy papirusztöredéken is előkerült helyén szinte polemikus határozottsággal óriási kigyónak írja le (Paus. III. 25, 4; a töredéket közli G. NENCI: *Eracl e Cerbero in Ecateo Milesio. La Parola del Passato* 41, 1955, 130). PAUSANIAS úgy igyekszik a homéroszi alakkal szembeni ellentétet áthidalni, hogy – mint később IMMISCH – metaforikusan fogja fel a „Hadés kutyája” elnevezést, megjegyezve, hogy Homérosz semmit sem mond a Kerberos megjelenési formájáról. NENCI Hekataios racionizáló törekvéséről beszél, amellyel „a mítoszok képtelenségeit emberi és természetes formákká változtatja”, de nehéz megérteni, miért volna természetesebb a Hadés-kapu őrnek kigyó-, mint kutya-alakja. Ugyanakkor azt a feltevést is megkoekáztatja, hogy Hekataios itt a Kerberos legrégebbi, Homérosz előtti alakját őrizte meg. A Kerberos-alaknak erre a kettéválasztására azonban éppúgy nincs ok a hagyomány alapján, mint a Szirének esetében, s PAUSANIAS is csak a maga korának szemszögéből nézve érezhetett ellentétet a homéroszi és hekataioszi verzió között. EITREM részletesen foglalkozott azzal, hogy mennyire alkalmas volt *mindkét* állatuk az Alvilág őrnek megjelenítésére és mitikus származtatása Typhontól és Echidnától szintén ezt bizonyítja. A variáns itt sem jelent ellentétet.

A képzőművészet a Kerberos esetében is az előtt a feladat előtt állt, hogy ábrázolnia, megjelenítenie kellett, ki kellett alakítani a Kerberosnak a néző számára félreérthetetlen ikonográfiai típusát. Homérosz erre alig adott kiindulási pontot, mert a kutya-alak minden egyéb attributum nélkül nem volt alkalmas az Alvilág őrnek megjelenítésére, de mindenesetre kötelező erejű volt legalább abban az értelemben, hogy nem kerülhetett vele ellentétbe a képzőművészeti ábrázolás. Ez és a félreérthetetlen felismerhetőség követelménye kötötte csak meg a művészek kezét. Az ábrázolások sora a VI. század elejével kezdődik és csak ugyanabban az értelemben válik kánonikussá, mint a költészetiek: egy-, két-, háromfejű kutya (a két vagy három fej ugyanannak a „sok”-nak a kifejezése a képzőművészetben, mint az ötven vagy száz a költészetben), olykor kigyó-farokkal, hátából gyakran kigyók nőnek ki. (Az ábrázolásokról IMMISCH és EITREM idézett cikkén kívül G. VAN HOORN, *Stud. D. M. Robinson* II. St. Louis 1953, 107–8; F. BROMMER: *Herakles. Die zwölf Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur*. Münster–Köln 1953, 43–6, 92–4.) A képzőművészeti ábrázolások tehát nem alkalmasak arra, hogy egy külön kigyó-alakot feltételezzünk, mint NENCI képzele, amellet ez a képzőművészeti anyag teljesen ellentmondás nélküli, ami természetesen nem jelent egyöntetűséget. Két- és háromfejűség, kigyófarok és kigyókkal övezett test ugyanannak a témának a variációi, s egyben feloldják az írásos hagyomány kutya- ill. kigyó-alakjának látszólagos ellentmondását is, elvéve a lehetőségét annak, hogy a kettő közül valamelyiket a másik rovására és azzal szembeállítva praehomérikusnak képzeljük.

TOLNAI GÁBOR: VÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

(Irodalomtörténeti tanulmányok 6. sz. Budapest, 1955.)

Az elmúlt években öröndetesen megnőtt számú tanulmánykötetek sorában külön hely illeti azt, mely *Tolnai Gábor* írásait tartalmazza. Nemcsak azért, mert benne egy önálló kötet 1945 óta nem jelentkezett tudós szóval meg, hanem azért is, mert — szemben más hasonló kötetekkel — Tolnai nem egy munkában eltöltött évtized lezárását jelzi, nagyjából homogén, egy irányú bűvárkodás eredményeként létrejövő tanulmányaival, hanem a felszabadulás pillanatában megindult szenvedélyes munka sokféle ágazó kezdeteit. *Vázlatok és tanulmányok* a címe kötetének, s már a cím figyelmeztet a kötet inhomogenitására. Találunk benne évtizedes kutatómunka eredményeképpen létrejött, a marxizmus szellemében át- és átdolgozott, nagylélegzetű tanulmányt Bethlen Miklósról, Kazinczy Ferencről; de örömmel olvashatunk friss emlékekből táplált megemlékezést a halott Radnótiról, gondolat-töredéket Kosztolányiról — melyek mind alkalmasak arra, hogy egy majdan elkészítendő tanulmány vázlatainak tekintse őket az olvasó, ahogy annak tekinti nyilván maga Tolnai Gábor is. A kötet egyik értéke éppen ez a benne rejlő határozott, megalapozott ígéret, buzdító ösztönzés a további kutatómunkára.

*

A kis kötet, mely az Irodalomtörténeti Tanulmányok sorozatában jelent meg, tizenegy írást tartalmaz. Függetlenül kidolgozottságuk stádiumától, attól ugyanis, hogy vázlat-e csupán vagy nagy tanulmány, tartalmi szempontból a tizenegy közlemény voltaképpen három csoportra lenne osztható. Első részét alkotják azok az írások, melyekben a XVI—XVII—XVIII. századi magyar irodalom egy-egy nagyságával foglalkozik a szerző. Balassiról, Szenci Molnár Albertről, Bethlen Miklósról és II. Rákóczi Ferencről szólnak az ide sorolt írások, egy pedig Kazinczy Ferencről, aki ha nem is tartozik ebbe a csoportba egészében, lényegében felvilágosult eszméivel, jakobinus-ságával a XVIII. század embere volt. Tolnai Gábor ezekben a tanulmányokban a filológus módszerével közeledik hőseihez, anélkül azonban, hogy írásai száraz adathalmazzá válnának. (Helyes elgondolás alapján a szükséges jegyzetanyag is a kötet végén, külön fejezetben található, így a szakember megteheti a szükséges utalásokat, míg az irodalombarát nagyközönséget nem zavarja a szöveg megszakítása, az apróbetűs tördelés, a számozás.)

A korban egymástól háromszáz év távolságban alkotó írók mindegyikét egy közös vonás kapcsolja össze — s Tolnai helyes mértékkel domborítja

ki ezt: — a magyar nyelv iránti tevékeny szerelem, az annak művelésére eltökélt szándék. Tolnai keresi és megtalálja az alkalmat arra, hogy Balassi Bálint költészetében, Szenczi Molnár Albert nyelvművelő törekvéseiben, Bethlen Miklós emlékező prózájában vagy Kazinczy Ferenc forradalmi ihletésű Fogságom naplójá-ban egyaránt kimutassa azt, ami előre vitte nyelvünk fejlődését. Igaz, Rákóczi Ferenc alig írt magyar nyelven: az ő botladozó nyelvű leveleiben viszont az a szívét melegítő, hogy a nemzeti szabadságharc tüzétől fűtve, hogyan törekedett egyre világosabb, egyre érthetőbb, magyarabb, forradalmibb prózára ez a Habsburgok nevelésében, idegen szóban felnőtt magyar! Tolnai érdeme, hogy az elmúlt évtizedek Rákóczi-képe helyett egy új Rákóczit állít tanulmánya középpontjába, hogy bebizonyítsa: Rákóczi Ferenc — jöllehet emigrációban írta műveit — itthon, a forradalom viharában lett magyar íróvá!

A kötet régi irodalmunkkal foglalkozó részében három olyan tanulmány is szerepel, melynek tárgya: emlékirat (Bethlen, Rákóczi, Kazinczy). A tájékozott olvasó tudja, hogy Tolnai Gábor szívesen foglalkozott régebbi tanulmányai során is az erdélyi emlékirat-írókkal: Bethlen Katával, Hermányi Dienes Andrással, Teleki Józseffel. És önkéntelenül merül fel a kérdés: lehetne-e Tolnai Gábornál hivatottabb személy arra, hogy a magyar emlékirat-írás történetét, műfaji sajátosságát, a különböző emlékezések típusait egy monográfia keretében feldolgozza? S ha maga Tolnai is gondolt erre, úgy kötetének e tanulmányai is csak vázlatok, elmélyült, bőséges vázlatok a saját maga számára, egy később megírandó nagyobb szabású művéhez.

Talán az emlékezésekhez való vonzódása határozta meg a kötet második csoportjába tartozó írások jellegét is. Hiszen ezek maguk is emlékezések: Kosztolányi Dezsőre, Radnóti Miklóstra. Tolnai az irodalmár jóízűségével kerülte el a kortársi visszaemlékezések számos buktatóját. Sehol nem lépi túl az irodalomtörténész emlékezésének határát és nem téved az irodalmi sznobizmus ingoványos területére. Így érte el, hogy villanásnyi írásából nem a maga alakja magasodik elénk — mint oly sok divatos megemlékezésnél! — hanem az író, a költő egy-egy emberi vonása nyer plasztikusabb megformálást. Így láthatjuk Kosztolányi Dezsőt a stílus erejében mániákusan hívó művész attitűdjében a lírai színeknek sem híjával levő megemlékezésben. Radnóti Miklós alakja pedig az emlékezés melegétől áthatott írásokban irodalmi és emberi nagyságában domborodik ki. Tolnai Gábor, az irodalomtörténész jóbarát sikeresen kíséri nyomon Radnóti költői fejlődésének állomásait; s amikor a nagy spanyol költőről ír — első ízben irodalomtörténészeink közül! — még akkor is ott kísért a felejthetetlen barát, Radnóti árnyéka: Garcia Lorca arca is Radnóti versében tűnik elénk először...

Az olvasó talán eltűnődik azon, hogy hogyan, milyen indokok alapján került e magyar irodalmi, irodalomtörténeti tanulmányokat tartalmazó kötetbe éppen egy spanyol költő arcképe. De egyrészt Federico Garcia Lorca legelső tisztelője, értője éppen Radnóti volt; másrészt Tolnai tanulmánynak is beillő alapos színbírálata a Bernarda Alba házáról a magyar drámairodalom számos égető problémáját érinti: a szimbolizmus, a realizmus és naturalizmus kérdésében stb.

Külön kell szólnunk a kötetet záró Lukács György-tanulmányról. Tolnai Gábor ebben nyomatékosan hangoztatja: irodalomtörténetünk művelői eddig alig-alig használták fel azt a nagy segítséget, amit számunkra Lukács György esztétikai munkássága jelent. Tolnai nem igyekezett Lukács

Györgyre húzni a magyar irodalomtörténész mezét, de mélyreható elemzéssel bontotta ki tanulmányában Lukácsesztétikaimunkásságának magyar irodalomtörténeti vonatkozásait, elsőként értékelve Lukács György idealista korszakának tanulmányait is. Tolnai Gábor érdeme, hogy fejtegetései megszilárdítottak mindannyiunkat abban a nézetünkben, hogy a mindmáig sajnálatosan hiányzó magyar esztétikát csak Lukács Györgytől várhatjuk.

*

Radnóti-tanulmányában ezt írta Tolnai Gábor: „A problémák sora gyülekezik még tollam hegyén.” A magyar irodalomtörténet minden igaz híve azt várja; ezek a problémák mielőbb találjanak megoldást Tolnai Gábor további írásaiban.

Végh Ferenc

SZAUDER JÓZSEF: KÖLCSEY FERENC

(Művelt Nép Kiadó, 1955)

Egy jelentős költő pályáját megrajzolni, aki egyszersmind a magyar próza egyik első mestere, neves politikus, kitűnő kritikus, elmés gondolkodó — nem éppen könnyű feladat. Az írói életrajz műfaja, amelynek igénye egy teljes pályakép megrajzolása, az egyéni sors és a „tettek,” az egyén körét messze túlhaladó művek összefogása s ezeknek belehelyezése a korba, illetőleg kibontásuk az elmúlt idők sajátosan bonyolódó viszonyai közül — olyan nehézségeket rejt magában, melyekkel úgyszólván minden alkalommal meg kell birkóznia annak, aki ilyesfajta munka megírását elhatározta. Az írói monográfiák műfajának alakulása is alá van vetve a fejlődés törvényeinek. A magyar irodalomtörténetírás több változatot mutat fel. Az írói monográfiák egyik típusa a költő születésétől haláláig, helyenként írói eszközökkel élve, megrajzolja a művész életútját, jellemzi egyéniségét, bemutatja környezetét, igyekszik kutatni cselekedeteinek indítékait, a műveket pedig általában ott elemzi, ahol megjelenésük, vagy megírásuk kronológiai sorrendjében előbukkannak. Más esetekben az életrajzi vonal kevésbé kerül előtérbe, a mű arányait a tárgyalt író munkásságának jellege határozza meg, sokszor azonban formális jegyek alapján, pl. külön méltatván a költőt, a drámaíró, az irodalomszervezőt, amennyiben többoldalú tevékenység jellemzi a választott író életművét. Az írói monográfiák szellemtörténeti válfaja pedig általában egy eleve meghatározott gondolatrendszer köré épül, s tehetséges művelői hangulatos írói eszközökkel, ügyesen kiemelve, vagy imponáló fogásokkal negligálva egyes tényeket s így megváltoztatva az életmű valódi arányait, becsempészik elgondolásaikba a különben nehezen bebizonyítható állításokat. Vannak monográfiák, melyeknek célja az elszórt részlettanulmányok összefoglalása, ismét mások, melyek az előzőleg megjelent munkák kiegészítését, új kutatásokkal való alátámasztását tűzik ki feladatul.

Szauder József Kölcsey-monográfiája nem tartozik egyik említett típushoz sem, még talán legjobban az elsőként felsorolt válfaj egyes jegyei ismerhetők fel benne. Ez sem véletlen, hiszen a magyar irodalomtörténetírásnak itt vannak a viszonylag legjobban követhető hagyományai, s ez Gyulai Vörösmarty-életrajzának megjelenése óta a leggyakrabban és nem kevés sikerrel alkalmazott módszer. A legnehezebb feladat, melyet az elődöknek nem sikerült megoldaniuk, a költői pálya összehangolása nemcsak az egyéni sorssal, hanem azokkal a történelmi erőkkel, melyek befolyásolják egy művészi pálya alakulásának módját. Szaudernek meg kellett birkóznia

azzal a vulgarizáló szemlélettel is, amely közvetlen kapcsolatot teremt a költői érzelmek és egyes gazdasági-politikai jelenségek között, a művészetet akarva-akaratlanul a felszínen ható gazdasági-politikai tényezők közvetlen függvényeként fogva fel. Szauder könyvének nagy érdeme, hogy a költői életrajz középpontjába a *műveket* helyezi, felismerve azt az igazságot, hogy a művészi alkotás a tettel, az emberi-egyéni fejlődést meghatározó tevékenységgel egyenértékű. Különösen Kőlesey esetében fontos ezt hangsúlyozni, akinek az önmagával vívott folytonos harca, fejlődése az „ideál-világ” légieségétől az országgyűlési bátor szereplésig, a nagy világnézeti kétségek (Vanitatum Vanitas) és az aktív közéleti munkásság közti látszólagos hányódása, a keserűen korholó versek és a Parainesis bölcs tanácsai közötti széles gondolati-érzelmi skálája nem lenné igazán érthető az ő szellemi műhelyébe való alaposabb betekintés nélkül. A szerző könyvének jegyzeteiben így fogalmazza meg célkitűzését: „Kőlesey-életrajzomban Révai elvi szempontjaiból igyekeztem az időrendben kifejlő műnek elemzését adni: műelemzést tehát, mely részletesebb a megelőző összefoglaló életrajzokénál. Ugyanakkor a Kőlesey-levelezést, mint elsőrendű forrást, jóval nagyobb mértékben használtam fel, mint eddig történt.”

Révai József kitűnő tanulmánya kétségtelenül nagy segítséget jelentett e munka alapvonalainak kidolgozásakor. Sokáig azonban, csodálatosképpen, éppen ez az értékes munka akadályozta Kőlesey munkásságának részletkeig menő, alapos feldolgozását. A Kőlesey-probléma hosszú időre megoldottnak tűnt, a munkásságával való behatóbb foglalkozás pedig nem sok lényeges eredménnyel kecsegtetőnek. Szauder könyve a bizonyíték, hogy jelentős és népszerű marxista tanulmányok időtálló szempontjainak felhasználása egyáltalában nem jelenti az „alátámasztás” kényszerét, hanem ellenkezőleg, a helyes szempontokból kiindulva el lehet és el is kell jutni új megállapításokig, mégha ezek nem is módosítják az alapul vett munka vezérlő gondolatait. (Hiszen újat mondani mindenütt és mindenáron, az új megfogalmazás kedvéért tagadni az igazabb régít, rendkívül csábító bűn az irodalomtörténettel foglalkozók számára, de maradandó érdemekkel nem biztat.) Szauder munkája azáltal ad újat, hogy a már szinte közkeletű megállapításokat (nem illusztrálja!), hanem különböző eddig nem említett viszonylatokban mutatja meg, kiterjeszti, vagy szűkíti érvényességük körét, kielemez egyes általános megállapítások sajátos művészi vetületét, esetleg különböző, egymással összefüggő jelenségek közös gyökerére tapint, amelyek nem szerepelhettek a terjedelménél és céljánál fogva másjellegű Révai-tanulmányban. Ugyanakkor felhasználja és beépíti könyvébe mindazokat az eredményeket, melyeket a Kőlesey alakjával és művészetével foglalkozó korábbi művek felmutatnak (főként Horváth János igen mélyreható, finom megállapításait).

Rendkívül érdekes az a módszer, ahogy Szauder a Kőlesey-levelezést feldolgozza. Általában igyekszik minél több dokumentummal alátámasztani Kőlesey világnézeti fejlődésének alakulását, az író foglalkoztató gondolatok időnkénti feltűnedezését. Különböző nyilatkozatokon kíséri végig fejlődését, idézi sajátosan művészi, vagy az irodalomszervezéssel kapcsolatos gondolatait az eddig igen kevés kiaknázott Kőlesey-levelezés elmélyült feldolgozása segítségével. A könyv érdekessége, hogy a szerző a maga elgondolásait főként a szerkesztés révén érvényesíti, nem bocsátkozik hosszadalmas fejtegetésekbe, hanem ahol csak lehetséges, magát a költőt, a verseket, vagy a levelezést idézi. A logikus (néha túlságosan is logikus) gondolatmenet megfog-

hatóan konkrétta, tudományosan pontossá válik ennek a módszernek a segítségével, hiszen az idézetek, a dokumentumok nem a földhözragadt interpretáció, az amúgy is érthető dolgok fölösleges magyarázatának célját szolgálják, hanem a mondottak hitelét növelik, a nagy anyaggal biztos kézzel dolgozó irodalomtörténész gondos szerkesztő tevékenységét bizonyítják. A szövegbe sűrűn beékelte, a szerző gondolatmenetébe harmonikusan beleillő, sokszor egészen szubjektív jellegű Kölcsény-nyilatkozatok rendkívüli emberi közelségbe hozzák a költőt, a kritikust, a szenvedélyes politikust, s a gazdag, sokszínű, vonzó egyéniséget egyaránt. Az a mód, ahogyan Szauder az irodalomtudomány apparátusát mozgatja, arra példa, hogy az impresszionista biográfia és a sivár, pozitivistá adathalmaz között olyan „harmadik út” is lehetséges, amelyben a két véglet erényei, a színes érdekesség, művészi érzékenység és a tudományos, tényszerű pontosság és megbízhatóság egyesülnek.

Szauder könyvének elsőrendű célja, hogy a műelemzéseknek egy szilárd koncepció keretében összefüggő sorozatát nyújtsa. Ez egyszersmind a könyv legnagyobb érdeme, itt találkozunk a legérdekesebb gondolatokkal, s ez ad a könyvnek erősen *analitikus* jelleget. Egy irodalomtörténeti munka domináló vonásai azonban többnyire a mű hibáinak gyökeréről is árulkodnak. Amikor a legnagyobb örömmel üdvözljük az irodalomtörténetírásunkból annyira hiányzó s e könyvben oly bőséggel található okos, finom, a legapróbb árnyalatokat is érzékelő és tudományosan megfogalmazó műelemzéseket, nem hallgathatjuk el azt az érzésünket sem, hogy a szerző helyenként olyan apró részletekre bontja szét a költő gondolatait, oly önálló egységekre, amelyek nem illeszthetők egybe másként, mint a költő szándékát és lehetőségeit messze túlhaladó általánosítások révén. Legjobban talán egy példa bizonyíthatná ezt az időnként érvényesülő tudományos „belelátást”:

„A görög—római polgárerény, a bölcs és hazafi eszménye most lazítja, alakítja át Kölcsény kozmopolita felfogását: az egyoldalúan franciás műveltséget most töri át a görög republika forró szeretete, Hellas, Olymp tartalommal telt, izgató szimbólumaivá válnak egy forrongó és küszködő magyar hazafiúságnak” — írja Szauder (30. old.) Kölcsénynek az antikvitáshoz való viszonyáról, 1812—15 között írott verseit elemezve. Maga a megfigyelés igen érdekes, gondolkodásra indító. Valószínű, hogy Kölcsényt, a fiatal, a múlt ideáljain borongó költőt erősen foglalkoztatták a hazának, az őt körülvevő „világ”-nak problémái. Érzelmi élete, az erényről és bűnről, az örömről és szenvedésről alkotott légies elképzelése bizonyára nem formálódott időtől és tértől függetlenül. Ezekkel az elvont (bár nem időtlen) eszmékkal azonban meg kellett birkóznia, ezeknek mélységes átélése, egyre konkrétább megragadása vezeti fokozatosan az ideáltól a való felé. Az antik költői jelképeket azonban, úgy vélem, mégsem lehet hazafiúi érzelmeket kifejező szimbólumrendszerként felfogni. Annál is inkább nem, mert Szauder példái itt (ellentétben a munka más részeivel) nem meggyőzőek. Azt írja pl. ugyancsak műve 30. lapján: „Egy 1814. március 10-éről származó töredék is elárulja, hogy olympi boldogság és hazafiúi küzdés egyet jelentenek:

Sorsán vidámabb fény vonúl,
Ki bátran méggyen a csatának,
S egykor felhőtlen angyalának
Karján *olympi* mellre hull.”

Ezekből a sorokból nagyon nehezen következtethető ki Szauder megállapítása, legfeljebb a „Ki hátrán megyen a csatának” verssor mutathatna erre, azonban sokkal valószínűbb, hogy költői metafora ez, amolyan „élet csatája”, elvont küzdelem. De ha az ellenkezőjét tételezzük is fel, vagyis a csatát „honvédelem” értelemben használjuk —, a jelzőként alkalmazott „olympi” kifejezést, az olympi boldogságot és a nehezen bizonyítható hazafiúi küzdelem nem vehetjük *egyazon* tartalom hordozójának. Kőlesey itt legfeljebb azt mondja (Szauder értelmezését a második sorral kapcsolatban bizonyítottnak véve), hogy aki küzd a hazáért, „olympi mellre hull,” vagyis boldog lesz. Ez azonban még így sem jelenti a boldogság kizárólagos útját. A „küzdelem” *jutalma* a „boldogság” ebben az értelemben, de semmiképpen sem szimbóluma az Olymp, vagy „olympi boldogság” a hazafiúi küzdelemnek; a két fogalom még a legtágabb értelemben sem azonos. Talán kicsinyességnek tűnik ilyen részletek taglalásába merülni egy recenzió szűk keretei között, de az érvelésnek imént jellemzett gyengesége „Az olimpuszi ideálba rejtett haza és szabadság” c. fejtegetésen végigvonul, s a szerző egész Kőlesey-koncepcióját bizonyos mértékig befolyásolja.

Vitába lehetne szállni az egyébként igen elmélyülten, gondosan elemzett Parainesis értelmezésének egyes szempontjaival. Érzésünk szerint Szauder itt, túlságosan részletekre bontván a művet, Kőlesey logikus gondolatmenetét kissé összekuszálja és többet is, de kevesebbet is (az arányok eltolódása miatt) hámoz ki a remek munkában sorakozó böles gondolatokból, mint amennyi a valóságban bennük rejlik. Helyenként jellemző Szauder munkájára az elemzésnek olyan mélységekbe való tévelyedése, ahova még az irodalomtörténész is csak sejtelmes érzésekkel tudja követni. Néha szinte azt érezzük, hogy valami emberi indulatot képlettel, vagy grafikonnal próbál, természet-tudományos pontosságra törekedve, rögzíteni.

Tévedés ne essék: Szauder munkája kitűnő, értékes mű. Hibái éppen az erények túlhajtásából fakadnak. A tudományos igény őszintesége, az az elszánt akarás, amellyel még a legmegfoghatatlanabb problémákkal is megbirkózik, egész művének meggyőző voltát növeli, még ott is, ahol nem sikerül meggyőznie olvasóját. A Kőlesey életét, munkásságát magyarázó tények sokaságát foglalja rendszerbe, a mű terjedelme nyújtotta lehetőségek között a lehető legnagyobb teljességre törekszik, minden irányban továbbfejleszti (nemcsak összefoglalja) az eddigi kutatásokat, szembenéz az adódó problémákkal, kicsinyekkel, nagyokkal. Nem pusztán a szuggesztív erejű, hatásos kérdésfeltevés a célja, hanem tudományos alázattal vállalja a pontos válaszadás kötelezettségét, amely sokkal kevésbé hatásos, de annál értékesebb. Újból hangsúlyozni kell, hogy még ott is, ahol az ötlet kissé torzan bontakozik a megfogalmazás burkából (az Olymp—Hellas stb. . . szimbólum-rendszere), meggondolkasztató értékes megállapítások sorával találkozunk.

Befejezésül még azt a kérdést kellene érinteni, hogy ez a könyv milyen igények kielégítésére hivatott? Szauder nem használja a szűk tudósrétegeknek szánt művekre jellemző nagy jegyzetapparátust. Ez a körülmény, valamint a munkának a „Nagy magyar írók” sorozatban történt kiadása azt mutatja, hogy szélesebb olvasóközönség érdeklődésére számít. A művet forgató olvasók, amennyiben követni tudják a néha igen bonyolult gondolatmenetet, Szauder könyvében fogják megtalálni az olyan munka példáját, amely a csak „beavatottak” számára érthető adalékok kizárásával, a tudományosság legmagasabb fokán közvetíti anyagát a „művelt olvasónak”. Talán ez az oka — amit

a könyv műfaja miatt nem akarunk a szerző szemére vetni — hogy Kölcsey esztétikai munkásságát, holott erre mód nyílta, nem állítja európai távlatba. Még egy megjegyzés: ennek a Kölcsey-monográfiának a felépítése a szerző pedagógiai érzékéről is tanúskodik. Ennek a műnek az egyetemeken irodalmi szakán nemcsak „kötelező olvasmánnyá” kell válnia, hanem oly segédkönyvvé, ahonnan egy jelentős művész munkásságához való tudományos közeledést, a művek alapos elemzését „nem középiskolás fokon” lehet megtanulni.

Weber Antal

TEMESI MIHÁLY—RÓNAI BÉLA—VARGHA KÁROLY: ANYANYELVÜNK

Szerkesztette: Temesi Mihály. Bp., 1955. Művelt Nép Könyvkiadó

1. A dolgozó társadalom anyanyelvi műveltségének kérdései a mi korunkban különleges súlyt kaptak. Nemcsak azért, mert a nemzeti nyelv becsületes ismerete, állhatatos, szerető védelme és ápolása szerves része, egyik alapja mindennemű hazafiságnak; ez régen is, más népek közt is így lehetett. Nem is csak azért, mert a szocialista művelődési forradalom megvalósításául (többek közt) mindenkit, aki azelőtt csak messziről, az értelmiségiek ajkáról hallotta, meg kell tanítanunk a művelt nyelvhasználatra; mert mindenki számára, aki régebben megfelelő grammatikai képzés nélkül maradt, lehetővé kell tennünk az anyanyelv (s általában: a nyelv) rendszeréktudatosításával együtt járó formális gondolkodás-fejlesztő „tanfolyamot”. Ha nem is fő célunk, ismerjük el végre megfelelő súllyal ezt a kötelességünket is: meg kell előznünk, hogy a felszabadulás utáni nagy társadalmi átalakulás szakadást okozzon nemzeti nyelvünk folyamatosságában és egységében, s esetleg klasszikusaink nyelvi művészetének, a hagyományos nyelvi műgondnak megvetéséhez, valamiféle kicsinyes nyelvi proletkult-hoz, zsargonszerű nyelvi divat általánosodásához vezessen.

Márpedig mind e kötelességeink teljesítéséhez — utólag könnyű megállapítanunk — eléggé nehezen érkeztünk el, s kiváltképp a nyelvtani nevelésben maradtunk el, még az iskolai oktatás során is. Hiszen igaz: éppen népszerű leíró nyelvtani tájékoztató könyvet neves nyelvészeink azelőtt se adtak ki (bár jó nyelvművelő kézikönyvet stb. SIMONYI is, mások is készítettek, s az értelmiségnek szánt különféle nyelvtörténeti tájékoztatókban — tudjuk — szintén kevésbé volt hiány). Csakhogy a marrizmus idején — ennek hatására-e, más okok miatt-e, azt most nem részletezem — még az iskolai nyelvtanításnak is kegyetlenül bealkonyodott, s valósággal megváltás volt, hogy a sztálini nyelvtudományi cikkeket követő „kampány”-ban az addig tessék-lássék tanított (tárgyi hibákban semszükölködő) á l t a l á n o s i s k o l a i Magyar nyelvtan-t az e g y e t e m e k e n és a k ö z é p i s k o l á k b a n — majd a maga helyén is — megfelelőbbekkel váltották föl: az egyetemeken főleg SZABÓ DÉNESnek fokozatosan elterjesztett (és átdolgozott) „A mai magyar nyelv” című jegyzetével, a középiskolákban BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA gimnáziumi Magyar nyelvtan-ával (1951 óta). Hogy milyen igény volt e cserére, arról mindannyian sokat beszélhetnénk: jól emlékszünk rá, hogyan kapkodták el a felnőtt dolgozók is százzámra az utóbbit a diákok elől, hogyan vártak rá a határon túli magyarok is.

A társadalmi várakozás kielégítésére Akadémiánk maga is készült: egy népszerű, 20 (az 1953-i tervek szerint: 25 éves) normatív nyelvtant tervezett (e sorok írójának szerkesztésében). Míg azonban ez a kisebb munka a nagyobb arányokhoz mért akadémiai szervezésben elvi viták és személyi nehézségek, párhuzamos feladatok sorrendi vetélkedése stb. közt hanyódott, a feladatot a Művelt Nép Könyvkiadó gyors kezdeményével nemcsak átválalta, hanem a pécsi pedagógiai főiskola nyelvész tanárainak munkájával derekasan meg is valósította, épp a címben megnevezett 20 éves kötetben. (Eleven bizonyága ez annak is, hogyan előzhetik meg a tettekre kész „vidékiek” a fővárosiakat; a szervező-szerkesztő, TEMESI MIHÁLY tanszékvezető egyébként a készülő, azóta megnövelt terjedelmű akadémiai leíró nyelvtannak is munkatársa lett.) — Mindez érthetővé teszi azt is, miért kell e helyen is alaposan megvizsgálnunk a kötetnek minden fontos tanulságát.

2. Az „Anyanyelvünk” tárgya valóban az, amit a címe ígér: nemcsak a mai magyar nyelv nyelvtani rendszere, megfelelő helyesírási és nyelvhasználati tanácsokkal, hanem ezenkívül tájékoztatja az olvasót nyelvünk rokonairól, fejlődéséről, mai változatairól, a magyar nyelv művelés és helyesírás elvi alapjairól is. Sőt még ennél is többet ad: a távlatok kitágítására az általános nyelvészeti alapismereteket is bőven beledolgozza: pl. a nyelvek eredetének, mivoltának, a nyelvtan rendszerének stb. kérdéseit. De a magyar nyelvtani részletek közt is számtalanszor kitér általános nyelvi kérdésekre (így pl. a szófajok kialakulására és osztályozási szempontjaira, 93. l.; az ősmondatra, 206; stb.), illetőleg magyar nyelvtörténeti magyarázatokra, régebbi folyamatok, történeti kategóriák ismertetésére (pl. szókincsünk történeti rétegződésével kapcsolatban magyar és idegen eredetű szavaink etimológiai csoportjaira, 101 kk. stb.). — Hogy helyes-e ez? Szinte neveléses kérdés! A marxista nyelvi közműveltség alapvetésére, a nyelv helyesebb megértésére, a mai magyar nyelv múltjára vonatkozó fő ismeretek terjesztésére ragyogóan alkalmas — sőt szükséges — mindez, noha persze a 20 ívből eszerint már csak kb. 15–16 jut a mai nyelvtan anyagára. Még módszertanilag is csak itt-ott furcsa a leíró nyelvtant meg-megszakító történeti kitérés, hiszen a szerzők helyes, dialektikus módszere „a mai magyar nyelvet mozgásában, fejlődésében” kívánja úgyis ábrázolni (7). Persze van egypár kitérés, amely szerintem elmaradhatott volna a leíró nyelvtani anyagból: így az önmagában érdekes írástörténeti rész (37–39), az ősi és a jövevény szavak említett részletes bemutatása (101–8) vagy az *egyél*, *vigyél* alakbeli *gy*-nek hangtörténeti magyarázata (139); az általános nyelvészeti (nyelvtani) anyagból is elhagytam volna a lehetséges három személynek a beszélő szempontjából való két alcsoportját (a beszélő 1. személynek a nem beszélő 2–3. személlyel való szembeállítását); stb. De mindez láthatólag csak ötödrangú kérdés, s jó részben az egyéni megítélés dolga.

Az így nyújtott általános és nyelvtörténeti ismeretek összeszedése egyébként nem volt kis dolog; hiszen az eddig sok-sok ezer lapon elszórtan közzétett szakmai vitaanyagot itt tömören, vulgarizálás és pongyolaság nélkül, de egyúttal népszerűen, érdekesen, sőt élvezetesen — és eléggé határozottan! — kellett megfogalmazni. S e kényes munka egészben véve igen jól sikerült. Apróbb pontatlanság (íráshiba?) is alig akad. Ilyen lehet az ÖMS. egykorú olvasatában levő „*sírolommol süppedek*”, „*Édes örömemtől*” (23); a Szabács Viadalának kódexeink tartalmi ismertetésében való említése (24); az „A hitviták gazdag irodalma, Pázmány,

Károli, *Káldi*, Szenczi Molnár Albert munkássága megteremti a 16. század végére a mindinkább egységesülő magyar *irodalmi nyelvet*” mondat időrendje (25); a *c* hangot „régebben” sem szokták *tsz*-szel írni, hanem csak *tz*-vel (49; bár igaz: a *z* egyben jelölte valaha az *sz* hangot is); — és még egy-két effajta apróság. (A 41. lap ábrája is világosan megmutatja a beszélő szerveket, de a *garatüreg* műszó értelmére semmi utalást sem kap belőle az olvasó.) — De ismétlem: méltatlan dolog volna a száz meg száz helytálló részlet mellett a 4–5 tollhibának komoly számba vétele!

3. A mű zömét persze a *normatív nyelvtan* tölti ki. Ennek tárgyat és beosztását illetőleg nálunk az emúlt években — mint tudjuk — egy kissé dogmatikus vita folyt. Nos, TEMESI MIHÁLY a nyelvtan = hangtan — szótan — mondattan értelmezést követi, s szerintem az is igazolja felfogásának helyességét, hogy így az egész közlendő mai magyar nyelvi ismeretanyagot lényegében erőszakolás nélkül, világos rendszerben tudja előadni. A továbbiakban persze ismét szó lehetne arról, hogy vajon mindenben megtalálta-e a legeslegszerencsésebb, végleges beosztást a magyar nyelvtan szempontjából; de ezt nem ennek az ügyes könyvének bírálatában kell tisztáznunk. Tudtommal TEMESI a maga nyelvtani rendszerének elvi okfejtését egy nagyobb tanulmányban már sajtó alá is bocsátotta. Csak tájékoztatóul mutatom be teljes nyelvtanának szerkezetét (a 17. lapról):

Nyelvtan

A nyelvtan építőanyaga

I. Hangállománytan

I. Szókészlettan

- a) Jelentéstán
- b) Szókinés

I. Szólások tana

Hangtan

Szótan

Mondattan

A nyelvtani rendszer

II. A hangkapcsolatok törvényszerűségeinek tana

II. Alaktan

II. Szószervezetten és mondattan

Mindenesetre százszor alkalmasabbnak tartom ezt a beosztást is a magyar nyelvtani ismeretek összefoglalására, mint a sztálini szövegekből annyit idézgetett szűk értelmezést, amely szerint a nyelvtan pusztán a szóragozás-jelezésnek (= izmenyenyie szlov) meg a mondat szerkesztésnek elvont szabályait foglalja magában. (Csakhogy persze a mondatnani funkciót kifejező ragos-jeles-névutós szóalakoknak TEMESIÉK szerinti: a szótanban való tárgyalását, meg a szótári egységet alkotó szólásoknak — amelyeknek tárgyalásában mondattani szempont legföljebb csak másod-harmadsorban érvényesül! — a mondatban való elhelyezését én részben csupán a hangtanban már megkezdett rendszer belső kényszerével tudnám megmagyarázni. De ismétlem: ennek tudományos megvitatására csak TEMESI okfejtésének megjelente után s nem e jó könyvvel kapcsolatban kerülhetne sor.)

4. A nyelvtani részek kidolgozása szerintem szintén rendkívül jól sikerült: az olvasó a kis terjedelem ellenére is minden lényeges kérdésről eléggé világos tájékoztatást kap. Még ezen belül is külön dicséret illeti a jelentestan fejezeteit (TEMESINEK ez egyik legfőbb kutatási területe!).

A szakmánktól távolabb állók általában azt gondolják, hogy egy-egy ilyen rövidebb, népszerű leíró nyelvtan készítése kevés fáradtsággal jár. Azt hiszem, ez is olyan nézet, amely csak a rossz leíró nyelvtanra igaz. Egyrészt ti. a szerzőknek előre össze kell szedniök egy sereg — elszórtan közlött — eredményt; másrészt egyénileg gyűjtött, modern példaanyag alapján meg kell rostálniuk a régebbi nyelvtanoknak sok eddig még nem támadott tanítását is; az egyes rész-megállapításokat összehangzó egészszé kell szervezniük stb.

Az „Anyanyelvünk” kidolgozása is tömördek ilyen előzetes apró munkát sejtet. Modern példaanyag a remek irodalmi ízlésre és nagy kitartásra vall: klasszikusaink és mai jó íróink száz meg száz nevelő tartalmú idézete valóban a legmintaszerűbb nyelvhasználatot mutatja. (Folklor-példa is jócskán van.¹)

A vitás kérdésekben — mind a nyelvtaniakban, mind a nyelvhelyességekben — legtöbbször a lehető legjobbnak tarthatjuk a választott megoldást: így pl. az *ezt a kerek erdőt* szerkezetbeli *ezt*-nek ragozott kijelölő jelzőül való minősítését (266); vagy legalábbis szintén teljességgel tudományos felfogásúnak: így pl. a szótöveknek történeti múltjuk szerinti elemzését és elnevezését. (Pl. a 124. lapon a *nyaralu-nk* tagolást s a különben történetileg is meglehetősen furcsa *alakhosszabító tő* terminust; a 142. lapon a *kéz—kezet* típusnak *hangzónyújtó* töként való tanítását.) — Merőben egyénieskedő új kezdemény seholsem érvényesül; a látszólagos újítások általában már a pedagógiai főiskolák sokszorosított jegyzeteiben (vagy egyébütt) kiállták az első — bár zártabb körű — próbát.

Vitatható részletkérdés vagy talán rosszalható aprólékosság ismét olyan elenyésző számban akad, hogy csak mintául idézek egyet-kettőt (velük is igazolva a többi rész helyességét): a *Kossuth* név helyes ejtése szerintem nem *Kosut*, hanem *Kosút* (53); a háromalakú toldalékok *e-s* változatát nemcsak a végső szótagbeli *e, é*, hanem egyben az *i, í* is vonzza (60); a vegyeshangúak illeszkedésében az *ö, ő, ü, ű* utáni mindig magas toldaléokra (*kosztüm-re*; 61. l.) is utalni lehetett volna; az állítmanyi mellékmondat egyik példája szerintem nem eléggé tiszta (292: „Az volt a hír az Azov partján, *Hogy Dúl király vén csont és konok*,” Ady; a 291. lap szerinti ez meg a l a n y i: „Bűnöm [az], *hogy messze látok s merek*,” Ady); nem tartom szerencsésnek az *-é* toldaléokra a *birtokosjel* műszót (148) a megszokott *birtokjel* helyett (hiszen a *birtokra* utal, mint a *birtokos személyrag* meg a *birtokosra*!).

5. E helyt talán kevésbé fontos, hogy részletesen foglalkozzam az ismeretek megvilágításának és rögzítésének módszerével is. Csak meg-

¹ Nem helyeslem viszont, hogy a népszerű, normatív nyelvtanban a könyv minden idézete a maga szerzőjének eredeti helyesírása szerint jelenik meg (l. a 42. és a 173. lap jegyzetét); erre itt csak a versrészleteknek prozódiai szempontból kritikus helyein kellett volna törekedni. Így ti. most néha ellentétbe kerül a könyv normatív tanácsa meg a közölt példa gyakorlata. Nota bene, a prózai művekből való (sajnos, eléggé gyér) példák l a p s z á m n é l k ü l úgyis visszakereshetetlenek; a Balassa, Csokonai stb. műveiből való régebbi példákban meg úgysem lehet tökéletes a könyvben az eredeti helyesírás követése. (Egyébként talán régies betűket is kellett volna alkalmazni!)

említem, hogy a szerzők nem ragaszkodnak mindenütt ugyanahhoz az eljáráshoz, hanem — helyesen — igyekeznek alkalmazkodni az anyag természetéhez. Igen gyakran élnek tehát *i n d u k t í v*: példából, hasonlatból kiinduló, szemléltetve rávezető eljárással; de nem mindig. Külön érdekessége a könyvnek a mindennapi életből vett, konkrét *k é p e k k e l*, *r a j z o k k a l* való szemléltetés. Pl. a birtokos személyragok négy ismert jelentéskategóriáját *a*) a munkás háza (= egy birtokos egy birtoka), *b*) a munkások háza (= több birtokos egy birtoka), *c*) a tőkés házai (= egy birtokos több birtoka), *d*) a tőkések házai (= több birtokos több birtoka) négyes képsorozata teszi kézzelfoghatóbbá (271). Világos, hogy ebből itt-ott némileg kicsinyes, erőszakolt vizuális szemléltetés — és egyben az amúgyis kis terjedelemnek némi elvesztesztetése — következik. Ugyanígy gyermekes szerintem a rövid szóvégi *-u-ra* vonatkozó emlékeztető rígmus: „Jól jegyezd meg kedves Komám, *Samu...*” (47); stb. — Annál hasznosabb és fontosabb a másik fő módszertani törekvésnek eredményes megvalósítása: ti. a különféle nyelvi formáknak mint a *g o n d o l k o d á s* különféle anyagi burkainak tárgyalása, a nyelvnek és a gondolkodásnak szoros kapcsolatára való állandó (nem vulgáris és nem külsőséges) rámutatás. — Rendkívül sokra tartom emellett az ügyes: a nyelvtani rendszert logikai összefüggésében is vizuálisan összefoglaló, áttekinthetővé tevő kisebb-nagyobb *t á b l á z a t o k a t* is.

Itt említem meg, hogy a mű *s t í l u s a* általában eleven, közvetlen; a szókinés nagyságáról (99–101), a szóhangulat forrásairól (83–8) szóló rész pl. különösen élvezetes olvasmány. Ha emellett pl. a *-nál*, *-nél* ragnak egy kissé gyakori használata itt-ott rontja is ezt az ízes összehatást, ha kételkedünk is egy-két — talán szükségképp — nagyon is elvont mondat abszolút közérthető voltában (12: „Egy-egy fogalom megjelölésének és a fogalmak közötti kapcsolat feltüntetésének tehát az az alapvető föltétele, hogy nyelvi jelhez kapcsolódjék”), ha egy-egy mondat szerkezetet, írásmódot elsietettnek érzünk is (52: „*Helytelen nyelvjárási* ejtés az *l* elhagyása...: »föd...«, e helyett: „Helytelen, ti. nyelvjárási...””; 48: „ismerünk *zár, rés, affrikáta* és *pergő* mássalhangzót”, e helyett: „a mássalhangzók közt vannak *zárhangok, réshangok, affrikáták* és van egy *pergő* hang”; 116: „Az *ökör*- és a *szem*-ből keletkező összetett szó nem az *ökör* szemét jelenti”, e helyett: „Az *ökör* és a *szem* főnév összeforrása által keletkezett...”); egészen véve a kötet nyelve igen jó példát mutat a logikus, magyaros és tetszetős fogalmazásra, s külön is meleg dicséretet érdemel.

Befejezésül tehát örömmel állapíthatjuk meg általános tanulságként, hogy az *Anyanyelvünk* a maga kisebb terjedelmében is igen jól megfelel annak a fontos társadalmi szükségletnek, amely életre hívta; újabb értékes bizonyossága annak, hogy nyelvészetünk (és könyvkiadásunk) általában tudatában van korszerű nemzeti kötelességeinek, s növekvő munkatársi gárdájával gyakorlati feladatait is derekasan meg tudja oldani.

Tompai József

SÁROSI GYULA KISEBB KÖLTEMÉNYEI, PRÓZAI MUNKÁI ÉS LEVELEZÉSE

Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó.

1954. 644. lap. A Magyar Irodalmi Tár sorozatban

Az Arany Trombita után Sárosi kisebb költeményeinek bő válogatását, legfontosabb prózai munkáit és teljes ránk maradt levelezését adta ki Bisztray Gyula a Magyar Irodalmi Tár sorozatban. A kiadvány teljes tudományos apparátussal elkészített kritikai kiadás, a válogatásból kimaradt költemények és prózai dolgozatok lelőhelyének megjelölésével és valamennyi közölt és nem közölt verses és prózai írás filológiai adatait tartalmazó jegyzetekkel. A költő szövegeit a kiadónak egy százoldalas értékelő tanulmánya vezeti be. Egyszóval, a kötet felépítése hasonló az Arany Trombita kiadásához.

Sárosinak a főművén kívüli munkássága is megérdemli, hogy az Akadémia kiadja tudományos apparátussal. (Más kérdés az, hogy nagy klasszikusaink kritikai kiadása még sokkal sürgetőbb feladat!) Nemcsak Sárosi lírájának néhány valóban szép és méltán antologizált vagy antologizálható darabja (*Ingeborg, önszületésnapján, Babylon imája, Börtönben, Verhő, Az én aratásom*) indokolja ezt a publikációt, hanem levelezésének sok kortörténeti vonatkozása is. Leveleiből Vörösmarty, Eötvös, Bajza, Pulszky Ferenc, Vachott Sándor, Szemere Miklós nevei tűnnek elénk. Sárosi második vonalbeli költő, de talán éppen ezért tanulmányozhatjuk költészetének alakulásán a nagyok diktálta ízlésirányok útját, hatását a harmincas évek végétől 1861-ig, költőnk halála évéig. Nem véletlen, hogy az Arany Trombitáról és a szóban forgó kötetéről eddig megjelent kritikák — Bóka László¹, Orosz László² Németh Géza³ és Gergely Gergely⁴ cikkei — olyan fontos irodalomtörténeti kérdésekhez szólnak hozzá, mint a népiesség és a Vörösmarty—Bajza-féle hagyomány Bach-korszakbeli továbbélésének kérdése! Annyit máris megállapíthatunk, hogy Bisztray Gyula pontos szövegközlése, alapos bevezető tanulmánya, és a jegyzet-apparátusban feltárt gazdag anyaga komoly hozzájárulást jelent ahhoz, hogy Sárosi oldaláról jobban megközelítsük ezeket az igen fontos irodalomtörténeti kérdéseket!

Mindenesetre, és itt igazat kell adnunk NÉMETH GÉZA bírálatának — kár, hogy Sárosi összegyűjtött lírai termése és az Arany Trombita külön kiadásban jelentek meg. Pontosabban nem annyira az a sajnálatos, hogy külön kötet az Arany Trombita és külön kötet a kisebb költemények: a

¹ MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1951. I. k. 3—4. sz. 412—417. 1.

² Irodalomtörténet. 1951. 242—246. 1.

³ Irodalomtörténet. 1955. 2. sz. 206—214. 1.

⁴ Irodalomtörténeti Közlemények. 1955. 1. sz. 131—134. 1.

lírai és az epikai darabok szétválasztása más kritikai kiadásokban is szokásos. A baj ott van, hogy — nem Bisztray hibájából, hanem a kiadás körülményei folytán — a Sárosiról szóló értékelő tanulmány és fejlődésrajz, valamint a bibliográfia és a művekre vonatkozó egyéb filológiai megjegyzések is két részre szakadtak. Ilyen módon Sárosi életrajza az Arany Trombita elé került, viszont költői fejlődésének korszakolása és bemutatása a második Sárosi-kötet elé, s így az olvasónak két önálló tanulmányt kell együttesen olvasnia, hogy képet kapjon Sárosiról. Ezek közül egyik sem lehetett teljes, sőt a kettő együtt sem lehetett az, mert a tanulmány szerzője kénytelen volt mellőzni a hosszabb kapcsolásokat az Arany Trombita és a lírai termés között, nehogy ismételve önmagát. Márpedig pl. Sárosi népiességének kérdését csak az Arany Trombita és a kisebb költemények együttes elemzésével lehet megválaszolni. Ennek alapos vizsgálata elősegíthetné a Sárosi jelentőségén túlmutató irodalomtörténeti problémák megoldását is. Bisztray Gyula így mindkét esetben kénytelen volt korlátozni önmagát, — hangsúlyozza is, hogy nem monográfiát ír, csak bevezető tanulmányt. Így aztán számos életrajzi kérdésben a régebbi biográfiákra vagyunk utalva.

Bisztray mindenekelőtt megállapítja Sárosi fejlődési korszakait (1. Az eperjesi évek : 1832—1840, 2. Az aradi évek : 1841—1848, 3. A forradalom és szabadságharc, 4. A bujdosás és fogság évei : 1849—1855 és 5. Az utolsó évek : 1856—1861.). E korszakokon keresztül mutatja meg Sárosi költészetére Bajzának és — kit Sárosi mesterének vallott — Vörösmartynak a hatását, majd azt a folyamatot, ahogyan a Petőfitől eleinte idegenkedő, reá, mint vetélytársra féltékenykedő Sárosi Petőfi népies irányának a hatása alá kerül a negyvenes években, még inkább a forradalom ihletet kiteljesítő időszakában, majd némi intervallum után az ötvenes évek végén ismét. Hogy Sárosi útját így lehet megközelíteni, ez annak a nagyon fáradságos és pontos filológiai munkának köszönhető, amelyet Bisztray e kiadás előkészítése közben végzett a Sárosi-versek szövegének és időrendjének kritikai megállapításával.

Mind a két szempontból Bisztraynak igen sok tennivalója volt. Sárosi ugyan 1858-ban kiadott egy gyűjteményt *Költemények Sárosi Gyulától* címen, de verseit nem időrend, hanem témakörök szerint csoportosította. Még jobban összebonyolította a verskronológia kérdését Abafi Lajosnak az eddig általánosan használt Sárosi-kiadása, szövegrontásaival, önkényes csoportosításával. Kihasználva, pontatlanságait már Széchy Károly is megróttá az 1889-ben kiadott Sárosi-albumban. Megnehezítette Bisztray munkáját az is, hogy Sárosi írásainak jelentős részéről nem maradt fenn kézirat (néhány talán az aradi emlékmúzeumban lappang). Ahol van kézirat, ott gondosan fel is használja Bisztray a szövegromlás korrigálására (pl. *Költői látogatás a Sasnál*), sajnos nem mindig hivatkozik rá (*Tavas*). Kézirat vagy Sárosi által jóváhagyott kiadás hiányában értelem vagy versmérték szerint javít (*Báró Wesselényi Miklós, Börtöndal I.*), változtatásai teljesen valószínűek. A történelmi körülmények és a változatok beható elemzése alapján állapította meg néhány esetben a költemény eredeti címét az Abafi által helytelenül közölt cím helyett (*Az Újépületben*).

Már Sárosi szövegeinek helyreállítása is komoly értéke Bisztray munkájának, még nagyobb mértékben az a versek kronológiájának megállapítása. Nem lehet eléggé értékelni azt a körültekintő munkát, mellyel Bisztray ebben a zűrzavarban rendet tudott teremteni. A meglevő és hozzáférhető kéziratok — úgy látszik kevés támpontot tudtak adni az időpontok meghatá-

rozásához. Azoknál a verseknél, amelyek Sárosi életében folyóiratban vagy más a datálást elősegítő kiadványban nem jelentek meg, Bisztray a tárgyi vonatkozásokat vette alapul. Ezeknek felkutatásában és kapcsolatba hozásában nagy alapossággal, leleményességgel és biztos ítélőképességgel járt el.

A kronológia mellett meg kell említenünk a mintaszerűen alapos és részletkérdésekre is kitérő jegyzetapparátust. Abafi hiányos megjegyzései itt is kevés támpontot nyújthattak, a jegyzeteket részben az életrajzi adatok felhasználásával, a kortársi visszaemlékezések alapján, nagy részben pedig önálló kutató munkával kellett Bisztraynak összeállítania. Bisztray Abafinak sokszor félrevezető tévedéseit meggyőzően cáfolja (pl. a *Koronázás* vagy a *Farsangi dal* c. verssel kapcsolatban). Az utóbbi esetében a jegyzet Illésy György és Rákosi László feljegyzéseire hivatkozik, azonban nem jelöli meg ezek lelőhelyét. Az olvasó a kötet végén található Bibliográfia alapján a Zalai Közlönyben, illetőleg a Hortobágyban közölt cikkekre gondol, de ezeknek az adatoknak a kikeresése nehézkes, már azért is, mert a Bibliográfia — egyébként helyesen — időrendi s nem alfabétikus. Nem lett volna egyszerűbb a jegyzetben is közölni a szóbanforgó megemlékezések könyvtárszeti lelőhelyét? Az ismétlések elkerülésének gondja néha túlzás: a *Babylon imája* keletkezési körülményeit úgy tudjuk csak megérteni, ha előrelapozunk a bevezető tanulmányban foglalt egyébként igen szép elemzésig, pedig egy-két mondat hozzáfűzve Leövey Klárának a jegyzetben idézett visszaemlékezéséhez, mindent azonnal megvilágított volna.

Joggal állapították meg az új kiadás bírálói (Németh Géza, Gergely Gergely), hogy Bisztray jegyzetelése egyenesen mintaszerű az efféle kiadványok számára. Gondoljunk pl. az Ingeborg-vers tartalmazó jegyzetére. Beszámol Tegnér magyarországi fordításairól, megvilágítja, hogy miért használt Sárosi ilyen szokatlan álnévet. Eloszlatja az evvel kapcsolatos balhiedelmeket, s közli azt az általa felkutatott Sárosi-levelet, amely perdöntő bizonyíték az álnév mellett: budweissi internálása idején Sárosi számára „Ingeborg úr” címre érkeztek a baráti levelek! Bisztray a versek tárgyi hátterét sokszor az egykorú sajtó alapos feldolgozása révén állapítja meg (*Krinolin*), máskor pedig úgy, hogy meglepő filológiai egyezésekre bukkan (*Főlséges hazugság*).

NÉMETH GÉZA bírálatában felmerült az a részben jogosult kifogás, hogy a bő jegyzetapparátus felesleges magyarázatokat is tartalmaz. Nem indokolt pl. Walter Scotttól, Wesselényi Miklósról lexikonszerű jegyzeteket közölni egy tudományos kiadásban. Vannak valóban ilyen felesleges magyarázatok a kiadványban, de ezeknek is vannak hasznos vonatkozásai. Nem indokolt Damjanicsról lexikonszerű feljegyzést közölni, de helyes kiemelni, hogy Sárosival rokoni kapcsolatban állt (491. l.). A Racine-jegyzet annyiban indokolt, amennyiben Pradont, ezt a kevésbé ismert újklasszikus francia költőt magyarázza (520. l.). Szükségtelen megírni Teleki Lászlóról azt, hogy ő volt A kegyenc írója, de jó lett volna legalább utalni öngyilkosságának körülményeire, mert erre vonatkozik a vers (537. l.). Túlzás Rousseaut, Ermenonville-t magyaráztatni, de helyes felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy ezek a nevek Csokonaiból kerültek bele Sárosi versébe (492. l.). Az „Ó-aradi Maradi Mihályról” írt szatírával kapcsolatosan helyénvaló a „thorni csillagásról” megmondani, hogy Kopernikuszról van itt szó, de felesleges részletezni, hogy ő a heliocentrikus világkép megalkotója (477. l.). Ki kell viszont emelnünk Sárosi ajánlásainak beható megvilágítását, itt legtöbbször kevésbé közismert személyekről van szó. Hiányolhatjuk az *Elojza Abelardhoz* c. versben szereplő

ritka nyelvújítási szavak, (jeleny, hasony, 552. ill. 561. sor) továbbá *A hölgyek hölgye* c. vers helyneveinek (Wisla partja) a magyarázatát. *A valódi bölcs* c. jelmondatyszerű vers jegyzetében Bisztray döntő bizonyítékot hoz fel arra, hogy az e verssel ellátott Sárosi-arckép nem 1856-ból, hanem 1857-ből való. Nem mondja meg viszont azt, hogy miért az 1856-os termésbe sorolta be ezt a költeményt.

Bisztraynak a versek pontos szövegét, kronológiáját és keletkezési körülményeit sikeresen meghatározó lelkiismeretes és gondos kutató munkája az alapja Sárosi fejlődése esztétikai-kritikai megrajzolásának. NÉMETH GÉZA bírálatában találóan mutat rá arra, hogy két irányzatnak, a népiességnek és Vörösmarty és Bajza irányának egymást fel-felváltó hatását és egy-egy komoly irodalmi értékben végbemenő kiteljesülését (Arany Trombita, Ingeborg-vers) figyelembe véve lehet Sárosi képét megrajzolni. Bisztray bevezető tanulmánya ezt a feladatot nagy vonásokban meg is oldja, csak nem eléggé plasztikusan, hangsúlyozottan, s főleg sok helyütt Sárosit kissé túlértékelő módon. Sárosi népiessége a kétségtelenül megállapítható Petőfi hatások ellenére, alapjában véve reformkori értelmezésű népiesség, egyfelől lehajlás a néphez, másfelől valamilyen könnyebb hangnemmel, a humor valamiféle válfajával kapcsolatos. Az Arany Trombita megköltésekor ott szerepelt mind a két tendencia: a néphez akart szólni, satirikus célzattal, pamfletszerűen. Ez magyarázza a költemény csattanós, közmondásos magyarságát, mehökkentően tökéletes rímelését, rím-meglepetéseinek sorozatát. A satirikus célzat érthetővé teszi pl. az Antimondolat „népiességének” a kiaknázását is. Igazságtalan lenne azonban elhallgatni, hogy már ekkor eljut olykor-olykor Sárosi a népies hangnemben is a tiszta és szép pátoszig, mint pl. a debreceni trónfosztó országgyűlés leírásában.

Nem meglepő tehát, hogy amikor azután a téma nem volt satirikus, a feladat pedig nem volt a néphez való közvetlen szólás — Sárosi ismét Vörösmarty és Bajza nyomdokain fejlődik tovább és így írja meg a *Börtönben*, a *Babylon imája*, az *Ingeborg, önszületésnapján* című méltán értékelt verseit. A népiesség hatása azonban nem múlt el teljesen, ezekben a versekben a hang egyszerűbb, közvetlenebb, mint az előző korszakok lírai darabjaiban. Persze némelyik versében Sárosi visszasüllyed az almanach-líra legrosszabb korszakába is, ilyen pl. *Feléd, feléd* mesterkélt képeivel, concetti-szerű szerkezetével, a „bájhíd” és „ragyív” szóösszetételekkel. Sárosinak a költészetében a népiesség ismét uralkodóvá válik fogságából való szabadulása után, de ez a népiesség már Liszniaiék kelmeiségével mutat fel rokon vonásokat.

Petőfi hatása Sárosi szabadságharc utáni lírájában nemcsak a stílus egyszerűsödése, tisztulása tekintetében mutatkozik meg, hanem szerkezeti vonatkozásokban is, mégpedig a refrén, főleg a variálódó refrén meglehetősen szerencsés használatában. Jó példák erre az *Átok a honárulóra*, Sárosi Görgey-ellenes verse, az *Ostromállapot* és maga az Ingeborg-vers is.

A szabadságharc utáni költészetében Sárosi, sajnos, a képalakítás területén is el-elcsúszik Liszniaiék irányába, a petőfis képgazdagság, képvariáció képzavar lesz nála, nem is egyszer. A *Bányász vagyok...* c. versben pl. a szerelem hol a bánya kincse, hol maga a bányász... A *Tavaszi* c. vers egyébként emelkedett mondanivalója is a képeknek ilyen, a zavarosságig menő torlódása miatt nem tud érvényesülni.

Ki kell azonban emelni Sárosi élete utolsó évének lírai termését. 1861-ben írt verseiben egészen Aranyra, Tompára emlékeztető tiszta hangot tudott

megütni. Az én aratásom nemcsak „Sárosi lírájának egyik legértékesebb gyöngyszeme”, de a kor lírai költészetében is érték. Az *Utolsó levél* homályossága sem hat többé képzavarnak, hanem inkább hangulatébresztő sejtlemességnek.

Sárosinak értékei, hibái is tanulságosak, korjellemzők. Helytelen lenne azonban elhallgatni, hogy elsősorban nem irodalomtörténeti jelentősége, hanem emberi és írói magatartásának tiszteletreméltó következetessége tette indokoltta emlékének ilyen nagy tudományos előkészületet kívánó kiadásokban való megörökítését. Hűsége a nagy 1848-hoz, mint Bisztray írja értékelése végén: „a Szabadság és Igazság egynek felfogott eszményéhez”, mely — ami ritka már e korban — a világszabadságot is jelenti: budweissi száműzetése idején cseh nyelvre írja át a Szózatot, úgyhogy a csehek számára is szabadságdal legyen.

Még néhány filológiai természetű megjegyzést szeretnék tenni a kiadásról.

A versek közlésében Bisztray az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának határozata szerint jár el: Sárosi 1848 előtti költeményeiből bő válogatást ad (111-ből 66-ot vesz fel), a későbbi költeményeket mind közli. Ezt az eljárást helyesnek tartom, ilyen nagy tudományos apparátussal készült kiadás esetében nem lett volna indokolt a további selejtezés.

A tizenhat képmelléklet, Sárosi-portrék, első kiadások címlapjai jól válogatottak, jellemzőek. A kézirat-faksimilék közül egyik sem képviseli a sümegi gyűjteményt, pedig jó lett volna, ha erről is kapunk valami képet. A képanyagot különben egy gazdag Sárosi-ikonográfia egészíti ki.

Jó lett volna, ha Sárosi kézírásáról, helyesírásáról is tesz néhány megjegyzést Bisztray, az Arany Trombita kiadásában erről is olvashattunk néhány érdekes megállapítást.

A versek variánsait Bisztray nem sorok, hanem az egyes lelőhelyek szerinti csoportosításban adja. A hagyományos, sorok szerinti beosztás véleményem szerint áttekinthetőbb, különösen, ha a verssorokat következetesen megszámozzuk. A kritikai kiadásokkal szemben általában támasztott igényeken túlmenően Bisztray az egyes művek későbbi, a költő halála utáni megjelentetéseiről is számot ad. Ez több szempontból is igen hasznos eljárás: 1. láthatjuk, hogy a költő milyen verseit foglalta antológiákba az utókor; 2. megmutatja ez az eljárás a szövegromlások útját is, aminek Sárosi esetében politikai vonatkozásai is vannak; 3. bizonyos esetekben hozzásegít bennünket, hogy lappangó vagy elveszett kézirat-variánsokra következtessünk (pl. a *Babylon imája* c. vers 1876. évi kiadása az *Életképekben*).

További komoly értéke Bisztray kiadásának az egyes darabok lelőhelyeit behatóan és áttekinthetően tárgyaló fejezet, az elveszett és a tévesen Sárosinak tulajdonított versekről szóló részlet, a kronológiai sorrendű Sárosi bibliográfia és — a Sárosi utóéletét tárgyaló és az erre vonatkozó költeményeket is közlő fejezet.

Sárosi írásainak, különösen levelezésének kortörténeti vonatkozásai miatt hasznos lett volna egy névmutatót is csatolni a kötethez.

Összegezve: Bisztray munkájával egy anyagában kimerítően alapos, módszereiben tanulságos kiadvánnyal gyarapodott kritikai kiadásaink irodalma.

Horváth Károly

SOMOGYI SÁNDOR : ARANY LÁSZLÓ

(Irodalomtörténeti tanulmányok. Művelt Nép. Budapest, 1956.)

Arany László érdekes és elhanyagolt alakja irodalmunknak. Kevés tanulmány jelent meg róla, és azok sem találták meg, de nem is nagyon keresték pályájának és pályája félbeszakadásának kulcsát. Irodalomtörténetünk folyamatában nem volt meg a helye: nem említették nevét sem a szabadságharcot átélő és utána válsággal küszködők, sem a századvég kiábrándultjai között, nem illik a Petőfi vagy az Arany epigonok táborába, de nem állhat meg a kor nagy magányosa, Vajda János mellett sem.

KOMLÓS ALADÁR tanulmánya (Magyarok, 1946, Tegnap és ma 1956) hívta fel rá a felszabadulás után a figyelmet, adta meg az értékelés alapját. Pároldalas vázlata után az olvasó úgy érzi, megértette Arany László hallgatásba, hivatali munkába rekedő életének tragédiáját, de megértette eleme nagy művének „A délibábok hőségének” értékét, jelentőségét is.

Somogyi Sándor lelkes, szorgalmas munkával kutatta Arany László pályáját, tanulmányában új, értékes életrajzi adatok vannak, feltárta újságokban, folyóiratokban kallódó műveit, kitűnő elemzésrészletek bizonyítják Somogyi irodalmi érzékét, tehetségét — mégis az ő tanulmányából kirajzolódó kép nem elég tiszta, nem elég meggyőző.

Tanulmányának (amit a műelemző részletek túlsúlya ellenére életrajz tanulmánynak nevez) körülbelül felét „A délibábok hőségének” elemzése teszi ki. Ez az elemzés nem tud megbirkózni Arany László realizmusának és dezilluzionizmusának a problémájával. Alaptétele ugyanis az, hogy az igazi realista mindig optimista, tehát a pesszimista Arany László részben nem lehet, részben csak „szándék ellenére” lehet realista. Az irodalom története viszont azt bizonyítja, hogy pesszimizmusra valóban okot adó helyzetben született pesszimista mű igenis lehet realista. Arany László verses regénye egy közismerten eszmenélküli korszakban született és dezilluzionizmusának tudatos oka éppen az eszme, a cél hiábavaló keresése. Somogyi fejtegetései oda konkludálnak, hogy a lírai, filozofáló részekben érvényesül a dezillúzió, a Kemény Zsigmond-i fátum, az epikus, descriptív részekben pedig az Eötvös József-i nagyrealista, kritikai realista hagyomány folytatása. Vagyis helyesli a kisbirtokos apától származó Hűbele Balázs bukásának következetes rajzát, de nem helyesli, a valóság követelményével ellenkezőnek ítéli, hogy Arany László ezt a bukást nagyrészt belülről mutatja be, részvétellel kíséri. Ha Balázs valóban csak egy társadalmi réteget képviselne, akkor is jogos lenne Arany László hangja, hiszen ekkor még a szabadságharcot vezető és a nemzeti szellemhez, ha mégoly formálisan is, ragaszkodó réteg pusztulása tragikus jelenség.

Nyilvánvaló, hogy a „délbábok hőse” a nemzeti jellem egy végzetes hibájának a hordozója. Somogyi is — jó hallásától vezetve, saját elméletének ellentmondva — Széchenyinek, a Nagyidai cigányok Arany Jánosának és Ady kurucverseinek a hangjára ismer a verses regényben, sőt Húbele Balázs sorsában egy általános emberi probléma, a világirodalom sok nagy regényének témája: a fiatalkori remények, törekvések utáni elfásulás, letörés kapja meg a maga sajátos múlt századbeli magyar formáját.

Somogyi tulajdonképpen a késői Mikszáth és Mórícz dzsentríabrázolását kéri számon Arany Lászlótól, holott a hetvenes évek elején a kismemesség tragédiája még joggal lehetett kifejezője a nemzeti és általános emberi tragédiának, joggal lehetett lírai verses regény és nem kritikai realista regény témája.

A tanulmány azzal is megbélyegzi Arany László dezilluzionizmusát, hogy Kemény Zsigmond nevével köti azt össze, holott ennek rokonsága legalább olyan erős, ha nem erősebb Madáchéval, Arany Jánoséval, Tompáéval. A délábok hőséne az Ember Tragédiájával való párhuzamára már KOMLÓS tanulmánya felhívta a figyelmet. Az emberi élet céljának a keresése, a törekvések ismétlődő elbukása, a mindenáron való, előzmények nélküli hit a végén, ezek a két mű rokonvonásai. De míg a forradalom bukásának ihletéből született Tragédiának a végső bizakodása egy nagyszabású és általános jelmondatban (... küzdj és bízva bízzál!) fejeződik ki, addig a hetvenes évekbeli verses regény a kisszerű, de szüntelen munkát hirdeti. A délábok hőséne egyes elmélkedő szakaszai is a Tragédia tanulságát visszhangozzák:

*Ifjúi ábránd! Lassan szétomol;
Másra tanít a néptörténelem.
Az eszmény, azt nem érjük el sehol,
Folyvást tusázik a jó s rossz elem:
Az ember-öltő kel, nő, zajg, bomol
Küzd, hömpölyög, él s éltet szüntelen,
De büszke öntudattal célt nem érhet,
Lesz áll, ha csúcsra jut, rohad, ha érett.*

Arany János sem csak a bukott szabadságharcot, az eltűnt költőtársat siratja 49 után, hanem gyakran az egész emberiséget érzi javíthatatlannak, menthetetlennek, az embert „önző falékony húsdarab”-nak, a végzet és saját gyengesége áldozatának. (Kertben, Balladák, Buda halála, Toldi szerelme). Tompa verseiben is megszólal a „levert lélek” „sötét vágyak,” megszólal az embergyűlölet és a reménytelenség (Tornácomon, Fiam születésekor, Búcsú az óévtől). Vajda az egyetlen ebben a korszakban, akinek az életművében saját kora szenvedélyes elutasítása egybefonódik a jövő igenlésével. Nemcsak Kemény Zsigmond fátumával rokon tehát Húbele Balázs végzete: egy egész nemzedék, apja nemzedéke tanította Arany Lászlót arra, hogy a becsület jutalma a nyomor, hogy „a vétek irigységre kész, S a butának sorsa földi éden:,” az „erény diadala” pedig csak távoli remény. (Fiamnak).

Rontja A délábok hőséivel foglalkozó részt még a fejezet túlságos, iskolás tagolása. — Felmerül a kérdés, hogy szükség van-e a realizmus „elméleti meghatározására,” különösen így: a realizmus olyan irányzat, ami „semmit sem sürít a képbe, ami az embertől, az adott emberi realitástól távol esik,” vagyis a realizmus az, ami a realitást mutatja be. Nem lett

volna jobb feltételezni, hogy ennyit az olvasók is tudnak? — A műfaji problémákat tárgyaló részletben a példák esetlegesek, véletlenszerűek; miért kell annak a különben találó észrevételnek az igazolására, hogy a verses regény sejteti a véget, az epika más műfajai viszont nem, a Toldit, a Sárga Rózsát, a Rab Ráby-t és a Bouvard és Pecuchet-t felemlíteni. — 1956-ban már feltűnő az az irodalomszemlélet, az az igény, amely kifogásolja, hogy „a befejezés nem lelkesít, nem ösztönöz a Hűbele Balázstól és társaitól üresen-hagyott posztok betöltésére.” — Az Anyeginnel való érdekes szövegösszevetés mellett talán jobban ki lehetett volna használni a „felesleges ember” alakjából adódó mélyebb párhuzamokat.

Nem vette eléggé számba a tanulmány szerzője az apának, Arany Jánosnak fiára gyakorolt hatását. A puritán családi neveléssel, a családi légkör KOMLÓS által is tárgyalt sajátosságaival érdemes lett volna többet foglalkozni. Somogyi nem idézi még azt a közismert Arany levelet sem, melyben a költő a 60-as évek megmozdulásaitól akarja távoltartani Kőrösön maradt fiát: „Megvárom okosságodtól, hogy semmi ilyesbe nem elegyedel, még ha a többi tanuló elég hígvelejű volna is ebben hazafias dolgot látni. Mindenki Pesten, Deák stb. meg vannak győződve, hogy ez éretlenségek nagyon veszélyeztetik a haza ügyét. Édes fiam, légy ildomos... .” (1860 december 5. kiadatlan. Voinovich: Arany János III. kötet.) Nem a „fiam féltsd, mentsd a bőrödöt” kispolgári intelme ez, hiszen a hazafiasság, a haza ügye az érv itt is! — Közismert, Somogyi is így tárgyalja, hogy a népmese gyűjtésre, az orosz irodalommal való foglalkozásra, a műfordításokra, a verstani érdeklődésre az apai környezet inspirálta. (Lermontovval, aki — mint Arany László megállapította — a *népít* a *régiben* kereste, Arany János is foglalkozott a „Hadshi Jurt”-ről írt bírálatában; talán nem véletlen Puskin Szoborvendégének a fordításra való kiválasztása sem, amelynek középpontjában Don Juan babonás, balladikus bűnhődése áll.) Joggal vetik össze A délibábok hőséneke humoros, „nedélyes” hangját a Bolond Istókéval. De érdemes megfigyelni azt is, hogy a fiú 68-ban írt *Tünődés* c. verse hogyan visszhangozza és hogyan cáfolja az apa 60-as évek elején írt verseit, a *Magányban*-t, a *Rendületlenül*-t, a *kies ősz*-t. Azonos a kiinduló helyzet a magány, a pillanatnyi is, de az állandó is a lármás hazafiaskodás közepette.

*Az óra lüktet lassú percegéssel,
Kimérve a megmérhetlen időt.
Ébren a honfigond virasztva mécsel,
Homlokra összébb gyűjti a redőt.*

(Magányban. Arany János)

*Virasztok árva lámpa mellett,
Olyan nyomasztó a lehellet,
A lég olyan nehéz!
Künn a világ vígalma, zajja,
S a „honfiság” lármás zsvajja
Tompult morajba vész.*

(Tünődés. Arany László)

Mindketten az előző korok költőit idézik („Az nem lehet, hogy milliók fohásza. — Örökké visszamálljon rólad, ég! — És annyi vér — a szabadság kovásza. — Posvány maradjon, hol elönteték” — *Magányban*. — „Az éjhomályból fölveretek — Régi dicsőségünk — *Tünődés*.) Az apa még ekkor reménykedik: Vásznunk dagad, hajónk előre megy!” — *Magányban*, „Természetben nincs halál” „*Termő-elve* ép marad” — *Kies ősz*, de a fiú 68-ban már nem tud bízni és biztatni és mintha az apának felelné:

*Ki még nem élt csupán csalódást,
Hirdethet-e reményt?*

és

*A vész ütött törzs így kiépül? —
Igen, fattyúsarj nő tövéből,
A fa, félek, soha*

(Tünődés)

„A magyar politikai költészet”-ről sem csak a Vojtina Ars poetikájára emlékeztet, mint Somogyi írja. A költészet és a nemzet életének szoros összekapcsolásában, de egy olyan részletkérdésben, mint Orczy Lőrinc népiességének a megítélése is egy a fiú az apával.

Jellemük, egyéniségük, belső életük hasonlóságát tárja fel, hogy mind a ketten munkába, hivatali köteleességteljesítésbe menekültek a költészet elől. Meg kellene fontolni, hogy mennyiben lehetne Arany László elhallgatásának rejtélyét is részben ott keresni, hogy Arany János fia volt. KOMLÓS ALADÁR tanulmánya és lényegében Somogyi is a kor és Arany László költészet felfogása közti ellentétben jelöli meg elhallgatása okát: nemzeti költőnek született egy olyan korban, mikor a nemzeti érzés nem szólalhatott meg. (A magyar politikai költészetről befejező sorain kívül a *Tünődés* is igazolja ezt az álláspontot.) Arany László költészetről vallott felfogásának kialakításában apjának döntő része lehetett. Mikor a nemzeti költő szerepét betölteni már nem tudták, mind a ketten elhallgattak, hiszen Arany János az *Őszikék*-ben már nem a nemzet költőjeként szólalt meg. De ezen kívül: előtte zajlott le apja költői tragédiája. Tanúja volt vergődésének, iránykeresésének, szüntelen tépelődésének, önmagával való állandó elégedetlenségének, a művek töredékben maradásának, segített válogatni az *Őszikékből*, amelyek közt olvashatta a keserű számvetést: „Bárha engem titkos métely Fölemeszt az örök kétely S pályám bére Égető mint Nessus vére” (*Epilógus*). Kiderül elejtett megjegyzésekből, családi levelezésből, hogy Arany János éppen saját élete tanulságától indítva, szándékosan távol akarta tartani fiát a költői pályától, financier-nek szánta, nem költőnek.

Mindez — még azt sem teljesen elejtve, hogy az örökös összehasonlítgatás lehetősége sem hathatott buzdítólag — hozzájárult Arany László elhallgatásához és ez hiányzik abból a képből, amit a tanulmány pályájáról ad.

Somogyi Sándor gondolkodásmódjának, munkamódszerének van egy sajátossága, ami egész felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunknak úgynevezett „gyermekbetegsége”: a leegyszerűsítés másik oldalaként jelentkező túlkomplikálás, túlspekulálás, a természetes józan észjárással és olvasóélménnyel ellenkező erőltetett magyarázat. Arany László *Lermontoff* c. tanulmányában (1866) meleg érdeklődéssel és rokonszenvvel ír az orosz költőről. „Lyrája őszintén, nyíltan tünteti elé a költő egész valóját, szenvedélyességével,

szabadságvágyával, hazaszeretetével, itt-ott csendes, bús melaságával.” — írja például. A „Dal Wassiljewits Iván cárról...” pedig egészen elragadja: „e művében Lermontoff felülmúlta magát, felül Puskind, felül az egész orosz irodalmat. — Tiszta orosz jelleg ömlik el rajta mindenütt, de azért bármely nemzet fia megértheti, átérezheti minden szépségét, egyszerűségének teljes pompáját.” És így tovább. Elérke ik Arany László Lermontov regényéhez, a Korunk hőiséhez és ezzel szemben teljesen értetlen, elítéli, megfoghatatlannak tartja elterjedtségét, sikerét. Somogyi eljárása a következő: kiragadja a tanulmányból ezt az utóbbi részletet, *csak* erről ír, ezzel úgy állítja be, mintha a tanulmány egészében elutasítaná Lermontovot, hogy ezekután leleplezze Arany Lászlót, aki „szinte magáról megfélekedve árulja el,” hogy Lermontov „egyetlen... Mascarande c. négyfelvonásos drámáját — váltig sajnálom — nem tudtam megkeríteni sehol.” Vagyis figyelemre sem méltatva a tanulmány egészét, amely a legmelegebb elismeréssel ír az orosz költőről, kiragad egy elmarasztaló részletet, hogy ezután egy jelentéktelen mondaton keresztül mutassa ki, hogy Arany Lászlónak mégis tetszik Lermontov. — Az *Irgalom* c. versből is, — melyben egy tiszta fiatal lány jóságának állít emléket a költő — túl messzemenő következtetéseket von le Somogyi. „A jó harca a »pokol csúf fajzatával« versében valami általános kiábrándultságra, talajtalanúságra utal.” — írja például. A versben szó sincs ilyenféle harcról, ellenkezőleg a jó felkarolja a „pokol csúf fajzatát”. „Az életművére visszatekintő, múltjával és önmagával elégedetlen Arany László portréja tűnik elé a sorok közül.” — olvassuk Somogyinál. Nem hiszem, — hanem egy fürdőhelyi emlék, inkább szép és vigasztaló, mert az emberi jóságról, részvétről szól. — Asbóth: A magyar konzervatív politika c. röpiratával vitázik Arany László. Ez a röpirat konzervatív oldalról támadja Deákékat. Somogyi Sándor ebben csak Deákék védelmét látja és marasztalja el tudomást sem véve arról, hogy Arany a *konzervatívokkal* szemben védi Deákékat. — Van a tanulmányban egy hibás Byron fordítás, amiről az előzmények után már nehéz elhinni, hogy egyszerűen a nyelv nem kellő ismeretének, figyelmetlenségnek köszönheti létrejöttét. „... a bárdok megégnék, ám idézik az ő éjjeli mécesesüket” fordítja Somogyi ahelyett a végtelenül egyszerű és prózai mondatrész helyett, amit Byron írt: „... a bárdok égetik, azt amit ők éjjeli mécesesnek neveznek.” (bards burn, what they call, their „midnight tapers”).

Bár az egész munka filológiai alapos, lelkiismeretes, pontos, mégis találunk benne néhány olyan apró hibát, amelyet könnyen el lehetett volna kerülni: nem a „hagyomány” tartja, hogy a kis Arany Laci lovat kért Petőfi bácsitól, hanem az Arany—Petőfi levelezésből tudjuk (1847. aug. 11. Arany Petőfihez); Forinyák nem esik holtan össze, mikor a helyőrség parancsnoka belelövet a tömegbe; ez egyébként közvetve Somogyi saját szövegéből is kiolvasható, hiszen a tüntetés március 15-én volt és Somogyi is ír az április 4-i temetésről.

A stílusa rendkívül egyenetlen. Egyszerű, szép kifejező részeket váltakoznak efféle nehézkes, finomkodó, képzavarral küzdő mondatokkal: „Az írásnak határozottan egyéni hangja van, még ha fel csillan is a mondatokban Jókai tanító keze. — Nemesak logikailag, de érzelmileg is megcsapja az olvasót a lát világának felejthetetlen illata, a pihenésre ösztökélő perzselő nap sugara.” (26—27 lap.). Mászor a jelentések, káderjellemezések jellegzetes fordulataival él: „Az 1867-ig csak szórványosan előforduló dokumentumok alapján megállapítható, hogy a fiatal Arany László politikai-világnézeti fejlődése több

irányból indulva adott esetben retrográdan alakul.” (31. lap). „Jókai ugyan nem jár el kifogástalanul akkor, amikor Berend Ivánt választja főhőséül, még akkor sem, ha nincs más választása.” (96. lap).

KOMLÓS ALADÁR a felszabadulás után a felfedezés örömeivel írt Arany Lászlóról, olyan művésznak tartotta, akinek a megértésére, értékelésére most jött el az idő. Somogyit elsősorban a pesszimizmus, a dezilluzionizmus történelmietlen, előítéletszerű elvetése, azonkívül a korszak irodalmának, légkörének nem kellő ismerete megakadályozták abban, hogy Arany László helyét irodalmunkban megnyugtatóan kijelölje.

Horlái Györgyné .

LIBRI MANUSCRIPTI GRAECI IN BIBLIOTHECIS BUDAPESTINENSIBUS
ASSERVATI. — DESCRIPSIT MARIA KUBINYI. BUDAPESTINI, MCMLVI.

Akadémiai Kiadó

Kubinyi Mária igen derék munkája a hazai kézirat kutatás mindenkor jelentős teljesítményei közé fog számítani. Rendkívül öröndetes, hogy a magyarországi görög kéziratok anyagnak legalább budapesti darabjai ilyen páratlan lelkiismeretességgel készült, gondos leíráshoz jutottak.

Az Országos Széchényi Könyvtár negyven és a budapesti Egyetem Könyvtár nyolc kéziratának részletes leírását kapjuk e könyvben. Az anyag értéke változó, tartalma — egészében — nem ismeretlen. A zenei kéziratok magas színvonalú ismertetését Dévai Gábor az utóbbi években készítette el, a többiek közül egyesek találtak csak — hírük és jelentőségük szerint — alkal-
milag ismertetőre. Így, teljességében e kéziratok anyagról csak Kubinyi Mária gondos munkája nyomán nyer a tudományos érdeklődés kielégítő tájékoztatást.

A kéziratok túlnyomó részükben nem kódexek, azaz nem tartoznak az ún. kodex-korhoz, ami nálunk a XVI. sz. közepével zárul. Ilyen értelemben vett kódex csak hat-nyolc van a közel félszáz kéziratok anyagban. Az újkori kéziratok a XIX. századig haladnak. A kevés számú kódex között azonban hazai művelődésünk értékes emlékeit találjuk. Így az M. 11. kézirat (az Országos Széchényi Könyvtárban), valamikor a Bibliotheca Corvina görög termében volt látható. Hogy az ekfonétikus jeleiből vélhetőleg liturgikus használatra készült evangéliumos könyv miként jutott Budára, nem tudjuk. Gyaníthatóan Mátyásnak, a Bizánc összeomlását követő évtizedekben megindított nem is egyszerűen könyvvásárló, hanem könyvmentő akciójának köszönheti a nagy pusztulásból megmenekedését. Kisebb valószínűséggel a magyar korábbi középkor egykor nagyszámú görög monostorainak egyikéből is átszármazhatott az utód latin apátság könyvtárába, és onnét a „Királyi Buda” könyvesházába. Biztosat minderről persze nem tudhatunk, így részletesebb felvilágosítással a katalógus sem szolgálhat.

A magyar reneszánsz emlékei sorában tartjuk számon, nem is az utolsók között ama másik evangéliumos könyvet, amit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának kódexei őriznek. Korát tekintve a budapesti görög kódexek legidősebbje ez: a XI. sz. elején íródott. A legterjedelmesebb és legszebb görög kézirat az országban, mely bizonyára legalábbis nem később került magyar földre, mint az előbbi. Első kimutatható tulajdonosa János pécsi püspök, aki más, mint Janus Pannonius nem lehet. Utána került Garázda Péter pozsegai, majd esztergomi préposthoz, aki szintén a Vitéz-rokonság tagja volt. Valamelyik későbbi, egyházi rendben levő leszármazó azután a

pozsonyi jezsuita kollégiumnak juttatta és ennek feloszlatása után vette birtokába az akkor még egyetlen magyar Tudományegyetem. E kódex művészettörténeti jelentősége sem csekély. A bizánci evangéliumos kódexek érdekes és értékes velejáróiazevangélista-ábrázolások, egy kivételével, ebben is megvannak. Kár, hogy Kubinyi nem említi meg, hogy Máté, Márk és Lukács (Jánost ábrázoló képet már hiába keressük) mint szorgalmas könyvmásolók jelennek meg a képek sötét-arany hátterében, szentképeikkel pontos tájékoztatást nyújtván a másoló-mesterség korbéli kellékei tekintetében.

Korban e kódex után következik Johannes Chrysostomus homiliáinak kódexe, ugyancsak a budapesti egyetem könyvtárában. Ez a könyv korántsem olyan díszes, mint a másik, de az „Aranyszájú” konstantinápolyi pátriárka műveinek szöveghagyományozásában, bizonyára nem jelentéktelen adatokat tartalmaz.

Kubinyi a XV/XVI. sz. fordulójára tesz egy, a Széchényi Könyvtárban őrzött orvosi kódexet. Két traktatusa közül az egyik — úgy látszik — kiadatlan. Jó lett volna, lehetőség szerint, a szerző nélküli mű lehetséges keletkezési körülményeiről, létrejöttének legvalószínűbbnek látszó idejéről valamit mondani.

Az újabb-kori kéziratok nem kis részét teszik a bizánci liturgia különböző énekeit tartalmazó könyvek. Ezeket, mint említettük, Dévai Gábor az *Acta Antiqua* legutóbbi évfolyamaiban sorra ismertette. A többiek nagy részében főként szövegmásolatokat találunk. Különösebb érdeklődésre tarthatnak számot a XIX. században Magyarországon keletkezett szövegek. Mednyánszky Dénes (M. 21) és Télfy Iván (Ü. 8.) írásai ezek. Az előbbi — a szabadságharc eléggé ismert szereplője, 1848-ban görög nyelvű leveleket írt barátjának, az utóbbi a budapesti egyetem hajdan neves görög professzora, viszont verset szerzett a hellének nyelvén.

E kódex-katalógus Bartoniek Emma Széchényi Könyvtári katalógusa óta, az első ilyen jellegű munka. Tartalmán kívül tehát jogos érdeklődést kelt, a középkori kéziratokkal foglalkozókban, a kéziratok leírásának módszere. Kubinyi e tekintetben általában gondos, jó munkát végzett. Néhány észrevételt, nem is annyira bíráló megjegyzést, legyen szabad mégis ezúttal megtenni.

Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy e nem nagy jelentőségű észrevételek a katalógust illető, és már ismételten kifejezésre juttatott elismerést nem is befolyásolhatják.

A kódexek bibliográfiai adatainak közlése — bár tartalmilag jó — kissé zsúfolt és talán ezért is túlságosan szűkszavú. Az írás szerinti datálás egy évszázadra, a latin kéziratoknál ma már régen túlhaladott. A görög írás a latinnál mozdulatlanabb képet mutat, történetének folyása amannál lassúbb. Mégis úgy véljük, meg lett volna a lehetőség a szűkebb körre, félévszázadra, vagy századfordulóra szorított keltezésnek. (Az utóbbi esetre van is példa, az említett M. 20. kéziratban.) — A kezek számát közli, de a kodikológiai szokások úgy hozzák magukkal, hogy a kezek változását a fóliók rendjében, azaz, hogy melyik fóliótól, meddig terjed a kéz munkája, is fel kell tüntetni. — Jó lett volna a füzetek beosztását, és terjedelmük változását, az esetek pontos meghatározásával — legalább a kódexeknél — jelölni. A provenientia és possessor kérdései csak egyik másik középkori kéziratnál kerülnek részletesebb megtárgyalásra. Pedig a könyv sorsára közvetlenül, közvetve meg a magyar könyv és könyvtártörténet egyik-másik problémájára, ily módon

némi világot lehetett volna vetni. — A könyvek kötéséről, sok esetben ugyan nyilván nem eredetiek, szintén be lehetett volna számolni.

Mindezek a kifogások talán nem is annyira a katalógus érdemes szerzőjét, hanem a kiadót érintik. Hiszen a katalógus korántsem tetszetős külsejéért, zsúfolt tükrű kiállításáért, nem a komoly és idótállóan értékes tudományos munkát végzett szerző, hanem a kiadó felelős. Ennek pedig még a papírkorlátozási bajok közt is, az idegen nyelvű kiadványainkkal szemben külföldön föltétlenül megnyilvánuló kritikára is tekintettel kellett volna lennie. Ez a kritika pedig a könyv külsejét aligha fogja kímélni. Kubinyi Mária lelkiismeretes és színvonalas katalógusa különb „köntöst” is megérdemelt volna.

Mezey László

GOLDONI VÁLOGATOTT VÍGJÁTÉKAI

(A világirodalom klasszikusai. Új Magyar Könyvkiadó, 1955.)

A válogatás mindig hálátlan, mert könnyen és szinte felelőtlenül vitatható, azonfelül rendszerint fájdalmas munka. De azt hiszem, ez a jó heted-félszáz oldalra duzzadt kötet kielégítheti mind a mai olvasót, mind a buzgó filológust. Hét műve szerepel benne az olasz vígjáték nagy reformátorának: *Két úr szolgája*, *A hazug*, *A kávéház*, *Mirandolina* (A fogadósné), *Bugrisok*, *A chioggiai csetepaté* és a *Legyező*. Csupa olyan mű, amelynek kisebb-nagyobb európai története van és mindegyik jellemzi valamelyik oldalát a köztudatban élő Goldoninak. Ami kimaradt, az vagy gyöngébb, vagy a korai — klasszikuskodó és átmeneti — darabok közé tartozik, vagy pedig olyan fontos eleme volt sikerének a tájszólás, hogy átültetése több fáradsággal járna, mint eredménnyel.

A kötet legnagyobb részét — a hat tisztán prózai művet — Révay József fordította, eleven színpadi nyelven. A részben verses *Hazug* átültetése Szabó Lőrinc érdeme. A spanyolból franciába, franciából olaszba transzponált vígjáték verseibe a magyar fordító is tudott valami új színt belevinni.

Szauder József előszavának két nagy értéke van. Az egyik, hogy stílusban, előadásban igen eleven képet rajzol Goldoni hányt-vetett életéről, helyzetéről a XVIII. század második felének olasz társadalmában, aztán a forradalom előtti és forradalmi Franciaországban. A tudós irodalomtörténész itt írói munkát is végzett, ami egyre ritkább jelenség napjainkban.

Másik értéke, hogy kibővíti a mindig egyszerűsítésre hajló irodalmi köztudatot. Nemcsak a régi iskola jármájában mutatja be a kezdő Goldonit, (az ilyen kezdet szinte szabályszerű: Petőfi is ír Bajza stílusában) — hanem, ami fontosabb, megmutatja a reformgondolat tudatosodását, végrehajtásának küzdelmes útját.

A színház reformálása minden más irodalmi feladatnál nehezebb. A lírikus, a regényíró csak kritikusokkal, akadémiákkal vív látható harcot; az olvasókat lassan-lassan, egyénileg közelítheti meg és győzheti le. Az egyéni olvasó konzervatizmusa össze sem mérhető a színházban összegyűlt közönség konzervatizmusával. Ez a közönség egyre új táplálékot akar, de mindig ugyanazt. Megvannak író- és színész-kedvencei, formai, tartalmi és világnézeti konvenciói: azoktól nem tágit, ezekből nem enged. Úgyes színigazgató mindig azt követeli az írótól, hogy azt írja, amit eddig írt, s amit eddig írtak.

Hát még ha valaki a színjátszást is reformálni próbálja — a kötött, megírt szövegű vígjátékkal akarja a *commedia dell' arte*, a „rátermettségi vígjáték” helyét elfoglaltatni! A közönség gyermeki konzervatizmusa

úgyszólván semmiség a színész-rutin megkövesedtségéhez képest. Két emberöltővel Goldoni után Victor Hugo még egy-egy merészebb szólását sem tudta elmondani a *Comédie* gőgös művészeivel. Tessék a kötött szöveg megtanulására kényszeríteni egy színészt, aki népszerűségét úgynevezett „rögtönzéseivel” — vagyis egyszer s mindenkorra megtanult, mindenüvé beilleszthető elmésségeivel aratta! Így keletkeznek az olyan átmeneti darabok, aminő a *Két úr szolgája* is volt, amely eleinte egyes jelenetekben teret hagyott a rögtönzésnek is és teljes szövege csak jóval az első bemutató után készült el.

Szauder előszava éppoly plasztikusan és elevenen ábrázolja ezt a harcot, mint Goldoni személyes élettörténetének változatos fordulatait.

Egyetlen kifogásom a kötet ellen a jegyzeteknek szól. Hiányzik belőlük a darabok színpadi története. Egyszer — a *Két úr szolgája* esetében — olvashatunk valamit a mű weimari és pétervári előadásairól, de bár inkább ne olvasnánk: arculesapásnak érezzük, hogy nincs egy árva szó sem a Nemzeti Színház előadásáról, amelyben a főszerepet a felejthetetlen Lehotay játszotta. A többi darabnál egyáltalán nincs színpadi történet. Pedig — magyar színészeinkről most már nem beszélve — az is megérdemelt volna egy sort, hogy a fogadósnet (akinek szerepében a könyv megjelenése után Mészáros Ági remekelt) valamikor Duse is eljátszotta Budapesten. Úgy látszik, színházaink dicsőséges napjaira már csak ama bizonyos „legöregebb emberek” emlékeznek.

Benedek Marcell

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1957. III. 25. — Terjedelem: 21,25 (A/5) ív, 10 ábra

---

42004/57 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ÚJABB KIADVÁNYOK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

K Ö N Y V E K

<i>Borzsák István</i> : Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei...	20,—
<i>Décsy Gyula</i> : Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert	70,—
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái....	45,—
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések („Nyelvtudományi Értekezések”)	8,—
„Irodalomtörténeti Füzetek” sorozatból:	
<i>Fejős Imre</i> : Vörösmarty arca, füzve	8,—
<i>Fenyő István</i> : Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza, füzve	8,—
<i>Forgách László</i> : Bajza és Belinszkij, füzve	8,—
<i>Hegedüs Nándor</i> : Ady Endre Nagyváradon, füzve	16,—
<i>Komlós Aladár</i> : Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében, füzve	12,—
<i>Péter László</i> : Espersit János, füzve	8,—
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A drámaíró Csokonai, füzve ..	8,—
<i>Szádeczky-Kardos Lajos</i> : Miscellánia, füzve	8,—
<i>Trócsányi Zsolt</i> : A Nagyenyeri Kollegium történetéhez (1831—1841), füzve	8,—
<i>Gulyás Pál</i> : Magyar írói álnév-lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Függelék: néhány száz névtelen munka jegyzéke	120,—
<i>Horváth János</i> : Tanulmányok	80,—
<i>Juhász Jenő</i> : Mutató a „Nyelvtudományi Közlemények” 1—50. kötetéhez	250,—
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. „Nyelvtudományi Értekezések” sorozatában, füzve ..	50,—
<i>Kubinyi Mária</i> : Libri manuscripti Graeci in Bibliothecis Budapestinensibus asservati	30,—
<i>Lakó György</i> : Észak-magyar nyelvstanulmányok. „Nyelvtudományi Értekezések” sorozatában, füzve	6,—
<i>Lutter Tibor</i> : John Milton, Az angol polgári forradalom költője ..	35,—
<i>Marót Károly</i> : A görög irodalom kezdetei	50,—
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, füzve	20,—
II. Nyelvészkongresszus anyaga	85,—
Pais-Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok	80,—

TARTALOMJEGYZÉK

A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött magyar—román akadémiai munkaközösség jelentése	237
Előzetes jelentés a próbaútasításokról	255
Összefoglaló az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsa által 1956. szept. 24-én tartott ülés napirendjének 1. pontjáról: „A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött magyar—román akadémiai munkaközösség jelentése”	256
Az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának határozata	261
*	
<i>Komlós Aladár</i> : A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei	263
*	
<i>Wolfgang Steinitz</i> : A finnugor rokonsági elnevezések rendszere	321
<i>Lauri Hakulinen</i> : A jelentéstan szerepe a lexikológiában (A finn nyelvészet szempontjából)	335
<i>Beke Ödön</i> : Az urali és indoeurópai duális történetéhez	347
<i>Vita:</i>	
<i>Vekerdi József</i> : „Abundentia praesentis az 6-indben” című kandidátusi disszertációjának vitája (A vitát összefoglalta: Gáldi László)	367
<i>Maróti Egon</i> : „A kalózkodás szerepe a római polgárháborúban” c. kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Szilágyi János György) ..	374
<i>Lutter Tibor</i> : „John Milton, az angol polgári forradalom költője” című doktori disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: Gáldi László)	378
<i>Sipos István</i> : „A bükk-i Huták és Hámorok település- és nyelvjárás-története” című kandidátusi disszertációjának vitája (A vitát összefoglalta: Décsy Gyula) ..	389
<i>Komlós Aladár</i> : „Vajda János” c. doktori disszertációjának vitája (A vitát összefoglalta: Németh G. Béla)	393
<i>Az Osztály életéből:</i>	
Beszámoló az 1956. évi török történelmi kongresszusról (Fekete Lajos)	405
<i>Szemle:</i>	
A görög irodalom kezdetei. Megjegyzések Marót Károly könyvéhez. (Szilágyi János György)	415
<i>Tolnai Gábor</i> : Vázlatok és tanulmányok (Végh Ferenc)	451
<i>Szauder József</i> : Kölcsey Ferenc (Wéber Antal)	454
<i>Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly</i> : Anyanyelvünk (Tompai József) ..	459
Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése (Horváth Károly) ..	464
<i>Somogyi Sándor</i> : Arany László (Horvai Györgyné)	469
Libri manuscripti Graeci in Bibliothecis Budapestinensibus asservati (Mezey László) ..	475
Goldoni válogatott vigjátékai (Benedek Marcell)	478